FORTID

historisk studenttidsskrift - uio - nr 3/4 2005 - 2. årgang

Kampen om Amerika

Da filmen kom til Oslo

Genteknologi

Vesten og resten

Samfunnsøkonomiens historie

Cash vs Springsteen

Krise i aust, krise i vest?

Norsk oljehistorie

Jubileum

Fortid kommer ut som dobbeltnummer denne gangen. Det er flere grunner til det, men bare en av dem er verdt å nevne, nemlig Fortids jubileum. Dobbeltnummeret høsten 2005 markerer bladets første leveår. Om vi var stolte når vi kunne presentere vårt første nummer, er vi ikke mindre stolte nå. En ting var å etablere bladet, noe helt annet har det vært gjøre Fortid levedyktig. Redaksjonen håper å ha etablert bladet på en slik måte at det er mulig for andre å ta over. Vi mener at det første året er verdt å feire, og hva er vel bedre enn å slå til med en aldri så liten slippfest på vår egen Uglebo?

Fortid har ikke hatt særlig mye fokus på tema i tidligere nummer. Det har vi gjort noe med denne gangen. Det er 60 år siden atombombene over Hiroshima og Nagasaki ble sluppet. George W. Bush ble gjenvalgt som president, og kulturkampen pågår fremdeles. Temanummeret består altså av artikler om Amerika. To av bidragene skriver vel mer om "det andre Amerika". Hvilke bilder av "det andre Amerika" finnes på venstresiden i Europa, og hvilke representanter kan på beste måte gi en korrekt fremstilling av "det andre Amerika"? Fortid presenterer i dette nummeret Johnny Cash versus Bruce Springsteen i jakten på "det andre Amerika".

Å skape debatt har vært et ønske hos redaksjonen helt fra begynnelsen av. Denne utgaven inneholder det noen vil karakterisere som en kontroversiell artikkel om atombombene som ble sluppet i 1945. For som Michel Foucault skriver det i *Diskursen orden*, "[vet] vi godt at man ikke har rett til å si alt, at man ikke kan snakke om alt i alle sammenhenger, og at ikke hvem som helst kan snakke om hva som helst". Man skal ikke overdrive artikkelens kontroversielle preg, poenget er at Nei til atomvåpen har fått muligheten til å kommentere dens innhold. Noe vi i redaksjonen er svært tilfreds med.

Man kan mene mye om Fortid, men på et område mener vi å ha lykkes til fulle. Dette området handler om å vise bredden i historiefaget. Ikke bare bredden innenfor egne faglige grenser, men også fagets bidrag til andre fag. Vi går enda et skritt videre dette nummeret og presenterer historie fra biologien, samfunnsøkonomien og arkeologien. Moderne historie er kjent for sjangervariasjon, og har til tider tatt opp seg tradisjoner fra andre fagdisipliner. Tverrfaglighet er mer enn bare et fint begrep man snakker om; det er noe hvert fag bør ta innover seg, fordi når et fenomen skal forklares er man avhengig av flere perspektiver for på den måten kunne analyser interaksjonen mellom de ulike elementene som danner premissene for selve det historiske fenomenet. Dersom man snevrer inn forklaringshorisontene til kun å gjelde en fagdisiplin, er det vår påstand at mye kan overses på veien. Det er viktig å understreke at det tverrfaglige aspektet ved forskningen ikke må tilsløre historiefaget som akademisk disiplin, og dets egenart.

Forrige utgave av Fortid inviterte redaksjonen studenter til å delta i vår nye skrivekonkurranse, med temaet "vesten og resten". Selv om ventetiden ble lang, kom det til slutt inn nok bidrag til å kunne danne seg en mening om hvilken tekst som skulle vinne. Vinneren tilhører instituttet vårt, men ikke faget. Fortids redaksjon mener det er ekstra hyggelig at vi fikk bidrag fra andre fag enn historie, nemlig arkeologi. Fortid vil med det gratulere Herdis Hølleland med seieren, gjennom bidraget "Fortid møter nåtid i vestens møte med resten".

God lesning!

Redaksjonen.

Innholdfortegnelse

Leder	**3**
Korttekster	**5**
Bildet	**7**
"Det store tivoli" – da filmen kom til Kristiania	**9**
P. A. Munch - i historiens og nasjonens tjeneste	**13**
Om holdninger til bioteknologi i Norge	**16**
Den marxist-leninistiske ideologiens betydning for sovjetisk utenrikspolitikk	**22**
Vesterlandenes velstand: Et tilfeldig lykketreff?	**26**
Mannslagaren Olav Garvik – Ei drapssak frå Seljord	**36**
Hvem var "moderne"?	**42**
Kampen om Amerika	**48**
Norskamerikanere før og nå	**53**
Er Johnny Cash "det andre Amerika"?	**60**
Bruce Springsteen 1973-2005: Det "andre Amerikas post-industrielle" ansikt	**68**
USA - Ideologiens fyrtårn	**80**
Hiroshima og Nagasaki 60 år etter - betraktninger om atombombenes nødvendighet	**86**
"Scoop Jackson's Liberal Internationalism	**91**
Johannitterne – en ridderorden i norsk senmiddelalder	**95**
"Sin egen herre" – ugifte kvinner og myndighet på 1800-talet1	**99**
Forholdet mellom makroøkonomiske modeller og historiske hendelser	**106**
Faglig samarbeid i skuddlinjen: LOs støtte til fagbevegelsen i El Salvador	**112**
Havbunnens rikdommer – Norges roller på FNs havrettskonferanser 1958-1982	**117**
Krise i aust, krise i vest? Den demografiske krisa 1741-43 i ljos av ei lite nytta kjelde	**121**
Fortid møter nåtid i restens møte med Vesten	**132**
Fra kildene	**135**
Fra bokhylla	**136**
Antikvariatet	**137**
Debatt	**144**

ISSN: 1504-1913

Trykkeri: Mail Boxes Etc

Grafisk design: Silja Digranes

Redaktør: Gunnar Jakobsen

Redaksjonen:
Synne Kjeka Namtvedt
Thor Indseth
Inger Hilde Killerud
Jardar Sørvoll
Eirik Waage Gismervik
Ernst Bjerke
Ingjerd Veiden Brakstad
Marius Bjørnson Hofstad
Geirr Olav Gram

Kontakttelefon: 928 91 985

Utgitt med støtte fra Historisk institutt ved Universitetet i Oslo, SiO og Norsk Kulturråd

Kontaktadresse:
Universitetet i Oslo,
Historisk institutt,
Fortid,
Postboks 1008 Blindern,
0315 OSLO

E-post: fortid@organizer.net

Forsidefoto: Johnér/Scanpix

Hvilken musikk hørte Christianias befolkning i kirken på 1600-tallet?

På 1600-tallet stod kirken for en stor andel av den musikken som innbyggerne i Christiania fikk høre, og domkirken Hellige Trefoldighet var den eneste kirken i byen. Den hadde et orgel og en lønnet organist, mens koret bestod av guttene ved Katedralskolen. Skolen var fremdeles nesten helt og holdent en presteskole, og kirkesang stod som i middelalderen fremdeles sentralt på pensum. Skolens kantor stod for undervisningen i korsang, mens kirkens organist gav guttene en elementær innføring i instrumentalmusikk. Alle skolens elever var forpliktet til å delta i Domkirkens kor. De eldste elevene tok seg av sangen ved de daglige gudstjenestene, mens hele skolen måtte synge på lørdager og helligdager. Elevene måtte også være tilstede ved alle begravelser og bryllup.

Domkirken eide ikke selv noen samling av kormusikk. De var skolen som måtte passe på at det ble kjøpt inn musikkbøker til bruk i kirken. En gjennomgang av Katedralskolens regnskaper fra perioden (publisert i årsskriftet *Studia musicologica norvegica* vol. 31) viser nøyaktig hvilke musikkverker som ble kjøpt inn og brukt ved gudstjenestene, og dermed hvilken musikk byens innbyggere hørte når de dukket opp til gudstjenester, bryllup og begravelser. Regnskapene inneholder ingen store overraskelser, men bekrefter det man har tenkt seg, nemlig at skolekorets repertoar hovedsakelig bestod av tyske barokke kirkekantater. Derimot kan det nå fastslåes nettopp hvilke musikkstykker som ble sunget.

Musikkverkene ble kjøpt inn hos lokale bokhandlere, eller bestilt fra utlandet. Det er ofte ganske nyutkommet musikk som dukker opp i regnskapene, og det er grunn til å tro at Katedralskolens kantor fikk hjelp med musikkvalget av kantoren ved Vor frue skole i København. Det er vanskelig å si noe om hvor stor denne musikksamlingen ettterhvert vokste seg, men det har trolig dreid seg om ialt omtrent et hundre forskjellige musikkstykker, fordelt på i det minste et dusin verker, nemlig:

Rosenmüller: *Kern-Sprüche* (1648ff); Selich: '9 Musical Bøgger in folio'; 'Thuringischer Christgarten in fol'; Hammerschmidt: *Fest und Zeit-andachten* (1671); Hammerschmidt: *Kirchen und Taffelmusik* (1662); Hammerschmidt: *Missæ sacræ* (1663); Hammerschmidt: *Mus. Gespräche über die Evangelia* (1655f); Hammerschmidt: '12 Diskantzbøger in 4to'; Profe: Geistliche Concerte (1641ff); Steinman: 'Moteten in 4to'; Zautschner: *Musikalische Kirchen– und Haus Freude* (1661); 'Adskillige Diskantz Bøgger'; og Briegel: *Evangel. Blumengarten* (1666).

Det første som slår en, er hvor tidsriktig denne samlingen er. Hammerschmidt, hvis komposisjoner er forholdsvis enkle, var for eksempel den mest populære komponisten i lutherske skolemiljøer over hele Norden og Nordtyskland i denne perioden. Det er gjort ganske grundige undersøkelser av hvilke musikkbøker de danske skolene eide på denne tiden, og innholdet er i overraskende stor grad det samme som i Christiania. Som det fremgår av de bevarte listene, dreier det seg om det sekstende og syttende århundres flerstemmige satser, i all hovedsak av tyske og nederlandske komponister. Hos mestere som Steinmann, Hammerschmidt og Zautschner, som alle påtreffes i Oslo katedralskoles regnskaper, møter man den tyske barokkens konserterende kirkemusikk. Flere av komponistene spilles fremdeles, og noen av dem er tilgjengelig i forholdsvis nye innspillinger. Det er derfor fremdeles mulig å høre den musikken byens borgere hørte i den gamle domkirken for tre-firehundre år siden.

Av Ernst Bjerke

Bevæpnede studenter sommeren 1814

For en historiker kan det være spennende å lese gjennom gamle blader og aviser; ikke minst Paul Botten-Hansens ukentlige *Illustreret Nyhedsblad* fra 1860-årene. Bladet inneholder ikke bare nyheter, men en rekke artikler om kulturelle og historiske emner, ofte skrevet av redaktørens nærmeste venner. Denne vennekretsen – som med en obskur Holbergreferanse kalte seg Det lærde Holland – bestod i tillegg til redaktøren selv, av unge fremadstormende menn som Henrik Ibsen, Michael Birkeland, Oluf Rygh og Ludvig Ludvigsen Daae.

Blant mange andre artikler skrev den sistnevnte i nr. 40/1864 *Nogle ord om de norske studenters væbning i 1814*. Nyheten om Kielerfreden kom til Christiania utpå kvelden den 24. januar 1814. Den fikk svært blandet mottagelse blant byens borgere. Mange forestilte seg en union med Sverige som det værste tenkelige. "Frihed eller Død," heter det i et samtidig brev, "før ville vi leve hidset som Uafhengighedens Forsvarere, end leve her som Slaver; før ville vi døe som frie norske Mænd, end leve som svenske Slaver." Forfatteren – Martin Richard Flor – var ikke alene i denne oppfatningen.

Utover våren ble det opprettet en rekke halvmilitære frikorps som tilbød kong Christian Frederik sine tjenester. Daae forsikrer om at de bestod av "Folk, som vilde have kjæmpet tappert, ifald deres Tjeneste var bleven benyttet." Den viktigste av disse gruppene var det såkalte Studenkorpset. Initiativet til opprettelsen ble tatt av A. C. Schult, som sammen med noen av sine nærmeste venner – blant dem dikteren C. N. Schwach – kom frem til at de ikke lenger kunne sitte og se på mens svenskene planla å tilrane seg Norge med alle dets herligheter. Derfor ble det sendt ut en oppfordring til alle norske studenter, altså dem som hadde avlagt examen artium, universitetets førsteksamen. "Om vi skulle se vore Dale blomstre under et frit Folk," heter det, "lykkeligt ved dets medfødte Nøisomhed og en selvvalgt Regjeringsform, eller om vi skulle sværge en fremmed Tyran, os bekjendt alene af hans Fiendskab, vor Troskabsed, see Landets Sønner, saavelsom Frugten af vor Vindskibelighed bortføres, svenske Despoter under allehaande Skikkelser indtage de øverste Pladse saavel i Staten, som i det selskabelige Liv, see *ödmjukaste tjenare* med Pidsken i Haand vise os, at de ere vore Herrer. Dette vil maaskee inden nogle Uger være afgjort."

Alle landets studenter skulle nå med kongens bilfall "samdrægtigen gribe til Vaaben." Det ble holdt et stort agitasjonsmøte i Katedralskolens festsal, senere den første Stortingssalen, som ble fylt til randen av mer eller mindre våpenføre studenter i alle aldre. Mange gav sin tilslutning umiddelbart. Blant dem var forfatteren M. C. Hansen, B. Holboe, som senre ble N. H. Abels matematikklærer, J. Aars, sorenskriver i Aker, presten og avismannen N. Wulfsberg og M. R. Flor. Mot alle odds ble den sistnevnte – en ualminnelig distret, men driftig naturfagslærer – valgt til leder. Snart fikk studentene utdelt våpen av arsenalet, og på forsommeren kunne de begynne militære øvelser, med hjelp fra Krigsskolens lærere. Det var "komisk at se gamle Overlærer Flor og Raadmand Saxild m. Fl. Lære at marschere, præsentere Gevær," heter det, mens "enkelte Straajunkere, som en Fuldmægtig Klein, var saa undselig for at bære sin Musket gjennem Gaderne, at han ei vovede at gjøre det, med mindre vi vare mange i Følge og paa en Maade tvang ham dertil."

Studentene dro til og med ut på et lengre streiftog i skogene rundt byen. Det fortelles – om enn ikke helt troverdig – at det var på denne øvelsen Flor la grunnen til sin sykdom og død. Seks år senere kastet han seg i et angrep av dyp depresjon og psykotiske vrangforestillinger i en åpen råk i den tilfrosne fjorden, "saa at han saaledes blev et offer for sin krigerske Patriotisme."

Krigen med Sverige, som studentene hadde gått og ventet på i månedsvis, brøt endelig ut den 26. juni. Men allerede den 10. august begynte fredsforhandlingene. Fire dager senere trådte våpenstillstanden i kraft. Derfor kom det aldri – og trolig heldigvis – til skuddveksling mellom svenske styrker og Christianiastudentene. Selv om Daae femti år senere var overbevist om at de ville kjempet tappert, tør det være liten tvil om hvilken side som ville kommet seirende ut av striden.

Av Ernst Bjerke

Nytt historiesenter på vestlandet!

Den 29. april i år, åpnet Norvegen Historiesenter på Avaldsnes (Karmøy), med Dronning Sonja og et stort presseoppbud til stede. Dette senteret kan sies å være resultatet av store og interessante arkeologiske funn i området, så vel som den sentrale posisjonen Karmsundet og Avaldsnes har hatt i norsk historie.

Rent arkitektonisk har det blitt gjort en artig vri under konstruksjonen av museet. Den flere tusen kvadratmeter store bygningen er lagt under jorden, slik at komplekset ikke blir synlig i landskapet overhode, der den er lagt nær den over 600 år gamle Olavskirken. En stor marmortrapp tar deg ned under jorden, og gir deg en estetisk og overraskende opplevelse. De besøkende tilbys først en 20 minutter lang film der myter og fakta blandes godt sammen, i en ikke så rent lite anakronistisk forestilling. Etter dette føres man ut til selve utstillingen gjennom et kunstig tåkete landskap.

Selve utstillingen er ikke stor. Kanskje mest skuffende er at de ulike glassmonterne ikke inneholder de originale funnene som er gjort i området, men kopier av disse. Under hele runden gjennom museet følges du av monitorer og plansjer, der henholdsvis Harald Hårfagre og Snorre Sturlason forteller deg Norgeshistorien. Denne presentasjonsformen gjør nok senteret lite interessant for faghistorikere, men gir stor opplevelsesverdi for alle som er ukjente med denne delen av landets historie. På et vis kan det synes som at det intenderes å bringe deg tilbake til en oldtidstankesett og verdensanskuelse. Denne intensjonen får likevel en noe "klam" ettersmak, da de tydeligste referansene gir assosiasjoner mer i retning av det nasjonalromantiske historiesynet på 1800- tallet. Et eksempel er Werenskiolds tegninger av Olav Digre, der Fridtjof Nansen er brukt som modell, samt den stadige bruken av Snorre Sturlason. Dersom senteret kan lære deg nye fakta om norsk historie, krever dette en viss evne til å lese mellom linjene i den noe kaotiske sammenblandig av gudesagn, kongesagaer og arkeologiske nyvinninger.

Etter denne noe surmagede kritikken av senteret bør det nok en gang understrekes at senteret først og fremst gir deg overveldende opplevelser. Det skal innrømmes at Fortids utsendte medarbeider storkoste seg under hele oppholdet på senteret, selv om en noe kritisk ettertanke meldte seg senere.

Av Marius Bjørnson Hofstad

Braveheart ikke så "brave" likevel?

Den skotske nasjonalehelten Sir William Wallace, som blant annet har blitt portrettert av Mel Gibson i Hollywood-filmen "Braveheart", har i ettertid blitt vurdert i et noe mer nyansert lys. Spørsmålet man da har stilte seg er: *i hvilken grad er historiene om Wallace bygget på sanne vitnesbyrd, og var han et slikt militært geni som han ofte framstilles som?*

En rekke britiske historikere mener at det er få kilder som kan knytte sammenhenger mellom de mange historiene og mennesket Wallace. Historiene er gjerne fortellinger om enorme slag der Wallace formelig knuste de engelske undertrykkerne. Disse historiene har forskerne moderert til mindre treffninger og overraskelsesangrep, der skottene inntok små engelske garnisoner. De mest grandiose skildringer av William Wallace skriver seg knapt fra noe samtidig øyenvitne skildring, men kan i større grad kobles til en myteproduksjon som etterhvert tok uante proporsjoner.

Det hevdes videre at Wallace fikk et noe ufortjent ry som en hærfører for skottene mot den engelske undertrykker. I virkeligheten utgjorde Wallace kun en av mange hærførere som drev en mer geriljaaktig krigføring. Rollen som en fattig bonde som tok kommandoen over den skotske hær og senere oppnådde adelstittel, kan heller ikke sies å ha rot i virkeligheten. Wallace skal ha avstammet fra en lang rekke betydelige skotske landeiere, som tradisjonelt hadde en viktig posisjon i det skotske hierarkiet.

Legenden om William Wallace kan i ettertid først og fremst knyttes til romantikkens fascinasjon for og dyrking av middelalderens historie og helter. Dette har igjen skapt velegnede nasjonale identifikasjonstørrelser, da særlig for skotsk separatisme og nasjonalisme, også i nyere tid.

Av Marius Bjørnson Hofstad

”Det store tivoli”
– da filmen kom til Kristiania

6. april 1896 ble Kristiania den første byen i Skandinavia hvor publikum kunne oppleve levende bilder på lerretet – før både København og Stockholm[1] – omtrent tre måneder etter verdens første offisielle filmfremvisning i Paris 28. desember 1895. Hvordan kunne det ha seg at filmen internasjonalt sett kom så tidlig til Kristiania og Norge? En del av forklaringen ligger i at filmen kom til Kristiania på et tidspunkt da den folkelige teater- og underholdningsvirksomheten hadde vært igjennom en stor oppblomstring, mye takket være tivolidirektør Bernhard Holger Jacobsen. Filmen fant seg til rette i denne folkelige teater- og forlystelsestradisjonen, i en varietétradisjon som hadde røtter i tivoli og sirkus.

Av Linda Beatrice Aarvik

Laterna Magica var et apparat vi i dag i mer prosaiske ordelag ville ha kalt et lysbildeapparat. Hvem som egentlig sto bak denne oppfinnelsen, og når den ble tatt i bruk for første gang er usikkert, men jesuittmunken Athanasius Kircher er i hvert fall den første til å gi en beskrivelse av dette apparatet. Så tidlig som i 1646 forklarer han i sin bok *Ars Magna Lucis et Umbrae - Lysets og skyggens store kunst* - grunnprinsippene for Laterna Magica: En lyskilde og en glassplate med et gjennomskinnelig bilde som gir et forstørret bilde på en vegg. Det fortelles også at han samme år skal ha gjennomført en projeksjon i Roma, der han på et hvitt teppe projiserte bilder av djevelen. [2]

Omreisende illusjonister har med sine forestillinger hatt en plass i Europas kulturhistorie gjennom flere århundrer, mens utviklingen av teknologien frem mot dagens versjon av kino og film tok sine første ustøe skritt på midten av 1820-tallet. Flere personer på tvers av landegrenser, har bidratt til denne utviklingen i form av oppfinnelser og nyvinninger. Persongalleriet er stort og bidragsyterne til denne teknologien har vært mange. Man kan derfor ikke kreditere en enkelt person for å ha funnet opp ”filmen”. Først oppdaget man en teknikk for å feste et motiv til film, senere utviklet man kameraet til å ta levende bilder og til slutt fremviseren, slik at man kunne vise film på lerret til et stort publikum.

Mot slutten av 1800-tallet, i tiden rundt den første filmfremvisningen, fremstod tempoet i utviklingen som et kappløp, og da særlig mellom tre hovedbidragsytere: De franske brødrene Lumière, de tyske brødrene Skladanowsky og amerikaneren Thomas A. Edison. Disse jobbet på spreng på hver sin kant med å utvikle en fremviser av såpass god kvalitet at man kunne vise film for et betalende publikum. Om det kan diskuteres hvem som var først i mål med selve teknikken så hersker det enighet om at det var brødrene Lumière som sto bak verdens første vellykkete kinoforestilling i Paris 28. desember 1895. Grunnen til det er at deres Paris-forestilling oppfylte alle tre kriterier som kjennetegner en kinoforestilling: Levende bilder for et betalende publikum i særskilte forestillinger. [3]

Laterna Magica-mestere reiste rundt og begeistret sitt publikum med forestillinger, hvor bildene gjerne ble presentert sammen med fortellinger. Laterna Magica – den magiske lanternen – var også godt kjent i de større norske byene på 1800-tallet.

Det skulle imidlertid vise seg å bli de tyske brødrene Skladanowsky som brakte filmen til Norge og Christiania Tivoli, i første omgang. Einar Nistad sier i sin bok *Det magiske rommet* det at ”filmen gjorde sitt inntog nettopp på et tivoli var kanskje den gangen noe av en tilfeldighet.” [4] Andre vil hevde at det ikke var en tilfeldig at filmen fikk sin norgespremiere i Christiania Tivoli.

1890-årene var en gullalder for forlystelseslivet i Kristiania, og mot slutten av 1800-tallet tilhørte Christiania Tivoli toppsjiktet blant europeiske forlystelsesetablissementer. Sentralt plassert midt i byens hjerte ble tivoliet i Kristiania et viktig sosialt og kulturelt treffsted, både for tilreisende og for byens borgere. På samme måte som Tivoli i København var også underholdningstilbudet i Christiania Tivoli svært variert. Hovedattraksjonen var sceniske fremføringer og tivoliet var et sted hvor publikum kom i kontakt med all verdens artister, kunstnere, illusjonister – og ikke minst nye oppfinnelser. I et tidsskrift utgitt av Oslo Kinematografer i forbindelse med filmens 100-års jubileum i 1996, vektlegges rollen til den driftige tivolidirektøren Bernhard Holger Jacobsen i arbeidet med å få filmen til Kristiania. [5] Denne artikkelen vil beholde dette aktørperspektivet når vi nå skal se nærmere på omstendighetene rundt norgeshistoriens første filmfremvisning.

Vertshuset Klinchenberg

Som forlystelsessted var Christiania Tivoli mye eldre enn Tivoli i København. I 1689 lå det en tollstasjon i Drammensveien like ved tomten til Nationaltheatret hvor tilreisende måtte fortolle varene de skulle selge i Kristiania. Tollstasjonen ble etter hvert utvidet med et skjenkested og vertshus – til stor glede for de reisende. Dette skjenkestedet i bydelen Piperviken fikk navnet Klinchenberg/Klinkenberg – en avledning og sammensetning av det gamle norske ordet ”klinke” som betyr å støte sitt drikkeglass mot et annet, og det lille berget på tomten som vertshuset var plassert på. Lokalet ble etter hvert et populært tilholdssted både for pipervikinger og tilreisende. I 1724 ble stedet omtalt som ”det meget vel bekjendte Hus Klinchenberg”, og man siktet da visst nok ikke til stedets aksepterte forlystelsesvirksomhet, men til episoder der fyll og spetakkel førte til at politiet måtte komme og roe ned gemyttene.[6]

Gjennom 1800-tallet skiftet vertshuset stadig eiere, og fra 1820-årene ble det hetende Klingenberg. I disse årene kan vi også så vidt se konturene av det som skulle ble Norges fremste forlystelsesetablissement, da stedets eier lot "Det Borgerlige Sommerselskab" bygge lokaler på tomten. Fra da ble det vanlig med årlige sommerkonserter, i første omgang som lukkede forestillinger for borgerstanden.

Klingenberg

Først i 1830-årene ble det igangsatt omfattende bebyggelser på tomten som den gang var på 20 mål. Tyskeren Jacob Sandelin og den danske konditoren Nicolai Caspari oppførte byens største konsertsal Klingenberg Festsal, Klingenberg Theater og Apollonsalen. Alt ble lagt til rette for at reisende europeiske artister og den populære salongmusikken skulle lokkes til Kristiania. Men det var kostbart å få utenlandsk underholdning til Norge, så dette ble i første rekke et tilbud for velhavende Kristiania-borgere.

Til tross for at det ikke bodde mer enn ca. 40 000 mennesker i Kristiania i 1850-årene, må Klingenberg og Kristiania ha virket forlokkende på utenlandske artister fra de store teatrene i Paris, London, Berlin og København. Underholdningstilbudet besto av alt fra gjøglere, linedansere, taskenspillere (klovner) og tyrolersangere til "konserter à la Strauss", friluftsfester, kostymeball og teaterforestillinger. I perioden frem mot 1870-årene fortelles det om utenlandske gjestespill der et 70-manns orkester og et kor på 100 fremførte utdrag fra Richard Wagners *Tannhaüser,* og om arrangementer der Ole Bull holdt konsert og Bjørnstjerne Bjørnson fortalte om Leif Eriksons vinlandsreiser, om Arbeiderforeningens teaterforestillinger, blomsterfester og lysshow med fyrverkeri og hundrevis av lamper. Dans, karusell og tombola inngikk nå også som en del av tilbudet, og ikke minst som integrert del av denne "blandingskulturen", en presentasjon av tidens internasjonale tekniske sensasjoner som *camera obscura* – et reflektert lys som passerer et lite hull i et mørkt rom og skaper et bilde mot rommets bakside og etter hvert også *kinetoskopet* – titteskapet – et apparat som ved å vise en serie fotografier i raskt rekkefølge gjorde det mulig å gjengi levende bevegelser. I titteskapet lå den åpenbare begrensningen at kun en tilskuer kunne benytte det av gangen.

Klingenberg fikk både i nasjonal og internasjonal sammenheng en høy status som offentlig forlystelsessted. Byens borgere hadde lært å gå ut for å more seg, og de hadde fått et samlingssted midt i byens hjerte med et variert underholdningstilbud. I tillegg til det varierte underholdningstilbudet bar Klingenberg-området også preg av å være et sosialt møtested for byens befolkning. Det ble anlagt turstier og satt opp benker, og om kveldene ble området lyssatt av kulørte lykter i busker og trær. Her kunne man spasere rundt på stiene i området eller slå seg ned på et av de mange spisestedene.

1800-tallets studenter visste også å ha det gøy. En beskrivelse av Klingenberg-haven der det ble holdt avskjedsfest for 300 Uppsala-studenter som gjestet Kristiania i 1852 lyder slik:

> *Haven var vakkert pyntet med blomsterkranser, vimpler og det nyeste på glassblusserdekorasjonens område. Teatersalongen var omdannet til dansesal og bød gjestene en prektig skue. Ute i haven ved karusellen var det bygget en fontene i form av en løve. Smågutter gikk kledd som bakkanter med vinløv i håret, fylte glassene og gikk rundt og serverte gjester.* [7]

Klingenberg-haven må på et tidspunkt nærmest ha hatt en magisk tiltrekningskraft på byens innbyggere.

Christiania Tivoli

Etter hvert kom stedets blandingskultur og sosiale fellesskap i konflikt med de norske borgerlige moral- og kulturbegreper. Beliggenheten i umiddelbar nærhet til Vikas slum og bordeller ble et stadig større problem for å opprettholde et rykte som fasjonabelt møtested. På 1870-tallet bar stedet tydelige preg av behov for å investere i vedlikehold og opprustning av bygningene på området. Redningen kom i første omgang med den svenske teatersjefen Knut Tivander som overtok i 1877. Teatersjefen hadde gjort stor suksess med den ambisiøse forestillingen "Jorden rundt i 80 dage" på Klingenberg Theater i 1876 – hvor han blant annet lot en levende elefant opptre i stykket. Slike sensasjoner hadde åpenbart Kristiania-publikummet sansen for, og stykket gikk for fulle hus over 100 ganger, med det resultat at Tivander på kort tid tjente masse penger. Disse pengene brukte han til å pusse opp Klingenberg-området – som fra nå av ble hetende Christiania Tivoli. Men lykken ble kortvarig. Til tross for en todeling av stedet – et for det borgerlige, anstendige publikummet og et for de lavere klasser, fikk Christiania Tivoli etter hvert et vel frynsete rykte og Tivander måtte oppgi driften etter drøyt et år.

Tivolidirektør Bernhard Holger Jacobsen

Det måtte en dansk ildsjel til for å redde Christiania Tivoli fra undergangen. Bernhard Holger Jacobsen overtok driften av stedet i 1887, og i løpet av 1890 foretok han omfattende restaureringer etter forbilde fra Tivoli i København. Han bygde blant annet sirkusbygningen med 2600 sitteplasser pluss kongelosje. Sirkusbygningen i Christiania Tivoli ble sagt å være en av de fineste sirkusbygninger i Europa, og ble i første omgang brukt som varietéteater under navnet Circus Varieté. Jacobsen stod også bak byggingen av den berømte Tivoliporten og et stort sommerteater.

Varietéteater var 1890-årenes store forlystelse, og publikum gikk mann av huse for å følge med på det som skjedde på Christiania Tivoli. Varietéforestillingene var en blanding av forskjellige kunstuttrykk. I et varietéprogram kunne det blant annet inngå linedansere, ekvilibrister, illusjonister, klovner, tablåer, pantomimer og populærkonserter. Varieté var også en prøve- og markedsplass for nye talenter og nye sensasjoner. Alt som var nytt var sensasjonelt. Blant de forlystelsene som hadde særlig attraksjonsverdi var fremvisninger av visuelle illusjoner og ikke minst elektriske oppfinnelser.

Forbedringene kostet mye penger, men denne forandringen av Christiania Tivoli skulle vise seg å bli en suksess. I løpet av 1890-årene nådde Christiania Tivoli et profesjonelt nivå på høyde med de største forlystelsesetablissementer i Europa. Jacobsen ble etter hvert også en ekspert på å innhente nye og eksotiske attraksjoner, og han nøyde seg kun med det aller beste.

Det nye Christiania Tivoli var ikke bare flott å se til, men fikk også markante konsekvenser for kulturlivet i Kristiania. Kombinasjonen av en flott anlagt hage, flotte dekoreringer og staselige bygninger gjorde at tivoliet ble en eksotisk perle i hovedstaden. At gjestelisten bestod av ettertraktede amerikanske og europeiske kunstnere, artister, illusjonister og oppfinnere som innbyggerne aldri hadde opplevd maken til før, bidro også til å plassere tivoliet på kartet. Filmens overraskende tidlige ankomst i Kristiania kan derfor sees i lys av denne oppblomstringen av forlystelseslivet i byen som Jacobsen satte i gang. Han åpnet en stor port inn til Kristiania slik at artister av øverste internasjonale toppsjikt fant det attraktivt å gjeste byen.[8]

Brødrene Skladanowsky og Wintergarten

Oppfinnelsen av filmapparatet var som vi allerede har vært inne på, et internasjonalt kappløp hvor det gjaldt å komme først i mål. Brødrene Skladanowsky hadde den aller første filmfremvisning for et betalende publikum på en varietéforestilling i Wintergarten den 1. november 1895.

De tekniske oppfinnelsenes popularitet i Kristiania kan ha hatt innvirkning på de tyske brødrenes turneringsplaner da de skulle reise rundt for å vise frem sin nye oppfinnelse *Bioskopet*, eller *Kinematografen,* for publikum. Bernhard Holger Jacobsen brukte mye tid på å reise rundt i Europa for å spore opp nytt repertoar til Christiania Tivoli. På reisene var han som regel innom Wintergarten i Berlin for å velge nytt program. Wintergarten var et av Europas fremste varietéteatre og fungerte som en internasjonal "børs" for varietéteatrene. Forlystelsesdirektører i Europa og USA dro til Wintergarten for å finne nye artister og attraksjoner.

Jacobsen var med stor sannsynlighet i Wintergarten da brødrene Skladanowsky viste sine filmer offentlig for første gang fra 1. november 1895, for han klarte på denne tiden også å kapre det berømte operetteorkesteret til Sigmund Steiner. Steiner var en kjent operettekomiker som hørte til ved Wilhelmstationes Theater i Berlin, og Steiner ankom samtidig med brødrene Skladanowsky til Christiania Tivoli, hvor de begge holdt forestillinger fra 6. april 1896. Bernhard Holger Jacobsen var mannen som lyktes med å få kontrakt med ettertraktede europeiske varietéartister, og å lokke dem til sitt tivoli.

Filmen kommer til Kristiania!

Men det var først 6. mars 1896 at det avislesende norske publikummet ble kjent med nyheten om "levende Billeder." I en rapport fra Paris, skrev *Morgenbladets* korrespondent:

> *Folk staar i Queue hele Dagen for at komme ind i Kinematographtéatret ved Boulevard des Capucines for at se levende Billeder af Naturen, saasom to legende Børn, Gutter svømmende i svulmende Bølger, en Gadescene med hele dens brogede Liv, et Banetog der stanser ved Stationen med Folk der stiger ud og ind, osv.*[9]

"Påsken 1896 var av godt merke på Østlandet, med sol, milde temperaturer og tøvær", skriver Nils Klevjer Aas i *Drømmen om de levende bilder.*[10] I Tivolihagen i Vika forberedte Circus Variéte sitt nye vårprogram, og mandag 2. påskedag 6. april 1896 kunne Circus Varieté og Christiania Tivoli lokke publikum med en "epokevækkende Opfindelse" og "levende Fotografier" – den første offentlige filmvisning i Norge. Slik forestiller Nils Klevjer Aas at premierekvelden kan ha forløpt seg:

> *De kondisjonerte hadde tatt plass ved småbord nede i manesjen, foran scenen, mens galleriene hadde billigere seter og var for de mindre bemidlede. Den sirkelformete salen var, som vanlig, ganske fullsatt da det "fuldstændig nye Program" ble presentert klokken åtte, mandag 6. april. De opptredende leverte sine numre fra scenen – "den ganske gode Tenor, Hr. Steiner, der gjør meget Lykke", danserne Inez og Helge Kihlberg, "dragartisten" Nilsen Urdahl og "etpar Chansonetter". I tillegg bød programmet på projiserte røntgenbilder (!) og tablåer fra Fridtjof Nansens polarekspedisjon, som "vækker stor Jubel, særlig på Galeriet", samt musikkinnslag med varieteens orkester.*[11]

Aftenpostens anmeldelse to dager senere var allikevel ikke i tvil:

> *[…] Circus Varieté byder nu paa et nyt Program, der stadig trækker fulde hus. Det interessanteste er "Cinematografen", der på en særdeles underholdende Maade ved en lynsnar Række paa hinanden følgende Fotografier giver et formelig levende Billede af Dans, Gymnastik, Brydekamp, Jonglørkunster etc. Den Flimren som den uophørlige Vexlen af Billeder selvfølgelig bevirker, er noget forstyrrende for Synet, men ellers er experimentet brilliant, og det lønnes da ogsaa efter Fortjeneste med stormende Bifald.*[12]

Brødrene Skladanowskys filmprogram, som bestod av ni små filmer som til sammen hadde en varighet på 15 minutter, ble vist hver dag på Circus Varieté i perioden fra 6. april til 7. mai 1896. Innholdet i filmene lignet på et varietéprogram, og de fleste aktørene i filmene var varietéartister. Først etter en månedslang suksess med filmvisninger i Kristiania reiste brødrene Skladanowsky videre til sitt neste engasjement i Nederland. Så fulgte København hvor de opptrådte på Pantomime-Theatret i Tivoli i juni 1896, og Stockholm med et 14 dagers engasjement i Tivolis Kristallsalongen i august samme år.

"Det store Tivoli" – folket som trengte en drøm

"Åjo, deres liv kunne saktens trenge en drøm", skriver Sigurd Evensmo i *Det store tivoli* og sikter særlig til de mange arbeiderne, og kanskje særlig arbeiderkvinnene, som levde og jobbet under svært kummerlige forhold i Kristiania i slutten av 1890-årene og rundt begynnelsen av 1900-tallet.[13] At filmens vugge sto i et tivoli, og i første omgang skulle vise seg å ha stor appell til arbeiderklassen, har bidratt til at kinofilmen fikk en merkelapp av negativ valør hengende ved seg helt opp i våre dager. Men filmen i Norge fant seg altså til rette i denne folkelige teater- og forlystelsestradisjonen.

Stumfilmen ble etter hvert etablert som en fast og populær varietéattraksjon på Circus Varieté, der omreisende kinomaskinister gjestet med nye program på linje med andre varietéartister. Filmen var først og fremst en kuriositet som serverte publikum billedlige reportasjer med glimt fra begivenheter rundt om i den store verden. Det var ikke filmens kunstneriske prestasjoner som opptok tilskuerne, men bildene som beveget seg på lerretet som en tro kopi av virkeligheten.

Nyheter fra kontinentene dominerte etter hvert innholdet i filmene, nyheter fra Boerkrigen i Afrika i 1900, kongelige reportasjer og dronning Victorias begravelse i 1901 var eksempler på filmstoff med stor publikumsappell.

Fra varieté til kinematograf

Fra begynnelsen av 1900-tallet, i en overgangsfase mot egne kinematografer, begynner filmforestillingene å få en mer selvstendig avgrenset plass i varietéunderholdningen. Impresarioene på Christiania Tivoli og Eldorado Theater visste helt sikkert om den eventyrlige utviklingen filmen etter hvert fikk i utlandet på kinematografene, men de valgte å beholde filmen i et varietékonsept. Varietéteatrene ble ansett for å være fremdragende lokaler for visning av film. Men også teateroppsetninger av Ibsen og Strindberg og symfonikonserter kunne ha varieté som ramme rundt forestillingene. Varietéteater sikret større mengder tilskuere og fantes også etter hvert i ulike klassevarianter med både østkantvarieté og vestkantvarieté. Varietèens ettertraktede forestillingsform var en årsak til at filmen i Kristiania ble værende der frem til 1904. Og med mangel på filmer av bedre kvalitet, og liten tilgang til nye filmer kunne dessuten konteksten med varieté- og revyinnslag bidra til å sikre publikum og suksess.

I internasjonal sammenheng var Kristiania tidlig ute med å presentere filmen, men sent ute med å bygge opp egne kinoer i forhold til andre byer i Europa. 1. november 1904, åtte år etter premieren i Christiania Tivoli, ble Norges første selvstendige kino, Kinematograf-Theatret, åpnet for publikum i Stortingsgaten 12. Nok en gang var det særlig en aktør som skulle få mye å si for filmens videre utvikling i Norge. Gründeren bak kinoetableringene som nå kom i gang i Kristiania og på landsbasis, var kontoristen Hugo Hermansen. Han ble en pioner for kinoutbyggingen i Norge, og i løpet av to år hadde Hermansen opprettet 26 kinematografer på landsbasis og i 1908 var 12 kinematografer etablert i Kristiania.

Noter

1. Braaten og Lindanger 1996, s. 3.
2. Nistad 2002, s. 12.
3. Nistad 2002, s. 23.
4. Nistad 2002, s. 23.
5. Braaten og Lindanger 1996.
6. Braaten og Lindanger 1996, s. 5.
7. Oslo Bymuseum, Tivolis avissamling s. 23 i Braaten og Lindanger 1996, s. 6.
8. Braaten og Lindanger 1996, s. 9.
9. Nistad 2002, s. 21.
10. Aas 1999, s. 24.
11. Nistad 2002, s. 24.
12. Braaten og Lindanger 1996, s. 14.
13. Evensmo 1992, s. 10.

Litteratur

Braaten, Lars Thomas og Rita Lindanger (1996): *Filmen kommer til Kristiania*. Oslo. Kinematografer, Oslo.
Evensmo, Sigurd (1992): *Det store tivoli*. Gyldendal norsk forlag, Oslo.
Aas, Nils Klevjer (2002): "Fra titteskap til kinosal" i Nistad, Einar (red.) (2002): *Det magiske rommet* (Red.). Norsk filminstitutt, Oslo.

Circus Varieté.

Mandag (2den Paaskedag)

Kl. 5 Kaffe-Concert

med Optræden af de nye ankomne Artister.

Kl. 8 Stor Forestilling.

Fuldstændig nyt Program.

Sensationel Nyhed. Kun i Paris og Christiania Cinematografen (Bioskop). Sensationel Nyhed.

Morgenbladets Pariser Korrespondent skriver 6te Marts 1896 i en Correspondance om denne nye epokevækkende Opfindelse:

»Folk staar i Queue hele Dagen for at komme ind i Cinematograftheatret ved Boulevard des Capucines«.

I Løbet af 15 Minutter optræder i Cinematograftheatret:

1. Italiensk Bondedans udføres af 2 Børn.
2. Komisk Reck v. Brødr. Milton.
3. Mr. Delevare m. sin boxende Kænguruh.
4. Mr. Petras, Jonglør.
5. Akrobatisk Potpourri (8 Personer).
6. Kammarintzky, russ. National-Dans (6 Brødre Tscherpanoff).
7. Serpentindans (Mdlle. Aneron).
8. Brydekamp mellem Greiner & Sandon.
9. Apotheose (Brødrene Skladonowsky.

Endvidere Optræden af en Række nye Artister, ankomne fra Newyork, Marseille, Wien og Kjøbenhavn.

Til Slut

Dr. Frithjof Nansens Reise til Nordpolen i flere Tableauer.

Mandag 2. påskedag 6. april 1896 kunne Circus Varieté og Christiania Tivoli lokke publikum med en "epokevækkende Opfindelse" og "levende Fotografier".

P. A. Munch
i historiens og nasjonens tjeneste

Av Marius Bjørnson Hofstad

I Halvorsens forfatterleksikon året 1893 dukket det opp en anekdote som omhandlet den store norske historiker P. A. Munchs død. Denne anekdoten skulle senere versere i flere biografiske fremstillinger av Munch, og forekommer visstnok fortsatt hyppig blant historiestudenter på Blindern. Den beskrev hvordan Munch nærmest døde med fjærpennen i hånd som en overordentlig "historiefaglig martyr". Hans siste ord skal ha vært: "Og jeg som hadde så mange prosjekter!" Anekdotens sannhetsinnhold kan i stor grad betviles. Munchs datter, som var øyenvitne til historikerens siste timer, gir en noe annerledes skildring. Historien kan samtidig kobles til det såkalte "martyrmotivet" i Munchs biografi.

Munchs tidlige år

Peter Andreas Munch ble ifølge mer pålitelige kilder født 15. desember 1810 i Dronningens gate 12 i Christiania. Moren Sophie var kun 16 år gammel da hun fødte sønnen, mens faren var den dobbelt så gamle teologen Edvard Munch. Familien Munch flyttet senere til Skien, der faren fikk stilling som sogneprest. P. A. Munchs tidlige skolegang fikk et sterkt humanistisk preg, og han utviklet en stor interesse for språkstudier. Dette var noe som ikke minst skyldtes farens tidligere stilling som språklærer ved krigsskolen i Christiania, og det var også faren som vekket sønnens interesse for historie. På skolen delte Munch pulten med Anton Martin Schweigaard, slik de senere skulle dele universitetsplassen, da bare i form av bronsestatuer.

Munchs interesse for språk og historie gikk hånd i hånd gjennom hele hans virke som historiker. I 1828, da Munch var 18 år, flyttet han til Christiania for å studere ved det Kongelige Frederiks Universitet. Han skal allerede da ha kunnet lese norrøne tekster flytende, og det i en tid hvor kun en håndfull menn behersket dette språket. Det var Munchs enestående kunnskaper i språk som gjorde at han raskt ble fritatt fra den ordinære undervisningen, og ble historikeren Rudolf Keysers private læregutt. Forholdet lærer – elev vedvarte ikke så lenge, men gikk over i et fruktbart og varig samarbeidsprosjekt. Det fantes da ikke noe profesjonelt studium i historie, og dette gjorde at Munch var nødt til å lese et "brødfag", hvor han som mange andre valgte det juridiske studiet.

I sitt private og sosiale liv kom Munch raskt inn i Intelligenskretsen rundt Johan Sebastian Welhaven og barndomsvennen A. M. Schweigaard. Denne kretsen utgjorde også kjernen i tidsskriftet *Vidar* som ble grunnlagt kort tid etter Studentersamfunnets splittelse i 1832. Tidsskriftet ble Munchs første mulighet for å lansere og utvikle sine tanker og ideer rundt norsk språk og historie. Debatten som først og fremst preget denne tiden i Munchs virke, var språkstriden han ledet mot Wergelands såkalte "fornorskningsprosjekt", der hensikten var å innføre norske ord og utrykk i det danske språket. En annen og nært beslektet tematikk, var innvandringsteoriene som i stor grad var preget av Rudolf Keysers kulturhistoriske tankegang. Munch hevdet at det i fortiden hadde vandret norske stammer inn fra nord og erobret Danmark fra en gotisk befolkning. Selve kardinalpunktet i denne teorien var at det hadde skjedd en kulturell og språklig påvirkning nordfra, og ikke sørfra slik det var vanlig å tenke på denne tiden. Selve teorien kan muligens karakteriseres som tendensiøs og spekulativ, og senere forskning har for lengst gått vekk fra en slik teori. Likevel ble ikke Munchs ide forsøkt legitimert ved hjelp av en nasjonalistisk retorikk, men var underbygget av en kritisk og grundig historievitenskaplig undersøkelse. Munch karakteriseres likevel ofte som primordialistisk i sitt grunnsyn, ettersom hans påstander ledet hen mot å sette den norske kultur som den opprinnelige i Norden.[1]

Etter hans syn kunne man godt snakke om en felles nordisk, eller germansk kultur, men at den i Norge var bevart i sin reneste form. I hvilken grad Norge var influert av europeisk kultur, var et spørsmål Munch ikke viste videre interesse for. Han hadde samtidig liten sans for at man ville gjøre nordmennenes, etter hans karakteristikk, brutale og primitive fortid, til noe man skulle etterleve. Hans oppfatning av kultur var at det var noe som skuet framover, og ikke bakover. Munchs definisjon av kulturbegrepet var at det fantes en slik med "stor K", og ikke en mengde varianter av kulturer. Dette hadde selvfølgelig sammenheng med at Munch var en del av, og samtidig en premissleverandør for, embetsmannsklassen og intelligenskretsens rett til å kalle seg selv nasjonale.[2]

I sine tidlige historiske artikler brant Munch mange broer for en lykkelig historiefaglig konstellasjon mellom Norge – Danmark. Han mente at den danske historieskrivning i lang tid hadde dominert i forholdet mellom de to landene, og at det var gitt lite rom for en selvstendig norsk historieforskning som kunne opponere mot den danske. Forlengelsen av dette ble at Munch utviklet et pessimistisk syn på skandinavismen og forbrødringen mellom de tre skandinaviske landene. Han ønsket ikke å omfavne den skandinaviske idé, men holdt samtidig døren åpen med sin lære om "Folkeslægtskabet". Her var forskjellen at det var det norske folk som måtte innta rollen som det førende folk i en samhørighet mellom beslektede folkegrupper. Munch hadde her flere ulike innflytelseskilder som han bygget på, men var i hovedsak et talerør for ideer som skrev seg fra kollega Rudolf Keyser, som i 1830 årene holdt seg utenfor alt som kunne føre til konflikter innen fagmiljøet.

I oktober 1836 døde den gamle professor Cornelius Enervold Steenbloch, og Munch overtok stillingen som professor i historie. Han hadde da oppnådd et fast arbeid som historiker, og kunne dermed bruke all sin tid på dette studiet, selv om han mye av tiden var splittet mellom ulike fagretninger. I en periode

på 1840-tallet jobbet Munch også aktivt som profesjonell geograf. I denne perioden var han blant annet involvert i et prosjekt for å tegne et kart over Norge og Sverige til bruk i skolen. Mye av tiden gikk også med på å gjøre studiereiser for å fylle ut den mangelfulle kartleggingen av norsk geografi. I 1849 skrev han *Historisk-Geographisk Beskrivelse over Kongeriket Norge i Middelalderen.* Dette var først og fremst et forsøk på å samle alle kildene til norsk geografi i denne perioden.

Et nasjonalt ikon?

Det er tre forhold som gjør P. A. Munch særlig viktig i norsk historie og historiografi. Det ene går på Munchs rolle i forhold til utviklingen av en selvstendig norsk historieskriving samt av en filologisk kildekritikk. Det andre gjelder Munchs rolle som et nasjonalt ikon, og det tredje var hans bidrag for utviklingen av en egen norsk nasjonal identitet.

Som historiefaglig innovatør var Munch sterkt delaktig i å innføre en større grad av vitenskaplighet til historiefaget, noe han gjorde klart allerede i sin anmeldelse av Andreas Fayes *Norges Historie, til brug ved Ungdommens Undervisning* i 1831. Munchs kritiserte Faye for å ikke kjenne til de nyeste forskningsresultater innen moderne historievitenskap, og dermed en manglende vitenskaplig historisk vinkling. Hans kritikk av Faye kunne kokes ned til følgende: Det var et behov for en kritisk granskning av kildene til norsk historie, og de som skulle utføre dette arbeide måtte være profesjonelle historikere. Munchs standpunkt her rommet mye av selve essensen som moderne historieforskning bygger på. Både han og Rudolf Keyser var klar over problemene som kunne knyttes til berettende kilder, dateringsvansker, verdien av dokumentariske kilder o.l. Munchs anvendelse av slike historiefaglige dimensjoner blir dog ikke regnet som anvendelig i nyere historieforskning. Hans posisjon innen norsk historiografi skyldes først og fremst at han skapte utgangspunkt for en profesjonalisering og vitenskapliggjøring ved å lansere den skoleretning som var skapt av Bartold G. Niebuhr og Leopold von Ranke for et norsk forskningsmiljø.[3]

Når det gjelder Munchs rolle i de nasjonale prosjekter som

P. A. Munch

preget store deler av 1800-tallets historie i Norge, er dette også nært knyttet til hans virke som historiker. De mange nyvinninger innen historiefaget hadde ført til en rekke grenseoverskridende konflikter mellom europeiske historikere. Det var nettopp denne "kappestriden" i faget som motiverte Munch til å begynne arbeidet med sitt monumentale verk *Det norske Folks Historie*. Munchs Norgeshistorie kan ses som en av de viktigste investeringer i arbeidet for en egen norsk nasjonal identitet. Hvis man skulle ha muligheten til å hevde seg som et folk med integritet i datidens Europa, var en egen nasjonal historie et av de viktigste elementer i en nasjonalistisk retorikk. Det er ikke utenkelig at Munch fryktet et eventuelt historisk motangrep fra et av nabolandene, og dermed ønsket å komme dem i forkjøpet. De ulike europeiske lands utvikling som egne stater og nasjoner, gikk i stor grad ut på at man speilet seg i hverandres historie. Norges rolle i internasjonal sammenheng som en kasteball mellom de øvrige skandinaviske land kunne lett skade det nasjonale prosjekt. Munchs norske historie kan dermed deles i flere plan. Det var et viktig bidrag til en selvstendig norsk historietradisjon, men det skulle samtidlig bli et av de sterkeste fundament for de ulike nasjonalistiske prosjekt som ville prege landet i årene som fulgte.

Det var nettopp sammenbindingen mellom nasjonalisme og vitenskap som preget kritikken mot Munch i tiden etter at han hadde startet arbeidet med sin Norgeshistorie. Her gikk anklagen ikke uventet ut på, at Munch hadde nasjonalistiske motiver for sitt virke som historiker. Munchs svar på denne kritikken var at det etter hans mening vitnet om en viss grad av primitivitet, når man ønsket å dekke over historikerens sannhetsproduksjon med anklager om vikarierende motiver. Hans kanskje mest effektive motargument var at spekulasjoner av den arten ikke måtte få rom i den vitenskaplige diskusjon. Munchs krav om en bærekraftig argumentasjon og vitenskaplighet stemte godt overens med hva han tidligere hadde satt som krav til historiefaget. Han brukte videre anklagene om nasjonalistiske motiver som anledning for en videre utdyping av sitt vitenskaplige standpunkt. Argumenter som gikk løs på forskerens integritet, ville kun lede til en sirkelargumentasjon der ingenting av vitenskaplig nytte ville vokse fram.

Munchs effektive metode for å dempe spekulasjonene rundt hans motiver, kan sies å ha blitt bygget på et relativt saklig og redelig innhold, men satt i sammenheng med nasjonalismen var den heller ikke helt problemfri. Kravene om en saklig vitenskaplig debatt medførte at han kunne gå ganske langt i sine uttalelser og i sin rolle som nasjonsbygger. Hva han lanserte av teorier rundt det norske folks historie krevde at hans motstandere måtte møte han på den arena hvor han trivdes best, nemlig den historievitenskaplige. Ettersom hans teorier bygget på grundige analyser og kildekritiske vurderinger, måtte motstanderne selv gå den lange veien med kildene som Munch selv hadde gått, for dermed å legitimere sine roller som opponenter. Munch bestemte med dette både tiden, stedet og våpnene i den kontrovers som vokste ut av hans teorier for den nasjonale historie.

Munch og det vatikanske arkiv

Munchs mest avgjørende virke som historiker utspilte seg imidlertid ikke på norsk jord. Munchs livsverk, *Det Norske*

Folks Historie, hadde fra 1851 og de kommende årene begynt å komme ut fra trykkeriene. Ved et intensivt arbeid kom han stadig nærmere den tid hvor Norge hadde knyttet nære bånd til Roma. Munch innså at en gjennomgang av det norske kildemateriale i Vatikanet måtte til for å kunne gå denne fasen av vår historie nærmere i sømmene. Stortinget bevilget i 1857 en større pengesum for å muliggjøre denne studiereisen, og i desember 1858 ankom Munch Roma sammen med hele sin familie.

I enkelte brev fra Munch til ulike slektninger og venner, ga han en del bekymrede forutanelser rundt hvordan han trodde studieoppholdet, og møtet med Vatikanets byråkrati ville bli. Han så for seg stive prelater og direktører som ville legge alle mulige hindringer i veien for ham. Disse antagelser ble dog ikke oppfylt i Munchs tilfelle. Allerede første dagen i arkivet fikk han stifte bekjentskap med Pater Augustinus Theiner, en liten firskåren tysker. Han skal etter sigende ha omfavnet den norske historiker ved deres første møte, og i årene som fulgte skal han ha gjort sitt ytterste for å lette det arbeidet Munch hadde kommet for utføre. Reglene som var satt for innsyn i dette arkivet var etter tidens forhold svært strenge. Ingen besøkende hadde adgang til kildematerialet utenom åpningstiden, og man kunne heller ikke bevege seg innenfor skranken som var satt mellom lesesalen og selve arkivmagasinet. Med tiden fikk disse reglene et noe mildere ansikt, og Munch fikk ikke bare benytte arkivet utenfor åpningstiden, men kunne etter hvert selv gå inn i magasinene for å hente det materiale han trengte.[4]

Det var særlig arbeidet i det Vatikanske arkiv som gav mye av grobunnen for den senere myten rundt mennesket P. A. Munch. Det er spesielt to dimensjoner som blir viktige når man skal forstå Munchs ettermæle og betydning, nemlig den vitenskaplige og den nasjonale. Til begge disse dimensjonene er det knyttet et "martyrmotiv", som gjenspeilet hvordan Munch "ofret" seg i både vitenskapens og nasjonens tjeneste. I denne sammenhengen fikk Munch, i manges øyne, plass side om side med Wergeland, grunnlovsmennene og Hellig Olav. Denne posisjonen var selvsagt ikke noe Munch selv skapte, men ble tatt opp i den senere nasjonale myteproduksjon, der dikteren Bjørnstjerne Bjørnson, og historikeren og venstreideologen Ernst Sars, var viktige leverandører. Det var særlig her at omstendigheten rundt Munchs død spilte en viktig rolle. Bildet av den alltid arbeidende historikeren som aldri tok personlige hensyn eller overveielser, men som regelrett "ofret" seg for faget, vokste fram. Inntrykket som ble skapt av Munch der han nærmest nitidig arbeidet uten stans, for så å bli funnet død mellom støvete dokumenter med fjærpennen i hånden, kan trygt plasseres innenfor denne nasjonale mytedannelses tradisjon.

De faktiske omstendigheter beskriver en Munch som vel arbeidet hardt, men som aldri stod særlig tidlig opp om morgenen. Jevnlig gjorde han små avbrudd i arbeidet der han kostet på seg en ferie sammen med familien. Man trenger likevel ikke nedvurdere Munchs innsats som en følge av dette. Hans bidrag for historiefaget vil nok alltid betegnes som formidabel og av stor verdi for de kommende generasjoner av forskere. Disse forholdene er først og fremst viktige for å vise hvordan Munch, uten vitende, ble del av en nasjonal ideologi der historiefaget spilte en avgjørende rolle.

Året var 1863, og Munch hadde skrevet til sin søster Jette i Christiania der han hadde fortalt om store og plutselige smerter som førte til at han hadde sunket sammen på gulvet og tapt bevisstheten. Da søsteren mottok brevet var Munch allerede død. Etter det første hjerneslaget ble han igjen rammet av et nytt anfall, denne gangen dødbringende. Kun to dager etter døde han. Hans siste ord skal ha vært: "Jeg kommer til at hvile i Rom". Han ble gravlagt to dager senere på den protestantiske kirkegården ved Aventinerhøyden. Munchs virke som historiker og fagmann var med dette avsluttet, men hans innsats som en nasjonsbygger var for så vidt bare begynt.

Nyere forståelse av Munchs rolle

Den norske historikeren Odd Arvid Storsveen har i nyere tid skildret Munch som en betydelig eksponent for tysk påvirkning på den norske kulturen, og han legger da særlig vekt på hans innsats for å fremme de historisk-vitenskaplige krav som ble lansert av tyskere som Droysen, Niebuhr, Ranke m.fl. Han bemerker samtidig at Munchs livsverk manglet den nødvendige "retoriske flyt" og således ikke klarte å nå ut til noen større leserskare. Hans innsats bestod, i følge Storsveen, først og fremst i å tilføre den nasjonale historieskrivning et større vitenskaplig tilsnitt, samtidig som han skapte et grunnverk som andre historikere kunne dra nytte av i senere tid. Munchs metodiske bidrag skapte et paradigmeskifte innen faget, der klassifiseringen av kilder ble et viktig punkt. En eldre kilde ble for eksempel foretrukket framfor en yngre o. l. Storsveen viser også en sammenheng i forhold til nyere tider, der han konkluderer med at historiefaget som en "nasjonal spydspiss" er fallende. Historikeren kan i dag ikke konkurrere med "nasjonale helter" som Dæhli eller Drillo, sier han.[5]

Historiefagets endrede betydning kan slik ses i sammenheng med endrede strukturer i samfunnet. Selv om mange neppe vil si at historie ikke lenger bærer de samme beveggrunnene for menneskelig atferd og identitetsdannelse, finnes det likevel en dimensjon som står fast den dag i dag. Det er at vi hele tiden skaper og revitaliserer oss på nytt og på nytt, og i denne sammenhengen er historien, eller rettere sagt vår forståelse av fortiden den viktigste årsak. Her kan en for lengst død skikkelse som P. A. Munch lede oss hen til i hvert fall en sikker erkjennelse: at den som først har stukket hode ned i historiens dyp, vil la seg prege av den.

Noter

1. Kjus, Audun 2003, *"Sitt fedrelands Herodot." P. A. Munch og det norske folks histori*e. Norsk folkeminnelag/Aschehoug. ss. 11-31.
2. Sannes, John 1959, *Patrioter, Intelligens og Skandinaver.* Norske reaksjoner på skandinavismen før 1848. Universitetsforlaget, Oslo. s. 63.
3. Dahl, Ottar 1990, *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*. Universitetsforlaget, Oslo. s. 70.
4. Kolsrud, R. D. 1910, *P. A. Munch i det vatikanske arkiv*. Chr. Schibsteds bogtrykkeri. Kristiania. ss. 3-10.
5. Storsveen, Odd Arvid 2001, Evig gammel. i Øystein Sørensen (red.) 2001, *Jakten på det norsk*e. Gyldendal. ss. 237- 247.

Om holdninger til bioteknologi i Norge

Av Kim Granholt

På begynnelsen av 1900-tallet var den generelle interessen for genetikk i Europa først og fremst preget av ideer om rasehygiene. Enkelte medisinere hadde riktignok et optimistisk syn på genetikken som diagnostisk verktøy, og i landbruket var genetikken en modell på vellykket vitenskapelig virksomhet – men interessen for rasehygiene strakte seg langt utover fagmiljøene. I 1912 var over 700 delegater samlet i London til den første internasjonale kongressen for rasehygiene. Delegatene hadde bakgrunn fra svært ulike deler av samfunnslivet; alt fra industri og politikk til medisin og biologi.[1] Fra Norge møtte to delegater: Feministen og abortforkjemperen Katti Anker Møller og dr. philos Jon Alfred Mjøen. De første tiårene på 1900-tallet ble det opprettet rasehygieniske foreninger i en rekke land i Europa og USA. I Norge var Dr. Mjøen den mest markante forkjemper for de rasehygieniske tanker, og han hadde støtte langt inn i norsk politikk og medisinermiljø. Det var en allmen og oppriktig bekymring i landet for de kvalitative sidene av befolkningsutviklingen. I en uttalelse fra Det Medicinske Selskab fra 1911 heter det: "Den slekt som kommer er dårligere enn den som går. Dette sørgelige forhold er frembrakt ved circulus vitiotus, i hvilken den sexuelle applanasjon og den dermed nøye sammenhengende feminisme spiller en hovedrolle både som årsak og virkning".[2] Den utvetydige biologiske determinismen krevde biologiske løsninger på "biologiske problemer", som for eksempel fattigdom, prostitusjon, alkoholisme, og kriminalitet. Dr. Mjøen tok derfor til ordet for at myndighetene måtte sørge for gunstige betingelser for reproduksjon av "gode raceelementer", slik at "den ene elendige av i dag ikke skaper to elendige av i morgen".

Steriliseringsloven av 1934

De rasehygieniske tankene førte til iverksettelsen av steriliseringsloven av 1934 med bare en eneste stemme imot på Stortinget. Stemmen tilhørte Gjert Bonde fra Samfunnspartiet, og han hevdet at dette var "et av de farligste lovforslag som har sett dagens lys i landet".[3] Steriliseringsloven tillot sterilisering av personer som ble oppfattet som åndssvake eller hadde "mangelfullt utviklede sjelsevner", med den hensikt å sikre kvaliteten på de kommende generasjoner. Det ble i hvert enkelttilfelle oppnevnt en komité på fire sakkyndige personer som skulle avgjøre om sterilisering var den rette behandling. Komiteen måtte inneholde en dommer og to leger. Foresatte eller andre pårørende hadde mindre innflytelse. På denne tiden ble åndssvakhet vitenskapelig definert ved at intelligensen ble gjort til en målbar størrelse. En av pionerene for intelligenstesting i Norge, Johan Loftshus, uttalte om intelligens: "Hvis noget eksisterer, eksisterer det i en viss mengde, og hvis det eksisterer i en viss mengde, kan det måles".[4] Praktisk inngripen i utvikling av menneskearten for å hevde den generelle kvaliteten, tilhører en retning som kalles eugenikk. Historien om den eugeniske praksisen er langt fremme i befolkningens bevissthet i Norge, og det kan være interessant vurdere i hvor stor grad dette påvirker befolkningens, og dermed politikernes, holdninger til moderne bioteknologi.

Økt skepsis

I mellomkrigstiden var rasehygiene og eugenikk fremdeles begreper med positiv valør i Norge. Dette ble assosiert med fremskritt og vitenskapelighet, optimisme og modernitet, men etter 2. verdenskrig kom den rasehygieniske teorien sakte men sikkert i vanry. Rasistiske og rasehygieniske meninger ble naturlig nok mindre legitime etter at nazistenes ugjerninger ble allment kjente. I tillegg fikk vi et økt vern om individets rett til selvbestemmelse. I diskusjoner om moderne bioteknologi, og i særlig grad gendiagnostikk, på 1990-tallet var debatten snudd på hodet; da ble antydninger om rasehygieniske effekter stadig brukt som ren diskreditering av tilhengernes meninger. Tilhengerne av et utvidet genetisk servicetilbud hevdet på sin side at fosterdiagnostikk og genetisk veiledning var rasehygienes rake motsetning, nettopp fordi disse tjenestene kunne motvirke tendenser til umyndiggjøring ved at økt kunnskap kunne styrke kvinners mulighet til å ta valg på grunnlag av saklig informasjon. Merkelig nok har liberaliseringen av denne praksisen blitt et mye mer omstridt tema i den norske offentligheten, enn rasehygienen og steriliseringpolitikken noen gang var i sin samtid.

Tre dokumenter sto sentralt i den etiske revisjonen som fant sted etter krigen: *FNs menneskerettighetserklæring* fra 1948, *Unesco-erklæringen om rase* fra 1951 og *Nurnberg-kodeksen* fra 1947. Menneskerettighetserklæringen forkynte at "alle mennesker er født frie og med samme menneskeverd", noe som bidro til den nye etikken som omhandlet enkeltmenneskets integritet. Unesco-erklæringen ble utarbeidet i samarbeid mellom samfunnsvitere og naturvitere. Dette ble en kunngjøring med faglig kredibilitet, som proklamerte at vitenskapen ikke ga grunnlag for å hevde at det eksisterer nedarvede ulikheter mellom rasene når det gjelder intellektuell og emosjonell utvikling. Unesco-erklæringen rettet seg mot den biologiske determinismen. Nurnberg-kodeksen fastslo at deltakelse i medisinske forsøk skulle være frivillig, og at pasienter skulle gi informert samtykke i medisinsk praksis.

Helsedirektør Karl Evang

Til tross for innholdet i disse erklæringene, som kan anses som grunnlaget for den moderne bioetikken, forsøkte helsedirektør Karl Evang så sent som i 1955 å forsvare rasehygienisk praksis ved å forklare ulikheten mellom nazisme og ansvarsfølelse for kvaliteten på de kommende generasjoner. Han evaluerte steriliseringsloven på denne måten: "Under Hitler ble biologiske kjensgjerninger systematisk voldtatt for å gi grunnlag for et megalomant overmenneske- og overrasesystem. Men nå skulle vi hatt tid til å avreagere og til å diskutere problemene på saklig basis".[5] Han mente at legene ikke måtte la seg affisere av nazismen, men betrakte seg som ansvarlige for å "bevare og bedre kvaliteten av de mennesker som skal leve i fremtiden". Denne holdning var også tydelig hos den anerkjente Professor i psykiatri, Gabriel Langfeldt. Han mente at sosialt avvik – også landssvik – ofte skyldtes biologiske defekter. Han fastholdt at de psykisk abnorme landssvikerne burde få medisinsk behandling og eventuelt steriliseres.[6]

Psykiatrisk sakkyndig i det såkalte Krigsbarnutvalget, Ørnulv Ødegård, var helt på linje med Evang og Gundersen. Han mente at minst halvparten av kvinnene som hadde vært sammen med tyskere under krigen, var "arvemessig mindreverdige". Ifølge hans beregninger – som må ha vært basert på en meget gammel genetisk teori – måtte da om lag 2500 av de 9000 aktuelle krigsbarna ha arvet sjelelige defekter, "som selv ikke den omhyggeligste oppdragelse i det beste miljø vil kunne rette opp i særlig grad".[7]

Banebrytende fremskritt

Disse holdningene eksisterte i Norge parallelt med at forskere i Europa og USA skapte epokegjørende fremskritt for den genetiske vitenskapen: I 1953 fant James Watson og Francis Crick strukturen til DNA - en dobbel spiral som deler seg i to for å lage kopier av seg selv. Dette må regnes som etterkrigstidens viktigste vitenskapelige funn for biologi og medisin. Den medisinske genetikken fikk på mange måter en ny basis på 1950-tallet. Det ble utviklet mange viktige cytogenetiske teknikker, som bygde på Watson og Cricks funn, og i 1959 ble det mulig å påvise Downs og Turners syndrom ved mikroskopisk synlige kromosomavvik. Dette bidro sterkt til at den gamle humangenetikken, basert på Mendelsk statistikk, ble avløst av en mer klinisk medisinsk genetikk, som hadde sitt eget kroppslige organ – genomet (den samlede mengde DNA i en organisme). Den medisinske genetikken ble en integrert del av det medisinske fakultet i 1967, da Kåre Berg ble ansatt i et nyopprettet professorat i genetikk ved Universitetet i Oslo. Kåre Berg fikk også opprettet en egen avdeling for medisinsk genetikk ved Oslo Helseråd i 1975. Norsk genetikk hadde dermed fått sin første kliniske avdeling.

Tilbudet om fostervannsanalyser ble raskt etablert ved avdeling for medisinsk genetikk. I 1978 hadde avdelingen en kapasitet på ca 200 analyser i året, men dette ble en kortvarig triumf for Kåre Berg: På grunn av mangel på driftsmidler og teknisk personale, ble tilbudet nedlagt året etter. Denne nedleggelsen kan ha vært fremprovosert fra politisk hold. I alle fall var det svært liten politisk vilje til å støtte prosjektet; tiden var ikke inne for å gi kvinnene selvbestemmelsesrett i praksis. Dermed havnet Norge på et lavere nivå innenfor prenatal diagnostikk i forhold til sammenlignbare land. Eksempelvis var kapasiteten i Danmark på 3000 undersøkelser pr år i 1979.8 Helsedirektør Torbjørn Mork oppnevnte i 1978 en arbeidsgruppe som skulle utrede organiseringen og finansieringen av medisinsk-genetiske helsetjenester i Norge, men det skulle ta mange år før dette arbeidet ga resultater i form av politisk vilje. Først i 1985 vedtok Stortinget en utvidelse av kapasiteten for fostervannsundersøkelser som plasserte det norske tilbudet i rimelig forhold til sammenlignbare land. Den økende politiske viljen må ses i sammenheng med den økende aksepten for kvinnenes selvbestemmelsesrett generelt, og spesielt endringene i abortloven som ga kvinnene anledning til selvbestemt abort de første 12 ukene av svangerskapet. Den nye abortloven bygde på et gradert rettsvern av fosteret, det vil si at fosterets status og rettsvern øker med levealderen, og i de 12 første ukene er fosteret å regne som en anatomisk del av kvinnens kropp. Dette prinsippet fikk gjennomslag til tross for stor motstand fra flere politiske hold, særlig fra den kristelige fløyen, og dessuten fra Den Norske Kirke.

Endring av politiske skillelinjer

Det foregikk en endring av de politiske skillelinjene i bioteknologiske spørsmål i løpet av 1980-årene. Det er vanskelig å forestille seg i hvor stor grad dette skyldes de generelle strømningene i politikken på 80-tallet. Den skjerpede diskusjonen om genetisk diagnostikk, om selvbestemt abort og om etiske retningslinjer for bruk av genteknologi, kan også ha vært et nødvendig resultat av at den vitenskapelige og teknologiske utviklingen hadde økt kraftig i tempo. Dilemmaene som ble skapt av de teknologiske nyvinningene, førte til at SV, som tidligere hadde vært ivrige tilhengere selvbestemt abort som en del av sin kvinnefrigjøringspolitikk, nærmet seg verdikonservative standpunkter. Høyre delte seg i to fløyer, og Arbeiderpartiet fikk betydelige problemer med forsvare sitt standpunkt på en konsekvent måte. Ap mente at det ikke var grunnlag for å endre abortloven, men at hvert enkelt tilfelle måtte "vurderes ut fra den situasjonen kvinnen er i eller vil komme i".[9] Det dukket etter hvert opp flere problemer som Ap ikke kunne gi konsekvente svar på, blant annet mente partiet at opplysninger om kjønn ikke skulle tillates, men at det måtte gjøres unntak ved kjønnsbunden sykdom, og likevel ble det foreslått forbud mot testing av befruktede egg for å velge kjønn. Det kunne se ut til at Ap-regjeringen brukte en taktikk som gikk ut på å overse begrunnelser som ikke var høyverdige nok, for på den måten å unnslippe hele debatten om selvbestemmelsesretten.

Institutt for medisinsk genetikk på sin side avfeide hele den brede diskusjonen med henvisning til at det for lengst var etablert en trygg klinisk praksis, som sikret enkeltmenneskets rett til å ta informerte avgjørelser for seg selv. At instituttbestyrer Kåre Berg helst ville unngå en bred grunnlagsdebatt som inkluderte meningsberettigede utenfor det medisinske miljøet, hadde trolig sammenheng med frykten blant forskerne for en mer restriktiv bioteknologisk politikk. Likevel var det nå ikke til å unngå at høringsinstanser som Kirken, Funksjonshemmedes Fellesorganisasjon, Likestillingsombudet, forsikringsbransjen og Datatilsynet kom på banen.

Bioteknologiloven av 1994

Under behandlingen av lov om kunstig befruktning i 1987, ba Stortinget regjeringen om å legge frem en melding som skulle drøfte etiske spørsmål knyttet til norsk bioteknologi og genteknologi. Regjeringen oppnevnte da det såkalte Etikkutvalget, som kom med sin utredning "Mennesker og bioteknologi" i 1991. Denne rapporten dannet i stor grad grunnlaget for bioteknologiloven. Denne trådte i kraft i 1994, og er fortsatt gjeldende, selv om små justeringer har blitt foretatt. Her ligger bestemmelsene om medisinsk bruk av bioteknologi i Norge, blant annet kunstig befruktning, pre-implantasjonsdiagnostikk, fosterdiagnostikk, genetiske tester og personvern. I bioteknologiloven ligger det et forbud mot endring av arveanlegg i befruktede eggceller. Det er to typer begrunnelser for dette: Forbudet vil for det første hindre eugenisk praksis ved hjelp av genetisk kjønnscelleterapi, og for det andre anses ikke endring av arveanlegg som etisk forsvarlig fra et mer religiøst eller filosofisk ståsted.

Genterapi

I 1994, samme år som bioteknologiloven trådte i kraft, ble også begrepet genterapi introdusert for den norske offentligheten. Genterapi er en klinisk metode som det er meget høye forventninger til i det medisinske miljøet. Prinsippet går ut på å skifte ut gener som er årsak til sykdom hos pasienten. Det første store gjennombruddet for denne metoden kom i 1990, da Dr. French Anderson (National Institutes of Health, USA), gjennomførte en vellykket behandling av en pasient med ADA-svikt (alvorlig immunsvikt) ved hjelp av overføring av genspleisede hvite blodceller. Overføringen ble foretatt via et virus – en liten genistrek. Virus fungerer nemlig slik at de overfører sitt eget DNA inn i vertens celler, og inkorporerer dette inn i vertens eget DNA. På denne måten starter vertscellen en ufrivillig produksjon av nye virus ved hjelp av sitt eget transkripsjons- og translasjonssystem. Dr. Andersons team hadde isolert ADA-genet og satt dette inn i et virus ved hjelp av etablerte genteknologiske metoder. Deretter ble pasientens hvite blodceller infisert av viruset under kontrollerte betingelser på laboratoriet. Det manipulerte viruset inkorporerte nå det friske ADA-genet inn i vertens DNA istedenfor sitt opprinnelige DNA. Da blodcellene så ble ført tilbake til pasienten, så de en rask forbedring av immunforsvaret.[10]

Selv om ADA-svikten ikke ble endelig kurert med denne behandling, skapte forsøket stor optimisme i forskningsmiljøet, og denne optimismen har ikke blitt mindre med årene; det gjøres stadig fremskritt på dette feltet. Mulighetene for klinisk bruk av genterapi er av fundamental betydning for medisin som fag. Dersom denne metoden innfrir forventningene blant forskerne, vil dette bli epokegjørende i medisinsk historie; genetikken vil da forandres fra en diagnostisk disiplin til kurativ medisin.

Det finnes to former for genterapi som byr på forskjellige etiske problemer: Genetisk kjønnscelleterapi og genetisk kroppscelleterapi. Ved å endre kjønnscellene eller en nybefruktet eggcelle, vil mottageren av de transplanterte genene bære disse i alle sine kroppsceller. Den nye gensammensetning vil også videreføres til mottagerens avkom. Her ligger det altså et stort potensial for eugenisk praksis (den menneskelige evolusjons selvinnretning), ved at man kan endre den genetiske verdien som skal overføres til neste generasjon. Dersom man tenker på dette som et forbedringspotensial for menneskearten, beveger man seg selvsagt farlig nær de gamle ideene om rasehygiene. Samtidig vil metoden kunne forebygge sykdom med en ekstrem effektivitet, dersom kunnskapen og teknikken blir optimal.

Ved genetisk kroppscelleterapi begrenser endingene seg til enkelte celletyper hos pasienten, og de transplanterte genene vil ikke videreføres til neste generasjon. Det er denne formen for genterapi som kan sprenge rammene for den tradisjonelt forebyggende medisinske genetikken, og danne grunnlaget for en klinisk kurativ genetikk.

Forsiktig progresjon

Til tross for det stadig akselererende tempoet i internasjonal bioteknologisk forskning, har man ikke sett de fremskrittene i utviklingen av genterapi som mange forventet. Da hele det menneskelige genom ble annonsert ferdig sekvensert i 2000, fikk man igjen en bølge av optimisme på genterapiens veiene. Men selv om vi nå kjenner strukturen til alle genene hos mennesket, vet vi fremdeles lite om hvordan de egentlig fungerer i kroppen. Et bilde som tidligere har vært brukt om den nåværende vitenskapelige situasjon i genetikken, er at vi har oppdaget bokstavene i et nytt alfabet, men vi kan ennå ikke sammenstille dem til meningsfulle ord. Genene er under kontroll av et uhyre komplisert reguleringssystem, som skal sørge for molekylær kommunikasjon mellom DNA og proteiner, og som regulerer aktiviteten til genet. Aktiviteten forstås her som den mengden protein som skal produseres på grunnlag av koden som ligger i genet. Det er dette reguleringssystemet som pr i dag ikke er godt nok kjent til at vi kan få et gen til å fungere i nye omgivelser. De teknologiske utfordringene for genterapien er altså å få viruset til å sette genet inn på riktig plass i kromosomene til vertscellen, og å sørge for at genet blir inkorporert i reguleringssystemet på riktig måte. Selv om denne oppgaven foreløpig har vist seg for vanskelig for molekylærgenetikken, antar de fleste forskere på feltet at det vil være utviklet effektiv genterapi eller genbaserte medikamenter mot de fleste sykdommer innen 2040.

Den offentlige debatten i Norge og "genet for alt"

Ettersom de mulighetene som følger av den moderne genteknologien har nådd den offentliglige bevisstheten i Norge, har også pressen siden begynnelsen av 1990-tallet hatt en lavere terskel for formidling av nytt fra genetikken enn for andre forskningsområder. De siste 10 – 15 årene har massemediene presentert nyheter om at "genet for" en rekke egenskaper og sykdommer er funnet. På denne måten har genetisk forskning blitt oversolgt til folket. "Genet for" sykdommer som brystkreft og Parkinsons sykdom, samt egenskaper som IQ og homoseksualitet har angivelig blitt funnet og isolert. Innenfor genetikkfaget er begrepet "genet for" meningsløst i de fleste sammenhenger, særlig med tanke på at de aller fleste egenskaper er et resultat av en sammensetning av mange gener, og ikke minst er egenskapene under påvirkning av et uoversiktlig antall miljøfaktorer og av det nevnte genreguleringssystemet. Uttrykket "genet for…" burde derfor vært erstattet med "et gen som kan, under visse forhold, gjøre et menneske mer eller

mindre mottagelig for påvirkning fra en rekke miljøfaktorer, hvorav noen er påvist å være involvert i utviklingen av…". Forståelig nok blir dette mindre salgbare nyheter, og i enkelte tilfeller er det nødvendig og forenkle informasjonen for å få den ut til folk med begrenset kunnskap på området. Men faren med forenklingene er at de generelle holdningene i folket blir basert på et tvilsomt vitenskapelig grunnlag. Ny teknologi blir ofte mottatt med en viss skepsis i utgangspunktet, og når det gjelder en så livsgjennomgripende teknologi som bioteknologien, er mye av skepsisen berettiget. Imidlertid kan den forenklede, og delvis feilaktige, fremstillingen av genetikkens utvikling i massemediene, ha ført til uforholdsmessig stor skepsis mot genteknologien som vitenskap.

Dersom vi skal vurdere bekymringen for en ny eugenisk praksis som et hovedelement i den norske debatten om genteknologi, ser man raskt at ved inngangen til det 21. århundret ble frykten for undermennesket erstattet av frykten for supermennesket. Selv om det er bred enighet om at en planlagt genetisk forbedring av menneskearten er illegitim, vil dette likevel bli en bieffekt av at enkeltindividers sykdommer behandles med kjønnscelleterapi. Dette har befolkningen i Norge en meget følelsemessig negativ innstilling til. Bioteknologiloven forbyr denne typen behandling i dag, men det er press på å myke opp den restriktive politikken fra flere hold i forskningsmiljøene; det vil selvsagt være lettere å behandle kun en celle enn de millioner av celler som må endres ved kroppscelleterapi. Imidlertid kan det være vanskelig å opprettholde skillet mellom å lindre og å forbedre, ettersom sykdom også kan være kulturelt betinget. Kortvoksthet og barnløshet er bare to eksempler på tilstander som har endret sykdomsstatus.

Et annet hovedelement i den norske debatten er frykten for helseskadelige effekter av genmanipulerte matvarer. Fremstillingen av de første genmanipulerte matvarene, tomater med lang holdbarhet, skjedde i USA i 1994. I løpet av de tre årene fra 1996 til 1998 økte andelen av genmodifisert mais fra 4,6 prosent til 40,1 prosent, og andelen genmodifiserte soyabønner fra 7,2 prosent til 44,8 prosent av den samlede produksjonen. I samme periode ble det foretatt over 1300 forsøksutsettinger av genetisk modifiserte vekster. Det ble søkt om tillatelse til markedsføring av 27 genspleisede matvareprodukter i EU/EØS-området i 1999. 18 av disse ble godkjent i EU-landene, mens Norge bare hadde godkjent ett eneste av disse produktene i 1999.[11] Den restriktive norske holdning var hjemlet i genteknologiloven fra 1993, som har basis i føre-var-prinsippet: "Der det er rimelig grad av tvil om bruk av genteknologi kan ha negative konsekvenser for miljø og helse, bør tvilen komme naturen og samfunnet til gode".[12] Men hva som kommer natur og samfunn til gode er det stadig uenighet om: En mindre restriktiv politikk kan potensielt effektivisere den globale planteforedlingen og matproduksjonen på mange måter, blant annet ved økning av vitamininnhold i planter, økning av veksthastighet, forlengelse av holdbarhet, økning av motstandsdyktighet mot skadedyr og produksjon av medisiner i planter og dyr.

Skepsisen til genteknologien, og til genmodifisert mat i særdeleshet, som har rådet i Norge de siste 20 årene, fremgår av en stor europeisk undersøkelse som ble gjort i 1996.[13]

Holdningene som ble avslørt i denne undersøkelsen reflekterer på mange måter den restriktive lovgivningen. To hovedgrupper av skeptikere utpekte seg: Tradisjonelle konservative, religiøse kritikere, og moderne, ikke-troende miljøforkjempere. Disse to gruppene utgjorde henholdsvis 12 og 17 prosent av befolkningen, og begge mente at moderne genteknologi vil forverre vår levemåte.

Det ble også gjort en norsk undersøkelse fire år senere, i år 2000, som trolig kan forklare noe av den brede skepsisen. Her ble det avslørt meget alvorlige mangler i kunnskapen om genetikk i befolkningen. I hvor stor grad man igjen kan forklare denne uvitenheten med de tabloide fremstillingene av genetikken i massemediene, blir vanskelig å anslå. Men tradisjonelt skaper uvitenhet skepsis, og skepsisen blir fulgt opp av myndighetene. Den norske undersøkelsen viste at 28 prosent av befolkningen trodde at bare genmodifiserte tomater, og ikke vanlige tomater, inneholder gener. 34 prosent svarte "vet ikke", og bare 34 prosent var klar over at alt levende inneholder gener. Videre trodde 23 prosent at menneskets egne gener kan bli forandret ved at vi spiser genmanipulert mat. 32 prosent svarte "vet ikke", og 43 prosent var klar over at våre egne gener ikke blir påvirket av DNA i maten. 29 prosent trodde at et genmanipulert dyr alltid er større enn et tilsvarende naturlig dyr. 34 prosent svarte "vet ikke", og 37 prosent var klar over at genmodifiserte organismer ikke nødvendigvis er større.

I denne undersøkelsen så trolig bare et fåtall de tre spørsmålene i sammenheng, men nesten alle som trodde at genetisk endrede organismer er større enn andre, trodde også at naturlig mat er uten gener og at genmanipulert mat kan endre våre egne gener. Disse tre svarene samler seg dermed til et sammenhengende mareritt: Dersom naturlig mat er genfri, modifisert mat kan endre våre gener, og genetisk endrede organsimer alltid er større enn andre, - da vil den som spiser genmat så et ukontrollert monster i sin kropp. Dette er et eksempel på feilaktig viten som begrunner ubegrunnet angst, og som nødvendigvis har innflytelse på norske myndigheter og lovgivere.

Det var to begivenheter som i særlig grad mobiliserte skeptikerne, fra begge grupper, på 1990-tallet: I desember 1996 ankom de første skipene med genetisk modifisert soya fra USA europeiske havner. Soyaen hadde den gangen kun blitt tilført resistens mot ugressmiddel, men allerede da var det flere som påpekte faren for det vi ser i U-land i dag, nemlig at ressurssterke selskaper fra den vestlige verden selger såkorn, som kun er resistente mot det ugressmiddelet som selskapet selv produserer, til fattige bønder. Dermed får produsenten dobbel inntjening bøndene, både patentinntekter på sitt genspleisede korn og på det spesialdesignede ugressmiddelet.

Bare to måneder etter at genspleiset soya kom inn i det europeiske markedet, fulgte nyheten om kloningen av sauen Dolly på Roslin institutt i Skottland.[14] Den vellykkede kloningen aktualiserte spørsmålet om de etiske omkostningene genteknologien medfører, også som vellykket vitenskap. Senere viste det seg imidlertid at sauen Dolly ikke var en perfekt kloning likevel; den døde som følge av en form for immunsvikt i ung alder.

Patentering

Debatten om den etiske forsvarligheten i forhold til patentering av biologisk materiale, har – som i liknende problemstillinger – dannet to grupper av motstandere. Den ene gruppen er opptatt av de religiøse problemene rundt eiendomsrett til levende organismer, og er i Norge hovedsaklig representert politisk ved Kristelig Folkeparti. Den andre gruppen er mer bekymret for at teknologien skal bli et redskap til å undertrykke den tredje verden. Disse tilhører ofte den politiske venstresiden i Norge. Den første norske utredningen om patentering av organismer ble gjort i 1989. Utvalget bak rapporten Bioteknologi og patentering samlet seg om to grunnleggende premisser, nemlig at det er etisk uforsvarlig å gi produktpatent på mennesker, menneskelige organer eller gener, og at det heller ikke kan gis patent på "naturlig forekommende mikroorganismer". Utvalget klarte imidlertid ikke å enes i spørsmålet om patent på genmodifiserte mikroorganismer, men da bioteknologiloven ble vedtatt i 1994 var det flertall for å gi produktpatent på slike organismer. Hensynet til å stimulere den industrielle utviklingen veide tyngst. Hvorvidt en isolert mikroorganisme er en oppfinnelse eller bare en oppdagelse, har blitt heftig diskutert siden. I USA åpnet Høyesterett for patent på bakterier allerede i 1980, med den begrunnelse at forskerinnsatsen som ligger bak oppdagelsen av genetisk verdifullt materiale, skal sidestilles med en oppfinnelse. Dette var startskuddet for den bioteknologiske industriens notering på verdens børser. I 1987 ble patentlovgivningen i USA utvidet til også å gjelde høyerestående organismer. Europeiske land fulgte etter ni år senere; den 12. mai 1998 vedtok Europaparlamentet det kontroversielle Direktiv 98/44/EF om *Rettslig beskyttelse av bioteknologiske oppfinnelser*. Dette direktivet likestiller levende og dødt materiale i patentrettslig sammenheng, og skiller ikke mellom naturlig forekommende og bearbeidet biologisk materiale. Dermed tillot EU-landene i praksis patenter på deler av menneskekroppen, selv om direktivet inneholder en klausul som forbyr patentering der "anvendelsen av produktet vil stride mot grunnleggende etiske normer". I 2000 kom spørsmålet om dette direktivet skulle innlemmes i EØS-avtalen, til høring i Norge. Sentrumsregjeringen, hvor Kristelig Folkeparti hadde statsministerposten, signaliserte at de ville bruke vetoretten på moralsk grunnlag. Norges Forskningsråds administrerende direktør, Christian Hambro, mente på sin side at "det blir ødeleggende for norsk næringsliv dersom regjeringen sier nei til biopatenter. Hvis næringslivet ikke får patent på sine oppfinnelser, kommer toget til å gå fra oss. Så enkelt er det […]".[15]

I Norge har vi mange eksempler på at biologiske oppdagelser eller oppfinnelser ikke har ført til rettsøkonomiske fordeler. Norske forskere oppdaget i 1969 at soppen *Tolypocladium inflatum* fra Haradangervidda inneholdt Cyclosporin A. Cyclosporin blir i dag brukt som immunhemmer under de aller fleste organtransplantasjoner overalt i verden, men Norge har aldri fått spesielle rettigheter eller inntekter fra dette preparatet. For U-land ville rettigheter til produkter som har sitt utspring fra naturressurser i eget land, hatt stor økonomisk betydning. Disse landenes problem er imidlertid at selv om det største mangfoldet av biologiske ressurser befinner seg i den tredje verden, særlig i tropiske strøk, har de ikke ressurser til å utvikle slike patenter. De som i dag har forutsetninger og ressurser til å sikre seg patenter innenfor biologien, er først og fremst lokalisert i USA og Vest-Europa, altså land med lang industriell tradisjon. Derfor er det mest aktuelle spørsmålet knyttet til patentering hvorvidt produktene blir tilgjengelige for alle som har behov, og hvordan dette lar seg kombinere med den private eiendomsretten, som utvilsomt er en hjørnestein i den vestlige kapitalismen.

EUs patentdirektiv

Denne problemstillingen kom altså opp i Norge i 2000. Patentpraksisen i Norge var da basert på patentloven fra 1967, som ikke tillot patentering av noe som omfattet planter eller dyr. En del patenter hadde vært gitt på enkeltgener og modifiserte mikroorganismer, samt bioteknologiske fremgangsmåter til fremstilling av enkeltgener og mikroorganismer, men ikke på planter, dyr eller menneskelig genmateriale. I 2002 ble EUs såkalte direktiv for "patent på liv" innlemmet i EØS-avtalen. Kristelig Folkeparti hadde stadig statsministerposten, og for første gang på 30 år tok en statsminister i 2003 dissens i forhold til en beslutning i en regjering. Det ble da opp til Stortinget å avgjøre om direktivet skulle inn i norsk lov. 41 organisasjoner, blant annet Den norske kirke, hadde da sluttet seg til et opprop om at EUs direktiv om patent på liv ikke måtte godtas. 1. februar 2004 ble likevel EUs patentdirektiv implementert i norsk patentlov, og det ble dermed åpnet for å patentere planter og dyr i Norge. Ifølge direktivet kan ikke planteraser og dyreraser patenteres, men hva som er forskjellen på et dyr, en dyrestamme og en dyrerase er imidlertid uklart; det finnes knapt en avgjørelse i en europeisk patentsak som forteller noe om disse skillene. Et eksempel som ligger i grenseland er et eksisterende patent på såkalte oncomus. Dette er en genmodifisert musestamme, som egner seg spesielt godt til kreftforskning. Det er ingen tvil om at disse musene skiller seg genetisk fra naturlige mus innenfor samme art, men likevel ansees ikke disse musene å utgjøre en egen rase på bakgrunn av gjeldende patentdirektiv.

Godkjenningen av patentdirektivet bidro sterkt til den mer økonomisk liberale holdningen – med henblikk på anvendelsen av genteknologi på handelsmarkedet - som er praktisert under Bondevik-regjeringen. Denne utviklingen har imidlertid ikke blitt fulgt opp med mer liberale holdninger til selve forskningen. Norske forskningslaboratorier er fremdeles underlagt meget omfattende restriksjoner for bruk av moderne bioteknologiske metoder. Norge bruker dessuten mindre penger enn de andre nordiske landene på genteknologisk forskning i forhold til folketall og BNP. Norge har også lenge vært langt nede på lista sammenlignet med OECD-landene.

De fleste politiske partiene i Norge står – til sammenligning med EU og USA – for en restriktiv forskningspolitikk. De mest skeptiske partiene er SV og Kr.F, men Kr.F i regjeringsposisjon står for en langt mer liberal anvendelse av teknologien enn SV. Den restriktive politikken speiler utvilsomt skepsisen i den norske befolkningen. Frykten for en ny eugenikk, og frykten for ukontrollert teknologi med skadelige følger for helse og miljø, har hittil stått sterkere enn viljen til ny viten, trolig blant annet fordi bevisstheten om den eugeniske historien er høyere enn kunnskapen om en teknologi i ekstremt rask utvikling.

Politikken karakteriseres altså av vilje til å slippe genteknologiens produkter inn på det frie marked, mens selve forskningen – utviklingen av vitenskapen – på laboratoriene holdes i stramme tøyler. Mange forskere skulle gjerne sett det motsatte; større romslighet for vitenskapen, og heller politiske begrensninger på anvendelsen av den.

Tilhengerne av patentering av biologisk materiale befinner seg oftest på den politiske høyresiden i Norge. Disse argumenterer også ofte for en bistandspolitikk som går ut på å "slippe den tredje verden inn på markedet". Dette kan raskt vise seg som et paradoks: Ettersom fattige land, særlig i Afrika, stort sett bare eksporterer landbruksvarer, er det allerede et omfattende problem at de industrialiserte landene patenterer og produserer mer kostnadseffektive landbruksprodukter ved hjelp av moderne bioteknologi. I fremtidens landbruk blir det ikke lett "å slippe inn på markedet" uten å ha en tung genteknologisk industri i ryggen, for uten denne industrien vil det ikke være mulig å være konkurransedyktig på det internasjonale handelsmarkedet.

I India har man sett en økende fattigdom blant bøndene etter liberaliseringen av handel med patenterte landbruksprodukter. Et av problemene er dumping av overproduserte matvarer fra vesten. USA overproduserer soyabønner, eksporterer disse til den tredje verden, hvor bøndene ikke får solgt sine avlinger. I det lange løp fører dette til økt fattigdom og sult ved at landbruket i U-landene blir utradert. Dersom de genmanipulerte såkornene fra Vesten er patenterte, vil de nemlig være for dyre i innkjøp for fattige bønder. Man ser også at det produseres transgene planter for å gi en enkelt plante proteiner som gjør andre planter mindre nyttige. Dette kan utvilsomt brukes til å bekjempe mangelsykdommer i U-land ved at for eksempel ris blir tilført nye proteiner. Men de samme problemene oppstår igjen: Dersom de genspleisede plantene utkonkurrerer de avlingene som den tredje verden eksporterer; da vil teknologien raskt bli oversatt til økt fattigdom.[16]

Patentering, medisinering og den tredje verden

En annen side av bioteknologiens utfordringer i forhold til den tredje verden, er bruk av medisiner som produseres av den ressurssterke industriens i vestlige land. De viktigste dødsårsakene i den tredje verden er infeksjoner, særlig luftveisinfeksjoner, diare, malaria og HIV (med påfølgende tuberkulose). Rundt tre millioner mennesker dør av malaria hvert år.[17] Dette er et eksempel på en sykdom er nedprioritert i den internasjonale legemiddelindustrien – først og fremst fordi det ligger lite økonomisk potensial i salg til den aktuelle kjøpergruppen. Men det skal også sies at malariaparasitten er så variabel, komplisert og utbredt at jobben er svært vanskelig. Den kan foreløpig ikke brukes i konvensjonell vaksine, men dersom forskningen hadde vært mer intensiv kunne – ifølge flere eksperter på feltet – en vaksine kanskje vært ferdig utviklet og integrert i helsevesenet i de mest utsatte landene i dag. Ettersom de fleste land som er rammet av malaria ikke har industrielle ressurser til å drive avansert medisinsk forskning selv, er de prisgitt I-landenes velvilje. Skal legevitenskapen bevege seg noenlunde i takt i de ulike deler av verden, må derfor den genteknologiske grunnforskningen også prioritere problemer som befinner seg utenfor området hvor denne forskningen foregår. Dersom teknologiutviklingen i hovedsak skal være basert på privat finansiert oppdragsforskning – eller hvis økonomisk profitt skal være drivkraften for statlig forskning – kan det bli en meget stor utfordring å finne denne velviljen.

Noter

1. Kuhl 1997.
2. Det Medicinske Selskab 1911.
3. Odelstinget 1934.
4. Monsen 1997.
5. Evang 1955.
6. Gundersen 1990.
7. Krigsbarnutvalgets innstilling 1945.
8. Nielsen et al 2000.
9. Gjertsen 1995.
10. Nielsen et al 2000.
11. Gen-i-alt 1999.
12. Ot. Prp. 8.
13. Biotechnology and..1997.
14. Kolata 1997.
15. Norges Forskningsråd 2000.
16. Bioteknologinemda 2003.
17. Breman 2003.

Litteratur

Bioteknologinamda (2003): Informasjonshefte om bioteknologi i nord-sør-perspektiv. Dr. Vandana Shiva, leder i the Research Foundation for Science Technology and Ecology in India. ss. 8-9.

Biotechnology and the European Public Concerted Action Group (1997): ss. 845-847.

Breman, Joel G (2003): *Conqering the intolerable buden of malaria: What's new, what's needed: A summary.* London.

Det Medicinske Selskab (1911): *Forhandlinger*. s. 119.

Evang, Karl (1955): *Sterilisering etter lov av 1. juni 1934 om adgang til sterilisering m.v.* Sarpsborg.

Gen-i-alt, (1999): "Oversikt over genmodifiserte produkter". Nr. 3. ss. 8-9.

Gjertsen, Siren (1995): "Fosterpolitikk, teknologi, og samfunn – nye muligheter til besvær eller til begjær". Institutt for administrasjon og organisasjonsvitenskap, Universitetet i Bergen.

Gundersen, Wenche Blix (1990): "Kontroll av rekombinant DNA-teknologi". *Norsk Farmaceutisk tidsskrift*.

Kolata, Gina (1997): *Clone. The road to Dolly and the path ahead*. London.

Kuhl, Stefan (1997): *Die Internationale der Rassisten: Aufstieg und Niedergang der internationalen Bewegung fur Eugenikk und Rassenhygiene im 20. Jahrhundert.* Frankfurt

Monsen, Arve (1997): Politisk biologi: *opprettelsen av institutt for arvelighetsforskning i 1916*. Senter for teknologi og mennneskelige verdier. Skriftserie Nr. 21. UiO.

Nielsen, Torben hviid et al (2000): *Livets tre og kodenes kode*. Gyldendal Akademisk. Oslo.

Norges Forskningsråd (2000): *Pressemelding.* 28. januar 2000.

Ot. Prp. 8, 1992-1993: 28-29 og 46.

Odelstinget 1943. *Forhandliger i Odelstinget* Nr. 21. 1934, s. 158f.

Den marxist-leninistiske ideologiens betydning for sovjetisk utenrikspolitikk

Fra Brest-Litovsk til Glasnost[1]

Av Kjetil Vengstad

Med revolusjonen i 1917 kom et nytt regime til makten i Russland, basert på et tankegods som var totalt uprøvd som statsbærende ideologi. Parallelt var Europa herjet av krig – en krig representantene for det nye regimet mente var et utslag av at kapitalismen var kommet inn i sin høyeste fase, *imperialismen.* Bolsjevikene så for seg at krigen ville resultere i revolusjon i en eller flere av de økonomisk mest avanserte statene på kontinentet. At nettopp dette elementet stod så sentralt i marxist-leninistiske forestillinger bød på problemer for hvordan utenrikspolitikken skulle utformes fra begynnelsen av. De tradisjonelle former for diplomati skulle erstattes av en ny retning, nemlig den *revolusjonære internasjonalismen.* Denne nye retningen i utenrikspolitikken, til tross for at regimet fremdeles stod svakt innad, hang sammen med at man var overbevist om at revolusjonens overlevelse i Russland var avhengig av at den spredte seg til minst en av de vestlige stormakter. Man skulle ikke lenger henvende seg til andre stater, men de undertrykte massene i Europa. Da revolusjonen ikke spredte seg som forventet, måtte man endre politikk. I utgangspunktet på midlertidig basis.

Tema for denne artikkelen er den marxist-leninistiske ideologiens betydning for sovjetisk utenrikspolitikk. Jeg vil argumentere for at det ideologiske bakteppet var viktig, men at man etter statens konstituering etter hvert så en økende tendens til at Sovjetunionens egeninteresser ble mer fremtredende i utenrikspolitikken. Med dette som bakteppe vil jeg ta for meg den gradvise utviklingen av ideologiens betydning for sovjetisk utenrikspolitikk fra begynnelsen i 1917 til Sovjetunionens sammenbrudd og oppløsning i 1991. De mange ulike faktorer som underminerer ideologiens betydning vil bli vektlagt. Temaets omfang gjør at enkelte sider ved sovjetisk utenrikspolitikk ikke kan bli like godt beskrevet. For eksempel har jeg i stor grad valgt å utelate den andre verdenskrig.

Allerede umiddelbart etter det nye regimets fødsel i 1917 kan man se at ideologi måtte vike plass for realpolitikk. Sentralmaktenes fremgang på Østfronten gjorde behovet for fred med Tyskland stort. Å trekke Russland ut av den imperialistiske krigen hadde vært blant bolsjevikenes uttalte mål forut for maktovertakelsen, men ble like fullt oppfattet som forræderi av enkelte. Tysk ryggdekning ville bety svekkete muligheter for revolusjon i Tyskland. Mange fremtredende bolsjeviker, blant dem Nikolai Bukharin talte for revolusjonær krig mot keiserriket.[2] Likevel var det Lenins mer moderate linje som vant frem, som det eneste plausible alternativet. Freden ved Brest-Litovsk fremstod som ren nødvendighet. Motstykket, revolusjonær krig, som det rene selvmordet for det unge regimet.

Med Brest-Litovsk kan man se at regimet allerede tidlig var villig til å dempe den marxist-leninistiske ideologiens betydning. At Lenins mer moderate politikk fikk gjennomslag på bekostning av tilhengerne for revolusjonær krig bør likevel ikke tolkes som realpolitikkens seier over ideologien i utformingen av sovjetisk utenrikspolitikk, siden det her handlet om å redde det unge regimet. Sett i forbindelse med sovjetisk utenrikspolitikk i hele perioden, kan Brest-Litovsk likevel ses som utgangspunkt for den gradvise nedprioriteringen av ideologien.

Ettersom Den russiske borgerkrigen og krigen med Polen ebbet ut i 1920-21, begynte en normaliseringsprosess i sovjetisk utenrikspolitikk. Årsakene til dette, var flere. For det første lot den revolusjonære spredningen vente på seg. Verdenskrigen, borgerkrigen og Den polsk-russiske krig hadde kostet dyrt, således var man avhengig av både kapital- og teknologioverføringer fra vestlige land.[3] Behovet for normalisering av forholdet med Vest-Europa syntes åpenbart. Til tross for seier i borgerkrigen, hvor flere vestlige stater hadde bidratt i kampen mot bolsjevikene, fryktet man dessuten en ny intervensjonskrig. Også av den grunn var det nødvendig å gjøre det nye regimet mer spiselig for stormaktene. Verdensrevolusjonen måtte foreløpig vike plass for en mer tradisjonell utenrikspolitikk. Den marxist-leninistiske ideologi og bolsjevikenes tradisjonelle avsky for det borgerlige diplomati ble byttet ut med initiativ som skulle lede Sovjetrepublikken ut av isolasjon. Allerede i 1921 lyktes en i å opprette handelsforbindelser med Storbritannia, etterfulgt av en rekke andre europeiske stater.[4] Det var likevel ingen tvil om at Sovjetunionen stod utenfor "det gode selskap." Blant annet ble man ikke inkludert i Folkeforbundet. Løsningen søkte man i en tilnærming til den nye tyske Weimar-republikken, som i likhet med Sovjetunionen var isolert fra det øvrige Europa. Med Rapallo-traktaten av april 1922, lyktes man endelig i å bryte ut av isolasjonen. Fulle diplomatiske forbindelser ble opprettet med Tyskland, samtidig som man inngikk handelsavtaler som var til fordel for begge stater.[5]

Denne utviklingen var likevel ingen indikasjon på at utenrikspolitikken hadde blitt realpolitikkens domene på permanent basis. Tvert i mot ble den legitimert ut i fra tankegangen om at

man trengte et "pusterom" for å oppnå stabilitet innad.[6] Det faktum at man entusiastisk støttet opp om den revolusjonære oppstanden i Tyskland i 1923 bekrefter dette. At normaliseringspolitikken likevel hadde veid tyngre, bekreftes av Storbritannias formelle anerkjennelse av Sovjetunionen i 1924. Det ble likevel brudd i forbindelsene to år senere, etter at Sovjetunionen lot sin revolusjonære iver gå for langt under den britiske generalstreiken i 1926.[7]

At ideologien fikk mindre betydning i utenrikspolitikken illustreres også av utviklingen innen Komintern. Opprettet som den tredje internasjonale i 1919, skulle denne organisasjonen av Europas kommunistpartier spille en sentral rolle i å eksportere revolusjonen vestover. Kominterns rolle som drivkraft bak den revolusjonære internasjonalismen ble raskt uforenlig med sovjetisk utenrikspolitikk. Det sovjetiske kommunistpartiets store innflytelse på organisasjonen ble i så måte tydelig allerede fra 1921 av. Først gjennom oppfordring til bolsjevisering av de europeiske kommunistpartiene og deretter gjennom oppfordringen til å danne felles front med andre partier og organisasjoner på venstresida. Det ble lagt vekt på å konsolidere partiene, fremfor å søke revolusjon hvor et negativt utfall var gitt på forhånd. Langt viktigere nå var Sovjetstatens ytre og indre konsolidering.[8]

Denne utviklingen ble ytterligere forsterket etter hvert som Stalin fremstod som den udiskutable leder i partiet. Hvor man tidligere hadde sett på eksport av revolusjonen som nødvendig for Sovjetunionens overlevelse, het det nå at et sterkt Sovjetunionen var en forutsetning for at revolusjonen skulle kunne spres.[9] Denne tendensen var ikke ny, men ble klarere samtidig som Stalins tese om *sosialisme i ett land* vant frem. Internasjonalismen, hvis fremste talsmann på denne tiden var Trotskij, falt i stor grad bort. Samtidig ble Trotskij og hans meningsfeller skviset ut. Dermed var et sentralt element i den marxistisk-leninistiske ideologien satt til side. Den marxistiske parole *arbeiderne har intet fedreland* ble byttet ut med Stalins higen etter nasjonal styrke.

Sosialisme i ett land innebar en venstredreining innenrikspolitisk, representert ved brutal kollektivisering av landbruket og femårsplaner for å få industrien opp på nivå med de øvrige europeiske stormakter. Radikaliseringen av innenrikspolitikken fikk ingen klar parallell i utenrikspolitikken, den økonomiske verdenskrisen som følge av krakket på New York-børsen i 1929, til tross. Tvert i mot så man med bekymring på utviklingen. Det ble fryktet at den økonomiske nedgangen i vest ville forverre kapital- og teknologioverføringen til Sovjetunionen, og på den måten svekke industrialiseringen av landet.[10] Den økonomiske verdenskrisen må ha fortonet seg som en klar tendens til at kapitalismens iboende ustabilitet var nådd et bristepunkt, likevel var det de økonomiske og sikkerhetspolitiske konsekvensene for Sovjetunionen som ble viet størst oppmerksomhet. De revolusjonære mulighetene som åpnet seg i kriserammede land som for eksempel Tyskland ble nedprioritert.

Med nazistenes maktovertakelse i nettopp Tyskland i 1933, kom et regime til makten hvis ideologi tilsynelatende representerte en ren motpol til den sovjetiske. Det problemfrie forholdet til Mussolinis Italia på 1920-tallet, hadde likevel vist at Moskva kunne ha normale forbindelser med regimer som stod i direkte motsetning til det sovjetiske.[11] At Mussolini bokstavelig talt hadde feid de italienske kommunistene av banen, bød heller ikke på problemer. De tyske nazistene representerte likevel en langt større trussel enn de italienske fascistene. Hitlers sterkt uttalte antipati for Sovjetunionen forsterket bare dette inntrykket. De sovjetiske mottiltakene var til dels svært forskjellige. Hvorvidt de var ideologisk fargede, er en annen sak. Regimet var raskt ute med å erklære sine fredelige hensikter overfor Tyskland.[12] Man ønsket ikke å gripe inn i Tysklands indre anliggender, het det seg. Kun Tysklands utenrikspolitikk var av interesse for Sovjetunionen.[13] Selv om Komintern oppfordret kommunistpartiene til å danne koalisjoner med andre venstrepartier for å demme opp for den fascistiske fare i Europa, og på tross av at utenrikskommissær Litvinov langet ut mot aggressive stater i Folkeforbundet, var man forsiktige med å kritisere Tyskland direkte. Det faktum at man så for seg fredelig sameksistens med Nazi-Tyskland som ikke bare mulig, men også ønskelig, kan vel sies å være indikasjon nok på at ideologien på mange måter var satt til side i sovjetisk utenrikspolitikk på dette stadiet.

De initiativer man tok overfor nazistene i perioden frem mot ikke-angrepspaktens inngåelse i 1939 kan tyder på på, at Stalin var rede til å overse ideologiske motsetninger for å få en best mulig avtale med Hitler. Uansett viser både forsøket på å oppnå kollektiv sikkerhet og ikke-angrepspakten hver for seg, at det var målet om å sikre seg mot angrep utenfra som var Sovjetunionens fremste prioritet. I så måte spilte ideologisk tilhørighet liten rolle. Målet helliget midlet også for Josef Stalin. I august 1939 kom den tysk-sovjetiske ikke-angrepspakten som lyn fra klar himmel.

Som nevnt innledningsvis, vil jeg ikke vie alliansen med USA og Storbritannia under den andre verdenskrig særlig oppmerksomhet. Stilt overfor det tyske krigsmaskineriet slik det fremstod i 1941, hadde man i realiteten ikke noe valg. Krigen la i så måte lokk på de ideologiske motsetningene mellom alliansepartnerne.[14]

Hva så med Den kalde krigen? Spilte sovjetisk ideologi en avgjørende betydning for den gradvise forverringen av forholdet mellom de tidligere alliansepartnerne? Igjen vil jeg hevde at andre faktorer var mer fremtredende. Herunder kan man for eksempel nevne det tradisjonelle sikkerhetsbehovet, en faktor som ikke minst hadde blitt forsterket av de massive ødeleggelsene flere års krig hadde påført Sovjetunionen. Således kan innføringen av kommunistiske regimer i Øst-Europa etter den andre verdenskrig sies å representere sikkerhetspolitiske behov heller enn et påtrengende ønske om å spre kommunismen. Et ytterligere argument her er det faktum at man lenge tillot avvik fra den sovjetiske modellen. Et land som Tsjekkoslovakia, som uansett lente seg mot Moskva, ble tillatt friheter i langt større grad enn for eksempel Polen, som tradisjonelt hadde hatt stor skepsis til naboen i øst både før og etter 1917. Strategisk sett var dessuten Polen langt viktigere enn Tsjekkoslovakia. Litt forenklet kan man si at ønsket om et belte av vennligsinnede stater langs Sovjetunionens ytre grense var mye av årsaken til at forholdet til USA raskt ble dårlig. Stalin

hadde sett for seg at et godt forhold til amerikanerne var mulig også etter krigen, men behovet for å kunne kontrollere statene i periferien av Sovjetunionen veide tyngre. Selv om den marxist-leninistiske ideologien kan sies å ha ligget i bunn, var det først og fremst sikkerhetsbehovet som gjorde sovjetiseringen av Øst-Europa nødvendig. Det var ingen proletariatets revolusjon som hadde satt inn de nye kommunistiske regimene, men Den røde armé. Begrunnelsen var langt på vei å bygge opp et forsvar mot de gjentatte invasjonene som hadde rammet Russland og Sovjetunionen fra vest. Gjennom opprettelsen av kommunistregimer, skulle man sikre at disse landene trofast rettet seg mot Moskva. Manglende sovjetiske støtte til det kommunistiske opprøret i Hellas viser dessuten at man ikke så det som bryet verdt å risikere noen ideologisk begrunnet konfrontasjon med vesten over et land uten betydning for sovjetisk sikkerhet.[15]

At ideologiens rolle var underordnet de utenrikspolitiske realiteter også etter Den andre verdenskrig blir tydeliggjort ytterligere om man ser på sovjetisk politikk i forhold til Kina og Nord-Korea. Så lenge man tvilte på de kinesiske kommunistenes evne til å vinne makten i Kina, var man heller ikke spesielt interessert i å gi dem støtte i særlig stor grad. Det ble sett på som like viktig å holde seg inne med Guomindang-lederen Chiang Kai-shek, som man forventet ville gå seirende ut av maktkampen i Kina.[16] Hva Nord-Korea angikk, trodde aldri Stalin at amerikanerne ville gripe inn om man gikk til invasjon av Sør-Korea. Selv om man støttet opp om nord-koreanerne materielt, var det aldri snakk om noen militær deltakelse i konflikten. I utgangspunktet hadde dessuten Stalin vært svært skeptisk til å gi nord-koreanerne sin støtte til en gjenforening av landet på kommunistiske vilkår gjennom invasjon av Sør-Korea.[17]

Disse eksemplene er på mange måter illustrerende for Stalins utenrikspolitikk. Der hvor han kunne høste ideologiske gevinster, gjorde han det, men ideologien var ikke styrende for han. Konfrontasjonslinjen med USA kan vel så mye sies å ha bunnet i det faktum at amerikanerne ikke var villig til å gi Stalin de konsesjoner han ønsket. Den hardhendte sovjetiseringen av Øst-Europa stod i kontrast til amerikanernes kjepphester, frihandel og demokrati, som igjen stod i motsetning til Stalins ønske om full kontroll med de østeuropeiske bufferstater.

Med Stalins død og Khrustsjovs fremvekst som kommunistpartiets dominerende skikkelse fikk ideologiens betydning for sovjetisk utenrikspolitikk et midlertidig oppsving. De europeiske koloniveldenes oppløsning åpnet for muligheten til å spre sovjetisk innflytelse til nye stater. Kort tid etter at han hadde befestet sin posisjon i partiet, viste Khrustsjov sin ideologiske orientering gjennom stor raushet overfor sine kinesiske kamerater.[18] Med Khrustsjovs oppgjør med Stalin på den 20. partikongress i 1956, slakket man dessuten på tøylene overfor landene i Øst-Europa. Forskjellige veier til sosialisme var mulig. Støtten til Cuba fra slutten av 50-tallet av, viste verden at Sovjetunionen var villig til å støtte opp om sosialistiske regimer langt utenfor egen interessesfære.

At Khrustsjovs offensive nytenkning ikke ble vedvarende, skyltes en rekke hendelser. Oppstanden i Ungarn og Polen ble brutalt slått ned, og markerte begynnelsen på slutten hva separate veier til sosialisme angikk. Man fryktet for at Østblokken skulle falle sammen om man lot liberaliseringen gå for langt. I tillegg ble forholdet til Kina gradvis forverret, blant annet fordi Beijing var i opposisjon til Khrustsjovs tese om fredelig sameksistens med de kapitalistiske land. Generelt hadde kinesernes kritikk av Moskva blitt mer høylytt. Det lovende forholdet til Cuba ble dessuten svekket av at Khrustsjov måtte krype til korset og fjerne mellomdistanserakettene fra øya i kjølvannet av Cuba-krisen i 1962.[19]

Etter at ideologien tilsynelatende hadde fått et oppsving med Khrustsjov, ble også han etter hvert nødt til å forholde seg til de utenrikspolitiske realiteter. Hans modifikasjon av marxist-leninistisk ideologi, tanken om at fredelig sameksistens med USA og den kapitalistiske verden for øvrig var mulig, var ikke ny. Forskjellen var at Khrustsjov mente dette kunne gjøres permanent.

Avspenning i forholdet til USA forsatte også inn i Bresjnev-æraen. Fra slutten av 1960-tallet så man dessuten en tilnærming til Vest-Tyskland som tidligere ikke hadde vært mulig. Amerikanske og sovjetiske ledere på toppnivå møttes dessuten stadig oftere.[20] Sovjetunionen hadde utvilsomt mye å vinne på avspenning med USA. Det faktum at man lå langt etter vesten teknologisk, og at den sovjetiske økonomien fra 1960-tallet av viste tegn til å stagnere, gjorde handel med vesten til en lukrativ mulighet for Moskva.

Likevel er det utviklingen i politikken overfor de østeuropeiske stater som er mest illustrerende for ideologiens fallitt i sovjetisk utenrikspolitikk. Oppstandene i Tsjekkoslovakia i 1968 ble brutalt knust, mens drøyt 20 år senere erklærte Gorbatsjov at Den røde hær ikke ville gripe inn for å redde de østeuropeiske regimer. Hva hadde skjedd? Med Praha-våren i 1968 var det fremdeles i Sovjetunionens interesse å opprettholde imperiet i Øst-Europa. Man fryktet at om en av de kommunistiske stater falt fra, ville flere følge etter. Frykten for at begivenhetene ville komme ut av kontroll var reell. Resultatet ble Bresjnev-doktrinen, retten til et sosialistisk land å intervenere i et annet sosialistisk lands indre affærer, om dets styresett var truet innen- eller utenfra. Invasjonen av Afghanistan kan forstås i forlengelsen av dette. Man var i utgangspunktet ikke rede til å gripe inn for å støtte opp om det sosialistiske regimet i Kabul. Først når dette regimet grunnet manglende støtte fra Moskva lente seg mot Washington, ble det satt fart i invasjonsplanene.[21] Amerikansk nærvær i Afghanistan ville medført en geopolitisk og strategisk katastrofe for Sovjetunionen. Det var med andre ord ikke behovet for å støtte opp om et kommunistisk regime som var utslagsgivende, men frykten for styrket amerikansk nærvær i periferien av Sovjetunionen.

Utviklingen fra 1968 til Solidaritetskrisen i 1980 er slående. Det faktum at man i Politbyrået var villige til å la den polske befolkning velge sin egen vei, kan virke overraskende. Likevel, en invasjon var ikke i Sovjetunionens egeninteresse denne gangen. Invasjonen av Afghanistan hadde svekket Moskvas internasjonale prestisje sterkt, og den sterke motstanden man hadde møtt, hadde nok også høynet terskelen for å gå til

lignende skritt. Igjen var behovet for å bedre forholdet til vesten stort. Den sovjetiske økonomien hadde for lengst stagnert, og handel med USA og Vest-Europa ble sett på som nødvendig for å få den på fote igjen. Signalene om at reaksjonene fra vesten ville bli langt sterkere enn hva tilfellet hadde vært ved invasjonen av Tsjekkoslovakia, spilte nok således også en viktig rolle. Til syvende og sist ble oppstanden i Polen uansett slått ned av Polens eget maktapparat, men den manglende viljen til å gripe inn på sovjetisk side, viste likevel at man ikke lenger var villig til å opprettholde de kommunistiske regimer i Øst-Europa for enhver pris. På mange måter hadde det østeuropeiske imperium blitt en hemsko for sovjetisk økonomi. Sovjetunionen hadde lenge holdt liv i haltende østeuropeiske økonomier, gjennom salg av råvarer til langt under prisen man kunne oppnådd på verdensmarkedet.

Da Gorbatsjov kom til makten i 1985 var det klart at denne utviklingen ikke kunne fortsette. Den sosialistiske internasjonalisme, de nære økonomiske båndene mellom Moskva og de østeuropeiske hovedsteder og opprettholdelsen av disse regimene ved hjelp av militærmakt var ikke lenger forenlig med sovjetiske egeninteresser. Forholdet til USA og vesten var blitt vel så viktig. Med Gorbatsjovs fordømmelse av Bresjnev-doktrinen, falt kommunismen i Øst-Europa raskt sammen.

På mange måter kan Gorbatsjovs politikk overfor Øst-Europa sies å representere selve kulminasjonen av at utenrikspolitikken hadde blitt de sovjetiske egeninteressers domene. Det var Sovjetunionens overlevelse som stat som fikk enhver prioritet. Likevel bør man ikke undervurdere ideologiens rolle. De sovjetiske lederne fra Lenin til Gorbatsjov var alle overbevist om at den marxist-leninistiske ideologien representerte den rette vei. Khrustsjov var for eksempel sikker i sin sak om at kommunismen til syvende og sist ville vise seg kapitalismen overlegen. Ideologien var således sentral i de kommunistiske ledernes verdensanskuelse. Valg av alliansepartnere ble for eksempel bestemt av ideologisk tilhørighet: Castros Cuba; Maos Kina og Kim Il Sungs Nord-Korea ble alle støttet på bakgrunn av ideologi. Men, som jeg har forsøkt å vise, ble ideologien likevel tilsidesatt når den stod i motsetning til realismen i utenrikspolitikken, til fordel for normalisering med vesten; sosialisme i ett land; ikke-angrepspakten; fredelig sameksistens, og til slutt Gorbatsjovs nye tenkning i utenrikspolitikken.

Noter

1. Artikkelen er en bearbeidet versjon av prøveforelesning holdt i mai 2004.
2. Nation, Craig R. 1992, *Black Earth, Red Star. A History of Soviet Security Policy, 1917-1991,* s. 10-11.
3. Ibid s. 36-39.
4. Ibid s. 40-41
5. Ibid. ss. 43-45.
6. Ibid. ss. 57-58.
7. Gorodetsky, Gabriel 1994,"The Formulation of Soviet Foreign Policy – Ideology and realpolitikk", i Gabriel Gorodetsky (red.), *Soviet Foreign Policy 1917-1991 – a Retrospective*, s. 37.
8. Nation 1992, ss. 52-55.
9. Ibid. s. 59.
10. Ibid. s. 68.
11. Ibid. ss. 69-70.
12. Uldricks, Teddy J, "Soviet Security Policy in the 1930s", i Gabriel Gorodetsky (red.), *Soviet Foreign Policy 1917-1991 – a Retrospective*, ss. 66-69.
13. Ibid. s. 72.
14. Dette til tross; alliansen mellom vestmaktene og Sovjetunionen var på ingen måte uten problemer. Herunder kan for eksempel nevnes Stalins krav om å opprette en andre front i Vest-Europa, etc. Se for eksempel John Lewis Gaddis 1972 *The United States and the origins of the Cold War: 1941-1947.*
15. Se f.eks. Zubok, Vladislav og Constantine Pleshakov 1996, *Inside the Kremlin's Cold War,* s. 45.
16. Ibid, s. 56.
17. Ibid, s. 54.
18. Westad, Odd Arne 1998, Introduction, I Odd Arne Westad (red.), *Brothers in Arms: The Rise and Fall of the Sino-Soviet Alliance, 1945-1963*, ss. 15-16.
19. Zubok og Pleshakov 1996, ss. 267-271.
20. Lundestad 2004, Øst, vest, nord, sør, ss. 79-82.
21. Matthew J. Ouimet, Matthew J. 2003, The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy, s. 93.

Litteratur

Gorodetsky Gabriel (1994): "The Formulation of Soviet Foreign Policy – Ideology and Realpolitik", i Gabriel Gorodetsky (red.), *Soviet Foreign Policy 1917-1991 – a Retrospective*, London.
Leffler, Melvyn P (1996): "Inside Enemy Archives: The Cold War Reopened, i *Foreign Affairs July-August.*
Levering, Ralph B. et al. (2002):*Debating the Origins of the Cold War: American and Russian perspectives,* Rowman & Littlefield.
Nation, Craig R. (1992): Black Earth, Red Star. iA History of Soviet Security Policy, 1917-1991, Cornell U.P., Ithaca and London.
Ouimet, Matthew J. (2003): *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*, The University of North Carolina Press.
Parrish, Scott (1997): "The Marshall Plan, Soviet-American Relations, and the Division of Europe", i Norman Naimark & Leonid Gibianskii, *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949*, WestviewPress.
Roberts, Geoffrey (1995): *The Soviet Union and the Origins of the Second World War*, Basingstoke.
Tucker, Robert C. (1990): *Stalin at Power: the revolution from above, 1929-1941*, NY.
Uldricks, Teddy J. (1994): "Security Policy in the 1930s", i Gabriel Gorodetsky (red.), *Soviet Foreign Policy 1917-1991 – a Retrospective*, London.
Westad, Odd Arne (1998): "Introduction", i Odd Arne Westad (red.), *Brothers in Arms: The Rise and Fall of the Sino-Soviet Alliance, 1945-1963*, Washington D.C.
Wettig, Gerhard (1994): The Kremlin's Impact on the Peaceful Revolution in East Germany (August 1989- March 1990), i Odd Arne Westad et al., *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945-1989*, Basingstoke: Macmillan Press.

Vesterlandenes velstand:

Et tilfeldig lykketreff?
Eller et produkt av en særegen europeisk utvikling med lange historiske røtter?
Et teknologihistorisk blikk på *The Great Divergence*[1]

I dag er mange opptatt av Kinas enestående økonomiske vekst siden slutten av 1970-tallet. Det gis ut bøker som henholdsvis varsler om det "Nye kinesiske århundret", eller forsikrer oss om at den kinesiske boblen er i ferd med å sprekke.[2] Det er imidlertid fortsatt enorm forskjell i levestandard mellom Vesten og resten, inkludert Kina.[3] Hva er så den historiske bakgrunnen for dette velstandsgapet?
Dette har vært et stridsspørsmål i en debatt som har pågått i historiefaget de siste årene.

Av Jardar Sørvoll

Med utgangspunkt i denne debatten vil jeg i det følgende forsøke å besvare hvorvidt dagens store økonomiske skille mellom vesterlandene og Kina best kan forstås som et tidsbestemt lykketreff, eller som et resultat av en særegen europeisk utvikling med lange historiske røtter. I den forbindelse vil jeg i hovedsak konsentrere meg om Kenneth Pomeranzs *The Great Divergence,* hvor han beskriver vesterlandenes store økonomiske oppsving som et resultat av "gunstige globale konjunkturer" og "historiske tilfeldigheter". Mer spesifikt er det fremstillingens ambisjon å foreta en kritisk gjennomgang av hans forklaring av ulikhetene mellom vesterlandenes[4] og Kinas teknologiske utvikling[5] fram til omkring 1850.

The Great Divergence, og dens sammenligning av kinesisk og britisk teknologisk utvikling, er verdt et nærmere studium av flere årsaker. For det første, og mest grunnleggende, er Pomeranz en av dem som har gjort seg størst flid med å forklare den historiske bakgrunnen for dagens kolossale forskjeller i levekår mellom ulike verdensregioner. Årsakene til denne materielle kløften er et spørsmål historiefaget må forsøke å besvare, hvis faget skal oppfylle en av sine viktigste samfunnsmessige oppgaver: å tilfredsstille behovet mange mennesker har etter å vite opphavet til grunnleggende sider ved sine livsbetingelser. *The Great Divergence* må sies å være et vesentlig bidrag i så måte, uavhengig om en er enig i forfatterens konklusjoner eller ikke. For det andre er Pomeranz en grundig og velformulert representant for det som har blitt beskrevet som et "nytt globalhistorisk paradigme".6 Et "paradigme" som utfordrer vesentlige sider ved den "eurosentriske tradisjonen"[7], som har dominert i vesterlandsk universitets- og samfunnsliv siden midten av 1800-tallet. Mot det tradisjonelle syn at det er de særegne kvalitetene ved den vesterlandske sivilisasjonen, som er bakgrunnen for vår felles velstand, kaster han fram sine påstander om "gunstige konjunkturer" og "historiske tilfeldigheter". Pomeranz stiller dermed spørsmålstegn ved modernitetens materielle opphav. Et nærmere blikk på *The Great Divergence* kan slik sett gi oss mulighet til å reflektere over i hvilken grad det "eurosentriske historiesynet" som har blitt formidlet til oss i auditorium 1 på Sophus Bugge, gir et tilfredsstillende bilde av den historiske bakgrunnen for at vi i Vesten jevnt over lever under helt andre, og mer romslige materielle forhold, enn mennesker andre steder i verden.[8] I den grad den "eurosentriske" fremstillingen av verdenshistorien er sentral for vårt kollektive selvbilde, kan kjennskap til Pomeranzs arbeider dermed hjelpe oss på vei mot å revurdere vår identitet som vesterlendinger.[9] For det tredje er det klart at vesterlandenes teknologiske gjennombrudd er en sentral forutsetning for deres industrialisering og vedvarende selvforsterkende økonomiske vekst i det 19. og 20.århundre. Dermed blir Pomeranzs analyse av dette gjennombruddet, og Kinas manglende sådan, vesentlig for å evaluere hans synspunkter i sin helhet. For det fjerde er Kinas stagnasjon og tilbakegang på det teknologiske området i tidlig moderne tid, av mange betraktet som noe av en globalhistorisk nøtt.[10] I middelalderen var Kina verdensledende i økonomisk og teknologisk forstand, i den grad det er mulig for oss å måle slike størrelser i denne perioden. Enkelte hevder sågar at Kina under Sung-dynastiet (960-1279) var temmelig nære å gjennomgå en industrirevolusjon, som kunne målt seg med den vi kjenner fra Europa på 1800-tallet.[11] Pomeranz har imidlertid sin egen forklaring på denne globalhistoriske problemstillingen: en forklaring som skiller seg fra det som har vært vanlig å hevde innenfor historiefaget. Denne artikkelen tar sikte på å få klarhet i hvorvidt Pomeranzs revisjonisme, på dette punktet er berettiget. Før jeg vender meg mot de teknologihistoriske delene av *The Great Divergence* vil jeg imidlertid gi en kort presentasjon av den debatten boken er en del av, samt gjengi et kort referat av Pomeranzs generelle tese.

Was it pluck or luck that made the West grow rich?[12]

Dette spørsmålet er en god inngang til debatten om den historiske bakgrunnen for dagens velstandskløft mellom vesterlandene og resten av verden. Med utgangspunkt i dette spørsmålet er det mulig å dele debatten som har pågått

de siste årene inn i to hovedposisjoner. For det første har David Landes vært en mye omdiskutert talsmann for at europeernes "[…] thrift, honesty, patience [and] tenacity"[13], er hovedårsaken til vesterlandenes velstand. Han er ganske så alene i denne vektleggingen av arbeidsmoral og tålmodighet, men andre av hans synspunkter er mer forenelig med det jeg for enkelthetsskyld betegner som den "eurosentriske tradisjonen": en tradisjon en for øvrig kan føre tilbake til 1800-tallsstorheter som Hegel, Marx, Weber og "vår egen" Leopold von Ranke, det moderne historiefagets "grunnlegger". Denne tradisjonen hevder at den europeiske sivilisasjonen fra tidlig moderne tid, inntok en særegen form som disponerte for vedvarende og selvforsterkende vekst på 1800- og 1900-tallet. I følge denne tilnærmingen er Europa det store unntaket i verdenshistorien. En annen måte å si det på er at representantene for denne tilnærmingen, hevder at den institusjonelle konteksten for teknologisk utvikling og økonomisk vekst var bedre i Vest-Europa enn alle andre steder i verden. Det er viktig å understreke at det her er tale om institusjoner i vid forstand, i betydningen samfunnsmessige forhold i all sin bredde, inkludert verdier, holdninger, sosial struktur, statsmaktens karakter, rettssystem (eiendomsrettigheter), og utdanningssystem, for å nevne noen av de viktigste.[14] Det finnes imidlertid ulikheter innenfor den eurosentriske tradisjonen, når det gjelder hvilke institusjoner som blir tilskrevet størst betydning. Den nobelprisvinnende økonomiske historikeren Douglass C. North, er for eksempel den som klarest har vektlagt markedets og eiendomsrettighetenes sentrale rolle for økonomisk utvikling i Vesten.[15] En mann som David Landes er imidlertid mindre opptatt av formelle institusjoner, selv om han også tillegger markedet stor betydning. Landes er snarere opptatt av den europeiske kulturens fordelaktige konsekvenser for økonomisk virksomhet. I tråd med dette er han blant annet en svoren tilhenger av Max Webers tese om den protestantiske etikk, samt en talsmann for at den europeiske vitenskapsrevolusjonen på 1600-tallet bidro sterkt til vekst i etterfølgende århundrer. Velkjent, og mye kritisert, er også hans oppfatning om at den jødisk-kristne naturoppfatningen, disponerte for en mer omfattende og produksjonsrettet ressursutnyttelse, enn religioner som dominerte andre steder i verden.[16]

Mer generelt har Landes en tendens til å tolke alle særegenhetene ved europeisk historie inn i en ramme, hvor de bidrar til å forklare dagens velstandskløft mellom vesterlandene og resten av verden. Av dette følger det videre at han mener det er mulig å spore årsakene til dagens velstandskløft langt tilbake i tid, kanskje så tidlig som til Vestromerrikets oppløsning og begynnelsen av europeisk middelalder. I tråd med dette er han, i likhet med det som har vært og stadig er vanlig å hevde i vesterlandsk universitets- og samfunnsliv, krystallklar når det gjelder modernitetens historiske opphav. I følge Landes er det en selvinnlysende sannhet at moderne samfunnstrekk, som nasjonalstaten, fremskrittstanken, industrien, menneskerettighetene og demokratiet, er av europeisk opprinnelse, og ble spredd til resten av verden gjennom en lang historisk prosess. Han beklager kolonialismens og imperialismens overgrep, men er fast bestemt på at dette ikke kan rokke ved at den vestlige sivilisasjonen og dens geografiske utvidelse har vært "[…] the driving force [of progress] […] for better or worse […]".[17]

Den eurosentriske tradisjonen, presentert ovenfor, ble i økende grad utfordret fra og med slutten av 1960-tallet, i forbindelse med "studentopprøret" og fremveksten av en "ny-marxistisk" samfunnskritikk. Og det er nettopp en av "ny-marxistene" fra slutten av 1960-tallet, Andre Gunder Frank, som er en av nåtidens skarpeste, for ikke å si, ytterliggående, kritikere av den "eurosentriske tradisjonen".[18] I følge Frank er all prat om en europeisk "eksepsjonalisme", reinspikka ideologiproduksjon som legitimerer hegemoniet til den vesterlandske nasjonalstaten, og dens herskende samfunnsgrupper, i dagens internasjonale orden. Lignende tanker finnes hos andre forskere innenfor det "nye globalhistoriske paradigmet", blant annet hos Pomeranz, men Frank går lenger enn de fleste og bryter med den "eurosentriske" tolkningen av verdenshistorien på nær sagt alle tenkelige punkter. I tråd med dette skriver han at, "Europe did not pull itself up by its own economic bootstraps , and certainly not thanks to any kind of European "exceptionalism of rationality, institutions, entrepreneurship, technology, geniality, in a word – of race".[19] Frank representerer riktignok et ekstremt ytterpunkt innenfor det "nye globalhistoriske paradigmet", men likevel illustrer sitatet ovenfor et sentralt aspekt ved den "anti-eurosentriske" posisjonen. Det er et godt eksempel på at det "nye globalhistoriske paradigmet" ikke fester noen lit til at Vest-Europas særegne institusjonelle kontekst kan bidra til å forklare dagens økonomiske forskjeller. I følge representantene for denne posisjonen er vesterlandenes velstand snarere et resultat av uforutsette lykketreff, utbyttings- og innhøstingsvirksomhet i andre verdensdeler fra og med de "store oppdagelsenes tid" fram til i dag, og/eller et produkt av gunstige naturbetingelser. Videre hevder de at det ikke fantes betydelige økonomiske forskjeller mellom vesterlandene og andre velutviklede områder av verden før 1800-tallet. Det "nye globalhistoriske paradigmet" kan slik sett fremstille bakgrunnen for dagens økonomiske forskjeller, som et resultat av forhold som ligger utenfor grensene til den vesteuropeiske samfunnsformasjonen. Frank er den som går lengst i denne retningen. Hos han er den industrielle revolusjonen fremstilt som et produkt av den globale økonomiens pengestrømmer i tidlig moderne tid.[20] Men også hos andre innenfor "det nye paradigmet" blir den økonomiske utviklingen i Vesten beskrevet som et tidsbestemt lykketreff, snarere enn et uttrykk for en kulturell overlegenhet. Dermed blir det også naturlig at det gjerne hevdes fra dette hold, at Asia, og spesielt Kina, i virkeligheten har vært sentrum i verdensøkonomien gjennom store deler av verdenshistorien, og at vesterlandenes økonomiske overlegenhet med stor sannsynlighet vil vise seg å være kortvarig i et langsiktig historisk perspektiv.[21]

Det er som en representant for den sistnevnte debattposisjonen at Pomeranz melder seg på i "den store samtalen", med et svært grundig, empirisk basert, forskningsarbeide. I den umiddelbare fortsettelse av artikkelen, tar jeg sikte på å gjengi hans generelle tese, for slik å gi leseren et bedre grunnlag for å bedømme de teknologihistoriske delene av fremstillingen.

Pomeranz tese: "et nytt paradigme"

I tråd med det en skulle forvente fra den anti-eurosentriske posisjonen hevder Pomeranz at vesterlandenes store økonomiske oppsving, som han daterer til omkring 1800, var et resultat av "gunstige globale konjunkturer" og "historiske tilfeldigheter".

Gjennom en komparativ studie av England og områdene rundt Yang-tse-deltaet på 1700- og 1800-tallet, forsøker han å argumentere for sitt syn. Han føyer seg dermed inn i en gammel samfunnsvitenskapelig tradisjon en kan følge tilbake til blant andre Max Weber, i og med at "kinesiske samfunnsforhold" blir sammenlignet med "europeiske". Det som imidlertid skiller Pomeranzs studie i forhold til de fleste andre, er at han fokuserer på likheter snarere enn forskjeller mellom de to verdensregionene. Videre kritiserer han tidligere studier for å operere med lite hensiktsmessige analyseenheter. Dagens nasjonalstater er lite egnet som studieobjekt i økonomisk historie fra tidligere perioder, hevder Pomeranz. I tråd med dette har hans egen studie et regionalt fokus.

Han mener å vise at det fantes betydelige likheter mellom de mest velstående regionene i Europa og Kina fram til omkring 1800, når det gjelder sentrale indikatorer for økonomisk utvikling som forventet levealder, inntekt og press på ressursene. I følge Pomeranz kommer dette spesielt klart til syne, hvis en sammenligner England med den nederste delen av Yang-tse-deltaet. De mest velstående regionene i Kina på 1700-tallet var videre minst like "kapitalistiske" som sine vesteuropeiske motstykker på samme tidspunkt, i den forstand at markedene for kapital, jord og arbeidskraft var relativt frie begge steder. Pomeranz hevder også at alle de mest utviklede områdene regionene på tvers av den eurasiske landmassen var kjennetegnet av de samme økologiske begrensningene rundt 1750, som bare delvis kunne løses gjennom handel med andre deler av den gamle verden. Kort fortalt hevder han at de ekspanderende økonomiene i Europa var i ferd med å møte veggen. Pomeranz fremhever at England, og senere resten av Vest-Europa, bare kunne unnslippe disse problemene ved hjelp av ressurser fra den nye verden og overgangen til bruk av fossilt brennstoff i produksjonen.

I følge Pomeranz er altså velstandskløften mellom vesterlandene og Kina som helhet, det han kaller for *The Great Divergence*, et fenomen som oppstod i løpet av 1800-tallet, i forbindelse med industrikapitalismens spredning fra Storbritannia til Vest-Europa og de hvite settlerkoloniene. Kløftdannelsen forklarer han, noe enkelt sagt, ved å vise til det han kaller for "gunstige globale konjunkturer" og "tilfeldige lykketreff". Han skriver blant annet at europeernes "oppdagelse" og erobring av Amerika – og dermed deres mulighet til å dra nytte av kontinentets ressurser – kan beskrives som en gunstig global konjunktur. Erobringen var kun mulig ettersom befolkningen på kontinentet ikke tålte møtet med den gamle verdens sykdommer, skriver Pomeranz. Dette var leit for indianerne, men desto mer heldig, sett fra europeernes synspunkt. For Pomeranz er imidlertid det store lykketreffet over alle andre, de britiske kullforekomstene, som i følge ham var en nødvendig betingelse for å sprenge rammene til den såkalte "avanserte organiske økonomien", og dermed ha mulighet til å vokse på kapitalintensive, arbeidsbesparende måter. I fraværet av dette "tilfeldige lykketreffet" og de "gunstige globale konjunkturene", mener Pomeranz at Storbritannias økonomiske utvikling, og mer generelt vesterlandenes utvikling på 1800-tallet, ville ha minnet om den stagnasjonen og tilbakegangen som karakteriserte den nedre delen av Yang-tse-deltaet 22Nærmere bestemt skriver han at: "Europe could have been China […] no place was bound to achieve dramatic and sustained per capita growth.".[23]

Min egen oppfatning, som jeg vil driste meg til å argumentere for i fortsettelsen, er at velstandskløften mellom vesterlandene og Kina ikke bør beskrives som et resultat av gunstige globale konjunkturer og/eller historiske tilfeldigheter. Det er etter mitt skjønn flere empiriske og teoretiske svakheter ved Pomeranz resonnementer generelt, og hans forklaring av den teknologiske utviklingen i Kina og Vest-Europa spesielt. Hvorvidt velstandskløften dermed bør beskrives som et resultat av en særegen europeisk utvikling, vil jeg kommentere i slutten av fremstillingen.[24]

The Great Divergence er likevel ikke uten gode poenger. Tvert imot vil jeg hevde at boken har brakt historiefaget langt nærmere en fullgod beskrivelse av den historiske bakgrunnen for fordelingen av verdens materielle ressurser, slik den er i dag. Noen av hans synspunkter er blitt mer eller mindre akseptert av historikere som er opptatt av disse problemstillingene, og han har fått mye ros for sitt arbeide, også fra historikere som konkluderer annerledes.[25] Først og fremst har mange akseptert at de mest velstående delene av Vest-Europa og Kina grovt sett var på samme velstandsnivå før omkring 1800.[26] Videre bidrar boken med en rekke verdifulle teoretiske momenter. Pomeranz argumenterer blant annet overbevisende for at dagens nasjonalstater er lite fruktbare kategorier i globalhistoriske analyser. Og selv om jeg i det følgende vil stille meg kritisk til flere sider ved hans argumentasjon, betyr ikke dette at jeg slutter meg reservasjonsløst til for eksempel David Landes synspunkter. Det er videre viktig å presisere at selv om jeg forkaster en post-moderne tanke om at alle historiske tolkninger er like valide, synes det rimelig å hevde at det aldri vil være mulig å komme fram til enighet om spørsmålet som behandles i det følgende. Temaets høye abstraksjonsnivå gir rom for mange ulike tolkninger og teorier, som alle kan være forenelig med den historiske empirien. Vi står videre overfor et tynt kildemateriale, og har usikker kunnskap om de kausale forbindelsene mellom enkeltfenomener. I tillegg har svarene historikerne kommer fram til, en tendens til å bli en del av dagens polariserte Nord-Sør-debatt. Forskerens posisjon i denne debatten kan utvilsomt bidra til å farge deres svar.[27] Pomeranz beskylder selv Douglass C. North, og andre historikere med troen på det institusjonaliserte markedets betydning for økonomisk utvikling, for å tilpasse seg samtidens dominerende ny-liberalisme.[28] Dette er imidlertid intet holdbart argument mot en historisk fortolkning, å beskylde den for å være ideologisk farget. Gode argumenter bør helst fokusere på empiriske og teoretiske mangler. Likevel er det fristende å spørre seg hvilken ideologi Pomeranz og andre innenfor det "nye globalhistoriske paradigmet" eventuelt lar seg farge av? Selv holder jeg muligheten åpen for at enkelte lar sin i og for seg berettigede harme over vesterlandenes overgrep og arroganse, i fortid og nåtid, påvirke sine tolkninger.

Pomeranz og forklaringen av ulikhetene mellom den teknologiske utviklingen i Kina og vesterlandene[29]

I enhver diskusjon av en historikers forklaring av den teknologiske og økonomiske utviklingen på 1700- og 1800-tallet, må den industrielle revolusjon spille en fremtredende

rolle. Pomeranz synes å operere med en forståelse av den industrielle revolusjon som et engelsk fenomen, kjennetegnet av vekst i de såkalte ledende sektorer. I tråd med denne forståelsen fremhever han alle industrisektorer på første halvdel av 1800-tallet som kan knyttes til kull og dampkraft: jern-, stål-, og transportsektoren (jernbanen og dampskip). Dampmaskinen var den suverent viktigste teknologiske innovasjonen forbundet med den industrielle revolusjon, i følge Pomeranz. I fravær av kull, dampmaskinen og tilgangen på ressursene fra den nye verden, mener han at de andre teknologiske nyvinningene, inkludert mekaniseringen av tekstilindustrien, aldri ville skapt den vedvarende, selvgenererende vekstprosessen en forbinder med det 19. og 20. århundret. Dermed blir det et hovedpoeng for Pomeranz å forklare hvorfor dampmaskinen ble oppfunnet og tatt i bruk i England i løpet av 1800-tallet, og ikke i Kina.

Kort fortalt mener han at dampmaskinen kom til verden i Storbritannia som et resultat av et heldig sammentreff. Vest-Europa som helhet hadde ikke bedre forutsetninger for å utvikle denne teknologien enn Kina, hevder Pomeranz.30 I følge Pomeranz fantes således kunnskapen som skulle til for å konstruere en dampmaskin også i det 18.århundrets Kina. Vesterlandene hadde imidlertid den fordel at mange av de viktigste forutsetningene var konsentrert i ett bestemt område. For det første var de vesteuropeiske kullforekomstene langt gunstigere lokalisert enn de kinesiske. Det mest utviklede området på 1700-tallet – England – hadde tilfeldigvis også rikelig med kull. I tillegg hevder han at de praktiske utfordringene knyttet til utvinningen av kull i det engelske tilfellet la til rette for teknologiske eksperimenter. Sentralt her er at de engelske kullgruvene ofte måtte pumpes fri for vann før man kunne begynne driften. Pomeranz hevder at det derfor var naturlig for engelske ingeniører å eksperimentere med dampkraft, ettersom det best tilgjengelige alternativet, hestedrevne pumper, var meget kostbart. Videre skriver han at områdene omkring Newcastle, hvor de fleste engelske kullforekomstene var lokalisert, lå såpass nære London at gruvene kunne dra nytte av kunnskapsrike ingeniører, samt et av de mest velstående markedene og et av de beste kanalsystemene i verden.

Pomeranz tegner et helt annet bilde av omgivelsene rundt de kinesiske kullgruvene på samme tidspunkt. For det første befant de kinesiske kullforekomstene seg hovedsakelig i Shaanaxi, som lå flere hundre mil nordvest for den nederste delen av Yang-tse-deltaet, Kinas mest utviklede region på 1700-tallet. For det andre var de teknologiske utfordringene i de kinesiske kullgruvene av en helt annen art enn i det engelske tilfellet. Kineserne hadde ikke bruk for mekaniske vannpumper. Det fantes ikke noe vann å pumpe bort. Isteden trengte de ventilasjon for å hindre eksplosjoner. Samlet sett kunne derfor ikke omstendighetene rundt de kinesiske kullgruvene gi impulser i retning av å utvikle dampmaskinen, hevder Pomeranz.

Gjennomgangen av Pomeranz posisjon i debatten, viser videre tydelig at han ikke betrakter Storbritannias teknologiske gjennombrudd som et resultat av en langvarig, kulturelt betinget, vesterlandsk, teknologisk overlegenhet. Den teknologiske utviklingen her kan ikke føres tilbake til en alleuropeisk teknologisk fortreffelighet. Derimot oppfatter han utviklingen i England på 1700-tallet som et særtilfelle, et særtilfelle som han i stor grad beskriver som et resultat av "lykkelige omstendigheter". Pomeranz er i tråd med dette avvisende til at økonomiske institusjoner som var fraværende i Kina, som statsgaranterte eiendomsrettigheter og patentlovgivning, spilte noe rolle fra eller til.[31] Han er videre uenig med alle de historikerne som mener at Europa overtok Kinas rolle som verdens ledende region i teknologisk forstand en eller annen gang mellom år 1000 og 1500. Pomeranz hevder tvert imot at andre deler av verden, som Kina, India og Japan, lå foran Europa i enkelte sektorer så sent som omkring 1800, spesielt i jordbruket. I motsetning til det som har vært vanlig å hevde, mener han derfor at den teknologiske utviklingen i Kina aldri stagnerte i tidlig moderne tid. Den teknologiske utviklingen tok riktignok en annen vending enn den vesterlandske, men det er en eurosentrisk feilslutning å tolke dette som et tegn på kinesisk underlegenhet, skriver Pomeranz. Han avviser dermed den vanlige forestilling om at det kan ha vært trekk ved den kinesiske statsmakt og samfunnsformasjon, som primært forklarer Kinas teknologiske stagnasjon og tilbakegang etter år 1400.[32] Dette synspunktet er for øvrig helt i tråd med det en skulle forvente av en slik fremtredende representant for det "nye globalhistoriske paradigmet".

En evaluering av Pomeranzs forklaring av ulikhetene mellom den teknologiske utviklingen i vesterlandene og Kina

I første omgang er det nødvendig å nevne at jeg er uenig i premissene for Pomeranzs behandling av den teknologiske utviklingen i Kina og England som helhet. I motsetning til Pomeranz, mener jeg at det er rimelig å hevde at Kinas teknologiske utvikling stagnerte fra og med omkring 1400 og at Vest-Europa overtok det teknologiske initiativet[33]. Dette innebærer ikke at Kina opplevde noen økonomisk tilbakegang fra dette tidspunktet.[34] Men som Joel Mokyr skriver var den økonomiske veksten etter dette tidsrommet, "..mostly of a Smithian type, based on an expansion of internal commerce, monetization, and the colonization of the southern provinces."[35] På det teknologiske området kan imidlertid tilbakegangen illustreres med at noen produksjonsteknikker gikk tapt for samfunnets "felles hukommelse", for eksempel innenfor tekstilsektoren og gruvedrift, mens andre produksjonsmåter ikke ble utnyttet til sitt fulle potensial. Fra en situasjon under Sung-dynastiet (960-1279), hvor enkelte hevder Kina var på vei mot en industriell revolusjon, beveget det kinesiske kjerneområdet seg mot situasjonen i tidlig moderne tid, hvor de fleste historikere ikke synes et slikt teknologisk gjennombrudd virker nærliggende.[36] Med referanse til 1800-tallet skriver for eksempel Peer Vries: "The Industrial Revolution in Britain was a miracle; an industrial revolution in China would have been supermiracolous".[37]

I den forbindelse er det dermed også god grunn til å betvile Pomeranzs påstand om at kinesiske "vitenskapsmenn" og "ingeniører", hadde hatt mulighet til å innovere seg fram til dampmaskinen på 1700- og 1800-tallet. På bakgrunn av den kunnskapen som finnes på feltet, synes det klart at britiske ingeniører var mer opptatt av energi og mekanikk enn sine kinesiske motstykker, i den grad det gir noen mening å tale om

kinesiske ingeniører på dette tidspunktet.[38] Dette var imidlertid en følge av en historisk utvikling. En må passe seg for å operere med et "essensialisert" eller statisk bilde av kinesisk historie.[39] Kina var langt mer progressiv på det teknologiske området på 1200-tallet enn på 1700- og 1800-tallet.[40] Enkelte historikere har betraktet denne regressive utviklingen som en konsekvens av den mongolske invasjonen på 1200-tallet, som blant annet skal ha resultert i at den kinesiske jern- og stål produksjonen ble satt alvorlig tilbake.[41] Dette er en interessant forklaring, men det er fortsatt knyttet en betydelig usikkerhet til dens empiriske holdbarhet. Uavhengig av om denne forklaringen har noe for seg, mener jeg at en forklaring av Kinas tilbakegang og vesterlandenes framskritt på det teknologiske området, må ta høyde for de to områdenes ulike institusjonelle eller samfunnshistoriske kontekst.

Jeg er således ikke bare kritisk til premissene som ligger til grunn for bokens diskusjon av teknologisk utvikling. Det finnes mye annet å kommentere. Min mest dyptfølte innvending, er som tidligere antydet, at Pomeranz synes å undervurdere aktørenes og institusjonenes rolle i historien om vesterlandenes teknologiske gjennombrudd.[42][43] I den forbindelse har den amerikanske historikeren Margaret Jacob noen gode argumenter som kan vendes mot Pomeranzs fremstilling av teknologihistorien. Hun er da også en historiker, som kan knyttes til en kulturhistorisk retning som står i opposisjon til den strukturelle, kvantifiserende og demografiske tradisjonen Pomeranz representerer.

I *The Cultural Meaning of the Scientific Revolution* skriver Jacob at de historiske aktørene har en lei tendens til å bli utelatt fra historikernes forklaringer av den industrielle revolusjon.[44] Etter min oppfatning treffer denne bemerkningen Pomeranzs fremstilling av den teknologiske utviklingen i Storbritannia på 1700- og 1800-tallet. Dampmaskinen blir i all hovedsak beskrevet som et produkt av kullforekomstene og de teknologiske utfordringene knyttet til utvinningen av disse. Entreprenørene og ingeniørene har ikke en fremtredende plass i hans analyse. Etter mitt skjønn er dette en alvorlig svakhet ved *The Great Divergence*, ettersom det ikke finnes noen automatikk i at passende aktører sto klare til å gjennomføre det naturgitte strukturer la til rette for. Det kan derfor synes som Pomeranz ikke greier å skille mellom hvorfor noe er mulig, og hvorfor noe faktisk skjedde. I hans fremstilling kan det virke som de teknologiske innovasjonene vi forbinder med den industrielle revolusjon kom fra det store intet. Koblingen mellom kullforekomster og teknologisk innovasjon blir for enkel. I fravær av kull kunne ingeniørenes teknologiske kreativitet antagelig fått utløp på andre måter, som kunne løst tilsvarende problemer. Videre har kullfattige områder som Nord-Irland og Catalonia i ettertid maktet å finne egnede substitutter.[45]

Det er derfor rimelig å hevde at Pomeranz burde legge større vekt på de sosiale, kulturelle og politiske forholdene som bidro til å forme ingeniørene og entreprenørene som gjorde den britiske industrialiseringen mulig. Margaret Jacobs arbeider, som omhandler det hun beskriver som en særegen britisk vitenskapskultur på 1700-tallet, er et godt eksempel på en studie som gjør nettopp dette. Jacob viser her at vitenskapelig innsikt ble spredd til overklassen og brede mellomlag, gjennom frimurerlosjer, vitenskapelige foreninger og omreisende forelesere. Videre påpeker hun at den newtonske vitenskapen som ble spredd utover det britiske samfunnet på 1700-tallet, var tilpasset et publikum som hovedsakelig var orientert mot praktiske sysler som handel og produksjon. Jacob argumenterer i forlengelsen av dette overbevisende, for at det fantes en sammenheng mellom "vitenskapsrevolusjonen" på 1600-tallet og ingeniørene og entreprenørene vi forbinder med den industrielle revolusjon. Hun underbygger sin påstand ved å påpeke at dagens skille mellom teoretisk- og anvendt vitenskap ikke kan projiseres tilbake til Europa på 1700-tallet, samt gjennom å vise at sentrale "oppfinnere" som Smeaton og Watt i høy grad var påvirket av "vitenskapsrevolusjonen".[46]

Jacobs kobling av "vitenskapsrevolusjonen" og den "første industrielle revolusjon" i England, går på tvers av veletablerte synspunkter innenfor historiefaget. Den første engelske industrialiseringen ble drevet fram av praktisk anlagte, profittorienterte menn, som hadde liten kjennskap til naturvitenskapelig kunnskap og metode, heter det gjerne. Pomeranz er en av dem som slutter seg til dette synet. Etter min oppfatning er dette en feilslutning fra hans side. Riktignok er det slik at det gikk lenge før noen kunne forklare nøyaktig hvorfor dampmaskinen fungerte slik den gjorde. Det er også tilfelle at den "andre industrielle revolusjon" fra 1880-tallet, med et tyngdepunkt i Tyskland og USA, hadde en mer direkte tilknytning til den moderne naturvitenskapen. Pomeranz viser da også til begge disse kjensgjerningene i *The Great Divergence.* Likevel finnes det god grunn til å hevde at de engelske ingeniørene, på tross av sin mangel på formell utdannelse, nøt godt av de vitenskapelige metoder og prinsipper vi forbinder med "vitenskapsrevolusjonen". De engelske ingeniørene benyttet seg nærmere bestemt av prøve-og-feile-metoden. Forbildet for denne innovasjonsstrategien var den fremvoksende moderne naturvitenskapens eksperiment- og observasjonsteknikker.[47] Dette er en sentral innsikt jeg mener vi kan hente fra Jacobs studier. I tillegg er det etter min oppfatning hevet over enhver tvil, at den moderne vitenskapen er en av de viktigste årsakene til at den økonomiske vekstprosessen fortsatte i vesterlandene på 1800- og 1900-tallet. I den forbindelse skriver Vries at den teknologiske oppfinnsomheten ville ha stoppet opp, "had it not been given å scientific foundation".[48]

I tillegg til det som er nevnt ovenfor, utfordrer Jacobs arbeider Pomeranzs forklaring av ulikhetene mellom den kinesiske og vesterlandske teknologiske utviklingen på flere ulike måter. For det første utfordres han av hennes påvisning av tilstedeværelsen av en vitenskapskultur, som spilte en viktig rolle for å forklare den engelske, og mer generelt den europeiske, industrialiseringen. Verken Pomeranz eller noen andre kan påvise at det fantes noen tilsvarende vitenskapskultur i Kina i samme tidsrom. For det andre utfordres han av hennes sannsynliggjøring av at trekk ved den britiske statsmakten bidro til spredningen av denne kulturen, ettersom Pomeranz i stor grad ser bort fra politiske og kulturelle forhold i sine årsaksforklaringer. Mer konkret fremhever Jacob at de vitenskapelige foreningene, som var viktige når det gjaldt å spre teknologisk kunnskap, bør betraktes som et ektefødt barn av det politiske systemet som ble etablert etter den "ærerike revolusjonen" av 1688. De var et uttrykk for et styresett som forutsatte regelmessig kommunikasjon mellom

de politisk aktive borgerne, hevder Jacob.[49] Hun mener altså at spredningen av teknologisk kunnskap på 1700-tallet hadde en av sine grunnleggende forutsetninger i statsmaktens karakter. En statsmakt som i et sammenlignende perspektiv tillot en stor grad av ytrings- og trykkefrihet, på samme tid som den godtok foreninger og andre forum hvor menn fra ulik sosial bakgrunn kunne diskutere teknologiske problemstillinger. Den engelske statsmakten var heller ikke sterk nok til å hindre teknologisk innovasjon, hvis den skulle ønsket dette. Dette gjør det rimelig å tro at de institusjonelle forholdene lå til rette for oppfinnelse, innovasjon og diffusjon.

Det samme kan på ingen måte sies om Quing-dynastiets Kina på 1700- og 1800-tallet. Jeg vil hevde at statsmaktens styringsideologi og andre trekk ved den kinesiske samfunnsformasjonen ikke la til rette for den samme graden av teknologisk oppfinnsomhet. Men det er ingen grunn til å gå til "eurosentriske" ytterligheter i beskrivelsen samfunnsformasjonen i Kina, slik jeg mener David Landes har en tendens til å gjøre.[50] Den kinesiske staten var ikke nødvendigvis diktatorisk, uten respekt for det vi kaller for eiendom, ei heller er "orientalsk despotisme" en treffende beskrivelse på statsmaktens karakter. Det er også viktig å ikke overdrive graden av institusjonell treghet i Quing-dynastiets Kina, i betydningen samfunnsmessig motstandskraft mot endring av naturomgivelser og samfunnsstrukturer. Snarere synes det rimelig å hevde at statsmaktens styringsideologi, som var basert på datidens fortolkning av Confucius' lære, tok sikte på å opprettholde samfunnsmessig stabilitet. Teknologisk utvikling, som alltid skaper både vinnere og tapere, var således langt fra statsmaktens førsteprioritet. Dette behøvde ikke å ha betydd all verden, hvis det i Kina hadde funnes samfunnsgrupper som på eget initiativ hadde sørget for teknologiske nyvinninger. I England var det nettopp private initiativ, ofte fra samfunnets oppadstrebende mellomlag, som lå bak all den innovative virksomheten. Kina synes imidlertid å mangle denne formen for kreativt initiativ. Det meritokratiske rekrutteringssystemet bidro til at potensielt kreative mennesker, som klatret oppover på samfunnsstigen, ble absorbert inn i det mandarinske byråkratiet.[51] Staten måtte dermed nødvendigvis gå i bresjen for det som fantes av teknologisk oppfinnsomhet, later det til. Det synes videre fornuftig å hevde at statens maktutøvende grupper, de keiserlige byråkratene eller mandarinene, kun tok initiativ som var i tråd med deres idealer om samfunnsstabilitet. Noe enkelt sagt, ønsket de seg flest mulig jordbrukende familier, som betalte sine skatter og avgifter til riktig tid, uten å mukke. Mekanisering av tekstilproduksjonen, som ville ført til en omfattende proletarisering av den kinesiske befolkningen, var ikke ønskelig sett fra ståstedet til en statsmakt med en slik styringsideologi. Det ville ført til en radikal omveltning, som kunne truet maktgrunnlaget til det herskende mandarinsjiktet, og for den del, satt hele den rådende samfunnsordenen i fare. Nytenkning i jordbruket, som lettere kunne tilpasses den rådende agrare samfunnsordenen, var imidlertid en helt annen sak. (Nå mener da også de fleste at det kinesiske jordbruket holdt en god standard gjennom hele tidlig nytid.)

Hvis det kinesiske landområdet hadde vært oppdelt i et statssystem alà det som var tilfellet i Europa etter freden i Westfalen av 1648, kunne imidlertid preferansene til det keiserlige byråkratiet spilt en langt mindre rolle. Men ettersom det kinesiske keiserriket på 1700- og begynnelsen av 1800-tallet ikke hadde noen ytre fiender, kunne Keiseren og "mandarinklassen" stoppe uønskede teknologiske eksperimenter, uten å frykte at andre stater kunne styrke seg på deres bekostning gjennom å overta tilsvarende teknologi. I Europa ville det for eksempel vært umulig for et enkelt statsoverhode å stanse "de store oppdagelsene", slik den kinesiske keiseren gjorde etter 1430-tallet. De europeiske herskerne og storadelen hadde ikke denne formen for makt i tidlig nytid, de måtte i større grad dele den med andre samfunnsgrupper.[52] Samtidig ville andre stater sett sitt snitt til å få overtaket, hvis for eksempel Nederlandene hadde unnlatt å forfølge det "oversjøiske eventyret".[53]

Selv om den institusjonelle konteksten i Kina var lite gunstig når det gjaldt å fremme teknologisk endring allerede i tidlig nytid, ble samfunnsforholdene enda mindre fordelaktig for innovativ virksomhet fra begynnelsen på 1800-tallet og fram til keiserrikets sammenbrudd i 1911. Den kinesiske staten trakk seg tilbake fra sin fremskutte posisjon i produksjonslivet, og offentlige tjenester opphørte over store deler av landet. Staten mistet også kontrollen over betydelige landområder. Samfunnsstabiliteten ble således alvorlig forstyrret. Disse utviklingstrekkene, som kom tydelig til uttrykk i Taiping-opprøret (1851-1864), skapte ikke bedre rammer for teknologisk innovasjon. De ingeniørene som likevel måtte ha eksistert, kan ikke ha vurdert muligheten for å tjene noe på sin virksomhet som særlig store, i et samfunn hvor sikkerheten for eiendom hadde blitt betydelig mindre. På toppen av dette fikk Kina det som ofte omtales som en semi-kolonial status fra midten av 1800-tallet, noe som nesten reflekterte den kinesiske statens svekkelse like mye som vesterlandenes styrkede posisjon. Dette innebar at det kinesiske samfunnet på mange måter mistet noe av kontrollen med sin egen teknologiske utvikling. Japan er i så måte en interessant kontrast, ettersom dette landet lyktes i å foreta en mer eller mindre selvstendig modernisering, også på det teknologiske området, etter Meji-restaurasjonen av 1868-69.[54] Dette er imidlertid forhold som delvis ligger utenfor det som er Pomeranzs hovedfokus i *The Great Divergence*, ettersom han primært konsentrerer seg om å sammenligne England og Yang-tse-deltaet fram til omkring 1850. Jeg mener imidlertid at han med fordel kunne brukt mer plass på utviklingen etter 1850, også på det teknologiske området, hvis formålet hans i realiteten er å forklare bakgrunnen for dagens økonomiske forskjeller.

En grunn til at han ikke går inn på perioden etter 1850 i nevneverdig grad, kan være at han i den forbindelse ville blitt konfrontert med forhold som passer dårlig inn med hans eget globalhistoriske fortolkningsskjema. Det teknologiske gjennombruddet, som riktignok hadde et britisk opphav, spredde seg nettopp for alvor til resten av vesterlandene etter 1850. Tyskland og USA, og til dels Frankrike, overtok sågar det teknologiske og økonomiske overtaket fra Storbritannia. Andre deler av verden, bortsett fra Japan, sakket imidlertid etter vesterlandene i perioden etter 1850. Noe av bakgrunnen for denne utviklingen kan en sikkert føre tilbake til kolonialismen og imperialismens uheldige virkninger, men dette er på ingen måte hele historien. At resten av vesterlandene, inkludert Norge,

kunne overta og senere overskride den britiske teknologien, har utvilsomt en del å gjøre med begreper som det "nye globalhistoriske paradigmet" forakter: kultur, institusjoner, kort fortalt samfunnshistoriske forhold i hele sin bredde.[55] Dermed kan det virke som Pomeranzs fremstilling avslører enda flere svakheter, hvis en tar hele den teknologihistoriske utviklingen på 1800- og 1900-tallet med i betraktningen.

Nå har jeg vært svært kritisk til Pomeranz. Til Pomeranzs forsvar må jeg imidlertid nevne at *The Great Divergence* inneholder avsnitt, hvor han forsøker å forsvare seg mot utfordringen Jacobs arbeider representerer. I den forbindelse går han langt i retning av å akseptere, at vitenskapskulturen hun beskriver, spilte en sentral rolle for spredningen av teknologisk kunnskap, og dermed for de sentrale oppfinnelsene vi forbinder med den industrielle revolusjon. I tillegg innrømmer han at denne kulturen antagelig bidro til at kunnskap ble formidlet mer effektivt i England enn i Kina på 1700-tallet. Likevel kan det virke som han forsøker å bagatellisere vitenskapskulturens betydning på ulike måter. Han stiller blant annet spørsmålstegn ved hvor unik denne kulturen var for Storbritannia, som følge av at vi mangler tilsvarende studier fra andre deler av verden. Videre påpeker han, innlysende nok, at vitenskapelige foreninger og omreisende forelesere ikke bør regnes som nødvendige forutsetninger for spredning av kunnskap. På denne måten skaper Pomeranz et misvisende inntrykk av at manglende institusjoner for kunnskapsformidling ikke ville vært noen hindring for kineserne, for eksempel når det gjaldt å utvikle dampmaskinen, hvis de hadde vært så heldige at omstendighetene rundt deres kullforekomster hadde vært mer lik situasjonen i vesterlandene.

Det er også rimelig å betrakte hans oppfatning om at de mange "små" teknologiske nyvinningene i Storbritannia på 1700-tallet, inkludert utviklingen i tekstilindustrien, ikke ville spilt en avgjørende rolle hvis det ikke hadde vært for kullforekomstene, dampmaskinen og ressursene fra den nye verden, som et ledd i bagatelliseringen av vitenskapskulturens betydning. Da det videre er mye som tyder på at et slikt ledende sektor perspektiv på økonomisk utvikling i stor grad må modifiseres, eller til og med diskrediteres, stiller dette Pomeranzs teknologihistoriske forklaringer i et enda dårligere lys.[56]

På tross av at Pomeranz innrømmer at vitenskapskulturen antagelig spilte en rolle for å forklare forskjellene mellom den teknologiske utviklingen i England og Kina, er det derfor min oppfatning at han ikke tar tilstrekkelig høyde for at kulturelle forhold kan spille en selvstendig rolle i historien om teknologisk utvikling. Det synes rimelig å se dette i sammenheng med hans forståelse av den industrielle revolusjon. Nærmere bestemt kan virke som hans perspektiv på den industrielle revolusjon, som en prosess drevet av visse ledende sektorer, driver Pomeranz til å legge vekt på årsaksfaktorer som kan tenkes å ha påvirket en enkelt sektor, snarere enn forhold som gjaldt på tvers av mange sektorer i økonomien.[57] Statsmaktens karakter: dens politikk overfor "det sivile samfunn", eller dens holdning til privateiendom, er bare to sentrale eksempler på faktorer som gjaldt på tvers av alle sektorer i økonomien. Dette er forhold som i stor grad forbigås i stillhet av Pomeranz. Når han nevner statsmakten, er det kun for å påpeke at den spilte liten rolle fra eller til. Videre er det påfallende at han, i likhet med mange andre historikere som operere med en forestilling om ledende sektorer, ofte unnlater å gi teknologisk utvikling en eksogen forklaring. Isteden tenderer han mot å forklare "teknologi med teknologi".[58]

Det finnes selvfølgelig ingen deterministisk sammenheng mellom forståelsen av den industrielle revolusjon og en bestemt måte å forklare teknologisk utvikling. Men i Pomeranzs tilfelle synes hans forståelse av den industrielle revolusjon å gjøre det enklere for ham å nedtone de institusjonelle omgivelsenes betydning. Hvis dampmaskinen betraktes som avgjørende, kan han jo lettere nedtone samfunnsmessige forhold som la til rette for innovativ virksomhet hos et betydelig antall mennesker. Dette kommer tydelig til uttrykk i hans fremstilling av dampmaskinens tilblivelse. Han benytter seg her av en tese om stiavhengighet. Nærmere bestemt påpeker han at den kunnskap og fingernemhet som generasjoner av håndverkere i England hadde tilegnet seg fra og med seinmiddelalderen, i forbindelse med for eksempel klokkemaking og våpenproduksjon, kunne overføres til de nye maskinene på 1700- og 1800-tallet. Dermed forklarer han den teknologiske utviklingen i det 18. og 19.århundret dels ved å vise til den teknologiske utviklingen i tidligere tider. Pomeranz beskjeftiger seg ikke nevneverdig med å gi den forutgående utviklingen en selvstendig forklaring, som muligens kan finnes i samfunnsmessige forhold. De engelske håndverkernes ferdigheter fremstår isteden som nok et "tilfeldig lykketreff", ettersom deres overførbarhet til dampmaskinene var en uforutsett, uintendert virkning.[59]

Hva er det som var særegent? Europa eller England?

Evalueringen av de teknologihistoriske delene av *The Great Divegence*, burde gjøre det klart at jeg ikke har noen reservasjoner mot å slutte meg til følgende sitat fra Peer Vries: "I really fail to see on what ground anyone might seriously expect that the technological inventions and innovations that fundamentally changed Britain's productive potential […]could have originated in Quing China".[60] Jeg er slik sett helt uenig med Pomeranz på dette punktet. Etter min oppfatning var det ikke noe som med rette kan beskrives som "tilfeldigheter", som førte til at det var England som ble den industrielle revolusjons hjemland, og ikke Kina. Selvforsterkende vekst oppstod ikke som et resultat av en plutselig klynge av teknologiske nyvinninger, eller som følge av at en enkelt flaskehals ble overvunnet. Det var snarere et resultat av en ny tilnærming til produksjon og teknologisk innovasjon. Dampmaskinen var således bare ett av mange uttrykk for en ingeniørkultur som hadde endret samfunnets holdning til produksjon. Det er dette som utgjør forskjellen på Storbritannias og Quing-Kinas utvikling på 1800-tallet.

Det er imidlertid mye som er tilfeldig, i betydningen uintendert, i menneskehetens historie. Det var ingen som planla vesterlandenes gunstige naturbetingelser, eller for den saks skyld, den industrielle revolusjon. Men hvis en derfor ønsker å snakke om det "tilfeldiges" rolle i historien om "vesterlandenes velstand", synes det mer rimelig å hevde at det engelske, og mer generelt de vesterlandske samfunnene, hadde langt større mulighet til å utnytte de mulighetene som bød seg.[61]

Like fullt er det åpenbart at evalueringen ovenfor har sine begrensninger. Den tar for eksempel ikke stilling til Pomeranzs beregninger av velstandsnivået på tvers av den eurasiske landmassen, ei heller tar den stilling til hans økologiske argumentasjon. Jeg vil imidlertid hevde at selv om Pomeranzs beregninger stemmer overens med de faktiske forhold, har dette begrensede implikasjoner for denne fremstillingens konklusjoner. Mest sentralt i denne forbindelse er at det har vist seg umulig å påvise noen korrelasjon mellom velstandsnivå og mulighet for teknologisk utvikling. Med andre ord er det fullt mulig at Vest-Europa og Kina var like velstående på 1700-tallet, men at forutsetningene for å utvikle en moderne vekstøkonomi var totalt forskjellige i de to områdene. Det er nettopp det jeg har forsøkt å vise ovenfor. Som Vries har påpekt, kan dermed den store oppmerksomheten rundt Pomeranzs beregninger virke noe overdrevet.[62]

Etter min oppfatning har evalueringen ovenfor også implikasjoner for hvordan en bør bedømme "det nye globalhistoriske paradigmet". Jeg mener selv det er mye godt å si om denne fortolkningen av verdenshistorien: den bidrar til å avdekke mytiske forestillinger om fortida, og den kaster lys på de mer brutale aspektene ved bakgrunnen for vesterlandenes velstand, fra imperialismen til etterkrigstidens strukturelle maktbruk i internasjonale institusjoner. Men min evaluering har forhåpentligvis også lykkes i å vise at dets tendens til å bagatellisere betydningen av de institusjonelle forskjellene mellom Kina og vesterlandene, er en alvorlig svakhet ved den anti-eurosentriske posisjonen. Det er kanskje ingen behagelig virkelighet, sett fra et radikalt synspunkt, men i likhet med David Landes foretrekker jeg "..truth to goodthink".[63] Hvis historiefaget skal være noe mer enn en ideologisk slagmark, oppfordrer jeg slik sett alle som, i likhet med meg selv, tiltrekkes av den anti-eurosentriske posisjonen, om å tenke grundig gjennom sin globalhistoriske virkelighetsoppfatning. Da kan vi kanskje enes om at det likevel er slik at bakgrunnen for vesterlandenes velstand, best kan beskrives som et resultat av en særegen utvikling. Dette innebærer ikke, slik for eksempel David Ludden har antydet, at vi dermed binder oss til en blåøyd ny-liberalisme i dagens debatt om utviklingsspørsmål. I den forstand at vi nødvendigvis bør mene at U-landenes vei til økt materiell velstand nødvendigvis går gjennom en tettest mulig integrasjon i verdensøkonomien, og at landene i Sør gjør det klokest i å adoptere "den vestlige moderniteten" i uendret form.[64] Dette er etter min oppfatning en urimelig påstand. Den er like lite holdbart som om jeg skulle hevde at det "nye globalhistoriske paradigmets" historieforståelse gjør alle vitenskapelige utviklingsstudier til latter og alle utviklingsstrategier til et sjansespill, ettersom dette "paradigmet" likevel hevder at det meste her i verden er tilfeldig og utenfor menneskelig kontroll.[65]

Hvis en forutsetter at denne fremstillingens slutninger er et godt utgangspunkt for videre forskning, er det kanskje et problem som spesielt melder seg: hva nøyaktig er det som skal beskrives som særegent? Vest-Europa som helhet? Rondo Cameron er bare ett eksempel på en historiker som hevder dette. I den forbindelse skriver han at, "if Great Britain had never existed, or had sunk beneath the ocean in a gigantic tidal wave, Europe (and America) would have industrialized, albeit along somewhat different lines".[66] I motsetning til dette er det imidlertid mange som hevder at de teknologiske gjennombruddene vi forbinder med den industrielle revolusjon, aldri ville forekommet om utviklingen på de britiske øyer hadde tatt en annen vending. For eksempel i form av at James den 2. hadde maktet å innføre et vitenskapsfiendtlig enevelde i England på slutten av 1600-tallet. Jack Goldstone, som skriver om en særegen *engine science* i Storbritannia på 1700-tallet, er en talsmann for dette synet.[67] Hvis Goldstone har rett, må vi kanskje likevel være mer åpne for "tilfeldighetenes" og "hendelsenes rolle" i verdenshistorien. Like fullt vil jeg, i hvert fall inn til videre, holde fast ved at vesterlandene, på 1800- og 1900-tallet i det minste, hadde en eksepsjonell mottagelighet for de nye produksjonsteknikkene, som hadde sitt opphav i Storbritannia.

Noter

1. Pomeranz, Kenneth 2000, *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton University Press.
2. Se for eksempel *Morgenbladet* 17/06/05, for en oversikt over nyutgitte bøker om det kinesiske "vekstmirakelet".
3. I 2003 var Norges og USAs BNP per innbygger nesten 38 000 dollar, justert for priser. Kinas BNP per innbygger var 4400 dollar i 2002. Disse beregningene er ikke helt nøyaktige, men gir likevel et godt bilde av styrkeforholdet mellom økonomien i Kina og vesterlandene. Kilde: http://www.worldfactsandfigures.com.gdp.country.desc.php.
4. Med vesterlandene mener jeg her Vest-Europa, samt hvite settlerkolonier som USA, Australia osv. Noen velger også å inkludere Japan i denne gruppen land. Denne definisjonen er hentet fra: Fuglestad, Finn 1999. *Fra Svartedauden til Wienerkongressen. Den vesterlandske kulturkretsens historie 1347-1815 i et globalt sammenliknende perspektiv*. Cappelen.
5. "Teknologisk utvikling kan" deles inn i tre begreper: oppfinnelse, innovasjon og diffusjon. Oppfinnelser har ingen økonomisk betydning i seg selv, men en oppfinnelse får slik betydning når den blir benyttet i produksjon av varer eller tjenester. Da blir den en innovasjon, som kan spre seg på tvers av sektorer og på tvers av geografiske grenser. Innovasjonen har da altså diffundert og skapt vekst i større eller mindre deler av en økonomi.
6. Manning, Patrick 2002, Asia and Europe in the World Economy: Introduction". i *The American Historical Review*, Vol 107, no 2. Paradigmebegrepet synes imidlertid ganske så misvisende i dette tilfellet, ettersom den "eurosentriske tolkningen" av verdenshistorien fortsatt er langt nærmere å være "paradjgmatisk", i betydningen "dominerende historieoppfatning innenfor faget". En kan selvfølgelig også betvile i hvilken utstrekning det finnes grunnlag for å tale om paradigmer i historie- og samfunnsvitenskapen. I historie- og samfunnsvitenskapens vesen, ligger det jo nærmest et uendelig antall potensielle uenigheter. Det kan åpenbart også diskuteres hvor nytt dette "paradigmet" i virkeligheten er. Derfor vil "det nye globalhistoriske paradigmet" alltid stå i anførselstegn i det som følger. Dette skyldes også at dette "paradigmet" i noe grad er en idealtypisk konstruksjon fra min side.
7. Den "eurosentriske tradisjonen" vil også stå i anførselstegn i det som følger. Dette er for å markere at begrepet kan skjule at det finnes mange ulikheter mellom tradisjonens representanter. Det de har til felles, er først og fremst at de vektlegger de interne årsakene til vesterlandenes velstand. Den "eurosentriske tradisjonen" er slik sett et

svært vidt og grovt begrep. Mange forskere, som i likhet med de fleste andre mennesker misliker å bli satt i bås, vil dermed protestere på at de tilhører noen "eurosentrisk tradisjon". Dette gjelder åpenbart også for de forskerne jeg har nevnt i forbindelse med "det nye globalhistoriske paradigmet".

8. Her kan jeg også støtte meg på mine egne erfaringer som grunnfags- og mellomfagsstudent. De som tok HISG 1 og 2, høsten 2002 og våren 2003, kan utvilsomt underskrive på at forelesere som for eksempel Finn Fuglestad, Ole Jørgen Benedictow og Geir Lundestad, formidler et "eurosentrisk perspektiv" på historien. De siste par årene har det imidlertid gått et 2000-kurs, HIS 2171 Diverging Paths, med Kristine Bruland som foreleser, som i langt større grad problematiserer den eurosentriske forklaringen av bakgrunnen for vesterlandenes velstand. - For en fremstilling av den "eurosentriske" fortolkningen av verdenshistorien på norsk, kan en med utbytte ta en titt på boken som lenge har vært i bruk på grunnfags- og bachelorgrads nivå på eldre europeisk historie, Finn Fuglestads *Fra Svartedauden til Wienerkongressen.* Les artikkelen *Vesten og verden i et historisk perspektiv* for en mer konsentrert og eksplisitt fremstilling. (Fuglestad, Finn 1986. Vesten og verden i et historisk perspektiv. *Internasjonal Politikk*. Nr 5. s.99-117. Finn Fuglestad stod for øvrig bak et mellomfagskurs med tittelen, "Bakgrunnen for dagens misforhold mellom rike og fattige land. Et globalhistorisk problem". En svært god kilde til den eurosentriske historieforståelsen som synes å dominere på Historisk institutt ved UiO, er også emnbeskrivelsen for HISG 1, eldre europeisk historie, fra våren 2003.

9. Jeg har dels den nederlandske historikeren Peer Vries å takke for dette poenget. Vries, Peer 2003, *Via Peking back to Manchester: Britain, the Industrial Revolution, and China*. Studies in Overseas History, Leiden University, s.63. Han hevder at, "We are dealing with explanations that are very important for "the self image of westerners".

10. Se for eksempel, Mokyr, Joel 1990, *The Lever of Riches, Technological Creativity and Economic Progress*. Oxford University Press, s. 209.

11. Se blant annet Eric Jones som hevder at: "China came within a hair's breath of industrialising in the fourteenth century". Jones, Eric 1981, *The European miracle: environments, economies and geopolitics in the history of Europe and Asia*. Cambridge University Press, s. 160.; og Mokyr 1990, s. 219.

12. Dette spørsmålet er hentet fra en artikkel av den amerikanske historikeren David D.Buck. Buck, David D 1999. "Was it Pluck or Luck That Made the West Grow Rich?" *Journal of World History*, Vol 10, no. 2. ss. 413-430. Denne artikkelen kan for øvrig anbefales som en god introduksjon til debatten.

13. Landes, David 1998, *The Wealth and Poverty of Nations. Why some are so rich and some so Poor*. Oxford University Press, s. 523. *The Wealth and Poverty of Nations* anbefales på det sterkeste. Den er usedvanlig velskrevet og underholdende. Hovedargumentet i boken kan oppsummeres ved hjelp av følgende sitat: "If we learn anything from the history of economic development, it is that culture makes all the difference". Sett fra et strengt faglig perspektiv har den imidlertid sine svakheter. Landes blir med rette beskyldt for å operere med et Orientalsk bilde av "de andre", samt for å reprodusere myter om for eksempel Kinas fortid. Hvis noen ønsker å ta et nærmere blikk på Landes-kritikken, både fra historikere som er enig og uenig i hans grunnsyn, kan jeg anbefale følgende anmeldelser: Mokyr, Joel 2000, "Eurocentricity Triumphant". Review Essay. *The American Historical Review*, vol. 104, no 4, ss.1241-46.; Frank, Andre Gunder 2002, Long Term Change net. www.longtermchange.net; Tilly, Charles 1999, "A Grand Tour of Exotic Landes", i *American Historical Review*, vol 104, no 4, ss.1253-7; Goldstone, Jack 2000, Bokmelding. Jounrnal of World History, vol 11, no 1, s.105-11.

14. Cameron, Rondo & Neal Larry 2003, *A Concise Economic History of the World*. Oxford University Press, s. 11.

15. North, Douglas C & Thomas, Robert Paul 1973, *Rise of the Western World: A New Economic History*. Cambridge University Press.

16. Se for eksempel Landes 1998, ss. 29-44.

17. Landes 1998, s. 513.

18. Fra slutten av 1960-tallet ble Frank kjent som en av opphavsmennene til underutviklingstesen. Underutviklingstesen er en sidegren av avhengighetsteorien, som i sin enkleste form mener at vesterlandenes utvikling har gått hånd i hånd med U-landenes underutvikling. Tanken er at den vesterlandske kapitalismen penetrerte periferien allerede fra 1500-tallet, noe som ifølge underutviklingstesens tilhengere fikk katastrofale konsekvenser. Se for eksempel: Frank, Andre Gunder 1966, "The Development of Underdevelopment". *Monthly Review* for September. Frank har imidlertid forlatt denne posisjonen i dag. Gjennom Frank, Andre Gunder 1998, *Reorient: Global Economy in the Asian Age. University of California Press*, argumenterer han for sine nye synspunkter. Nå plasserer han Asia i sentrum for verdensøkonomien, og levner ikke Europa eller europeisk samfunnsvitenskap noen særlig ære. Målsettingen med *Reorient* […] er intet mindre enn å, "[…] pull the historical rug out from under the *anti*-historical/scientific—really ideological—Eurocentrism of Marx, Weber, Toynbee, Polanyi, Braudel, Wallerstein, and most other contemporary social theorists" (Frank 1998, sitert fra innledningen, s.xv-xvi). For spesielt interesserte kan det også nevnes at det ligger ute en transkribert utgave av en debatt mellom Frank og Landes på nettet. Debatten fant sted på Northeastern University 2.desember 1998. For de som har et minimum av kjennskap til de to debattantene, er det unødvendig å nevne at diskusjonene dem imellom har svært god underholdningsverdi. Se www.whc.neu.edu/whc/seminar/pastyears/frank-landes.

19. Frank 1998, s. 4.

20. Frank 1998, ss. 276-296.

21. En interessant historiografisk problemstilling er hvorfor "det nye globalhistoriske paradigmet" vokste fram nettopp fra slutten av 1990-tallet. Patrick Manning har noen spennende refleksjoner omkring dette spørsmålet. Manning 2002.

22. For en kortfattet fremstilling av Pomeranzs generelle tese se: Pomeranz, Kenneth 2002. "Political Economy and Ecology on the eve of Industrialization: Europe, China and the Global Conjuncture", *The American Historical Review*, Vol 107, no 2, s. 425-446.

23. Pomeranz 2000, s. 9.

24. Jeg anbefaler følgende kritiske artikler om Pomeranzs generelle tese: Vries, Peer 2001. "Are Coal and Colonies Really Crucial? Kenneth Pomeranz and The Great Divergence", *Journal of World History*, vol 12, no 2, s.407-46; Duchesne, Richard 2002. "On the Rise of the West: Researching Kenneth Pomeranz's Great Divergence", *Review of Radical Political Economics*, vol 36, No 1, s.52-81. Disse artiklene går inn på sentrale aspekter ved Pomeranzs tese, som for eksempel hans beregninger av levestandard og økologiske argumenter, som jeg ikke diskuterer eksplisitt i denne fremstillingen.

25. Duchesne, Richard 2002, s. 53.

26. Vries 2003, s. 19.

27. Det er ikke rart at Gale Stokes har stilt spørsmålstegn ved om makrohistoriske problemstillinger, av typen som blir behandlet i denne fremstillingen, virkelig egner seg for profesjonelle historiske arbeider. I den forbindelse påpeker han, at det er umulig å besvare slike spørsmål gjennom arkivsøk og tradisjonelle kildekritiske

metoder. Mange historikere vegrer seg da også for å nærme seg "de store spørsmålene". I den sammenheng er det interessant å merke seg, at mange av de spenstigste bidragene til debatten om "vesterlandenes velstand er skrevet av ikke-historikere, som eksempelvis økonomen og ikonoklasten Andre Gunder Frank og biologen Jared Diamond. På tross av mange historikeres vegring mot å beskjeftige seg med makrohistoriske spørsmål, mener jeg, som antydet ovenfor, at det er viktig at historiefaget bidrar til å besvare slike spørsmål. Stokes, Gail 2001. "The Fate of Human Societies: A Review of Recent Macrohistories", *American Historical Review*, vol 12, 2, s.408; Diamond, Jared 1997. *Guns, germs and steel,*. Jonathan Cape.
28. Pomeranz 1998, se innledningskapittelet. l
29. Pomeranzs 1998, teknologihistoriske diskusjon omfatter side 43 til 68. Hvis ikke annet står eksplisitt skrevet er alle referansene i de neste avsnittene å finne på disse sidene.
30. Pomeranz 1998, s. 65.
31. Pomeranz 1998, s. 65. Her skriver han at, "[…] alleged differences in economic institutions […] seem largely irrelevant".
32. Pomeranz 1998, s. 68.
33. Hvis noen dermed mener at jeg gjør meg skyldig i å reprodusere "eurosentriske myter", får dette være deres problem.
34. Mokyr 1990, s. 219.
35. Mokyr 1990, s. 218.
36. Mokyr 1990, s. 219.
37. Vries 2003, s. 32.
38. Vries 2003, ss. 41-42.
39. Slik blant annet Jack Goldstone har påpekt, er David Landes en historiker som med rette kan beskyldes for å operere med en statisk forestilling om den kinesiske og andre ikke-vestlige kulturer. Goldstone, Jack 2000. Bokmelding av Landes' The Wealth and Poverty of Nations […], *Journal of World History*. Volum 11. ss.105-111.
40. Mokyr 1990, ss. 227.
41. Pomeranz 2000, ss. 62-63.
42. Det er viktig å presisere at jeg fortsatt sikter til formelle og uformelle institusjoner i vid forstand, i betydningen samfunnsforhold i hele sin bredde.
43. Pomeranz er imidlertid moderat på dette punktet, i hvert fall hvis vi sammenligner med Andre Gunder Frank. For relevante passasjer hvor Pomeranz og Frank avviser eller bagatelliserer den institusjonelle kontekstens betydning for økonomisk utvikling, se henholdsvis Pomeranz 2000, ss.69-108, ss.166-208 og Frank 1998, ss.206.
44. Jacob, Margaret 1988. *The cultural meaning of the scientific revolution*. New York, s.137.
45. Mokyr 1990, s. 160.
46. Jacob 1988, ss. 136-150.
47. Cameron & Neal 2003, s. 164. "Ingeniør" fikk sin moderne betydning på 1700-tallet, noe som vitner om at språket speiler samfunnsutviklingen og omvendt.
48. Vries 2003, s. 57.
49. Jacob 1988, ss. 136-150.
50. Landes 1998, s. 335-349.
51. Interessant i denne sammenhengen er at den sosiale mobiliteten later til å ha vært minst like høy under Quing-dynastiet som i England på samme tidspunkt. Se eksempelvis Vries 2003, s.33-34.
52. Mokyr 1990, s. 231.
53. Vries 2003, ss. 28-29; Mokyr 1990, ss. 230-238.
54. Vries 2003, ss. 30-32; Mokyr 1990, s. 234.
55. For en interessant og historiografisk oppsummerende tolkning av Norges teknologiske og økonomiske utvikling på 1800-tallet, som også diskuterer institusjonelle forhold, se Sejersted, Francis 1993. "En teori om den økonomiske og teknologiske utviklingen i Norge i det 19.århundre", i *Demokratisk kapitalisme*. Oslo, ss.47-105.
56. For en nyansert argumentasjon for hvorfor det ledende sektor perspektivet på den industrielle revolusjon er moden for en omfattende modifisering, se for eksempel: Bruland, Kristine 2003. "Industrialisation and technological change", i R. Floud and P. Johnson, *The Economic History of Britain*, vol 2, kap 5, Cambridge University Press.
57. Bruland, Kristine 2003.
58. Jeg står delvis i gjeld til Kristine Bruland for poenget om at det synes å være en sammenheng mellom synet på den industrielle revolusjon, og tilstedeværelsen eller fraværet av en samfunnsmessig forklaring av teknologiske innovasjoner. Se for eksempel: Bruland, Kristine 2003.
59. Pomeranz skal imidlertid roses for å ikke kjøpe argumentet om at det var de høye arbeidslønningene i Europa som forklarer mekaniseringen vi forbinder med den industrielle revolusjon (Pomeranz 2000, s.49-53). På dette punktet er han uenig med Frank, som i *Reorient* presenterer argumentet om at det var de lave lønningene i Asia i tidlig moderne tid, som førte til at det ikke var lønnsomt for asiatiske entreprenører å mekanisere produksjonen ytterligere. Frank mener videre at den industrielle revolusjon i Europa kan forklares ved å vise til høye arbeidslønninger (Frank 1998, ss.283-293). Se Mokyr 1990, s.165-167, for en god kritikk av lavlønnshypotesen.
60. Vries 2003, s. 58.
61. Jeg kan takke en oppklarende samtale med Gunnar Jakobsen, Fortids redaktør, for dette avsnittet. Samtalen utspilte seg for øvrig på Uglebo, som heldigvis selger øl igjen, noe jeg synes er verdt å feire med artikkelens første utropstegn!
62. Vries 2003, s. 19.
63. Landes 1998, sitert fra innledningen, s. xxi.
64. Ludden, David 2002, "Moderen Inequality and Early Modernity: A comment for the AHR on Articles by R.Bin Wong and Kenneth Pomeranz", i The American Historical Review, vol 107, no 2, s.470-481.
65. Jeg er imidlertid tilbøyelig til å hevde at denne kritikken er berettiget, ikke helt, men et stykke på vei. Igjen må jeg for øvrig takke Gunnar Jakobsen for gode kommentarer.
66. Cameron & Neal 2003, s. 161.
67. Goldstone, Jack 2002, "Efflorescences and economic growth in world history. Rethinking the rise of the West and the Industrial Revolution, i *Journal of World History*, ss.323-389.

Mannslagaren Olav Garvik
– Ei drapssak frå Seljord

På garden Garvik i Seljord i Øvre Telemark levde det på 1600-talet ein mann som heitte Olav Garvik. Den 2. juli 1684 var han i gjestebod på garden Øverland på Seljordsheii. I dette gjestebodet drap han Torgrim Svartdal. To og eit halvt år etter drapet, i desember 1686, blei Olav Garvik, eller Mannslagaren som han blei heitande, avretta på Tremerrhaugen utanfor Seljord kyrkje.

Av Sara Telnes Fjågesund

Det som er spesielt med denne drapssaka, er at ein både har referat frå rettssaka og munnlege kjelder som har blitt skrivne ned. Eg vil i denne artikkelen samanlikne rettsdokumenta og sogene for å sjå korleis den munnlege tradisjonen har utvikla seg. Kva har blitt lagt til i sogene, og kvifor? Korleis var dei rettslege og lovlege forholda på 1600-talet i Øvre Telemark, og kva har dette hatt å seie for sogetradisjonen? Artikkelen byggjer for det meste på nedskrivne soger og på rettsdokumenta frå rettssaka mot Olav Garvik. Halvor Nordbø si doktoravhandling, *Ættesogor frå Telemark* (1928), har vore nyttig for å finne ut meir om det empiriske materialet.

I samband med å setta perioden for drapet inn i ein historisk kontekst, har eg bruka ein del litteratur som rettar seg mot dei rettslege forholda i Telemark rundt 1600-talet. Jørn Sandnes si bok *Kniven, ølet og æren* (1990) er den mest sentrale her. Aspekt som har vore interessante for meg i den samanhengen er kva for rolle æra har spela for kriminaliteten, og særleg korleis Øvre Telemark merkar seg ut i statistikkane over drap og vald.

På folkemunne

Dei eldste kjeldene eg har bruka er *Futereknskapet for Telemark 1686 II* og *Tingbok 14 for Øvre Telemarken Østafjells*. Begge desse er frå 1686, like etter rettssaka mot Olav Garvik. Dei to dokumenta er så like at det kan vera mistanke om at det eine er avskrift av det andre. Men det faktum at det finst to offentlege dokument frå same tida som stadfester det same innhaldet tyder på at det er pålitelege kjelder.

Sogene om Mannslagaren som har levd på folkemunne opp gjennom tidene er og svært viktige kjelder. Desse har overlevd i den munnlege tradisjonen i området kring Seljord, men blei fyrst nedskrivne på slutten av 1800-talet. Ein kan ikkje rekne dei som like pålitelege som rettsdokumenta, men dei har ei anna vinkling på drapet enn det øvrigheita har, og det er interessant.

Sogene gjev ein annan versjon av drapet enn det rettsdokumenta gjev. Det tyder på at sogene har blitt til uavhengig av tingboka og futereknskapet. Sogeseiarane har altså truleg ikkje kjent til desse dokumenta. Likevel er sogene svært interessante fordi dei kan seie oss noko om korleis folk tenkte og handla, og ikkje minst om korleis eit lite lokalsamfunn klarte å avfinne seg med ei slik opprivande hending som eit drap. Det finnest mange versjonar av soga om Mannslagaren. Eg har tatt med ein del av dei i denne framstillinga, men har valt å konsentrere meg mest om to av sogene. Desse meiner eg er dei mest utbygde, og mange av dei andre sogene bygger på det same innhaldet.

Den eldste av desse to nedskriftene er Halvor Tvedten (1834-1902) sin tekst "Olaf Mandslager" frå boka *Sagn fra Telemarken* utgjeven i 1891. Tvedten var frå Bø, og var ein evnerik og vel omtykt mann i heimbygda. Han var aktiv i kommunepolitikken, var ordførar, varamann til Stortinget, bygde amtskule på garden sin og var handelsmann. Etter gruvespekulasjonar kom han i ugreie med Sparebanken, og mista alle eigendomane sine.[1] På slutten av livet sitt samla han oldsaker og segner frå nærmiljøet, og fekk eit lite stipend frå Universitetet i Oslo for dette. Ein nær ven av han var Moltke Moe, som for øvrig har skrive forordet i boka Sagn fra Telemarken. Boka blei altså utgjeven i 1891 og er den eldste publiserte nedskrifta eg har funne. Soga er nøkternt nedskrive, og det er ikkje referert til noko kjelde. Sidan Tvedten kom frå Bø, er det sannsynleg at han har høyrt soga mange gonger, kanskje av forskjellige personar, og har difor ikkje oppgjeve noko kjelde.

Lavrants Torkjellsson Rui (1875-1957) skreiv ned den mest utbroderte forma av Mannslagar-soga. Rui var lærar i Seljord. Han var interessert i tradisjonsstoff og hadde eit stort kontaktnett. I ein periode var han ordførar i Seljord og aktiv i kommunepolitikken.[2]

Kjelda som Rui bruka for sin versjon av soga var Olav Tjønnstaul frå Seljordshei. Han var barnebarnet til Anne Goli, og hadde nok høyrt soga av henne. Anne Goli kunne svært mykje gamalt segnmateriale, og Landstad brukte henne mykje

som kjelde for innsamlingane sine. Anne Goli rekna seg også for å vera i slekt med Mannslagaren.[3]

Tvedten og Rui legg begge vekt på lagnad og ære, men Rui sin versjon har eit meir utprega sagnpreg. Overnaturlege og uforståleg hendingar har større plass i denne versjonen, sjølv om ein også finn litt av dette hjå Tvedten. Rui sine opplysningar om avrettinga av Olav Garvik er i samsvar med dei ein finn i rettsdokumenta. Han har også oppgitt kjelda til soga i motsetnad til det Tvedten har gjort. Det er vanskeleg å seie kva for versjon som er mest riktig når det gjeld det som faktisk skjedde i 1684-86, men det som er interessant er kva ein kan få ut av sogene om korleis bondekulturen handsama og forsto ei type sak som denne drapssaka.

Karl Reynolds skreiv i 1906 ein artikkel om Mannslagaren i Dagbladet. Grunnen til at eg ikkje legg like mykje vekt på denne versjonen som dei to andre, er at Reynolds skriv han har lese Tvedten. Han kan difor ikkje reknast som ei primærkjelde.

Kva skjedde med Olav Garvik i fylgje rettssaka?
Dei fyrste kjeldene ein har til soga om Mannslagaren Olav Garvik, *Futereknskapet for Telemark 1686 II og Tingbok 14 for Øvre Telemarken Østafjells*, inneheld referat frå rettssaka mot Olav Garvik, som blei halden på Loftsgarden i Seljord 22. november 1686. Rettsdokumenta nemner ikkje datoen for drapet, men dette får ein opplysningar om i kyrkjeboka for Seljord. Der står det: "Den 2. Juli (1684) Die Visitationes Mariæ Mæsse udi Sillejord. Viet Thof Ouvensen, med Joran Olufsdater Garvig – 12p. Der efter dro til Øverland, hvor Søren Gunleichsøn Wåle, blef trolåvet met Anna Efindsd. Øverland, af H. Daniel".[4] Datoen for drapet var altså 2. juli 1684. Denne dagen hadde Olav Garvik gifta bort dotter si, og skulle feire både bryllaupet og trulovinga på Øverland.

Dette at bryllaupet blei feira på Øverland og ikkje på Garvik, der brura kom frå, må ha vore uvanleg. Ei forklaring på dette kan vera at det var skuldskap mellom folket på Øverland og Garvik, og at dei slo saman bryllaupet og trulovinga.5 Ein annan teori kan vera at Olav Garvik rett og slett ikkje hadde råd til å halde bryllaup for dotter si. Av rettsdokumenta kjem det fram at han hadde tredobbelt så mykje i gjeld som han hadde i formue.

Til rettssaka på Loftsgarden var det innkalla fem vitne, og desse forklara seg om kva som hende i gjestebodet på Øverland. Me får opplysningar om korleis drapet skjedde og kvifor det skjedde. Olav Garvik hadde fortalt det eine vitnet, Olav Nes, at faren til den drepne Torgrim Svartdal hadde lurt han i ein kjelehandel: "[…] hans fader kiøbte en kiedel af mig, den betalte han mig så ilde for, saa svarede jeg, Er han icke betalt, saa er han god for aa betale, Ja, ja, sagde hand, hand er saa".[6] På slutten av referatet spør futen om Olav Garvik hadde noko meir han ville legge til etter vitneavhøyra.

> *[…] [Fangen] sagde Nei i mens saa videre tilgaaen, som allerede vidned, Dog dend døde hafde engang taget hans pramb uden hans villie en lang tid, och derfor haffde had til hannem, sad Gud bædre ham, at der ofver fatte tanche hannem at tage af dage.*[7]

Det kjem altså fram at både kjelehandelen og lånet av båten var med på å utløyse drapet.

Referatet frå tingboka og futereknskapet legg ikkje vekt på at Olav Garvik har blitt krenka. Futen rekna ikkje dette som formildande omstende. Dette syner kor forskjellige bondekulturen og embetsmannkulturen var på denne tida. Ærekrenking vil eg koma tilbake til seinare.

I fylgje rettsdokumenta gjekk sjølve drapet for seg utan krangel. Til og med dei som sat ved sida av den drepne høyrde ingen samtale mellom dei to. Det einaste dei høyrde var eit hardt slag. Torgrim Svartdal segna om og blei båren ut på tunet der han døydde. Me får ikkje veta kva som skjedde med Olav Garvik etter dette, eller kva han gjorde i dei to åra mellom drapet og rettssaka.

Kva skjedde med Olav Garvik i fylgje sogene?
Hans Jakob Wille var kapellan i Seljord på 1700-talet og gav ut boka *Beskrivelse over Sillegjords Præstegield* i 1786, akkurat 100 år etter rettssaka mot Olav Garvik. Han nemner kort kva som skjedde i gjestebodet på Øverland[8], men kjem ikkje med nye opplysningar utover rettsdokumenta.

Soga hadde derimot forandra seg svært mykje då ein kjem ut på 1800-talet, og sogeforma var blitt meir dominerande. I Tvedten sin versjon frå 1891 får ein veta meir om kva som skjedde før og etter drapet enn ein gjorde i rettsdokumenta og frå Wille. Dette gjeld også for Karl Reynolds sin artikkel frå 1906[9], og for Lavrants Rui sin versjon som blei utgjeven i avisa "Den 17de Mai" i 1907.[10] Rikard Berge og Olav Norbø sine versjonar er mykje kortare og ikkje så innhaldsrike som dei eg har nemnt ovanfor. Eg vil difor halde meg mest til Rui og Tvedten sine versjonar av soga.

Både Tvedten og Rui sine versjonar er ganske like. Det er dei same elementa som går att hos dei begge. Olav Garvik, les me, blei rekna som ein godt lika og bra mann. I Rui sin versjon ser me godleiken hans ved at han let ei gamal fattigkjerring få husrom over natta. Denne fattigkjerringa spår at det skal skje ei stor ulykke med Olav: "Men du skal ha' det til merkje, at når du dreg båe sokkane på ein fot og gjeng og leitar etter den eine sokken din, er tidi komi, - då er ulukka nere, - aggte deg då, Olav Garvik!"[11] Denne spådomen finn me att i dei andre versjonane også. Me snakkar altså om eit lagnadsmotiv.

Olav ville ikkje i gjestebodet på Øverland, men blei med til slutt. Då han forta seg å kle på seg, trekte han to sokkar på ein fot. Han hugsa spådomen, men blei med likevel. I gjestebodet var det sterkt øl, og Olav blei fort full. Han kom i krangel med Torgrim Svartdal som hadde tjuvlånt båten hans, men ikkje nok med det: i tillegg til dette hadde faren til Torgrim lurt han i ein hestehandel.

> *Den unge Svartdøl, der ikke likte at høre sin Fader blive omtalt paa en ufordelagtig Maade av Garvik'en, gav ham Svar paa Tiltale, og herover blir Ola end mer rasende, trænger sig frem, trækker Kniven af Sliren og støder den i Brystet paa Svartdølen med de Ord: 'De' dei gamle Svini Vælle, ska' dei Unge ongjælle'.*[12]

Det blei altså ein voldsom krangel som enda med slagsmål, der Olav til slutt stakk Torgrim i bringa med ein kniv. I versjonen til Olav Nordbø står det at guten som blei drepen kravde Olav Garvik for ei hestegjeld, og at dette var grunnen til drapet. Sogene skil seg svært mykje frå referatet av rettssaka, som seier at det ikkje var nokon krangel i det heile tatt. Det er også verdt å merke seg at i rettsdokumenta er det ikkje snakk om ein hestehandel, men ein kjelehandel. Grunnen til dette kan vera at det virkar meir ærefullt å krangle om ein hest enn om ein kjele.

I Rui sin versjon av soga får me høyre om knivane til Olav Garvik. Den ein heitte "Rodd" ogvar ein mordarkniv. Det hadde blitt drepe tre personar med han, og ein av dei var ein prest. Den andre kniven heitte "Mutulen" og var ein bruksknivv. Olav tok aldri med seg "Rodd" i gjestebod, heller ikkje denne gongen. Då han fekk høyre at Torgrim hadde lånt båten hans til kyrkje den dagen, blei han sinna, og oppdaga at "Mutulen" var borte. "Seinare fann dei'n att [kniven]: han stod køyrd i kav i ein hard askestuve. Det va nok 'kje gjort av mannemagt, det".[13] Olav reiser då heim att og hentar "Rodd". Endå ein gong dukkar lagnadsmotivet opp. Det er dei overnaturlege kreftene som bestemmer, ikkje Olav.

Sogene går føre seg over eit lengre tidsrom, og fortel meir enn det rettssaka gjer. Dét har me jo alt sett med omsyn til måten drapet skjedde på. Kva som hende mellom drapet og rettssaka fortel ikkje rettsdokumenta noko om. Sogene fortel at Olav Garvik fyrst gøymde seg i ei ur på Gåsdalen. "Frå Gåsdalen flutte han no heilt på Borkfjell (Brokfjell), eit villt og audt fjelldrag vestyvi mot Kviteseid. Han heldt til i Mannslagarnuten, og bygde seg upp ei liti hytte og eit lite høysel på Mannslagarroe".[14]

Desse stadnamna er ikkje noko som sogene har funne opp. På Gåsdalen er det eit hol som framleis heiter Mannslagarhølet, og på Brokefjell ligg Mannslagarnuten og Mannslagarroe. Ein skulle tru at dette var sikre prov på at det sogene fortalde, om at Mannslagaren gøymde seg her var sant, men så enkelt er det ikkje. "Mannslagar" var nemleg eit namn som mordarar fekk, og Olav Garvik var ikkje den einaste mannslagaren i Seljord.

Eit døme på dette har ein frå byrjinga av 1600-talet. Då levde ein mann som heitte Aanund Gangsei frå Vegårdshei. Han tok livet av ein mann og heldt seg skjult i Skrikedalen eller ved Brokefjell.[15] På Øvsttveiten på Seljordshei fekk dei besøk av ein ukjend mann kvar joleftan sju år på rad, og det er spekulert i om dette kan ha vore Aanund Gangsei.16 Han skal også ha rissa inn over sytti krossar i ei gran i området der han heldt til. Det same høyrer me om Olav Garvik, bare at han rissa inn sju krossar. Ein kan såleis ikkje vera sikker på kven Mannslagarnuten og Mannslagarroe er oppkalla etter, og heller ikkje bruke det som prov på at Olav Garvik gøymde seg her.

Når det gjeld Mannslagarhølet på Gåsdalen er det nok meir sannsynleg at dét er oppkalla etter Olav Garvik. Me veit jo at det var to år mellom drapet og rettssaka, og i desse to åra er det ikkje umogleg at han kan ha gøymt seg i Mannslagarholet. Sogene seier likevel at Olav Garvik gøymde seg inne på Seljordshei i nærmare sju år:

> *Men so ein dag kom det 5 skjerar fljugande og sette seg på dynnestokken til å skrike so fælt. Olav ha' kje sett skjerar på Mannslagarroe sidan han kom dit, og no var det sjuande åre han va der. "Å hjartevene, far, no kjem det folk og tek deg", sa dottri. "Høyr skjeran! – lat konn flytja av ein annan stad, for no hev du bare tri dagar att", bad ho.*[17]

Olav Garvik hadde vore fredlaus i nesten 7 år, og hadde bare nokre få dagar att før han var fri. Likevel flykta han ikkje sjølv om han visste at nokon var etter han. Olav Garvik ville istaden gjera opp for det han hadde gjort.

Sogene sluttar også forskjellig. Tvedten, Reynolds og Berge fortel at Olav Garvik døydde i arresten fordi han ikkje tålte forandringa av ordentleg mat og husrom. Olav Nordbø avsluttar med at han blei fanga, men nemner ikkje dødsårsak. Rui fortel at han blei halshoggen på Tremerrhaugen ved Seljord kyrkje. Det siste stemmer med referatet frå rettsaka.

Ære og feide

Æra var viktig for bøndene i Øvre Telemark på 1600-talet. I rettsdokumenta frå rettssaka mot Olav Garvik ser ein at æresaspektet blir avvist. Futen bryr seg ikkje om at faren til den drepte hadde lurt Olav Garvik i ein kjelehandel eller at den drepte hadde lånt båten hans i lengre tid utan å levere han tilbake. Garvikgardane ligg midt på Seljordsstrondi, og på 1600-talet var det ikkje ordentleg veg til Seljord eller Bø. Ein var difor avhengig av å bruke vatnet, og båten var det mest bruka framkomstmiddelet når det ikkje låg is på vatnet.

Futen klarte tydlegvis ikkje å setta seg inn i Olav Garvik sin situasjon. I sogene blir dette framstilt på ein annan måte. Dei fordømmer ikkje så sterkt måten Olav reagerte mot Torgrim Svartdal på, og det blir lagt meir vekt på at det er eit æresdrap.

Olav blei rekna for å vera ein bra og populær mann. Det ser me ved at han blir sendt bod etter tre gonger då han ikkje kom i gjestebodet på Øverland. Det kjem også fram at Olav heldt det han lova. "For Olav var 'kje noko vind-i-grind, han; han va kje tvirådig den guten. Ha' han lova noko, so va' det som det va' stempla".[18] Olav Garvik blir altså framstilt som ein mann med ære i sogene.

I sogene blir også eit anna æresaspekt framheva. Det blir lagt vekt på at Olav Garvik gjev frå seg fridomen frivillig. Skjerane varsla om det som skulle skje og han kunne ha rømt, men valde likevel å akseptere straffa. Han gjev eit liv for eit liv, noko som er i tråd med æreskodeksar frå tidlegare tider. Denne løysinga kunne lokalsamfunnet leve med, og det retta opp att i harmonien. Det offentlege rettssystemet hadde andre rettsprinsipp enn lokalsamfunnet og dømde Olav Garvik til døden.

> *Fogden da paastod, at udaf ind førte prof noch som erfaris, denne Ole Garvigh begangne gierning, for et saa høyt som strafverdigt Nidingsverch bør andseis, hvorefter Meene, hand efter Norgis lov sit liv bør haffve forbrut, hofvedet paa en stage settis, hans høyre haand afhugges, och under hofvedet fast naglis, andre slige u-betenchsomme till afskye om een forsvarlig som retmessig kiendelse afvarter.*[19]

Forståinga av ære for ein bonde og ære for ein embetsmann var vidt forskjellige. For Olav Garvik var det svært krenkande å ha blitt lurt av både far og son. Her heng gamle tradisjonar att, og tankegangen om å hevne seg på dei som har krenka æra hans.

Ein feide var ofte ein konflikt der privatpersonar eller familiar sto mot kvarandre. Feidetradisjonen mellom Svartdølane og Garvikane står her sentralt, og feidementalitet finn me døme på i sogene. Eit døme er den gråkledde kvinna som kjem og advarar Olav Garvik mot dei som er etter han. "Statt upp, Olav Garvik, og statt på din rett […] og ligg ikkje hera i murasen; for no hev du kje mange dagane att fyrr du er fri; men mange er det som no søkjer etter deg og vil få deg til doms".[20] Med dette meinte ho at svartdølane var etter han.

Eit anna døme på feidetradisjon ser me når dei fem skjerane kjem og advarar Olav nokre dagar før han er ein fri mann. Dottera hans seier då at han må reise frå der han skjuler seg, men Olav seier "[d]ei må koma så mykje dei vil svartdølan; - for det er vel dei som søkjer etter meg. Eg kan få mi straff som rett er, so er me jamt kvit, eg og svartdølan".[21] Ved å seie dette rettar Olav Garvik opp att balansen i lokalsamfunnet.

Lagnad og reintegrasjon

Mannslagar-soga dømer ikkje Olav Garvik, samstundes som ho legg vekt på at det ikkje er rett å drepa. Eg meiner tre synsvinklar er viktige i denne samanhengen. Den eine er at det blir laga unnskyldingar for kvifor drapet skjedde, eller rettare: kvifor det måtte skje. Me skjønar heilt frå byrjinga at drapet ikkje er noko Olav kan forhindre. Lagnaden har på førehand bestemt kva som skal skje, og Olav styrer ikkje over det. I nokon grad blir han såleis ikkje klandra for drapet, då det er utanfor hans makt å forhindre det.

Det byrjar med spåkona som kjem til Garvik og spår Olav. Ho ser at han kjem til å drepa, men kan ikkje seie når det vil skje. Ein ser mange teikn på at drapet nærmar seg, men det virkar som Olav ikkje har krefter til å stå imot. Eit døme på dette er dyra: "[…] kreaturi rauta og bar seg i fjose, so ein kunde skyna det var for noko vondt".[22] Då han trekker to sokkar på ein fot, teiknet på at drapet snart skulle skje, reiser han likevel i gjestebodet. Også kniven til Olav Garvik "Rodd" har ei sentral rolle. Det er ein mordarkniv med overnaturlege trekk. Då han mister "Mutulen" reiser han heim etter "Rodd", sjølv om han veit at det kjem til å gå gale. Ein ser altså mange døme på varslar som peikar mot drapet i sogene, men Olav Garvik ser dei ikkje, eller om han ser dei, så klarar han ikkje å ta dei til seg.

Mytologisering er ein annan måte å fordøye denne hendinga på. Ved å mytologisere og fiksjonalisere kva som har hendt får ein alt på betre avstand. Dette gjer at forteljinga kan koblast frå dei faktiske personane som var involverte. Det kan forteljast om hendinga utan at familie, slekt og vener føler seg ille berørte.

Ein tredje måte å sjå dette på er ved reintegrasjon. Garvik-gardane var eit lite lokalsamfunn, og familien til Olav var avhengig av framleis å vera del av dette samfunnet. Eit drap gjorde sjølvsagt eit sterkt inntrykk, og for familie og slekt etter Olav Garvik var det viktig ikkje å bli utestengde. Lagnadsaspektet i soga kunne såleis hjelpe Olav Garvik sine etterkommarar så dei ikkje fall utanfor i lokalsamfunnet. Dette aspektet var nok med på å gjera framstillinga av Olav endå meir ærefull enn det som verkeleg var tilfelle.

Forholdet til styresmakta

1600-talet var prega av nye tiltak og lover. Ein kan sjå på denne perioden som ei overgangstid mellom dei gamle og nye normene i samfunnet. I 1660 blei eineveldet innført, og i 1687 kom "Kristian den Vs lov". Dette medførte strengare handheving av lova, og på midten av 1600-talet var valden i tilbakegang. Likevel var vanlege folk si oppfatning av kva som var rett og gale svært forskjellig frå den som kom til uttrykk hjå dei statlege instansane. I lokalsamfunnet rådde framleis dei gamle normene, og ærekrenking blei sett på som vanærande og ein god grunn til å ta hemn.[23] Dette er Mannslagar-soga eit godt døme på.

Telemark og Agder-fylka ligg på toppen av drapsstatistikken for 1500-talet. Av 31 stadfesta drap i Noreg mellom 1536 og 1570, skjedde 22 i Telemark og Agder-fylka.[24] Kvifor skil desse fylka seg ut når det gjeld drapssaker? Ein viktig årsak var at desse områda låg svært isolert. Det var lite kontakt med andre bygder, og såleis overlevde dei gamle tradisjonane lenger her. "Disse utkantbygdene var arkaiske samfunn, der "siviliseringsprosessen" ennå ikke hadde begynt på 1500-1600-tallet. De stod trolig nærmere vikingtidas enn 1700-tallets norske samfunn".[25] Av dette skjønar ein at statleg innblanding kom seinare og at handheving av lova i desse områda var vansklegare enn i andre meir sentrale strok av landet.

Forskjellane mellom embetsmenn og bønder i Vest-Telemark på 1600-talet var store. Det ser ein klart i samanlikninga mellom rettsdokumenta og sogene i saka om Mannslagaren. Eit passande omgrep i denne samanhengen kan vera kulturkollisjon. Embetsmannskulturen var regulert av at samfunnet hadde skriftlege lover og reglar som alle måtte forhalde seg til. Gjorde ein brotsverk blei ein straffa av samfunnet representert av øvrigheita. Bondekulturen hadde også lover og reglar, men desse var ikkje nedskrivne og kunne variere frå bygd til bygd. Dessutan hadde ætta ei veldig sentral rolle i dette samfunnet. Kriminelle handlingar og brotsverk var ikkje samfunnet si sak, men den som hadde blitt krenka og ætta hans.

Det kan vera fleire grunnar til at styresmakta hadde problem med å handheve lova i bygdene i Øvre Telemark. Øystein Rian peiker på at folk i sentrumsnære strok ofte måtte utføre fleire plikter og betale meir i skatt enn dei som budde ute i distrikta.[26] Isolerte bygder i Øvre Telemark hadde såleis ikkje den same kontakten med statsmakta, og var meir uavhengige enn andre område i landet. Lova hadde ikkje den same autoriteten i Seljord som til dømes i Skien. I Skien var embetsmenn som fut og sorenskrivar aldri langt unna, medan det tok lang tid for dei å koma til Seljord. Den einaste personen frå øvrigheita i Seljord var presten.

Bondeopprøret i Hjartdal

Ein annan viktig grunn til at lovene ikkje blei like godt respekterte i Øvre Telemark som i andre delar av landet, trur eg kan ha mykje å gjera med bondeopprøret i Hjartdal i 1540.

På denne tida dreiv tyske bergmenn med gruvedrift i Seljord og Fyresdal. Bøndene var forplikta til å halde bergmennene med mat og hus.

Det gjekk også rykte om at det var planar om inndraging av dei gardane som låg nærmast gruvene.[27] I 1540 gjorde bøndar i ti prestegjeld i Øvre Telemark og Vesterlen opprør. Dei møtte kongshæren i Ambjønndalen i Hjartdal, men fekk "[…] lovnad om lempeleg handsaming dersom dei la ned våpna sine".[28] Bøndene la ned våpna sine, men fekk ikkje akkurat noko fin handsaming. 16 menn blei dømt til døden, fem blei avretta straks, ein fekk berge livet mot å vera bøddel, og dei ti andre kjøpte seg fri.[29] Dette at øvrigheita handsama bøndene etter dette opprøret på ein så urettferdig måte trur eg kan ha hatt mykje å seie for korleis forholdet mellom bønder og øvrigheit blei i tida framover. Bøndene kjende seg svikne og ville difor ikkje respektere lover og reglar som gjaldt.

Lovverket

I Mannslagar-soga høyrer me at Olav Garvik kunne bli fri dersom han heldt seg fredlaus i sju år. Dette stemmer ikkje historisk sett med lovverket. Drapet på Torgrim Svartdal skjedde i 1684, men allereie på 1500-talet er det klart at det ikkje lenger fanst nokon lov som sa at ein kunne halde seg fredlaus i 7 år for så å bli fri. "Dødsstraffen ble resipert fra dansk lovgivning, bl.a. koldingske recess fra 1558 der det het at drapsmannen "Bøde lif for lif".[30] Moglegheiten av å halde seg fredlaus var altså ikkje lenger til stades for Olav Garvik i 1684. Alle drap skulle straffast med avretting, om dei ikkje var utførte i nødverje.

Sjølv om Øvre Telemark var eit isolert område og forandringar skjedde sakte, er det svært lite truleg at dei nye lovane ikkje blei fylgde også her. At Olav Garvik kan ha gøymt seg kan me ikkje utelukke, det er trass alt to år mellom drapet og rettssaka, men at han kunne ha håp om å bli fri etter sju år, er etter lova ikkje mogleg.

Konklusjon

Det er ingen tvil om at Olav Garvik var Torgrim Svartdal sin drapsmann. Det stadfester fem vitne. Trass i dette får me sympati for Olav gjennom sogene. Me vil gjerne at han ikkje skal bli tatt når det nærmar seg slutten. Dette er merkeleg, for all rasjonell tenking ville jo tilseie at ein drapsmann fortener si straff. Sogene gjer her ein god jobb med å få oss til å få sympati for Olav. Dette er nok ikkje ubevisst. Som eg har sagt tidlegare var det viktig å halde bygda samla, og vinklinga i Mannslagar-soga tyder på at reintegrasjon var viktig.

Rettsdokumenta er sjølvsagt dei mest pålitelege kjeldene når det gjeld kva som faktisk skjedde, og gjev oss faktaopplysningar om drapet som me kan stole på. Sogene, på den andre sida, gjev oss svært interessant informasjon om mentalitet og kultur i det gamle bondesamfunnet, noko som ikkje kjem så tydeleg fram i rettsdokumenta. I sogene kjem også aspekt som ære, feide, lagnad og reintegrasjon inn som sentrale moment. Eg meiner difor at sogene er like interessante kjelder som rettsdokumenta. Dei gjev betre innsikt i den situasjonen menneska på denne tida levde under. Subjektive og folkelege kjelder kan altså gje oss like mykje informasjon som objektive og rettslege kjelder, men om andre forhold.

Når ein ser på dei lovlege og rettslege forholda i Seljord og omegn på 1500- og 1600- talet, skjønar ein at det her er snakk om ei djuptgåande splitting mellom styresmakt og lokalsamfunn. Dei gamle oppfattingane av korleis ein handterar ei konflikt som til dømes eit drap, der ære og hevn står sentralt, kolliderer med den moderne og rasjonalistiske rettsoppfattinga i samtida.

Noter

1. Henneseid 1984 s. 337.
2. Flatin 1942, s. 427.
3. Nordbø 1928, s. 70.
4. Nordbø 1928, s. 75.
5. Sigurd Telnes, pers komm. 01.05.05.
6. Futereknskap for Telemark 1686 II.
7. Ibid.
8. Wille 1786, s. 46.
9. Reynolds 1906.
10. Lavrants Rui hjå Nordbø 1928.
11. Lavrants Rui hjå Nordbø 1928.
12. Reynolds 1906.
13. Lavrants Rui hjå Nordbø 1928.
14. Ibid.
15. Berge 1916, s. 29.
16. Sigurd Telnes, pers. komm. 06.02.05.
17. Lavrants Rui hjå Nordbø 1928.
18. Lavrants Rui hjå Nordbø 1928.
19. Futereknskap for Telemark 1686 II.
20. Lavrants Rui hjå Nordbø 1928.
21. Ibid.
22. Ibid.
23. Sogner 1996, s. 57.
24. Sandnes 1990, s. 72.
25. Ibid. s. 78
26. Winge 1992, ss. 124-126.
27. Telnes 1991, s. 105.
28. Ibid. s. 96.
29. Ibid. s. 98.
30. Tønnesson 1994, s. 64.

Litteratur

Berge, Rikard. (1916): *Bygdedikting fraa Telemarki IX, Aanund Gangsei*. Erik Gunleiksons Forlag, Risøyr.
Berge, Rikard. (1976): Ei ætt av soguseiarar. *Norsk Sogukunst* s. 1. Norges Boklag, Oslo.
Flatin, Tov. (1942): *Seljords-soga*. (Seljord: Seljord Kommune).
Henneseid, Stian. (1984): Gunvorskås. Bø-soga 11 ss. 336-339. Bø Kommune, Bø.
Hodne, Bjarne. (1973): Olav Garvik. Personalhistoriske sagn ss. 41-48. ss. 169-181. Universitetsforlaget, Oslo.
Kvaalen, Olav. (1979): Mannslagar-soga. *Stubbar om Telegubbar*s. 69-94. Eige forlag, Bø.
Loupedalen, Knut. 1923. Eit par smaastubbar av Mannslagar-soga. *Eventyr og segnir fraa Telemarki* ss. 265-267. Cammermeyers Boghandel, Kristiania.
Nordbø, Olav. (1945): *Segner og soger frå Bøherad*.
Nordbø, Halvor. (1928): Mannslagarsoga. Ættesogor frå Telemark ss. 70-87. A. W. Brøggers Bogtrykkeri A/S, Oslo.
Reynolds, Karl. (1906): Artikkel: Fra Telemarken. *Dagbladet*.
Rui, Lavrants. (1907): Artikkel: Olav Mannslagar. *Den 17de Mai*.

Sandnes, Jørn. (1990): *Kniven, ølet og æren*. Universitetsforlaget, Oslo.
Sogner, Sølvi (1996): *Aschehougs Norgeshistorie*, bind 6. H. Aschehoug & Co, Oslo
Stoa, Nils Johan (2003): Mannslagaren fra Seljord. *I hine hårde dage*, ss. 188-191. Cappelen, Oslo.
Telnes, Bergit (1991): Bondeopprøret. *Bergverksdrift og bondeopprør, Vest-Telemark 1538-1549* ss. 89-115. Hovudoppgåve i Historie, Universitetet i Oslo.
Tingbok 14 for Øvre Telemarken Østafjells. Statsarkivet på Kongsberg.
Tvedten, Halvor (1891): Olaf Mandslager. *Sagn fra Telemarken*ss. 87-94. B. I. Mallings Boghandels Forlag, Kristiania.
Tønnesson, Kåre (Red.) (1994): *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850*. IKS, Avdeling for historie, Universitetet i Oslo og Den norske historiske forening, Oslo.
Wille, Hans Jakob. (1786): I Garvig-Grænnen forekommer. *Beskrivelse over Sillejords*
Præstegield s. 46. Gyldendals Forlag, Kiøbenhavn.
Winge, Harald (Red.) (1992): *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca 1550-1750*. Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo.

Munnleg kjelde

Samtaler med Sigurd Telnes.

Hvem var "moderne"?

Arbeiderklassens og middelklassens livsformer i mellomkrigstiden[1]

Modernitet og klasse er to sentrale begrep for å forstå fremveksten av det moderne samfunnet og en moderne livsform. I mellomkrigstiden slo moderniseringsprosessen igjennom på bred basis og gjorde det moderne til massefenomener. En økende arbeidsdeling basert på ny teknologi og ideologi endret livsformen hos arbeiderklasse og middelklasse. Her vil det bli gitt et innblikk i hvordan man konkret erfarte det moderne i forholdet til arbeid, familie, fritid og hjem.

Av Geirr Olav Gram

I mellomkrigstiden oppsto nye livsformer som en følge av moderniseringen av det norske samfunnet. I perioden 1900 - 1940 ble økonomisk vekst avløst av krise omkring 1920, før det igjen kom ny vekst i årene rett før krigen. Det var en økende industrialisering og yrkesmessig spesialisering i arbeidslivet. Klassemotsetningene var på sitt mest intense i 1920-årene, men ble dempet da Arbeiderpartiet overtok regjeringsmakten i 1935. Arbeiderklassen og middelklassens livsformer ble formet av denne utviklingen, samtidig som de to gruppene selv bidro til å forme selve moderniseringsprosessen. I likhet med den politiske klasseforsoningen, foregikk det en kulturell klassetilnærming. Livsformene ble endret, de nærmet seg hverandre, og de ble mer moderne. For å forstå disse endringene vil begrepene *arbeiderklasse, middelklasse, det moderne* og *livsform* bli nærmere utdypet. I lys av dette blir det mulig å drøfte de moderne trekkene ved begge klassers livsformer. Jeg har valgt å hente stoff hovedsakelig fra Norge og Sverige, og særlig fra årene mellom de to verdenskrigene. På de områdene som jeg behandler her har disse to landene mange fellestrekk. De to klassene blir derfor drøftet som en form for idealtyper i relasjon til den aktuelle empirien fra begge land.

Det moderne

Selve begrepet "det moderne" har en hyperkompleks karakter som gjør det vanskelig å finne en omforent betydning. Dette innbærer at "det moderne" kan ha mange ulike og innbyrdes motstridende, men samtidig forenlige betydninger. Håkan Thörn sier i sin artikkel "Vad er det moderna", at det er mulig å skille mellom tre grunnbetydninger. Disse kan kort skisseres som; 1: Noe samtidig eller det seneste, 2: Det som er kvalitativt nytt, og 3: Noe forbigående, noe som ikke varer evig eller er bestandig. Modernisering betegner en prosess som peker fremover mot et moderne fenomen, og i siste instans et moderne samfunn. Max Weber betegnet modernisering med begrepene rasjonalisering, differensiering eller utspalting og spesialisering. Modernitet blir de konkrete erfaringene som menneskene får gjennom moderniseringen. Økt vekt på rasjonalitet i menneskelig atferd er et karakteristisk trekk ved moderniteten. En annen måte å fortolke det moderne finnes hos Dag Østerberg som sier at modernitet er preget av individets frihet, fornuft og fremskritt. De elementene i samfunnet som inneholder disse grunnbegrepene er moderne. Knut Kjeldstadli trekker frem tre trekk ved det moderne samfunnet i Norge etter 1900. Industrialisering og kapitalistisk markedsøkonomi gjorde at "moderne" sosiale forhold kunne bli massefenomener. Økende arbeidsdeling eller spesialisering i yrkeslivet var et annet karakteristisk moderne trekk. Et tredje moment var vekten på vitenskapelig hygiene, både i betydningen renslighet og renhold, men i samtiden også knyttet til mentalhygiene i psykiatrien, og rasehygiene i biologien. I politikk og økonomi ble begreper som plan, organisasjon og orden sentrale i en teknokratisk bevegelse, mens i kunst og arkitektur snakket man om "ny sakelighet", kubisme og funksjonalisme.

Livsform

Begrepet livsform kan defineres som handlemåter og preferanser, som utgjør den måten den enkelte lever sitt liv. Livsformen kan knyttes til klasse, og langt på vei bli bestemt av den enkelte klasses særtrekk. Det er mulig å analysere livsform med utgangspunkt i yrker, forbruksmønstre, bolig, familiestruktur, forholdet til medmennesker og graden av individualitet og frihet. Til den enkelte livsform er det også knyttet bestemte kulturelle særtrekk. Kultur forstås her som handlinger, oppfatninger, kunnskaper og ideer som deles med andre mennesker, men også som bilder av fortiden og visjoner for fremtiden. De svenske etnologene Jonas Frykmann og Orvar Löfgren, som har inspirert denne fortolkningen av kulturbegrepet, mener at mennesket selv skaper sin måte å leve og tenke på ut fra gitte forutsetninger i tradisjoner, materielle vilkår og samfunnet man fødes inn

i. Den enkeltes kulturskapende virksomhet omformer denne arven og i sin tur samfunnet. Dette blir menneskets livsform. Med dette utgangspunktet kan analysen søke etter hvilke strategier som fantes innenfor arbeider- og middelklassen for å gjøre livsformen moderne. De to klassene hadde et ulikt utgangspunkt både når det gjaldt materielle vilkår, selvbilde og visjoner.

Jan Eivind Myhre viser at et grunnleggende skille for å inndele sosiale grupper går etter objektive og subjektive kriterier. De objektive er knyttet til kjennetegn som inntekt, utdanning, forhold til produksjonsmidlene, atferd, mens de subjektive er knyttet til det som utgjøre gruppens selvbilde og gruppeidentitet. Dette er gruppens kulturelle aspekter. Til spørsmålet om hvem av disse gruppene som hadde en moderne livsform kan begge kjennetegn medregnes. Men de subjektive blir ekstra viktige for å forstå gruppenes egne moderniseringsstrategier. Myhre skriver at moderniseringen eller moderniteten er betraktet som et middelklasseprosjekt, enten det dreier seg om teknologisk utvikling, økonomisk vekst, politisk institusjonalisering eller den rasjonelle forfølgelse av klart definerte mål. Videre kan en klasse konstitueres gjennom felles interesser og felles motstandere. Middelklassen som kjempet for utvidet stemmerett i Norge på 1800-tallet kunne samle seg mot det regjerende embetsmannsvelde, men de markerte også grensen mot arbeiderklassen. Men arbeiderklassen hadde også sine moderniseringsstrategier, og disse kunne på flere måter ha fellestrekk med middelklassen. Disse strategiene kan drøftes opp mot den enkelte klasses livsform.

Arbeidslivet

Middelklassen var lønnsarbeidere som livnærte seg i frie yrker som leger, advokater, ingeniører eller mer generelt som funksjonærer. Som et utgangspunkt er det vanskelig å komme opp med en klar definisjon av hvilke grupper som skal regnes til middelklassen. Myhre skriver at "middelklassens enhet er preget av klasseløshet". Frykmann og Löfgren peker på noe av det samme når de viser at i mellomkrigstiden anså middelklassen selve klassebegrepet for gammeldags og "utrivelig", men brukte det likevel om seg selv og inkluderte da deler av arbeiderklassen, de nye mellomsjiktene og deler av borgerskapet. I fremtidens samfunn der klassemotsetningene var opphevet så middelklassen seg selv som "det normale". Middelklassen vokste ut av 1800-tallets borgerlige samfunn, og etablerte seg i større grad som en egen klasse i mellomkrigstiden, og selve termen ble vanligere i bruk. Det gamle borgerskapet lå i nærheten av det som Myhre omtaler med det tyske begrepet "Bürgertum", der man kan skille mellom næringsborgerskap og dannelsesborgerskap, dvs. de velstående næringsdrivende og de velutdannende. Deres livsform hadde mange fellestrekk med middelklassen. Den gamle borgerlige livsformen var bygget rundt mannens arbeid med embete og eiendom. Dette tilhørte den offentlige sfæren, og var skarpt atskilt fra den private sfæren. Her hadde kvinnen sin plass med ansvar for oppdragelsen av barna, med å lede tjenestepikene i arbeidet, og å være husets vertinne. Middelklassen viderefører en uttynnet, og mer moderne utgave av denne livsformen i mellomkrigstiden.

I arbeidslivet representerte middelklassen en oppsplitting i stadig nye, og spesialiserte yrkesgrupper. Samfunnet hadde behov for å få utført stadig nye oppgaver knyttet til produksjon og serviceyrker. Den typiske middelklassemann var funksjonæren som arbeidet i offentlig og privat byråkrati. Disse sektorene vokste sterkt som en følge av en økende profesjonalisering, økende vareomsetning, og mer generelt som et økende behov for administrasjon. Formelle, faglige kvalifikasjoner var viktige i disse stillingene, og akademisk utdanning og yrkesmessig spesialisering var et særpreg for middelklassen. Det var likevel den mannlige delen av middelklassen som hørte til denne yrkesgruppen. For kvinnene var situasjonen noe annerledes. Typiske kvinneyrker hadde vært sykepleier, guvernante, lærerinne eller telegrafistinne. Som funksjonærer tok de i også i økende grad del i arbeidslivet som assistenter i offentlig og privat byråkrati, og som butikkansatte. Kvinner fikk i økende grad akademisk utdannelse, særlig frem mot 1920. Flere enslige kvinner tok også lønnet arbeid og fikk egen bolig, og i noen sammenhenger i 1930-årene snakket man derfor om "solokvinnen". Men mange middelklassekvinner forble også i hjemmene med ansvar for barneoppdragelse, matlaging og rengjøring. I minkende grad var dette med hjelp av tjenestepiker, og den hjemmeværende husmoren ble et vanligere fenomen. Moderniseringen spaltet ut husmoren som et nytt fenomen på grunn av økende velstand. Som et moderne fenomen er husmoren likevel et paradoks i og med at middelklassekvinnene dermed ikke ble frigjort for å ta del i arbeidslivet. Her oppviser det moderne et paradoksalt og hyperkomplekst trekk. Samlet sett var imidlertid middelklassens integrert i arbeidsdelingen og spesialiseringen i samfunnet, og deres livsform ble preget av moderniseringsprosessen. Disse prosessene påvirket arbeiderklassen, men med andre resultater.

Arbeiderklassen besto av håndverkere og lønnsarbeidere i industrien i byene og på mindre tettsteder. Kjeldstadli skriver at arbeiderklassen omkring 1900 ikke utgjorde noen enhet. Delkulturene ble organisert rundt kjønn, arbeid og regioner i landet. I byene arbeidet man stort sett på heltid som håndverker eller på fabrikken, men på mindre industristeder i distriktene kunne kombinasjon av arbeider og bonde være vanlig. Det kulturelle mangfoldet i arbeiderklassen skyldes yrkeskombinasjoner, og den kulturelle bakgrunn som mange arbeidere hadde med seg fra oppveksten. Mange av dem som tok arbeid i industrien i denne perioden hadde vokst opp i det bondesamfunnet som fortsatt preget Norge. Industriarbeid var den viktigste sektor for mannlige arbeidere, samtidig som uniformsarbeidere og butikkansatte utgjorde en økende andel. Ca 1/3 av kvinnene tok lønnet arbeid i industrien, men mange tok også arbeid som tjenestepiker, i butikker eller i hjemmeproduksjon. Gjennom hele mellomkrigstiden var likevel kvinners andel i industriarbeid synkende, og stadig flere kvinner gikk til serviceyrker. Arbeidslivet var ofte bare for en kortere periode av livet, før husarbeid og ansvar for mann og barn overtok. Arbeiderklassen ble således preget av det moderne og spesialiserte arbeidslivet. Ny teknologi, nye produkter og konjunktursvingninger gjorde imidlertid arbeidslivet usikkert, og erfaringen med raskere endringer og spesialisering ble derfor mer negativ for arbeiderklassen enn for middelklassen. I arbeidslivet skapte moderniteten usikkerhet for arbeiderne, og åpnet i liten grad opp nye og lyse fremtidsutsikter.

Familie og fritid

De mellommenneskelige forholdene endret seg også i denne perioden. Her utviser de to klassene en mer felles utvikling. Sentralt i dette bildet var nedgangen i antall barnefødsler. Omkring 1900 fikk var fem barn det vanlige, og antallet var sunket til 2,5 barn i 1930-årene. Særlig gjaldt dette i byene blant middelklassen og borgerskapet. Arbeiderbefolkningen i byene fulgte likevel en liknende tendens. Tilgangen på prevensjonsmidler ble bedre i mellomkrigstiden, men bruk av naturlige metoder for å unngå graviditet var likevel viktigste årsak til mindre barnekull. Årsaken til familieplanleggingen var motivert ut fra en endret mentalitet. I større grad enn før så en muligheten til å planlegge sine liv, tenke på hva som var nyttig og rasjonelt og dermed se fremtiden som en åpen horisont. Denne mentaliteten grunnet i strukturelle endringer som overgangen fra husholdsproduksjon til en livsform som bygget på et skille mellom arbeidssted og familie. Denne utspaltingen av arbeidet fra den private sfæren var et moderne trekk ved livsformen hos både arbeidere og middelklasse. Forholdet mellom kjønnene var også i endring. Barnebegrensning hang sammen med et nytt, og friere syn på seksualitet. Kulturradikale akademikere, forfattere og kunstnere i 1920- og 1930-årene gikk lengst på dette området ved å bevisstgjøre kvinner om sin egen seksualitet. Dette ble ansett for å ha et sterkt sosialt frigjørende potensial, og skapte både en ny moral og en politisk bevissthet. Det var sammenfall mellom økende kvinnelig valgdeltakelse og mindre barnekull. For middelklassen ble kamerateksteskapet et ideal, men i praksis fremsto ekteskapet i denne perioden i alle sosiale lag som skjebnefelleskap. Kvinner som ikke hadde egen inntekt var prisgitt mannen som forsørger. Ekteskapet som institusjon representerte derfor i liten grad individualisering og frihet. Men flere tok ut skillsmisse, og ekteskapets tradisjonelle posisjon ble utfordret. I familiene førte de mindre barnekullene til at hvert enkelt barn fikk større oppmerksomhet. Middelklassen ble opptatt av å markere avstand til borgerskap og arbeiderklasse.

Borgerskapet hadde i større grad overlatt barneoppdragelsen til guvernanter og barnepiker, men middelklassen ville oppdra barna selv. I større grad ble det enkelte barns selvstendige og frie utvikling betont hos middelklassen, men dette var også en videreutvikling av et eldre borgerlig ideal. Arbeiderfamiliene kunne også ta del i denne utviklingen selv om barnekullene hele tiden var noe større. Dette var alle moderne trekk ved livsformen fordi man betonte det individuelle. Men arbeiderklassen hadde ikke like gode materielle muligheter for å ta del i denne utviklingen både pga. mindre økonomiske ressurser, og dårligere boligforhold. Arbeiderklassen hadde gjennom hele mellomkrigstiden et annet materielt og ideologisk utgangspunkt for sin livsform. Ønsket om å forbedre egen livssituasjon var sterkt, og i stor grad kom dette til uttrykk innenfor foreningsvesenet gjennom bestemte strategier for modernisering.

Arbeidernes livsform var sterkt preget av formelle og uformelle felleskap på og utenfor arbeidsplassen. Offentlige møteplasser som foreningslokaler, var viktige møteplasser vinterstid, mens arbeiderklassen om sommeren tok aktivt i bruk uterealene til uformelt samvær. Folk bodde trangt, og hadde mindre mulighet til å møtes i hjemmet. Dermed ble det også dårlige vilkår for privatliv, og det ble utviklet færre forestillinger knyttet til en lukket privat sfære enn hos borgerskap og middelklasse. Store deler av arbeiderklassen var organisert i politiske partier, fagforeninger, avholdsforeninger og andre kulturelle organisasjoner. Foreningsvesenet var typisk for det moderne samfunn der relasjonene ble horisontale fremfor vertikale, og der individene ble mer selvstendige. Assosiasjonene ble et steg på veien mot demokrati, og var en viktig faktor i moderniseringsprosessen i Norge og Sverige. Den organiserte arbeiderbevegelsen appellerte nettopp til samholdet arbeiderne imellom for å skape klassebevissthet og politisk mobilisering. I mellomkrigstiden var målet for arbeiderbevegelsen helt frem til 1930-årene å gjøre revolusjon. En politisk omveltning var arbeiderklassens svar på de utfordringene de ble stilt ovenfor fra industrialisering og kapitalisme, og kollektiv handling var avgjørende for å skape fremskritt. Mye av den kunnskapen vi har om arbeiderklassens livsform og kultur skyldes deres brede engasjement i organisasjoner. Dette gjør at bildet av arbeiderkulturen også blir farget ut fra hvem som deltok i organisasjonslivet.

Sammenhengen mellom arbeid og fritid er et sentralt aspekt for å forstå arbeiderklassens livsform og forholdet til det moderne. I 1918 ble åttetimersdagen innført i Norge, og utvidet rett til betalt ferie ble oppnådd gjennom forhandlinger, slik at det omfattet nesten alle i 1930-årene. Arbeiderklassen fikk mulighet til å forme sin egen fritid, og i bredere forstand sin egen livsform. Det ble en kamp om fritiden der arbeider- og avholdsbevegelsen ønsket å forme den enkeltes livsførsel, og dermed klassens livsform. Ronny Ambjörnson viser i boken ”Den skötsamme arbetaren”, hvordan arbeidere i Sverige innenfor avholds- og arbeiderorganisasjoner utviklet et ideal om ”skötsamhet” eller ”skikkelighet” fra slutten av 1800-tallet og frem til 1930-tallet. Dette idealet vokste frem i et nytt industriarbeidermiljø, og idealet kan derfor knyttes til industrialisering og modernisering. I Sverige var ca hver 4. voksne svenske medlem i avholdsbevegelsen, og Norge sto den også meget sterkt med over 250 000 medlemmer i 1919. En del av medlemmene var likevel de samme personene som var registrert i flere foreninger . ”Skötsamhet” gjorde seg også gjeldende i Norge. Det var en mentalitet som betydde en edruelig, puritansk og rasjonell livsform. Avholdsfolk så drikking som et utslag av dyriske drifter, og avhold ble derfor sett som et uttrykk for selvkontroll, menneskeverd, og en forbilledlig oppførsel. For å skape og virkeliggjøre disse idealene hos medlemmene, arrangerte foreningene foredrag, debatter og opplæring i logisk resonnement og diskusjonsteknikk. Det var særlig avholdslosjene, men også arbeiderforeningene som ble et omdreiningspunkt for det man skulle avstå fra og det man skulle bli i fremtiden. Medlemskap innebar etterhvert en egen livsform, der den enkeltes tid ble fylt opp gjennom arbeid i komiteer og deltakelser på fellesarrangementer. I kampen om fritiden ble ikke bare drikking forbudt, men også en aktivitet som fisketurer som ble betraktet som ”planløst” eller lite målrettet. Den organiserte fritiden sto derfor i opposisjon til den mer uformelle og daglige siden ved arbeiderklassens fritid og livsform som eksisterte gjennom hele mellomkrigstiden. Losjeaktivisten skulle derimot tenke på plan og fremskritt. Moralske og sosiale forhold kunne forandres gjennom samarbeid for å skape et nytt menneske og et nytt fellesskap.

Den reflekterte, nye bevisstheten blant arbeiderne førte til politisk virksomhet og en organisert arbeiderbevegelse.

Innenfor arbeiderbevegelsen ville man også i 1930-årene skape en alternativ arbeiderkultur. Opplysningsarbeidet i Norge hadde vært svekket 1920-årene, men fikk fornyet styrke da Arbeidernes opplysningsforbund, AOF, ble opprettet i 1931. Forbildet var "Arbetarnas bildningförbund" i Sverige. Målet var å styrke arbeiderklassen i kampen for overgangen til et sosialistisk samfunn, og kultur og kunnskap skulle skape et nytt menneske med forståelse for arbeiderklassens sak. Den borgerlige kulturen med sine kunstuttrykk skulle erstattes. Kulturarbeidet ble opplysningsarbeid, teatergrupper og filmproduksjon, og et omfattende idrettsliv. På eliteplanet i arbeiderbevegelsen var den en sterkt tro på betydningen av kulturarbeid. Martin Tranmæl uttrykte det slik i 1933: "Oplysning, kunnskap er det sterkeste våben arbeiderklassen nogensinne har hatt og vil få". Og det var studiesirkelen som ble det desidert mest populære opplysningstiltaket i mellomkrigstiden. Avholdsbevegelse og arbeiderbevegelse utgjorde i mellomkrigstiden begge hver sin "leir i samfunnet", et samfunn i samfunnet. Her fantes egne verdier, oppfatninger og handlemåter, og en visjon om en bedre fremtid. Arbeiderbevegelsen favnet bredt i arbeiderklassen, mens avholdsbevegelsen i større grad hentet medlemmer fra øvre arbeiderklasse og nedre middelklasse. Den kulturen som kom til syne innenfor disse organisasjonene var derfor preget av de "skikkelige" og oppadstrebende menneskene, fremfor hele klassen. Organisasjonene representerte likevel en utspalting i samfunnet der medlemmene forsøkte å modernisere sin egen livsform.

Boligen som moderniseringsarena

I mellomkrigstiden var det kanskje hjemmet og boliglivet som mer enn noe annet illustrerer samtidens oppfatning av en moderne livsform og modernitet. Hjemmet ble et brytningspunkt for en ideologi preget av verdier fra borgerskapet og middelklasse, og arbeiderklassens mer tradisjonelle hjemmeliv. Det ble stadig vanligere at kvinnene var hjemme på heltid som husmødre, og antallet tjenestepiker var synkende. I middelklassen skaffet man seg arbeidsbesparende husholdningsteknologi som elektriske komfyrer, og i noen grad også støvsugere og kjøleskap. Dette var likevel for dyrt for mange arbeiderhushold, selv om de også fikk del i den generelle velstandsøkningen. I arbeiderfamiliene måtte inntektene fra barn og voksne samles for å få hverdagen til å gå rundt. Middelklassen var preget av et moderne mønster der den enkelte i større grad fikk beholde egne penger til eget forbruk. Arbeiderkvinnene begynte på sin side å kjøpe ferdige matprodukter før dette ble vanlig i middelkassen, og denne arbeidsrasjonaliseringen var et moderne trekk ved arbeiderklassens livsform.

Det rasjonelle og fornuftige var nøkkelordene for visjonen om det moderne og effektive hjemmet, og en riktigere hverdag. Sentralt sto den nye kunnskapen om hygiene, ernæring og barneoppdragelse, og en funksjonalistisk arkitektur hvor boligarealet var rasjonelt planlagt. Boligundersøkelser hadde avdekket dårlige boligforhold i arbeiderklassen, der folk bodde trangt og under dårlige hygieniske forhold. Radikale arkitekter og akademikere gikk inn for å skaffe middelklasse og arbeiderklasse en moderne og rasjonell bolig og livsstil, og drev et utstrakt opplysnings- og propagandaarbeid. Ved å skape bedre materielle vilkår for hjemmelivet trodde man også at menneskene ville bli bedre. Middelklassen stilte seg positiv til de nye ideene, mens arbeiderklassen i større grad var negative. De radikale boligreformatorene som gjerne tilhørte middelklassen, ville skape den vitenskapelig baserte livsformen de selv mente var riktig, og kritiserte dermed den bolig- og livsformen som de fant i arbeiderklassen. Trange arbeiderleiligheter var ofte innredet med en egen avdeling eller rom som var et "finrom" eller bestestue. For en radikal arkitekt var dette sløsing med plass, men i arbeiderklassen var bestestuen et uttrykk for verdighet og selvrespekt. Boligreformatorene blandet derfor moral og vitenskap i sitt arbeid ved å kritisere sentrale verdier i arbeiderklassens livsform. Resultatet ble at arbeiderklassen ble beskyldt for å være kulturkonservative, mens middelklassen oppfattet seg selv være moderne. Her lå det også en strategi hos middelklassen for distansere seg kulturelt fra arbeiderklassen.

En moderne livsform?

Middelklassen og arbeiderklassen representerte begge moderne trekk ved sine livsformer, men det var innenfor et samfunn som kun delvis var moderne. I de første generasjonene som kom i arbeid etter 1900, men også gjennom hele perioden, var det mange personer i begge klasser som var oppvokst innenfor den mer tradisjonelle bondekulturen. Det gamle bondesamfunnet eksisterte hele tiden med sine egne livsformer. Også her ble man påvirket av økende modernisering, men samlet sett tok bønder og fiskere mindre del i denne prosessen mellom 1900 og 1940. Det ville føre for langt i denne omgang å drøfte det moderne ved bøndenes livsform. Andre grupper av konservative tenkere, bygdefolk og kristne grupperinger reagerte på moderniseringen, og ønsket seg et tryggere og mindre oppsplittet samfunn. Disse gruppene utgjorde i flere tilfeller en del av middelklassen, og det var vanskelig å ikke bli påvirket av en moderne livsform. I perioden ble "det moderne" massefenomener, og det la grunnlaget for et moderne samfunn. Det var likevel en forskjell på det å ha en moderniseringsstrategi, og det å realisere "det moderne". Avholds- og arbeiderorganisasjonene hadde en visjon om et nytt samfunn, men det ble aldri realisert. De nye funksjonalistiske boligene hvor man kunne realisere den vitenskapelig baserte livsformen, ble kun tilgjengelig for et fåtall mennesker. Klassene var likevel en integrert del av den økende arbeidsdelingen og spesialiseringen. Denne form for modernisering skapte en moderne livsfølelse som skapte nye handlemåter i relasjon til arbeid, familie og hjem. Modernitet handlet om en følelse av å oppleve endringer og fremskritt slik at man var på vei mot en bedre fremtid. Store deler av middelklassen delte denne oppfatningen, og opplevde å være i takt med sin egen tid. Arbeiderklassen ønsket også å ta del i fremskrittet, men søkte samtidig å omforme samfunnet gjennom kollektiv handling. Dette var en reaksjon på moderniseringsprosessen, samtidig som arbeiderklassens prosjekt representerte modernitet. Igjen var dette et uttrykk for "det modernes" hyperkomplekse karakter der innbyrdes motstridende strategier ble forent i en og samme historiske prosess. Livsformen hos arbeiderklasse og middelklasse var både en konsekvens av og en medvirkning til moderniseringen av samfunnet. Det var moderne livsformer.

Noter

1.Oppgaven er en bearbeidet versjon av en prøveforelesning over temaet: *Hvem var moderne? Middelklassens og arbeiderklassens livsformer?*

Litteratur

Ambjørnson, Ronny (1988): *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrlandskt samhälle,* Carlsons bokforlag.
Bing, Morten & Johnsen, Espen (1998): *Nye hjem i mellomkrigstiden*, i Bing, Morten & Johnsen, Espen (red.), Nye hjem – bomiljøer i mellomkrigstiden. s. 9 - 35. Årbok for Norsk folkemuseum.
Frykman & Løfgren m fl. (1985): *Moderne tider. Vision och vardag i folkhemmet.* Liber forlag, Malmö.
Fuglum, Per (1999): *"Et onde avskaffer mann". Arbeiderbevegelsen og alkoholen fra Markus Thrane til forbudstiden.* No. 28 i Skriftserie fra Historisk institutt NTNU Trondheim.
Kjeldstadli, Knut (1990): i *Oslo bys historie, bind 4*, J. W. Cappelens Forlag A/S 1990.
Kjeldstadli, Knut (1995): *Et splittet samfunn 1905-1935, Aschehougs Norgeshistorie,*
Aschehoug.
Kokkvold, Arne (1981): *Av og for det arbeidende folk. Streif i arbeiderbevegelsens historie,* Tiden norsk forlag, Oslo.
Lange, Even (1998): *Samling om felles mål 1935 – 1970, Aschehougs Norgeshistorie,*
Aschehoug.
Myhre, Jan Eivind (1994) *"Mellomklassens fremstød" Middelklassen i norsk samfunnsformasjon og kultur ca. 1870 – 1940 i et internasjonal perspektiv,* Dugnad 1.
Schrumpf, Ellen (2003): *"Berus eder". Norske drikkekulturer i de siste 200 år,* Unipax, Oslo.
Thörn, Håkan (1992): *"Vad er "det moderna"?",* i (red.) Blomberg, Eva et al., Häften for Kritiska studier, nr. 4.
Try, Hans (1985): *Assosiasjonsånd og foreningsvekst i Norge: forskningsoversyn og perspektiv,* Alvheim og Erde.
Østerberg, Dag (1999): *Det moderne. Et essay om Vestens kultur 1740 - 2000.* Gyldendahl.

AMERIKA

Kampen om Amerika

Hva er greia med puppen til Janet Jackson og matslangen til Terri Schiavo? Hvorfor kan tanken på bryllup mellom to menn drive millioner til valglokalene for å stemme på George W. Bush? Hva får konservative amerikanere til så inderlig å hate Hillary Clinton? Svarene ligger i samtidshistorien. USA står midt i en kulturkrig med seg selv.

Av Hallvard Notaker

"Er vårt Amerika i ferd med å forsvinne?" spurte ansvarlig for instituttseminaret for historie, professor Edgeir Benum, sist vinter. Bakgrunnen var presidentvalget i 2004 og et USA som tilsynelatende er på vei til et sted vi ikke forstår. Svarene på spørsmålet kom i form av tre seminarinnlegg. Resten av denne artikkelen har slående likheter med ett av dem. [1]

Spørsmålet fra Benum antydet en fremmedhet til noe vi trodde vi kjente og kunne identifisere oss med. Av mange fremmede elementer fra valget i 2004, vil for mange den kristne høyresidens agenda i kulturelle og moralske spørsmål være det vanskeligste å kalle "vårt" Amerika.

Denne agendaen utgjør den ene siden i det man i USA kaller *The Culture Wars* – kulturkrigene. Velkjente stridstemaer i de stadige sammenstøtene og trefningene som til sammen utgjør dette fenomenet, er homofiles rettigheter, abortsaken, kjønnsroller, skolepensum, sensur av kunst og populærkultur og forholdet mellom stat og religion. I mer akademiske sfærer har kulturkrigene vært preget av debatten om multikulturalisme. Den går rett til kjernen av også de folkelige kulturkrigene, for den handler om hva som skal være selve innholdet i Amerika, i det amerikanske. Og det bringer oss til kjernen av temaet her – spørsmålet fra Benum: "Er "vårt" Amerika i ferd med å forsvinne?" Vi er ikke alene om å lure på det; vårt spørsmål er et amerikansk spørsmål. Uten sammenlikning for øvrig, Michael Moore lurer på noe av det samme som Benum, når han spør: "Dude, where's my country?"

Oppgittheten, desperasjonen og raseriet over retningen USA går i, er like sterkt tilstede på begge sider i kulturkrigene – det er ikke begrenset til Moore og venstresiden. Når de mange som stemte på president Bush, ser homofile få gifte seg i Boston eller San Francisco, hører at John Kerry ikke vil forby senaborter, eller at barna deres kommer hjem fra skolen og har lært at Gud ikke skapte jorden på seks dager, eller kanskje ikke skapte den i det hele tatt – så er det de som lurer på hvor landet deres er på vei. For dem er det "vårt" USA som er det fremmede.

Siden valget i fjor, er det blitt en slags sannhet at disse to leirene utgjør hvert sitt USA, det "røde" og det "blå". Umiddelbart spiller disse fargene på henholdsvis det republikanske og det demokratiske partiet, men i vanlige vendinger som *blue states* eller *Red America* refererer man til antakelsen om en mye dypere splittelse. Den er resultatet av grunnleggende ulike syn på hva som er rett og galt, hvordan menneskene skal leve i USA – og frykten for at den andre siden skal vinne, slik at Amerika forsvinner.

Det som gjør dette til en konflikt om nasjonal identitet, mer enn bare partipolitikk, er at rett og galt i USA er uløselig knyttet til selve innholdet i å være amerikaner. Amerikanskhet er ikke en etnisk tilhørighet som er tydelig definert fra fødselen gjennom ett opprinnelig stammespråk, myter om en felles stamfar eller mange hundre års skjebnefellesskap.

> *"I Pledge Allegiance*
> *to the flag of the United States of America*
> *and to the Republic for which it stands,*
> *one Nation under God, indivisible,*
> *with liberty and justice for all."*

Innholdet i det amerikanske hentes fra en pakke politiske sannheter, en borgerreligion. Hver den som bor i USA og tror på den, kan bli en god amerikaner. Og da skal iallfall i teorien fødested og biologisk opphav være irrelevant. Sitatet ovenfor er troskapseden til flagget og republikken, og den oppsummerer borgerreligionen. Spørsmålet er bare hva det egentlig står der. Disse linjene er mettet med indre selvmotsigelser og uavklarte kulturelle begreper – og det er de som ligger under kulturkrigene, og dermed en tilsynelatende evig uavklart amerikansk identitet. Jeg skal komme tilbake til to nøkkelbegreper fra eden om litt – "liberty and justice".

Krigens kronologi

Men i og med at Halvdan Koht for lengst har bestemt at det viktigste i historien er "årstala", ikke minst når det er snakk om kriger, så trenger vi en slags *Culture Wars*-kronologi. Amerikanere har vært uenige om hva som kan kalles amerikansk helt siden afrikanske slaver og indianerne ble satt på utsiden før Amerika het Amerika, og katolikker og jøder var litt mindre amerikanske gjennom hele 1800-tallet og iallfall frem til 2.verdenskrig. Den versjonen av *Culture Wars* som var synlig under presidentvalget sist høst, har sine røtter på 1960- og 70-tallet.

Fra 60-tallet, kanskje tidligere med beat-generasjonen, utgjorde borgerrettsbevegelsen, kvinnefrigjøringen, hippiekulturen og

Abortmotstandere

"There's nothing wrong with our marriage, but the spectre of gay marriage has hopelessly eroded the institution."

Vietnam-protestene et angrep på etablerte sannheter om hva som lå i "liberty and justice for all". Minner og symboler fra denne tiden er fortsatt et avgjørende grunnlag for tolkninger av stridsspørsmålene i kulturkrigene. Det gjelder på begge sider. Forakt for John Kerrys Vietnam-protest går på den måten hånd i hånd med indignasjonen over Janet Jacksons pupper, fordi begge assosieres med et tenkt nasjonalt forfall som begynte på 60-tallet og fortsatte inn i neste tiår. Millioner av amerikanere følte seg satt på sidelinjen mens de så landet og verden for øvrig gå fullstendig av hengslene, studenter og politi slåss i gatene, USA ble ydmyket i Vietnam, det var fri sex, alenemødre i arbeidslivet, oljekrise, dollarkrise og industridød, og Watergate - før Jimmy Carter oppsummerte i 1979 og erklærte at landet led av en "national malaise", av en indre, nasjonal selvtillitskrise.

Før valget av Nixon i 1968 var motstanderne av de nye, opprørske strømningene i liten grad organisert og definert, bortsett fra raseskilletilhengerne i sør. Etter at Nixon ble valgt av sine fremmedgjorte arbeider- og middelklassevelgere, *The Silent Majority*, i 1968, ble motreaksjonen gradvis mer tydelig. Høyesteretts legalisering av abort i 1973 ble en sentral faktor i mobiliseringen av det religiøse høyre, som blomstret opp i form av en rekke konservative og evangeliske organisasjoner på grasrotnivå. De kom med både frelse og harme fra Jesus og fra konservative ideologer. Så da Ronald Reagan tiltrådte i 1981, var frontene klart definerte, både i innhold og i hvem som var de stridende. I denne perioden var abort og feminisme dominerende temaer. De er fortsatt sentrale, men flere har kommet tydelig til. Kritikk av popkulturen var ikke nytt, men sensur som virkemiddel ble reaktualisert midt på 80-tallet da blant andre Tipper Gore, Al Gores kone, presset Kongressen til å holde høringer om det påståtte "pornographic content of rock music". Det er på grunn av denne kampanjen at det står en advarsel om "Explicit Lyrics" på flertallet av de snuskespråklige CDene dine i dag (også kjent som *Tipper stickers*).

På 80-tallet ble dessuten debatten om multikulturalisme viktig, særlig i akademia, med krav om en slags historie nedenfra. Heller enn en klassebasert historie, handlet dette om minoritetsgruppers bidrag til historien, om hvordan svarte, indianere og de stadig mer tallrike latinamerikanerne hadde formet USA. De som forsvarte det bestående, hevdet at en slik historietilnærming ville fragmentere det felles-amerikanske, at den ofret sannhet og vitenskap for politisk korrekthet og gruppestolthet. Tilhengerne av et multikulturelt historiepensum mente dette såkalte felles-amerikanske ikke var annet enn eurosentristisk undertrykkelse.

Utover 1990-tallet ble homofili-spørsmålet stadig tydeligere som front i kulturkrigene, først i 1992-93 med Bill Clinton's "Don't ask don't tell"-linje for homofile i militæret, senere med spørsmålet om homofile ekteskap, som var det mest fremtredende stridsspørsmålet i kulturkrigene i fjor. 13 delstater holdt i løpet av 2004 folkeavstemninger om endringer i sine grunnlover, der samtlige endte med å forby *same-sex marriage*. Samtidig ble slike ekteskap legalisert av delstatshøyesteretten i Massachusetts. På føderalt nivå er den viktigste utviklingen på dette området hittil i dette tiåret, at høyesterett gjorde det ulovlig å forby homofil sex.[2] Begrunnelsen var delvis at lover ikke kan skille på grunnlag av gruppetilhørighet. Det gjenstår å se om domstolen vil anvende dette prinsippet på forbud mot homofile ekteskap. En lavere føderal domstol kom allerede i mai i år til den konklusjonen og kjente et slikt grunnlovsforbud i Nebraska ugyldig. Det er sannsynlig at denne eller liknende saker før eller siden ender i den føderale høyesteretten.

I løpet av de seks første månedene av 2005, var det to stridsspørsmål som utmerket seg i kulturkrigene. Det ene gjaldt aktiv dødshjelp og synet på hvem som er herre over liv og død, den grundig kringkastede Terri Schiavo-saken. Det andre spørsmålet er på overflaten mindre dramatisk, men får langt større ringvirkninger. I vår gikk det mot fullstendig sammenbrudd i Senatet, da de ikke greide å enes om utnevnelsen av en håndfull svært konservative dommere. Det løste seg, i alle fall midlertidig. Den store stormen var ventet når det var klart for utskiftninger i høyesterett, domstolen som har det siste ordet i de fleste av de mest brennbare sakene i kulturkrigene. Det er derfor spenningen, angsten og håpet er betydelig når president Bushs kandidat John G. Roberts i høst skal godkjennes av Senatet. Hans konservative legning kan være nok til å vippe domstolen i en annen retning enn med hans mer moderate forgjenger Sandra Day O'Connor på plass.

Hva de *egentlig* kriger om

Denne samlingen av kulturelle stridsspørsmål har vært forklart og tolket på flere måter, med og uten bruk av merkelappen *Culture Wars*. Det var på 1990-tallet at dette begynte å bli brukt som samlebegrep, særlig etter at sosiologen James Davison Hunter brukte uttrykket i tittelen på sin bok fra 1991.[3] Høyrepopulisten Pat Buchanan gav begrepet forsterket kraft da han brukte det til nærmest å erklære halve Amerika krig i sin kompromissløse tale under republikanernes landsmøte i 1992.[4] Siden har flere forsøkt å kikke under og bak kulturkrigene. Jeg skal begynne med Hunters tolkning.

Hunter mener kulturkrigene har sin rot i to fundamentalt ulike verdenssyn, det han kaller "orthodox" og "progressive". Disse går på tvers av teologiske motsetninger mellom de tidligere svært definerende gruppene protestanter, jøder og katolikker. Han mener å identifisere et brudd en gang på 60-tallet, der motsetningene mellom ortodokse og progressive *innad* i disse gruppene blir større, mens de gamle motsetningene gruppene *imellom*, blir svakere. Litt forenklet kjennetegnes Hunters ortodokse av troen på en evig, uforanderlig moralsk autoritet utenfor menneskene selv. For de progressive må moralske sannheter bli til i individets møte med sin samtid. Det som var galt i går, kan altså være rett i dag. Her kommer vi tilbake til troskapsedens erklæring om "liberty and justice for all".

For dem Hunter kaller de ortodokse, består "liberty", eller "freedom", i samfunnets frihet til selv å lage sine lover, altså kollektivets frihet fra tyranniet. For individet ser de frihet som retten til *free enterprise*, frihet fra økonomisk innblanding. For dem Hunter kaller de progressive, er frihet ikke økonomisk, men en sosial eller kulturell størrelse. Liberty handler altså om frihet fra statlig, kirkelig eller annen innblanding i moralske valg. Med andre ord er de ortodokses dogme om evige, moralske sannheter, ikke forenlig med de progressives oppfatning av det amerikanske løftet om frihet.

Det andre begrepet fra troskapseden, er "justice". For Hunters ortodokse er det identisk med den rettferdighet som utmåles etter evige lover om rett og galt. Mens individuell frihet var noe økonomisk, er de ortodokses rettferdighet altså en sosial størrelse, den handler om å "leve i rettferdighet". Den er beslektet med rettskaffenhet, og med det George W. Bush har i tankene når han sier at noen skal bli "brought to justice". For de progressive er det omvendt, friheten er sosial og kulturell, mens "justice" først og fremst er økonomisk. For dem er rettferdighet beslektet med likhet, gjerne i en diskurs om undertrykte grupper.

I 2003 kom statsviteren James Morone med *Hellfire Nation*, en USAs og kolonienes moralske historie fra Mayflower til i dag, der 1600-talls-puritanerne er opphavet til to ulike tradisjoner.[5] For ham representerer den ene siden en viktoriansk moral, og den andre en moral utfra tanken om et *social gospel*, altså evangeliet anvendt for å løse samfunnets problemer. Denne todelingen er klart beslektet med Hunters definisjoner av "liberty and justice". Den viktorianske siden mener fellesskapets skjebne er avhengig av de krav som stilles til individenes moral, og faller individene gjennom økonomisk, er det deres egen feil. Hos den andre siden rettes de moralske kravene til fellesskapet, som er ansvarlig for individenes skjebne.

I motsetning til disse kulturelt orienterte analysene, står den liberale kommentatoren Thomas Frank, som i fjor kom med boka *What's the matter with Kansas?*.[6]Han argumenterer utfra en materialistisk forståelse, og mener at høyresiden lurer den lavere middelklassen til å stemme mot sine egne økonomiske interesser. Han behandler folks kulturelle og religiøse engasjementet som noe falskt, nærmest som en marxistisk overbygning de herskende klasser lurer bøndene i Kansas til å tro på. Det er fristende å si at hans Amerika likner på "vårt" Amerika – en erfaren kommentator i Aftenposten refererte iallfall anerkjennende til ham etter valget, nettopp med poenget om at arbeidere "normalt" ville stemt på demokratene.[7] Boka er imidlertid preget av en blanding av suburbia-nostalgi og et ønske om en ny præriepopulisme à la 1896. Akademisk er Frank lite interessant, men boka er nyttig som et underholdende innblikk i liberales tenkning om kulturkrigene.

Kulturkrigene kan ikke diskuteres uten å trekke inn rase som faktor. Oppbruddstiden på 60-tallet begynte med de svartes borgerrettskamp, og i multikulturalisme-striden om historiepensum i akademia er det hele tiden underliggende at afrikansk-amerikanerne er ofrene for den hvite manns hegemoni.[8] Myndighetene har forsøkt symbolske grep, som å erklære hver februar for *Black History Month*, og Martin Luther King, Jr. har fått en egen nasjonal høytidsdag som bærer hans navn. *Affirmative action* ble tatt i bruk på 1960-tallet for å rette opp skjevhetene fra raseskilletiden, men hverken fordeler ved universitetsopptak eller nasjonal symbolikk ser ut til å ha hindret en fortsatt vektlegging av afrikansk-amerikanere som representanter for noe alternativt – og ofte mislykket – amerikansk. Rasespenningene binder også kulturkrigene til økonomisk politikk i form av en slags snillisme-diskurs med "cultural sensitivity" og "diversity" som nøkkelord. Der kobles multikulturalisme til trygdesvindel, i Ronald Reagans verden ofte utført av underforstått svarte ghetto-kvinner - *welfare queens*. En annen symbolsak med sprengkraft, særlig på 70-tallet, var *busing*, dvs skolebusskjøring mellom bydeler for å blande elevmassen. De verste fordommene ligger like under overflaten der noen er *tough on crime* – de svarte har i hele perioden vi snakker om vært sterkt overrepresentert i fengslene. Som Nathan Glazer påpeker, består den kulturelle minoriteten afrikansk-amerikanere i stor grad av de samme menneskene som utgjør befolkningen i byområder der sosiale og økonomiske problemer har økt siden 1970-tallet.[9] Det fortsetter å informere amerikanerne i kampen om hva som er innholdet i "liberty and justice". Som eksempel på Hunters ortodokse versjon av "justice" og Morones viktorianske moralkategori er den konservative kommentatoren Dinesh D'Souza slående – han mener ghettoen er fattig fordi den oser umoral.[10]

Kvinnefrigjøringen og den seksuelle revolusjonen på 60- og 70-tallet lever også i beste velgående, som et stadig drivstoff til maskinene som kjører kulturkrigene videre. På ulike måter reflekteres denne grunnleggende endringen i kjønnsrollene i bruddet med kjernefamiliens hjemmeværende morsrolle, i unge kvinners seksuelle frihet, retten til selvbestemt abort, familiens makt i forhold til skolen, og siden Vietnam også i et politisk nyttig bilde av maskulin patriotisme. Selv om de feministiske slagordene har endret seg, stilnet og kommet tilbake de siste 40 årene, har den vedvarende uklarheten om kvinners og menns roller i samfunnet ligget bak en intens kamp om hvordan familier, lokalsamfunn, språk og lover skal ordnes i USA.

Selve begrepet *Culture Wars* er selvsagt heller ikke hugget i stein. Finnes det virkelig en kulturkrig, eller er det en konstruksjon som først og fremst eksisterer på grunn av formen på politisk kommunikasjon? Kritikerne argumenterer med at mediene trenger konflikten, politikerne trenger klare fronter, ytterliggående organisasjoner trenger eksistensberettigelse. Et stort antall amerikanere befinner seg utvilsomt i en moderat middelsone, der det viktigste i livet er de nære ting. De spør seg ikke hver dag når de våkner hva det vil si å være amerikaner. Likevel er det ikke til å komme forbi at når hyppighet på kirkebesøk ble en sikrere indikator på stemmegivning enn inntektsnivå i løpet av det 20.århundres siste tre tiår, så er *Culture Wars* et relevant begrep. Det ligger en utvilsom spenning i begrepene som definerer hva det er å være amerikansk, selv om ikke alle reflekterer over dem daglig. Det innrømmer også Hunter, han kaller kategoriene "ortodoks" og "progressiv" for polariserende tendenser - han mener ikke at befolkningen står i to halvdeler rundt hvert sitt flagg. Men amerikansk politikk er ikke så enkelt som å måle noe langs èn enkelt akse og finne midten. Fløyene er sterke, og der ligger et argument for at kulturkrigen er et verdifullt begrep å bruke. Enten man velger å kalle det ideologi eller kultur, så ser ikke *rational choice*-teori ut til å kunne forklare splittelsen i det amerikanske samfunnet.

I ferd med...

Spørsmålet i begynnelsen av dette innlegget inneholdt den samtidshistoriske formuleringen "i ferd med". Så hvem kommer til å stå igjen som vinner av kulturkrigen, når den er slutt eller alle er lei den? Etter mange målestokker har USA, som andre vestlige samfunn, gått i liberal retning siden 60-tallet. Det gjelder blant annet flertallets syn på kjønnsroller, abort og

homofili. Det vil være svært vanskelig politisk å reversere Roe v Wade-dommen fra 1973, der høyesterett erklærer at kvinners rett til å velge er beskyttet av grunnloven. Et klart flertall er enige med Bill Clinton i at abort bør være "safe, legal, and rare". Imidlertid er ingenting umulig, særlig ikke hvis George W. Bush får utnevne flere dommere til høyesterett. Inntil videre står striden i praksis om hvor grensene skal trekkes, hvor sent man kan ta abort, om tenåringsjenter trenger foreldrenes tillatelse, og om man skal dømmes for to separate drap hvis man har drept både en gravid kvinne og fosteret hun bar. Et tilstøtende emne som vil dominere debatten de neste årene, er grensene for genforskning, både i forhold til stamceller og kloning. Den krigen er ikke avgjort. Homofili-spørsmålet har heller ikke nådd toppen. Her er spenningen svært tydelig mellom ulike befolkningsgruppers syn på hva som ligger i "liberty". Er det individets frihet til å velge livsledsager, eller fellesskapets rett til å lage lover, som definerer rett og galt – og dermed også hva som ligger i "justice"?

Jeg var selv i USA under valgkampen i fjor høst og oppfattet splittelsen som høyst reell. Ikke bare spesielt interesserte viste et ekte og intenst engasjement, og nederlaget etter 2. november var tilsvarende tungt for veldig mange millioner. Tungt fordi de frykter at deres Amerika er i ferd med å forsvinne. De som vant, feiret, fordi seieren betydde at *deres* Amerika var reddet for denne gang. Om tre år toppes igjen kampen for å ikke miste det man måtte mene er det sanne Amerika, men det er ikke gitt at den blir like polarisert som i fjor. Det er vanskelig å si om det republikanske partiets høyredreining under George W. Bush er et symptom på noe langvarig, eller om en ny lederskikkelse vil trekke partiet tilbake mot sentrum. Der finnes i alle fall et vell av velgere som er modne for innhøstning etter flere års polarisering. Gode værhaner forteller hvilken vei det blåser, og en av dem peker mot et moderat "sunn fornuft"-land: Hillary Clinton. Hun har i over et tiår vært oppfattet, tidvis hetset, som en radikal feminist. Siden hennes inntreden i Senatet i 2001, og særlig det siste året, har hun signalisert stadig tydeligere at hun ønsker å oppfattes som en sentrumspolitiker. Sist vinter begynte hun å snakke forsonende om abort, og hun har konsekvent stemt som en hauk i utenrikspolitikken. Evne til å vinne sentrumsvelgere er nøkkelkriteriet også for de andre demokratene som mer eller mindre åpent snuser på et 2008-presidentkandidatur. Blant disse er den abortskeptiske senatoren Evan Bayh fra republikanerstaten Indiana, og en av mange sterkt ønsket sørstatskandidat, Virginias guvernør Mark Warner. Begge omtales av kommentatorer som "the un-Hillary", nettopp på grunn av sine muligheter til å unngå kulturkrigenes polarisering.

Med slike kandidater kan valgkampen bli mindre preget av det kulturelle raseriet Bush pisket inn i 2004, men det avhenger selvsagt også av hvem republikanerne velger som sin kandidat – et høyst uavklart spørsmål. Feltet av mulige kandidater er ikke begrenset til den kristne høyresidens favoritter, selv om også de er representert, spesielt ved senatorene George Allen og Bill Frist. Den fremtredende senatoren John McCain har langt større folkelig oppslutning enn de to, mye på grunn av sin vilje til å gå egne veier uavhengig av Bush-fløyen. Hans ikke helt fortjente moderate image vil imidlertid gi ham problemer med å vinne frem i den konservative velgermassen som avgjør republikanernes nominasjonsvalg. New Yorks tidligere ordfører Rudy Giuliani er fortsatt svært populær og regnes som en mulig kandidat, men til de høyrekristnes frustrasjon støtter han selvbestemt abort. Guvernørene i Massachusetts og New York er begge republikanere som vurderer å stille, men begge bærer handikapet som ligger i nordøst-kystens klart moderate profil. Bush har med andre ord ingen klar kronprins å tilby sine kulturkriger-kjernevelgere, og de er dermed heller ikke sikret dagens innflytelse over hva som er den offisielle versjonen av å være amerikansk. Den mest opplagte kronprinsen ideologisk står også i arverekkefølgen biologisk – presidentens bror og Floridas guvernør, Jeb. Han har sagt at han ikke stiller i 2008, og Bush-navnets popularitet er klart synkende. Men gjør han det likevel, vil det være som å kaste bensin på bålet. Da vil spørsmålet om "vårt USA" er i ferd med å forsvinne, være minst like hett i det amerikanske samfunnet i 2008, som det var i 2004.

Noter

1. Innleggets tittel var "Hvem sitt Amerika? Kulturkrig og identitetskamp." De andre innleggene var ved Geir Lundestad og Fredrik W. Thue. Seminaret ble holdt i Nils Henrik Abels hus, rom 300, 28. februar 2005.
2. *Lawrence v Texas*, 2003. Kun én av de seks dommerne bak kjennelsen brukte likebehandling som begrunnelse. De øvrige fem viste til retten til privatliv, som tolkes inn i det 14.grunnlovstilleggets garanti om *due process*.
3. Hunter 1991.
4. Buchanan sa om valget mellom Bush og Clinton at "It is about who we are. It is about what we believe. It is about what we stand for as Americans. There is a religious war going on in our country for the soul of America. It is a cultural war, as critical to the kind of nation we will one day be as was the Cold War itself. And in that struggle for the soul of America, Clinton & Clinton are on the other side, and George Bush is on our side." Hele talen er tilgjengelig på www.buchanan.org/pa-92-0817-rnc.html [adresse aktiv per 14.08.2005].
5. Morone 2003.
6. Frank 2004.
7. Fyhn 2004.
8. Betegnelsen "afro-amerikanere" opptrer tidvis på norsk, men den er lite brukt i USA de siste 15-20 årene.
9. Glazer 1997.
10. D'Souza har selv lagt ut flere av sine artikler på www.dineshdsouza.com.

Litteratur

Frank, Thomas (2004): *What's the matter with Kansas? How conservatives won the heart of America*. Metropolitan Books, New York.
Fyhn, Morten (2004): "Hillary Clintons tur i 2008?", i *Aftenposten*, 05.11.2004, Oslo.
Glazer, Nathan (1997): *We are all multiculturalists now*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
Hunter, James D. (1991): *Culture wars: the struggle to define America*. Basic Books, New York.
Morone, James (2003): *Hellfire nation: the politics of sin in American history*. Yale UP, New Haven (Conn.).

Norskamerikanere før og nå

Av Thor Indseth

Den norske utvandringen til Amerika startet i 1825, og ble en årlig foretredelse fra 1836. Men det var ikke før etter den Amerikanske borgerkrigens slutt i 1865 at utvandringen fra Norge vokste massivt. Tre store bølger fulgte, i årene 1866–73, 1879–93 og 1900–1910 samt en mindre fra 1920–29. I alt var det i overkant av 800 000 nordmenn som bestemte seg for at Amerika skulle bli deres nye hjem. I dag er det nesten like mange amerikanere (3,9 millioner) som regner norsk som sin første eller annen etnisitet, som det er mennesker i Norge.

Norskamerikanerne har alltid hatt visse særtrekk ved seg, som har skilt dem både fra det øvrige Amerika og fra Norge. I denne teksten vil jeg fortelle litt om hvilke særtrekk som har kjennetegnet norskamerikanerne og hvordan disse særtrekkene har kommet til utrykk.

Etnisitet er et sosialt konstruert fenomen, og bør derfor analyseres med det som utgangspunkt. Norskamerikanere blir således de som selv regner seg som norskamerikanere, uavhengig av det faktiske slektskapet. Tilpasninger til det amerikanske samfunnet og utformingen av en etnisk bevissthet er både en individuell og kollektiv prosess. I denne fremstillingen vil jeg fokusere på de kollektive prosessene. Dette medfører at større variasjoner innen det norskamerikanske samfunnet ikke vil komme tydelig frem. Det er altså viktig å ha i bakhodet at det norskamerikanske samfunnet både har vært og fortsetter å være langt mer mangefasetert en denne artikkelen evner å få frem.

Majoriteten i USA – er norskamerikanerne WASP?

Fordi USA er et land av innvandrere, er det problematisk å peke på hvem som utgjør og har utgjort majoritetssamfunnet i USA. De mest karakteristiske trekkene ved den amerikanske majoriteten er at den er hvit, protestantisk og tilhører middelklassen. Et annet trekk er angelsaksisk bakgrunn, samt ingen etnisk tilhørighet ved siden av amerikansk. Norskamerikanerne har vært og fortsetter å være dels innenfor og dels utenfor denne majoriteten. Fordi norskamerikanerne i all hovedsak både var hvite i betydningen nordeuropeere, protestanter og i økende grad en del av middelklassen, kan de sies å være innenfor denne majoriteten mer en for eksempel irer eller italienere, og i betydelig større grad enn for eksempel etterkommere av asiater eller afrikanere. Men nordmenn var ikke en del av den aller første innvandringen, de regnes ikke som angelsaksiske og de fremhevet og fortsetter å fremheve en annen etnisitet ved siden av den amerikanske. Flertallet av nordmenns etterkommere ble således ikke absolutt assimilert inn i storsamfunnet, men fikk en plass delvis innenfor og delvis utenfor – mer WASP enn "italieneren", mindre WASP enn "amerikaneren".

Etnisitets kjerne er skillet mellom "vi" og "dem"

Etnisitet skapes i relasjon til andre grupper. En etnisk gruppe oppfatter seg som "vi", med visse særtrekk og blir av andre grupper oppfattet som "dem" med visse særtrekk. Hvilke særtrekk som fremheves fra gruppen selv er ikke alltid sammenfallende med de særtrekk som fremheves av andre. Når man skal se på hvilke særtrekk som eksisterer blant norskamerikanere kan man derfor skille mellom særtrekk som oppfattes innefor "vi" gruppen og hvilke særtrekk gruppen tillegges av andre. Med antropologen Batson, kan vi si at "forskjellen som skaper forskjellen" ikke nødvendigvis er den samme for alle.

Fordi norskamerikanerne har vært en fåtallig gruppe i liten konflikt med majoritetssamfunnet, har de i mindre grad enn andre etniske grupper blitt tillagt markante særtrekk. For store deler av den amerikanske befolkningen oppfattes ikke norskamerikanere engang som en egen gruppe, men settes under en felles betegnelsen *skandinaver* sammen med dansker og svensker. Dette har skjedd tiltross for at norskamerikanerne lenge har følt seg som en egen gruppe med visse fellestrekk, atskilt både fra andre skandinaver og øvrige grupper i Amerika. Slik sett kan det sies å ha vært og fortsatt er en ubalanse mellom hva storsamfunnets oppfatter som norskamerikanernes særtrekk og hva de selv oppfatter som sine egne særtrekk. Når dette er sagt, skal man heller ikke undervurdere felleskapsfølelsen, interaksjonen og samarbeidet mellom de skandinaviske gruppene.

Uten å sette seg til dommer over norskamerikansk etnisitet kan vi skille vagt mellom faktiske fellestrekk ved gruppen, og fellestrekk som i større grad er forestilt. De faktiske fellestrekkene som jeg vil nevne her, gjelder selvsagt ikke alle, og kan være trekk også hos enkeltindivider som ikke regner seg som norskamerikanere. Det er altså summen og frekvensen av disse fellestrekkene som kan sies å være norskamerikanernes særtrekk, ikke hvert enkelt av dem. Fellestrekkene kan sies å være: Norsk som første eller andre språk, luthersk trostilhørighet, kunnskaper og interesser for Norge, visse fellestrekk ved familiehistorien som ikke deles med andre

grupper, ivaretakelse av visse tradisjoner for eksempel innen matlaging og håndverk, bosted i det rurale midtvesten, bruk av visse ytre symboler, som flagg, klesdrakt eller for den saks skyld jakkemerker og en viss grad av felles referanseramme til historier, fortellinger og myter som ikke er viden kjent blant andre grupper. Av mer abstrakt og forestilt art kan nevnes felleskapsfølelsen i seg selv, oppfatningen om et genetisk felleskap som gir visse fysiske og mentale egenskaper og en oppfattning om felles skjebne og felles historie. Jeg må minne om at de faktiske fellestrekkene ikke har forrang over de forestilte, de forestilte er vell så viktige for den etniske bevisstheten og som etniske markører.

Av de overnevnte fellestrekkene er det flere som har forandret seg over tid, språket er i denne sammenhengen det mest markante fellestrekket, og ett av de få fellestrekkene som ikke kan sies å eksistere i dag. Språk regnes gjerne som kjernen i etnisitet, fordi språket evner å definere gruppen klart, samtidig som en rekke etniske karakteristikker ligger innbakt i språket. Språket former hvordan man tenker på og om omgivelsene. Man kan derfor si at når språket ikke lengre brukes, har en vesentlig del av gruppens særtrekk gått tapt. Av de andre fellestrekkene nevnt tidligere har de som hovedregel enten blitt svakere, mindre utbrett eller at de kun trekkes frem i spesielle sammenhenger.

En skisse over det Norske Amerika

Norskamerikanerne har vært regnet som svært etnosentriske, dette kan delvis forklares med Norges rolle i Skandinavia med en intens nasjonal søken i den perioden de flest nordmenn utvandret. I grove trekk kan vi si at tiden frem til borgerkrigens slutt var en periode da norske innvandrere til Amerika i stor grad oppfattet seg som Nordmenn i Amerika. Etter borgerkrigen utviklet det seg gradvis en egen norskamerikansk identitet, denne identiteten nådde et høydepunkt i omfang og i styrke i perioden 1895 til 1925. Etter 1925 har en rekke etniske karakteristikker vært på tilbakegang. Utover 1960-årene ble det blant mange etniske grupper en revitalisering av interesse for egen bakgrunn og etniske særtrekk, blant norskamerikanerne skjedde dette utover 1970-tallet. Norskamerikansk identitet utrykkes og videreføres på en rekke arenaer i dag, slik som kongresser, slektsstevner, festivaler og sportsarangementer.

Norskamerikansk identitet vises blant annet gjennom behovet for å skape egne institusjoner, den første og fremste blant disse var kirken. Egne norske kirker ble etablert allerede på slutten av 1840-årene. Den første og mest markante norske kirkesammenslutningen i Amerika var *Den norske synode.* Den tok form i løpet av 1850-årene. Selv om det finnes store variasjoner innen det norskamerikanske samfunnet har Luthersk trostilhørighet frem til i dag vært et særtrekk ved norskamerikansk identitet. Dette tiltross for at det aldri har vært mer en omtrent 50 prosent av norskamerikanerne som har vært medlemmer av en Luthersk menighet.

Egne norske skoler ble etablert i forbindelse med menighetsarbeid som en reaksjon mot den religionsfrie amerikanske skolen. Ut fra miljøene rundt disse skolene ble det i løpet av 1860-70 årene etablert norske akademier. De egne norske skolene fikk en tilbakegang i forbindelse med første verdenskrig, men flere av akademiene eksisterer i dag som *colleges* med mange norskamerikanske studenter og der det undervises i norsk og norgeshistorie og norskamerikansk historie.

De første norskamerikanske avisene kom ut på slutten av 1840-årene, de vokste raskt i omfang og utbredelse. Avisene knyttet norskamerikanerne sammen over store avstander og fungerte som en egen norskamerikansk offentlighet atskilt fra den amerikanske. Pressen var viktig for utviklingen av en felles identitet basert på felles fortellinger og myter om hvem man var, og normutvikling om hvem man burde være i relasjon til storsamfunnet. Tidlig på 1900-tallet fantes det en rekke norskspråklige aviser i Amerika, faktisk var *Skandinaven* verdens største norskspråklige avis. Den tilbakegangen i markering av "norskhet" som man kan spore i tiden etter 1925, ga seg også utslag i pressen. Tilbakegang i antall publikasjoner og opplag var tydelig fra 1930-årene, og i 1972 ble den siste norskspråklige avisen i Amerika nedlagt.

De første verdslige norskamerikanske foreningene så dagens lys på 1850-tallet, men økte i omfang og utbredelse først på 1870-80-årene, med et absolutt høydepunkt i forkant av første verdenskrig. Organisasjonene hadde ulike formål men et fellestrekk var ønske om å ivareta norsk språk og videreføre norsk identitet. For mange ble foreningene en sentral sosial samlingsplass. Den største av disse foreningene var *Sønner av Norge,* den eksisterer fortsatt, men i en noe annen form en tidligere. Foreningen har i dag over 60 000 medlemmer og arrangerer sommerleirer, kurs i norsk språk og håndverkstradisjoner, og oppfordrer til økt kontakt mellom Norge og Amerika. *Sønner av Norges* egen presentasjon av sin historie og hvordan fokuset i organisasjonen har forandret seg, er illustrerende for hele det norskamerikanske samfunnet, slik presenterer dagens *Sønner av Norge* seg på nett:

> *Today, Sons of Norway continues to make a conscious effort to build on the traditions of the past while at the same time focusing on the contemporary Norwegian-American lifestyles, thereby taking on a more modern look. There must be programs vital enough to appeal to the 4th and 5th generation descendants who show interest in their roots. Those original 18 members of "Sønner av Norge" would doubtless be surprised to see where their idea has gone since those first days in January, 1895, but one must feel confident that they would be proud to share in this modern philosophy of the fraternal organization they formed.*

En enkeltbegivenhet som bør nevnes er 100-års jubileet for den første norske innvandringen, som ble feiret i 1925. Arrangementet var viktig i utviklingen av norskamerikanernes selvforståelse. Ideer om hvem de var og hvem de burde være ble utformet og spredd i forbindelse med jubileet. Kjernen i disse ideene er fortsatt viktige for norskamerikanernes selvforståelse.

Et relativt nytt fenomen er kommersialiseringen av etnisitet. I dag er det en rekke byer som profilerer seg ovenfor turister som norske, og en rekke etnisk relaterte produkter selges på festivaler og i egne butikker. Vedlikehold av mat- og håndverktradisjoner er viktige inntektskilder for mange foreninger, kirker og enkeltpersoner. Det er viktig å ikke tolke dette i retning av

at norsk identitet i dag kun er overfladisk eller falsk. For de involverte er den etniske tilhørigheten og ønske om å videreføre tradisjoner sannsynligvis et vell så viktig motiv som selve inntektene disse aktivitetene bringer med seg.

Naive ukultiverte våpenfreaker? Om en gruppes negative etniske markører

Selv om etniske grupper kjemper for å gjøre de etiske symbolene de selv føler seg mest komfortable med, til de rådende symboler på gruppen, er det sjelden majoritetssamfunnet ikke tilfører noen ikke selvvalgt etniske markører på en gruppe. Negative stereotyper ovenfor norskamerikanere er nært knyttet opp til rural tilhørighet. Vi kan si at det rurale utgjør selve kjerne og utgangspunktet for de negative stereotypiene som er klistret til norskamerikanerne. Fordommer ovenfor norskamerikanerne er og har vært i stor grad sammenfallende med fordommer knyttet til USAs landlige befolkning generelt. Bakstreversk, ukultivert, naiv, skeptisk til fremmede, traust og kjedelig har alle vist seg å ha vært seiglivede stereotyper. De fleste leserne husker sikkert filmen Fargo, der disse stereotypiene blir trukket ut i det ekstreme, med gamle kjedelige men som prater lavmælt om været i enstavelsessetninger.

De ovenfor nevnte fordommene kan sies å være forholdsvis milde og gir lite grunnlag for alvorlig stigmatisering av gruppen som helhet. Derimot finnes det en fordom av nyere dato som nok oppleves mer stigmatiserende og belastende, det er bilde av norskamerikaneren som tilhengere av *white supermacy,* og medlemmer av ultramilitante militsgrupper. Norskamerikaneren blir således utsatt for det samme som minoritetsgrupper ofte blir, nemlig at minoritetens over-representativitet innenfor ett miljø, gjør at egenskaper og særtrekk knyttet til miljøet (i dette tilfelle militsgrupper) forbindes med minoritetsgruppen som helhet. Majoritetens definisjonsmakt medfører at bevisbyrden overføres til minoritetsgruppens enkeltmedlemmer. Således må norskamerikaneren "bevise" sin uskyld ved offentlig eller tydelig å ta avstand fra *white supermacy*, et krav som ikke stilles til andre grupper. Tilsvarende mekanisme har stigmatisert italienere som mafioso, muslimer som terrorister og, et eksempel fra Norge, muslimske jenter som undertrykt, og muslimske gutter som kriminelle.[1]

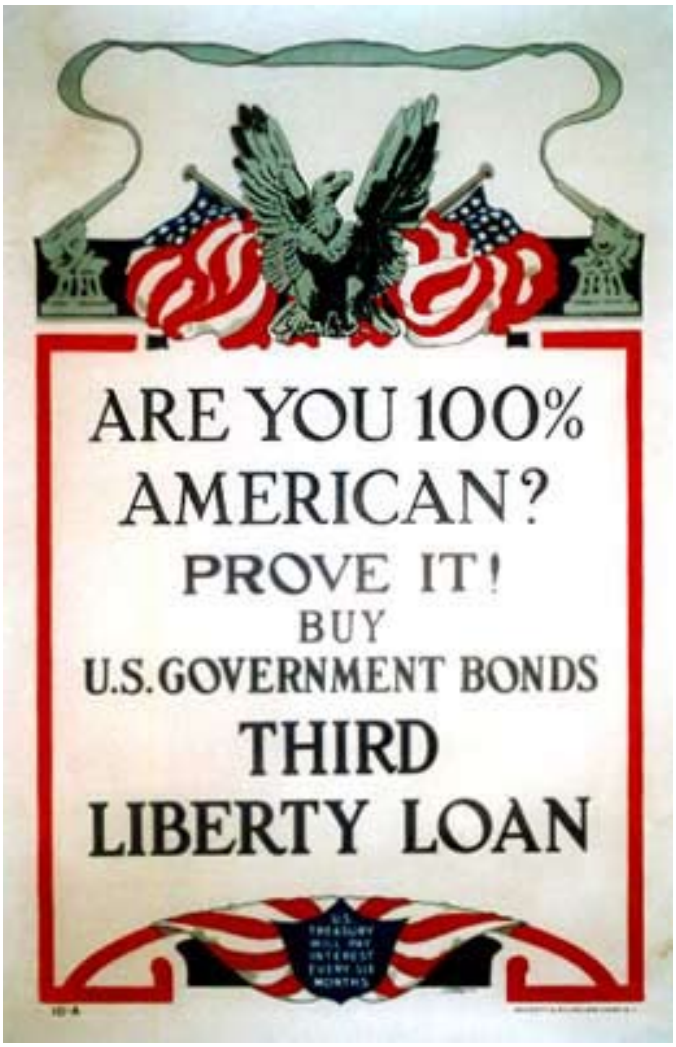

Hjemlandsmyter og folklore

Ved siden av formelle institusjoner eksisterte det også en egen norskamerikansk folklore bestående av fortellinger og myter, som brukes i egen selvforståelse og som profilerer gruppen utad. Selv om det eksisterer flere slike myter vil jeg her bare trekke frem en – Vikingmyten. Denne myten innbefatter to trekk som har vært viktige for norskamerikanernes selvforståelse. Leif Eriksons "oppdagelse" av Amerika har blitt brukt som argument for at nordmenn har en særskilt rett til og tilknytning til Amerika. At vikingene reiste ut og bosatte seg i nye områder har blitt brukt som argument for at det er en naturlig del av den norske folkesjelen å utvandre. Slik sett har vikingtiden evnet å gi en begrunnelse både for at norskamerikanerne er amerikanere gjennom Leif Erikson arven, og fortsetter å være "ekte" nordmenn, gjennom at de viderefører vikingenes naturlige norske utferdstrang, pioner ånd og oppdagelseslyst.

Vikingmyten kan bli brukt på en rekke ulike måter den følgende, litt pussige formen, fant jeg som introduksjon på en nettside viet norskamerikansk identitet: "Norwegians, being explorers by nature, are naturally foraying into Cyberspace." Bruken av vikingmyten gir seg også utslag gjennom bruk av vikingesymboler i mange sammenhenger, på gensere, nettsider og logoer samt viking relaterte navn som "Valhall" og "Norseman" på foreninger og losjer. I motsetning til i Norge der vikingsymbolikk ofte forbindes med Nasjonal Samling eller grupperinger på ytterste Høyre fløy, er dette ikke tilfelle i USA, der symbolene ikke kan sies å være "ødelagt" som symboler for nasjonalitet og etnisk tilhørighet.

Forandringer over tid

Hva det vil si å være norsk i Amerika har endret seg over tid. De viktigste faktorene i denne endringsprosessen er: Endringer i demografisk sammensetning, endringer i bosetningsmønster, sosial mobilitet og endringer i majoritetssamfunnets syn på etnisk tilhørighet.

1. Demografisk sammensetning

For førstegenerasjon var etnisitet et hinder for deltagelse i samfunnet og for sosial mobilitet, samtidig som etniske særtrekk var umulig å skjule. Den virkelig store endringen i hva det vil si å være norsk i Amerika skjedde derfor i overgangen mellom første og andre generasjon. Fordi innvandringen ikke vokste proporsjonalt med befolkningsøkningen blant

Norskamerikanere utkledd som vikinger på en 17. mai feiring 18. mai 2004 i Minneapolis. (Foto: Hilde Reinertsen)

norskamerikanere, men snarere avtok, utgjorde førstegenerasjon gradvis en mindre andel av den totale, norskamerikanske befolkningen. Dette hadde konsekvens på flere måter, de viktigst var, at språket døde ut i overgangen mellom andre og tredje generasjon, at andre generasjon i større grad definerte det å være norsk i forhold til det å være norsk i Amerika ikke som det å være norsk i Norge, med andre ord en fremvekst av særegen norskamerikansk identitet, og at forbindelsen til og kunnskapen om Norge ble mindre for hver generasjon, norskhet ble således knyttet opp til noe gammelmodig, mens amerikansk ble symbol for det nye. Dikotomien Ny-gammelmodig gir en rekke konnotasjoner der "Ny" konnoterer positive egenskaper, mens "Gammelmodig" konnoterer negative egenskaper. Den etniske rekrutteringen har bekymret mange norskhetsaktivister, en forsøkt løsning har vært å revitalisere norskheten som noe nytt, frisk og ungdommelig. Vikingene som spennende eventyrere og utforskere, en identitet tiltrekkende på mange unge, har blitt brukt i denne sammenhengen.

2. Bosetningsmønster
Den sterke konsentrasjonen av nordmenn innenfor relativt avgrensede områder medførte at nordmenn nærmest var en nasjon innenfor nasjonen, og således utviklet en sterk, etnisk bevissthet, der språk, normer, skikker ble videreført både innenfor familien og av institusjoner. Konsentrasjonen i bosetningsmønsteret påvirket og ble videreført av en stor grad av inngifte blant norskamerikanerne relativt til andre etniske grupper. Bosetningsmønsteret trakk således i sterk konserverende retning, og bidro blant annet til at det norske språket ble benyttet i forholdsvis lang tid. Så sent som i år 1900 var norsk det fremste språket til flertallet av norskamerikanere. Det er ikke urimelig å hevde at den konsentrerte bosetningen er den enkeltfaktoren som i størst grad har befestet norsk etnisitet i Amerika og hindret assimilasjon.

Selv om flertallet av norskamerikanerne bodde i rurale strøk var det en betydelig andel også i byene, også i byene bodde norskamerikanerne konsentrert. Fra 1920-årene skjedde det en endring i det generelle bosetningsmønsteret i USA med flytting fra bykjernen og ut til forstedene. Norskamerikanerne tok del i denne forflytningen. Norskamerikanerne ble således mer spredd og de tette bydelene med egen norsk identitet opphørte å eksistere i noe mer enn navnet på gater og skilt.

De som flyttet ut av områder med konsentrert norskamerikansk befolkning ble raskere assimilert. Dette gjaldt både i byområdene og i rurale strøk.

Fordi gårder ble overtatt av neste generasjon skjedde endringer i bomønsteret senere på bygdene enn i byene. Det medførte at særtrekkene ved norskamerikansk identitet overlevde lengre i rurale strøk enn i byene, og norskamerikansk identitet ble således forbundet sterkere med det rurale enn det andelen rural befolkning skulle tilsi.

3. Sosial mobilitet
Som tidligere nevnt er middelklassestatus en sentral del av det som kjennetegner majoritetssamfunnet. Økende sosial status virket således til en viss grad i assimilerende retning, på den annen side virket høy sosial status som et bolverk mot tvungen assimilering. Slik ble kjernetrekk som for eksempel språket borte delvis som konsekvens av økt sosial status, samtidig som ytre mer valgfrie trekk kunne videreføres.

Middelklassestatus i Amerika representerte i økende grad sterke krav til konformitet som i visse henseender kunne gå på bekostning av særegne etniske trekk. Å være amerikaner ble i økende grad knyttet til det å være konsument. Konsumentkulturen var noe av det som bandt amerikanerne sammen og utfordret diversiteten. Ønsket om å øke i sosial status fra en generasjon til neste bidro til å svekke oppslutningen om en egen norsk etnisitet, særlig gjaldt dette i perioden 1920 til 1960-årene, perioden som kan betegnes som konsumerismens gullalder i Amerika. Dette gjaldt i stor grad også for andre etniske grupper.

4. Majoritetssamfunnets syn på innvandring.
At nordmennene var hvite, protestanter, kom på et relativt tidlig tidspunkt, var relativt velstående da de kom, og utgjorde en liten gruppe, samt at Norges rolle i verden har vært beskjeden, har bidratt til at negative reaksjoner fra majoritetssamfunnet ovenfor norsk etnisitet har vært små, sammenliknet med det andre grupper har vært utsatt for.

Norskamerikanernes relative usynlighet har gjort at de i stor grad har hatt muligheten til å velge når og hvordan de vil fremheve sin etnisitet, i motsetning til andre grupper som har slitt med negative fordommer og opplevd både formell og uformell diskriminering. Det har allikevel vært perioder der norsk etnisitet har vært utsatt for hard press, selv om reaksjoner aldri har vært rettet mot norskamerikanerne spesielt har bølger av nativisme også fått konsekvenser for norskamerikanerne.

Nativisme, altså motstand mot innvandring og etniske gruppers særegenheter innefor og plass i det amerikanske samfunnet har alltid vært en sterk kraft i det amerikanske samfunnet. Roger Daniels fremhever tre perioder med særskilt sterk nativisme. De to første var rettet mot fortrinnsvis katolikker og asiater. Den tredje bølgen var rettet mot innvandring generelt, det politiske målet var restreksjoner på innvandring til Amerika. Denne tredje bølgen fikk stor oppslutning fra slutten av 1880 årene og nådde et toppunkt med ratifiseringen av *the immigration act* i 1924. Loven satt en stopper for massiv innvandring til USA. Igjen ser vi at perioden – siste halvdel av 1920-årene – markerer et vendepunkt.

Selv om den massive nativismen i forbindelse med første verdenskrig hovedsakelig var rettet mot tyskere, fikk den store og vedvarende konsekvenser for alle etniske grupper i Amerika, også den norske. Det ble satt spørsmålstegn ved etniske gruppers lojalitet til Amerika, og det spredde seg en holdning om at dobbel etnisitet ikke var mulig – enten var man amerikaner eller man var europeer. Det ble blant annet innført forbud mot bruk av ikke-engelske språk i skolen. Norskamerikanerne møtte denne utfordringen ved å nedtone sin norske identitet, forholde seg til de krav som ble stilt, samt å fremhev sin patriotiske ånd gjennom kollektivt og individuelt slutte opp om den amerikanske krigføringen.

En periode etter borgerkrigen var en tid da nativismen hadde

liten oppslutning, både politisk, sosialt og kulturelt. Den store oppslutningen blant immigranter og deres etterkommere på unionens side i borgerkrigen hadde styrket immigrantenes rolle, dette medførte blant annet ratifiseringen av *The forurteenth amendment* i 1868, den gjorde alle personer født eller naturalisert i USA til amerikanske statsborgere. Dette var viktig for alle immigrantgrupper også den norske. For norskamerikanerne betydde loven lettere adgang til statsborgerskap og de rettigheter og muligheter det medførte. Deltagelse i krigen betydde også mye for stoltheten og selvtilliten til norskamerikanerne som gruppe. Krigsdeltagelsen ble ansett som et kollektivt blodoffer som ga norskamerikanerne en naturlig rett til jord i USA.

Konklusjon

Kombinasjonen av at norskamerikanerne er og har vært en liten gruppe innenfor det amerikanske samfunnet og at norsk etnisitet i stor grad har vært uproblematisk, har gjort at norskamerikanerne i stor grad har blitt assimilert inne i majoritetssamfunnet. På den ene siden har de hatt en bedre mulighet til frivillig assimilasjon samtidig som de i liten grad har hatt muligheten til å unngå tvungen assimilasjon. Norskamerikanerne har derfor gått fra å være en gruppe med markante særtrekk, den viktigste av disse var språket, til en gruppe der særtrekkene i forhold til majoritetssamfunnet er få og av relativt lite dyptgripende art. Norsk etnisitet har blitt noe norskamerikaneren kan profilere seg med i valgte situasjoner. Denne relativt uproblematiske formen for etnisitet bør allikevel ikke undervurderes, for mange er den en viktig del av en personlig identitet, og utgjør for mange enkeltmennesker en sentral del av deres liv. Men som en kollektiv kraft er den i dag svært unnselig. Tiltross for dette eksisterer det fortsatt en sterk, etnisk bevissthet og stolthet blant norskamerikanerne, som utrykkes gjennom festivaler, slektsforskning, folketradisjoner og utbredt kontakt over Atlanterhavet.

Noter

1. Carl I Hagens krav til norske muslimer om at de alle skal ta avstand fra terrorisme offentlig, er et kroneksempel på denne mekanismen. Hvis du selv ikke beviser din uskyld er du per definisjon skyldig kun ut fra etnisk tilhørighet.

Litteratur

Barth, Fredrik (1969): *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*, Universitetsforlaget.
Baines, Dudley (1995): *Emigration from Europe 1815-1930.* Cambridge University press edition.
Batson, G. (1972): "About Games and Being serious", i *Steps to an Ecology of Mind.* New York Ballantine Books.
Daniels, Roger: *Coming to America, A History of Immigration and Etnicity in American Life.*
Haugen Einar (1952): "The Struggle over Norwegian", *Norwegian-American Studies and Records.*
Jenswold John R. (1992): "Becoming American, Becoming Suburban", *Norwegian-American Studies.*
Lovoll, Odd (1983): *Det løfterike landet*, Oslo.
Lovoll, Odd (red.) (1998): *Migrasjon og tilpasning. Tid og Tanke*.
Lovoll, Odd (1999): *Innfridde løfter*, Oslo
Semmingsen, Ingrid (1950): *Veien mot vest*, *Utvandringen fra Norge til Amerika 1865-1915*. Aschehoug, Oslo.
Tindall, George Brown and Shi, David Emory (2000): *America*, *A narrative history, brief fifth edition* W.W. Norton & Company, New York.
Sons of Norway: www.sofn.com.

Er Johnny Cash ”det andre Amerika”?

Av Thor Indseth

What? The land of the free?
Whoever told you that is your enemy?[1]

Eller:

I don't like it but I guess things happen that way.

Venstresiden i Norge skjeler fort til det de omtaler som ”det andre Amerika” for å finne et håp i en ellers dyster verden. Tanken er at det finnes krefter som kan forbedre USAs forhatte utenrikspolitikk og sosialpolitikk fra innsiden. Etter den verste frustrasjonen og sinnet som oppsto i kjølevannet av USAs ”krig mot terror”, hadde mildnet og avtatt, ble det viktig å prøve å forstå Amerika, eller i det minste ikke dømme alle amerikanere likt. Ingen på venstresiden ønsket å fremstå som ”rasister” og hat-predikanter. Det var greit å hate Bush, men ikke greit å hate (alle) amerikanere. For å bygge en barriere mot fatalisme og rent Amerika-hat, ble det hensiktsmessig å skule til og kanskje flørte litt med antatt gode krefter i De Forente stater.

Herr Galtung, Bromark & Herbjørnsrud, Herman Willis og en rekke andre ønsket å vise for omverdenen at det fantes et Amerika som ikke ble forbundet med Bush, et Amerika som var progressivt og samfunnsbevisst. For å underbygge sine påstander ble det argumentert anekdotisk, som da herr Galtung fortalte om da han fant det andre Amerika i en taxisjåfør,[2] eller når Willis skrev om da han fant det blant en gruppe studenter fra Yale på klassetur.[3] Eksemplene kunne vært flere. Deres kritikk av Amerika-kritikken gikk ut på at Amerika ble sett på som for enhetlig, og at kritikken var en slags Orientalisme der Amerika ble alt det vi (Europa) ikke ønsket å være (men kanskje var?).[4] Ved å vise til det andre Amerika, slo man to fluer i en smekk. Man nyanserte Amerika-kritikken slik at den fremsto som mer spiselig og rasjonell, og man viste at det fantes muligheter for forbedring. Dette hadde to fordeler, for det første kunne Amerika-kritikken holde frem med nyvunnet ammunisjon og for det andre ble det pekt på en mulig løsning – forbrødring mellom progressive krefter på begge sider av Atlanterhavet. Derfor ble anekdotene om det andre Amerika slukt rått som Sannheten av venstresidens organer og talspersoner. Plutselig hadde ”alle” møtt en ”snill” eller ”smart” amerikaner – en eller annen gang, på trikken, på ferie, i fylla… Fordi tanken, eller skal jeg si drømmen om det andre Amerika var så tiltrekkende ble den stort sett stående uimotsagt. Det andre Amerika ble en objektiv størrelse fritatt for problematisering. Konsekvensen av dette ble at det andre Amerika ble alt det ”vi” kunne ønske Amerika var. Med andre ord en slags orientalisme med motsatt fortegn. Det andre Amerika ble i europeiske hoder identisk med den europeiske venstresiden. Ideen var at progressive krefter tenkte likt og hadde de samme løsningsforslagene på verdens urett uavhengig om de befant seg i USA eller Europa.

Det er selvsagt helt feil. Ikke det at det ikke finnes amerikanere med tilsvarende attityde som europeiske radikalere, men de utgjør en forsvinnende liten del. De er i alle fall ikke som herr Galtung en gang sa på et foredrag: 30-40 prosent av befolkningen.

Jeg tror grupper som RV, RU, SU, Blitz, Adbusters, Attac og deres meningsfeller forestilte seg et Amerika som ønsket radikale omveltinger etter det mønsteret rebellikonet Zack De La Rocha[5] er talsperson for. Og at tekstlinjer som: *”We need a movement with a quickness / You are the witness of change / And to counteract / We gotta take the power back,”*[6] var illustrerende for hva det andre Amerika tenkte. Slik er det neppe. Jeg mener ikke å hevde at RV, Blitz etc. så for seg et Amerika full av kommunister. Men jeg tror de var forført av en tanke om at Galtungs 30-40 prosent faktisk var beinharde progressive, som tenkte kollektive løsninger. Sagt på en annen måte; at de hettekledde og steinkastende demonstrantene i Seattle faktisk var representative for det andre Amerika.

Men hvis det andre Amerika ikke er Zack De La Rocha-inspirert og kollektivistisk orientert hva er det da?

Johnny Cash[7] hadde en stemme som ble hørt og hans engasjement for utgrupper i samfunnet, gjorde han både beundret og beryktet i amerikansk offentlighet. Cash var en av få countryartister som representerte anti-etablissementet under Vietnam-krigen. Selv om han senere fikk sine følgesvenner innen countrysjangeren, har Cash stått noe alene, med en fot innenfor og en fot utenfor den etablerte country scenen.

BRING YOUR GUITAR AND POMPADOUR

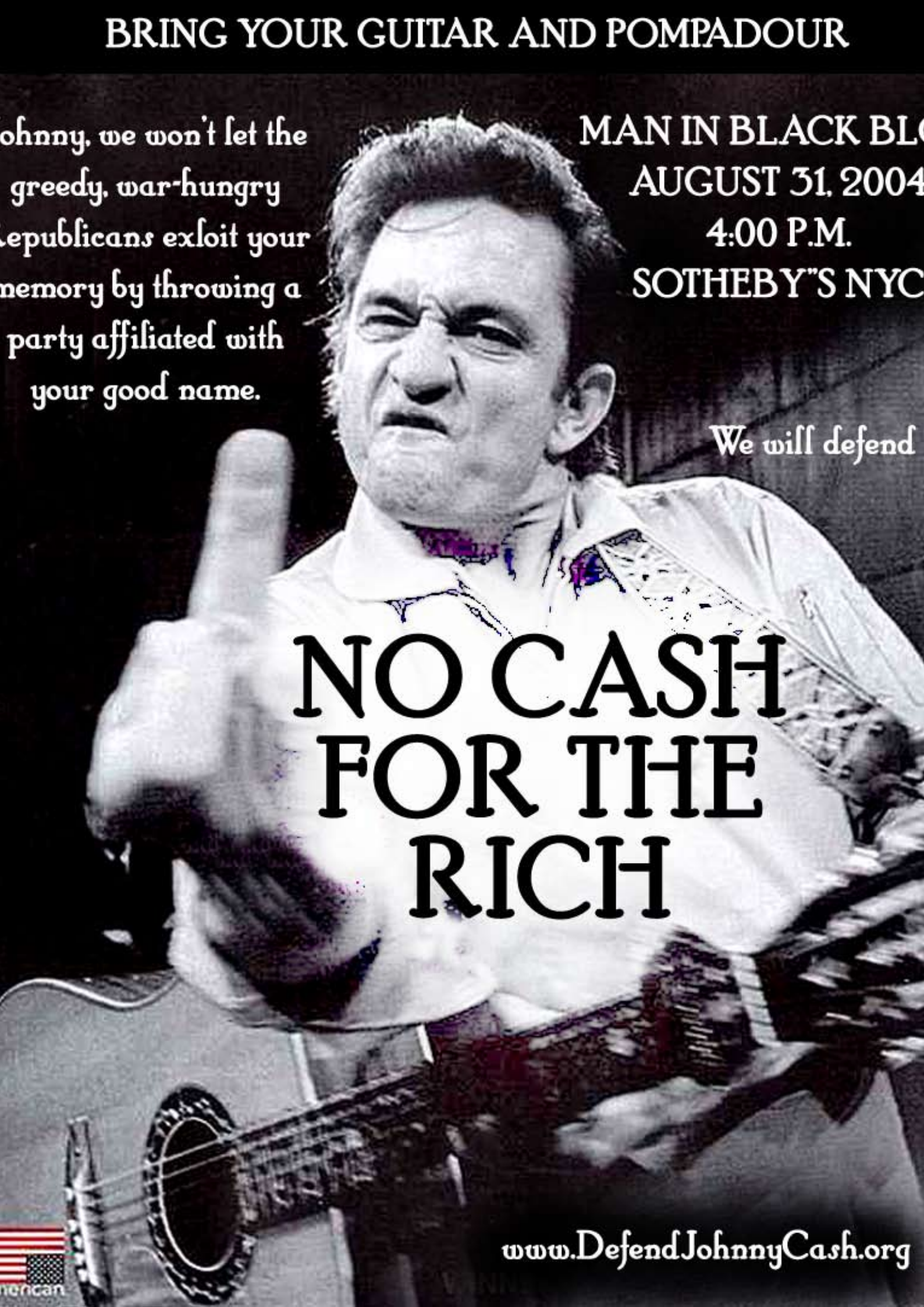

ohnny, we won't let the greedy, war-hungry epublicans exloit your nemory by throwing a party affiliated with your good name.

MAN IN BLACK BL
AUGUST 31, 2004
4:00 P.M.
SOTHEBY"S NYC

We will defend

NO CASH FOR THE RICH

www.DefendJohnnyCash.org

nerican

Plakaten viser hvordan det andre Amerika ønsker å beholde Johnny Cash som sitt talerør og symbol. Dette viser noe av den posisjonen Cash representerer og maktkampen om symbolene for hva Amerikas verdier er og burde være. En kamp som blir utkjempet både i det offentlige og i det private rom, mellom det "første" og "andre" Amerika.

Årsaken til dette var i stor grad hans sosiale og politiske engasjement som brøt med mange av de konservative verdiene som preget sjangeren. Det virkelige bruddet med scenen kom først i hans seneste år i forbindelse med utgivelsene på American recordings[8]. Disse utgivelsene ble utestengt fra amerikanske country-radio kanaler, på grunn av sitt kontroversielle budskap. Cash har med sine tekster og sitt engasjement utenfor musikkens verden blitt et ikon for mot-kultur i Amerika, derfor er hans tekster velegnet som utgangspunkt for å tegnet et bilde av hvilke verdisyn og tankemønster som preger "det andre Amerika".

Derfor forlater vi nå herr Galtung og Zack til fordel for noen countrystrofer fra *The Man in Black* a.k.a. Johnny Cash. Fordi tekstenes innhold var av stor betydning for Cash, og fordi han valgte sine sanger med stor omhu, vil jeg her ikke skille mellom de tekstene Cash selv skrev og de tekstene han fremførte.

Hva er så de sentrale elementene i Cash sine tekster? I overveiende grad er det ytre temaet i hans tekster sentrert rundt en eller flere av disse feltene: Kjærlighet, ulykkelig kjærlighet, mord, straff/fengsel, fattigdom og Gud. Innfallsvinkelen til disse ytre temaene er gjerne følelsene verdighet, empati og ydmykhet.

Johnny Cash var en sterkt troende person med stor ærefrykt for Gud. Hans religiøse tekster bærer mer preg av troen på en gammeltestamentlig Jahve enn en alltid smilende Jesus.[9] Gud og tro kommer ofte og svært eksplisitt til utrykk i hans tekster. Det som preger Cash sin religiøsitet slik det kan leses ut av hans tekster, er en tro på en uransakelig Gud, der hans veier gjerne går ut over enkeltindivider. Menneskets tilværelse er således preget av stor grad av skjebne. Denne Guds skjebne gjelder alle deler av livet ikke minst kjærligheten, som utrykt slik:

> *"God gave me that girl to lean on / then he put me on my own / Heaven help me be a man / and have the strength to stand alone / I don't like it but I guess things happen that way."*

[10] Selv om denne skjebnen i overveiende grad peker i retning av totalstyring er den ikke umulig å gjøre noe med ifølge Cash. Fordi Gud er god, er det gode en objektiv størrelse uten rom for subjektiv vurdering. Det gode er fast og uforandelig. Moralen blir derfor at menneskeheten bør overgi seg totalt til Gud. Ikke ut fra en egeninteresse som kalkulerer ut fra en tanke om at en god handling gir belønning, men ut fra det objektivt gode. Å handle moralsk forutsetter således fraværet av egeninteresse.

Skjebnen er således styrt av Gud, den kan man uansett ikke gjøre noe med, det man kan er, å være god den tid man er på jorden, det innebærer også identifisering av det som ikke er godt. Som når Cash lever seg inn i fengselsfuglens tilværelse og gir sin opptreden i fengselet San Quentin med ordene:

> *San Quentin, what good do you think you do? / Do you think I'll be different when you're through? / You bent my heart and mind and you may my soul, / And your stone walls turn my blood a little cold / San Quentin, may you rot and burn in hell.11*

Eller når han skaper myten om seg selv i sangen Man in Black med ordene:

> *Well, there's a reason for the things that I have on / I wear the black for the poor and the beaten down, / Livin' in the hopeless, hungry side of town, / I wear it for the prisoner who has long paid for his crime, / But is there because he's a victim of the times*[12]

Cash tar altså på seg det svarte både bokstavlig og metaforisk. Han kler seg i svart for å vise verden at han bærer samfunnets urett på sine skuldre, ved å være seg urettferdigheten bevisst (se bilde 1). Idealet er således å både se og å vise andre hvor verdens skyggesider og urettferdighet finnes.

Dette idealet og tankestrukturen den bygger på preger også det andre Amerika. Gjennom empati anerkjenner de at mangt ikke er slik det burde være i verden rundt dem. Denne verden er allikevel i Guds hender (uavhengig om personen er religiøs eller ikke) og vilkårene kan ikke endres. Verden er som den er. Det som kan endres er derimot ens egen personlige holdning til det hele. Først og fremst gjennom bevissthet, dernest gjennom handling. Den frie vilje er således begrenset til det umiddelbare handlingsrommet vi har som enkeltindivider. I motsetning til europeisk venstreside er det andre Amerika fortsatt individfokusert i sin avstandstagende til samfunnets onder. Individets handlingsrom for å bedre situasjonen er derfor begrenset til det gode gjerninger en kan utføre. Direkte og umiddelbart.

Tankeuniverset om en skjebnestyrt verden med få muligheter for endring og der løsningen ikke kan være annet en individuell ligger tykt i sangen Five Feet High and Risin'. Her bruker Cash flodmetaforen for å beskrive tilværelsen som fattig farmer under depresjonen. Presset stiger og den eneste løsningen på dette presset er individuell flukt. Teksten tar utgangspunkt i Cash sin erfaring fra barndommen.[13]

> *How high's the water, mama? / Two feet high and risin' / How high's the water, papa? / Two feet high and risin' / We can make it to the road in a homemade boat / That's the only thing we got left that'll float / It's already over all the wheat and the oats, / Two feet high and risin'.*[14]

Det kan nevnes at vannet stiger med en fot for hvert vers, situasjonen blir således mer og mer prekær. I en presset situasjon er det kun en selv og sine nærmeste en kan stole på for å komme seg i land.

Dette kommer til utrykk ved for eksempel synet på forbruk og miljø. Både forbruksetikk og miljøetikk blir ansett som individuelt og løses derfor individuelt – ved å kjøpe såkalt etiske produkter, eller resirkulere egen søppel. Skal forandring skje må en derfor først handle riktig selv, deretter få andre til å følge etter. Eller som Cash sier: *I go to all the world, and I let the whole world know.*[15] Konsekvensen av denne tankegangen

er at en mister talerett og autoritet på de tema der en selv ikke fremstår som edel. Dette forklarer til dels alvoret i Clinton – Lewinsky saken. Et godt samfunn er således først og fremst et spørsmål om personlig ansvar. Dette tankegodset finner vi igjen i den amerikanske krigsmotstanden, der fokuset primært har vært å anbefale folk å ikke verve seg, fordi man som soldat kan bli presset til å utføre handlinger som en selv finner moralsk forkastlig, eller fordi erfaringene derfra kan gjør en moralsk forkrøplet. Ansvaret for krigen blir således flyttet ned på individnivå.

I motsetning til dette står europeisk venstreside som fokuserer på de overordnede strukturene og retter sin samfunnskritikk mot systemet, ikke individene. Løsningen blir således kollektiv, ikke individuell. Holdningen er at det er greit for enkeltindivider å kjøpe mat på *McDonald's*, fordi det som må til er lover og regler for hvordan *McDonald's* driver sin virksomhet. Personlig boikott vil uansett ikke løse problemet. Den samme tankegangen om krig: Det er viktigere å demonstrere mot krigføring enn å anbefale fremtidig norsk kanonføde å tenke seg om to ganger før de verver seg. Fordi middelet må være kollektivt er personlig ansvar verdiløst på grunn av at dette ikke leder til målet som er "det gode samfunn". Det personlige ansvaret som ideal sees på med skepsis fordi det utgjør en potensiell trussel mot reel progresjon ved å lede fokuset bort fra de strukturelle overordnede problemene og over til problemets mikronivå – enkeltindividene.

Løsningen for de mest radikale amerikanerene har gjerne vært preget av hippiisme, med kollektivbruk, selvforsyning, isolasjon og kjærlighet til Gaia som "løsning". Dette står milevis fra Rote Arme Fraktions bomber og granater, AKP (ml)s hagelgeværskyting på hytta, eller for den saks skyld SVs ønske om å eie Telenor. Altså istedenfor å rette skyts (bokstavelig og billedlig talt) mot Systemet, har det andre Amerika tatt spaden i egne hender og flyktet ut av byen til landets herligheter. *Fremtiden i våre hender* kan sies å være representant for et tilsvarende tankesett.

Det andre Amerika anerkjenner ikke *Systemet* som en "reel" størrelse, og dermed kan løsningen heller ikke være strukturendring. Løsningen ligger hos individene. Dette finner vi i Cash sin sang San Quetin: San Quentin, I hate every inch of you. / You've cut me and have scarred me thru an' thru. / And I'll walk out a wiser weaker man; / Mister Congressman why can't you understand.[16] Det er altså moralen til *The Congressman* som har sviktet.

La oss si at jeg har rett i at det andre Amerika er individfokusert i motsetning til europeisk venstreside som er strukturfokusert, hva er det da som skiller det andre Amerika fra det "første" Amerika? Dette er kanskje vanskelig å svelge for optimister som Galtung, men det som skiller det først og andre Amerika er egentlig anerkjennelsen av problemet. I Cash sine tekster, ser vi dette ved at "den det blir gjort urett mot" svært ofte er jeg-personen i teksten. Uretten er således i seg selv individrettet. Og oppmerksomhet om urett gjøres ved å fortelle den personlige historien fra jegets synsvinkel dette vekker personlig empati fra ett individ til et annet.[17]

Et godt eksempel er *Folsom Prison Blues*, som fremmaner empati overfor den dømte men tviholder på den dømtes individuelle skyld. I vers tre påpekes det allikevel hvilken urett som ligger i samfunnet, ved at de som også har skyld får fortsette livet, mens jeg-personen må dø for sine synder:

I hear the train a comin'; it's rollin' 'round the bend,
And I ain't seen the sunshine since I don't know when.
I'm stuck at Folsom Prison and time keeps draggin' on.
But that train keeps rollin' on down to San Antone.

I bet there's rich folk eatin' in a fancy dining car.
They're prob'ly drinkin' coffee and smokin' big cigars,
But I know I had it comin', I know I can't be free,
But those people keep a movin', and that's what tortures me.

When I was just a baby, my mama told me, "Son,
Always be a good boy; don't ever play with guns."
But I shot a man in Reno, just to watch him die.
When I hear that whistle blowin' I hang my head and cry.

Well, if they freed me from this prison, if that railroad train was mine,
I bet I'd move on over a little farther down the line,
Far from Folsom Prison, that's where I want to stay,
And I'd let that lonesome whistle blow my blues away.[18]

Johnny Cash nedtrykt av verdens elendighet, går han som myten "the man in black" målbevisst mot Amerikas sletter for å bekjempe ondskapen, bevæpnet med sin versjon av seksløperen: Gitaren.

Verdensanskuelsen som er preget av at mennesket er overgitt til Gud i kombinasjon med at mennesket er todelt, med en god og en ond side, gjør at mulighetene for endring sees som svært begrenset. En slik todeling kommer klart frem i sangen The beast in me: The beast in me / Is caged by frail and fragile bars / Restless by day / And by night rants and rages at the stars / God help the beast in me. Denne kampen mot det onde i en selv, leder tankesettet i sterkt individfokusert retning. Et annet eksempel på dette er:

> *Filled with rage then / Billy Joe reached for his gun to draw / But the stranger drew his gun and fired / Before he even saw / As Billy Joe fell to the floor / The crowd all gathered 'round / And wondered at his final words / Don't take your guns to town son / Leave your guns at home Bill / Don't take your guns to town.*[19]

Kampen om egen godhet og vissheten om at dette er et umulig prosjekt får store konsekvenser for hvordan man ser verden rundt seg.

Det er først og fremst slik at mennesker har nok med seg selv. Det kan fra et europeisk radikalt ståsted tolkes som egoisme, men egentlig er det omvendte. "Nok med seg selv" betyr i denne sammenhengen at arbeidet med å gjøre seg selv til et godt menneske (for andre) er en så formidabel oppgave at det krever all oppmerksomhet. Når det gjelder forbrytelse og straff, et tema Cash er særlig opptatt av, kan dette gi seg utslag i at "det andre Amerika" besøker innsatte, trøster dem eller underholder dem, men lar være å kjempe mot privatiseringen av fengselsvesenet. Det handler altså ikke om egoisme eller mangel på empati, men heller en anerkjennelse av at de personene som sitter i fengsel nå trenger min støtte nå og det kan jeg gjøre noe med. Tanken er å gjøre det som står i ens makt (bokstavelig talt). Tankegangen er nedfelt i amerikansk mytologi. Vi finner den i ikonet "den ensomme rytter" portrettert i en rekke westernfilmer og ikke minst i *The Malboro man himself.*

Det som således skiller det første og det andre Amerika er ikke det som skiller sosialister fra liberalister, nemlig kollektivløsning versus individløsning. Individløsningen er allerede gitt som premiss for begge parter, det finnes altså ikke noe handlingsrom utenfor individet. Skillet går således på hvilke individer det er som har skylden i verdens urett. Det første Amerika beskylder den kriminelle, den fattige, den arbeidsløse. Det andre Amerika beskylder eliten og den ubevisste: Arbeidsgiveren, den slemme sjefen, forurenseren, eller fengselsbestyreren. Amerikanerene kan derfor være enige i en ting, det som trengs er ikke mer statsstyring, men bedre moral. Det de er uenige om er hvilken moral dette faktisk skal være. Er det the haves eller er det *the have-nots*[20] som trenger en moralsk oppstrammer?

Europeisk venstreradikalisme hviler på en materialistisk grunnvoll. Det gjør ikke det andre Amerika, snarere tvert imot, har strategien vært å fokusere utenfor det materielle og vise at andre verdier er viktigere. Kontrasten mellom de materielle goder og gode verdier kan utrykkes slik:

> *Well, we're doin' mighty fine, I do suppose / In our streak of lightnin' cars and fancy clothes,/ But just so we're reminded of the ones who are held back, / Up front there ought 'a be a Man In Black. / I wear it for the sick and lonely old, / For the reckless ones whose bad trip left them cold, / I wear the black in mournin' for the lives that could have been, / Each week we lose a hundred fine young men.*[21]

Ennå klarere kommer dette til utrykk når materielle verdier blir satt direkte opp mot Guds rike, i sangen Country Trash:

> *My hands don't earn me too much gold / For security when I grow old / But we'll all be equal under the grass / And God's got a heaven for / Country Trash And / God's got a heaven for Country Trash.*[22]

Trøsten finnes i at de siste skal bli de første.

En skal være forsiktig med beinhard sosialistisk retorikk om man skal vinne venner som Cash. Dette er viktig å huske for norsk venstreside om de ønsker en reel allianse med det andre Amerika.

Hva kan så være mulige forklaringer på amerikanernes individfokuserte løsninger på samfunnets onder? Den historiske erfaringen som har formet amerikanernes verdensanskuelse, og derigjennom preget både den offentlige og private oppdragelsen, kan hjelpe oss noen skritt mot en forståelse.

Den fremste forklaringen ligger i den erfaringen utvandrerne gjorde. Fordi utvandringsstømmen var konstant var det lite hensiktsmessig for arbeidere å organisere seg fordi bedriftseierne alltid kunne erstatte "slitsomme" arbeidere med nye immigranter. Fordi investeringspotensialet nærmest var uendelig, var den mest fornuftige løsningen for å komme seg ut av materielt stusselige kår individuell. Ved å arbeide hard noen år med minst mulig forbruk, kunne en arbeider i USA legge seg opp penger og investere dem i en bedre tilværelse enn det industrien i Chicago kunne tilby. Det krevde ståldisiplin og en god porsjon hell, ikke alle hadde begge deler. Den Amerikanske drømmen sier du? Ikke helt, bare en svært mild og realistisk utgave av den.

En vedvarende høy innvandring, fikk konsekvenser for mulighetene for en bred og effektiv fagorganisering. Det ble i løpet av 1800-tallet og i alle fall frem til 1920 derfor skapt en individfokusert strategi for sosial mobilitet. Fordismen som preget mange bedrifter etter 1890-årene forsterket denne individfokuserte strategien. Ved å love arbeidere som holdt seg i skinnet (det vil si var gift, ikke drakk for mye, og jobbet godt) fast arbeid med en lønn som kunne forsørge hele familien og i tilegg gi muligheter for bilkjøp etter en del år, ble målet konkurranse arbeiderne i mellom om å få disse attraktive jobbene.

Dette ble videre forsterket av at symbolet for de *harde kollektive løsninger* (kommunisme og fascisme) etter 1945, ble et stalinistisk, krigsherjet Sovjetunionen og et brutalt, morderisk, utbombet nazityskland. Samlet i begrepet totalitarisme. Symbolet for de milde kollektive løsninger var et Europa i ruiner som etter krigen var et u-land og katastrofeområde i de fleste amerikaneres øyne. Cash var en av dem som så det slik, samtidig så han fattigdommen og nøden i Amerika på nært hold, det er fristende å si at dette var det som ble essensen i Cash sin habitus, en habitus han deler med en rekke andre amerikanere, kanskje så mye som 30-40 prosent, eller hva tror

du herr Galtung?

Noter

1. *Know your enemy* fra platen Rage Against the Machine: *Rage Against the Machine* 1992.
2. Foredrag
3. Willis, Herman 2003, *Ich bin ein Amerikaner*.
4. Det om Orientalisme gjelder i særskilt grad Bromark & Herbjørnsrud 2003, *Frykten for Amerika*
5. For alle de som ikke var unge og rebelske i perioden 1990-96, Zack De La Rocha var vokalist og tekstforfatter, først i hardcore bandet *Inside Out* og senere i det betraktlig mer kjente *Rage Against the Machine*. Zack ble raskt et ikon for unge nysosialister med sine svært politiske tekster. De talte om å styrte statsmakten og rette opp i alt som luktet av sosial ulikhet og dobbeltmoral i det amerikanske samfunnet. Gjennom *Rage Against the Machine* fikk både Chè og Molotov Cocktails sin renessanse som identitetsikoner. Zack ble stadig mer politisk, helt til resten av bandet (også de uttalte kommunister) fikk nok og startet for seg selv. Etter hva jeg har hørt har Zack viet seg fult og helt til "politikken". Han reiser rundt og taler om Indianernes rettigheter, nødvendighetene av revolusjon etterfulgt av en slags indianerispirert kommunalisme/anarkisme/total demokrati. Chiapas var alltid en fanesak for Zack. Et lyrisk eksempel jeg egentlig hadde planer om å inkorporere i teksten men som jeg fant ut ble for langt kommer med her, mest fordi det er en god illustrasjon på Zacks holdninger, og fordi den er fengende: *Movements come and movements go / Leaders speak, movements cease / When their heads are flown/ 'Cause all these punks / Got bullets in their heads / Departments of police, the judges, the feds / Networks at work, keepin' people calm / You know they went after King / When he spoke out on Vietnam / He turned the power to the have-nots / And then came the shot* (Wake up, fra Rage Against the Machine: *Rage Against the Machine*, 1992).
6. *Take the Power Back* fra plata Rage Against the Machine: *Rage Against the Machine* 1992.
7. Den enorme popularitet og høye anerkjennelsen Johnny Cash har i USA har for nordmenn vært noe utydelig. Jeg tror dette har å gjøre med at vi tror vi kjenner amerikansk populærkultur slik amerikanerne kjenner den. Men det er snarere slik at vi henter broker av amerikansk populærkultur og omformer det til vårt eget. For å illustrere hvilken popularitet Cash har i USA bør vi tenke Elvis og Beatles. Johnny Cash solgte på toppen av sin karriere i 1969, mer enn 250 000 album pr måned. Har samlet solgt mer enn 50 millioner album. Har hatt mer en 130 hits på *the Billboard Country singles chart*. Og er således et tungt symbol for det *the self made man*.
8. For de som ikke kjenner dette plateselskapet: Flere av artistene tilknyttet *American recordings* har et radikalt, verdiliberalt, sosialt og politisk engasjement. Selskapets logo er et Amerikansk flagg som henger opp ned.
9. Altså en Jesus av den typen vi finner i Catolisisme Wow! for de som husker filmen *Dogma* 1999.
10. Cash 2000b, *I guess things happen that way*
11. Cash 1969, *San Quentin*
12. Cash 2001, *Man in Black*
13. Johnny ble født i 1932 og familien Cash fikk en gård som en del av *New Dea* programmet.
14. Cash 2003, *Five feet high and risin'*
15. Cash 2000a, *Man in White*
16. Cash 1969, *San Quentin*
17. Dette fokuset på å frembringe empati ovenfor de svake og kanskje kriminelle er noe vi også finner i et annet av Amerikas myteomspunnede artister nemlig Elvis Presley når han synger *In the Ghetto*.
18. Cash 1968, *Folsom prison blues*
19. Cash 2001, *Don't take your guns to town*
20. Begrepsparret *Have* og *Have-nots,* som gjerne brukes i USA, der mange europeere ville brukt diverse klassebegreper, er illustrerende i seg selv. Have og Have nots tar utgangspunkt kun i økonomiske midler, i motsetning til klasse som peker hen mot flere likhetspunkter enn økonomisk ståsted. Fordi hvem som er Have og hvem som er Have nots kun tar utgangspunkt i økonomiske forhold dekker ikke begrepene strukturen, og arvligheten i forskjellene mellom folk slik klasse begrepet evner å fange inn. Begrepsparret kan sammenliknes med det norske; fattig og rik, altså mer tilfeldig mer personavhengig og individuelt enn klasse.
21. Cash 2001, *Man in Black*
22. Cash 2002, *Country Trash*

Drive in: Naturhistorisk museum.

Ford Motor Company Pavilion. Magic Skyway exhibit. På verdensutstillingen i New York i 1964-65 deltok de store amerikanske bilprodusentene Ford, General Motors og Chrysler. I Fords paviljong var det en "time tunnel" som presenterte Walt Disneys versjon av historien fra oldtid til fremtid. Tilskuerne satt i Ford convertibles 1964 mens ble trukket gjennom dioramaer og hørte kommentorstemmer på bilradion. En redaktørene i Newsweek beskrev det hele slik før utstillingen åpnet: "prehistoric beasts with intestines of transistors, magnetic tape, and air pumps will fight, feed, and slog through primeval swamps; cavemen will move about, grunt, wave, hunt animals, paint cave figures, and in the words of a Ford Pavilion official, one of Henry Ford's forebears will invent the wheel". Rundturen endte med et glimt av fremtidens "Space City".

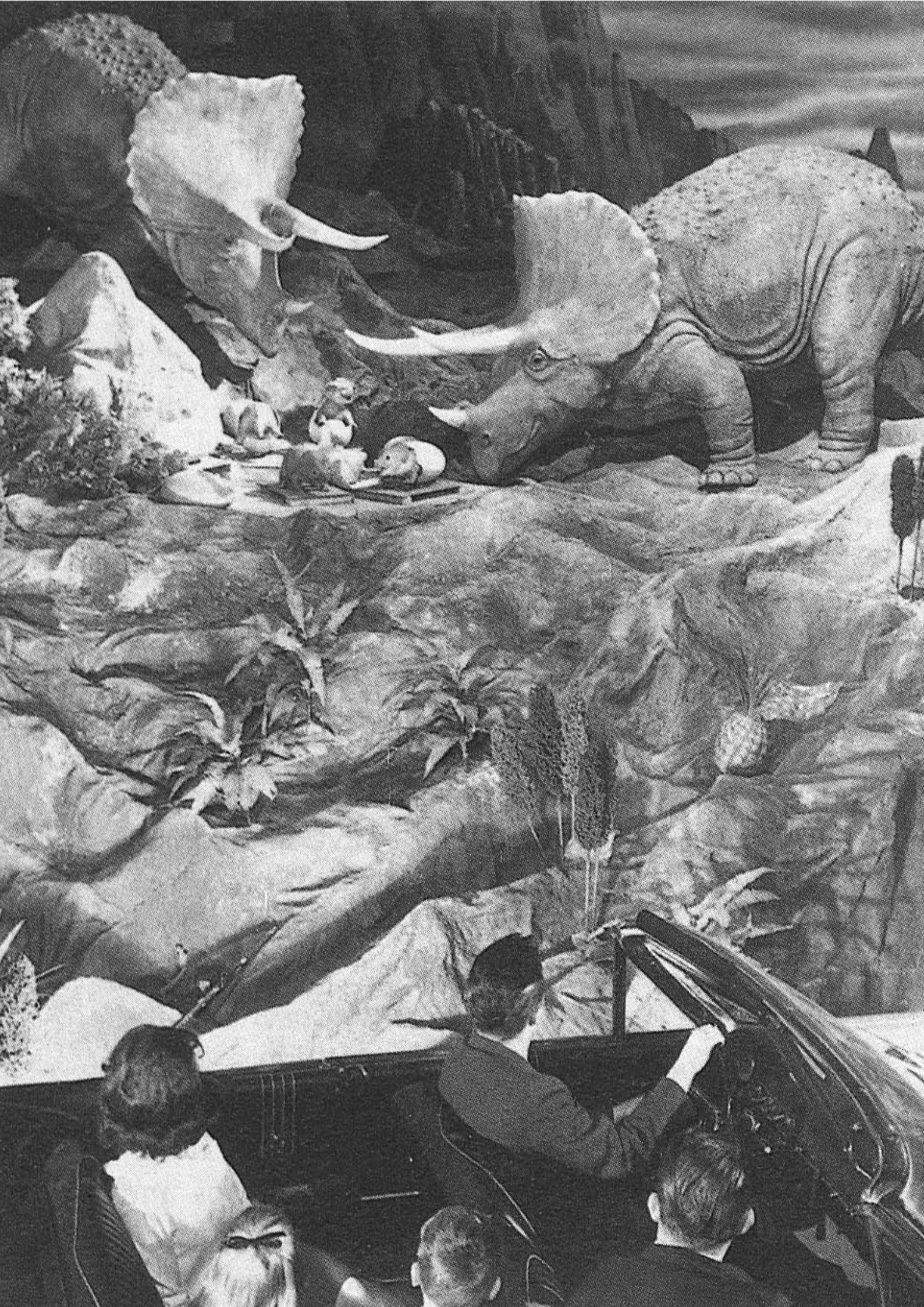

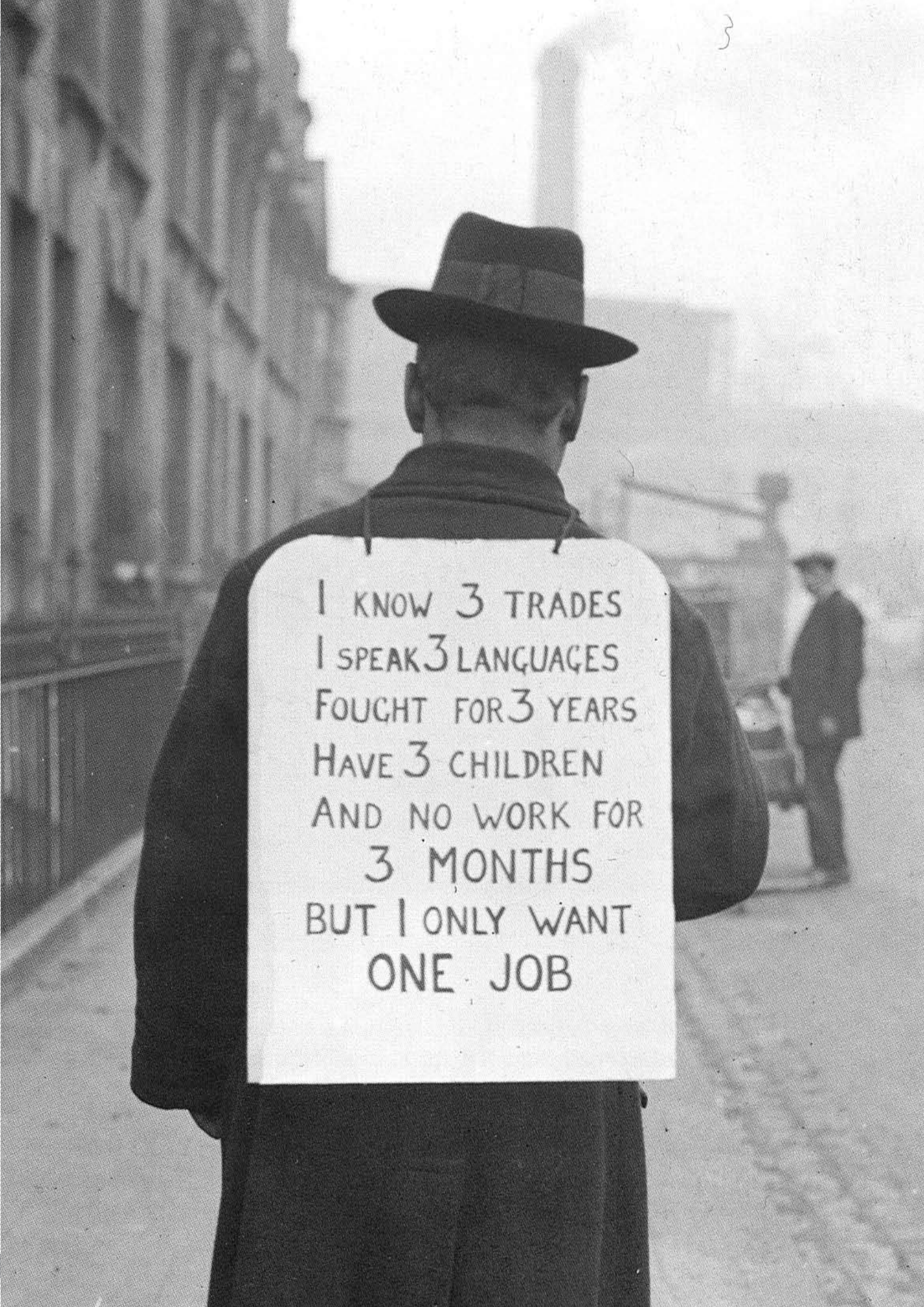
I KNOW 3 TRADES
I SPEAK 3 LANGUAGES
FOUGHT FOR 3 YEARS
HAVE 3 CHILDREN
AND NO WORK FOR
3 MONTHS
BUT I ONLY WANT
ONE JOB

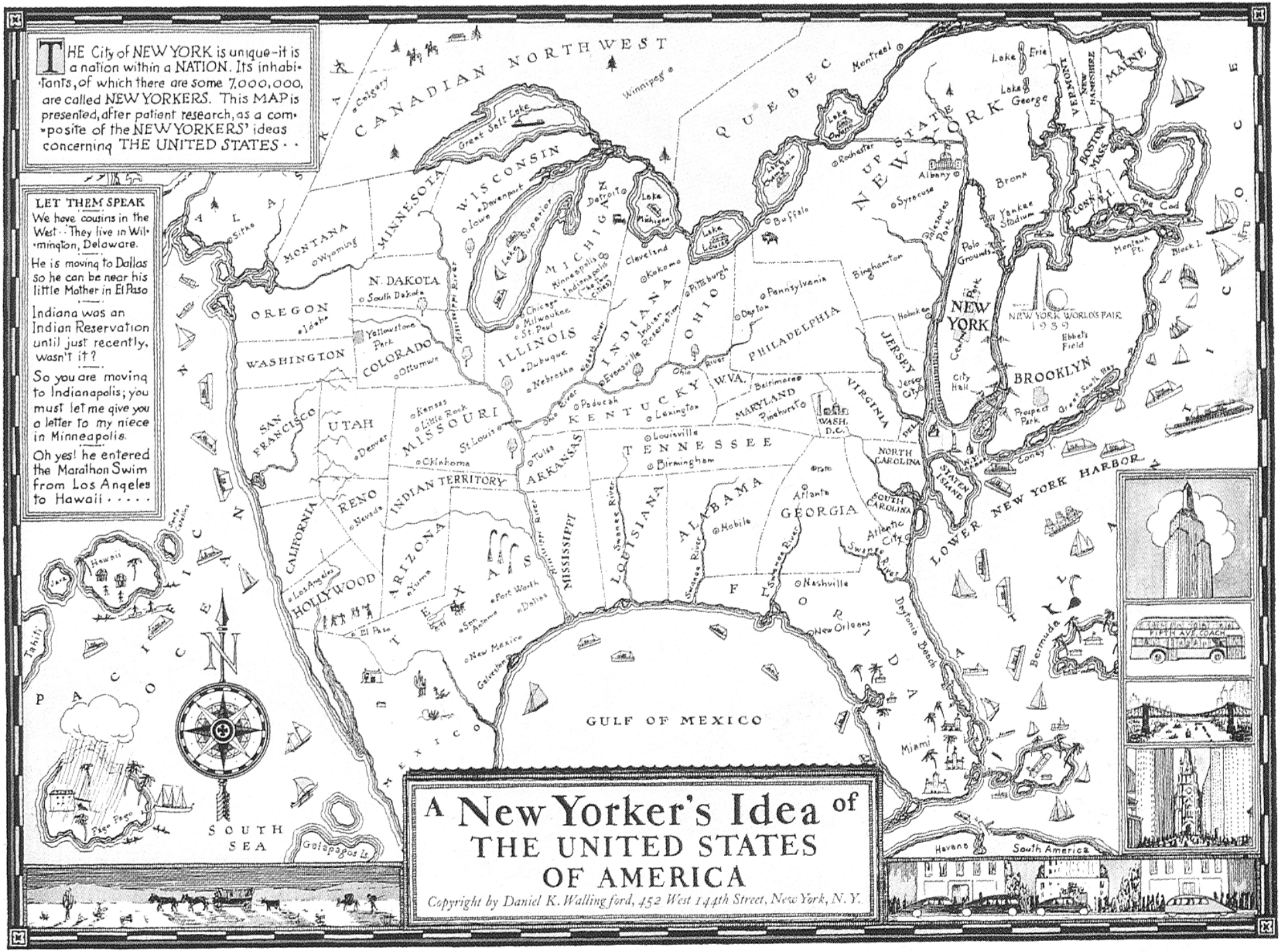
THE City of NEW YORK is unique—it is a nation within a NATION. Its inhabitants, of which there are some 7,000,000, are called NEW YORKERS. This MAP is presented, after patient research, as a composite of the NEW YORKERS' ideas concerning THE UNITED STATES . . .
LET THEM SPEAK
We have cousins in the West . . They live in Wilmington, Delaware.
He is moving to Dallas so he can be near his little Mother in El Paso
Indiana was an Indian Reservation until just recently, wasn't it?
So you are moving to Indianapolis; you must let me give you a letter to my niece in Minneapolis.
Oh yes! he entered the Marathon Swim from Los Angeles to Hawaii . . . . .
CANADIAN NORTHWEST
QUEBEC
NEW YORK STATE
MAINE
VERMONT
NEW HAMPSHIRE
MASS.
CONN.
MONTANA
MINNESOTA
WISCONSIN
MICHIGAN
N. DAKOTA
South Dakota
OREGON
WASHINGTON
COLORADO
ILLINOIS
INDIANA
OHIO
PENNSYLVANIA
PHILADELPHIA
NEW YORK
NEW YORK WORLD'S FAIR 1939
BROOKLYN
JERSEY
WEST VIRGINIA
MARYLAND
VIRGINIA
KENTUCKY
TENNESSEE
MISSOURI
KANSAS
UTAH
CALIFORNIA
NEVADA
ARIZONA
INDIAN TERRITORY
ARKANSAS
LOUISIANA
MISSISSIPPI
ALABAMA
GEORGIA
NORTH CAROLINA
SOUTH CAROLINA
FLORIDA
TEXAS
NEW MEXICO
HOLLYWOOD
SAN FRANCISCO
RENO
Yellowstone Park
Chicago
Milwaukee
St. Paul
Minneapolis
Indianapolis
Cleveland
Detroit
Buffalo
Rochester
Albany
Syracuse
Binghamton
Pittsburgh
Dayton
Cincinnati
Louisville
Lexington
Paducah
Evansville
Nebraska
Dubuque
Kansas
Little Rock
St. Louis
Oklahoma
Tulsa
Denver
Ottumwa
Omaha
Lincoln
Kansas City
Memphis
Birmingham
Atlanta
Mobile
Nashville
New Orleans
Fort Worth
Dallas
San Antonio
El Paso
Galveston
Los Angeles
Phoenix
Sitka
Calgary
Winnipeg
Montreal
Lake Erie
Lake George
Lake Champlain
Lake Ontario
Lake Michigan
Lake Superior
Great Salt Lake
Bronx
Yankee Stadium
Polo Grounds
Palisades Park
Boston
Cape Cod
Montauk Pt.
Block I.
Central Park
City Hall
Ebbets Field
Prospect Park
Great South Bay
Coney I.
Jersey City
Holland
Baltimore
Pinehurst
Wash. D.C.
Atlantic City
Staten Island
Lower New York Harbor
Swannee River
Daytona Beach
Miami
Havana
South America
Bermuda
Hawaii
Tahiti
Pago Pago
Galapagos Is.
South Sea
Gulf of Mexico
Mexico
Pacific Ocean
Atlantic Ocean
A New Yorker's Idea of THE UNITED STATES OF AMERICA
Copyright by Daniel K. Wallingford, 452 West 144th Street, New York, N. Y.

"I keep hearing on TV that this 'globalization" is good for Americans. I don't know why they think they know that, because nobody ever tried it before, but that's what they keep telling us. All I know is, it ain't particularly good for you if you live in Alleghany County, North Carolina. We lost three factories to Mexico […] That's Mexico three, Alleghany County, one".[1]

"Rock and roll practice is a form of resistance for generations with no faith in revolution".[2]

"Rock and roll is an insiders art which functions to position its fans as outsiders".[3]

Bruce Springsteen 1973-2005:
Det "andre Amerikas post-industrielle" ansikt

Dette essayet kaster et kort blikk på fenomenet Bruce Springsteen, hans politiske virksomhet og hans tekster. Hovedargumentet i fremstillingen er at Springsteen er en god inngang til vesentlige sider ved den amerikanske opposisjonen til ny-konservatismen fra og med begynnelsen av 1970-tallet; en opposisjon jeg her velger å kalle for det "andre Amerika".[4]

Av Jardar Sørvoll

I løpet av Bruce Springsteens karriere som plateartist (1973-2005), har USA gjennomgått omfattende endringer på mange samfunnsområder. Springsteen, som allment regnes for å være en av populærmusikkens beste kronikører av det amerikanske samfunnet, har utvilsomt latt seg prege av disse endringstrekkene. Dette gjelder kanskje spesielt for den "modne Springsteen", grovt sett fra og med utgivelsen av *Nebraska* i 1982. Den artisten vi møter da, er etter mitt skjønn en interessant representant for det "andre Amerika"; her definert som den liberale opposisjonen til ny-konservatismen vi forbinder med Reagan og Bush. Han viser oss blant annet det "andre Amerikas" individualisme, nasjonale sinnelag, begrensningene ved dets radikalisme, og dets avmaktsfølelse og mangel på alternativer i møte med globaliseringsprosessenes markedsøkonomiske logikk. I tillegg gir en analyse av mannen fra Freehold, New Jersey, etter min oppfatning et sjeldent godt innblikk i rockemusikkens innerste vesen, så vel som til dens funksjon i det amerikanske samfunnet etter andre verdenskrig. Et annet poeng som synes verdt å nevne er at amerikanere flest antagelig får sitt bilde av hva Amerika er, har vært og kan bli, i stor grad formet av hvilke fortellinger som møter dem i populærkulturen. Et studium av et av de største populærkulturelle fenomenene de siste tretti årene kan slik sett være minst like verdifullt som for eksempel en analyse av en profesjonell historiker eller forfatter, som de fleste ikke har hørt om, langt mindre lest, hvis en ønsker en bedre forståelse av det "andre Amerika".

I begynnelsen av denne fremstillingen vil jeg kort skissere noen av de mest sentrale utviklingstrekkene i det amerikanske samfunnet i perioden 1973-2005. Deretter vil jeg relatere disse endringene til Springsteen, og det jeg kaller for det "andre Amerika".[5]

Fra "industrisamfunn" til hva slags samfunn?

Arbeidslivet har gjennomgått omfattende forandringer. I 1970 var 35 prosent av den samlede sysselsettingen i industrisektoren, i 1990 hadde andelen som arbeidet med "tradisjonell" vareproduksjon, sunket til omlag 20 prosent. På samme tid økte den samlede sysselsettingen i tjenestesektoren fra 57 til 72 prosent.[6] Denne forflyttningen fra industri- til tjenesteproduksjon har fortsatt fram til i dag. På bakgrunn av arbeids- og produksjonssfærens sentrale rolle for andre samfunnsfelter, har mange kommentatorer ment å kunne se en overgang fra "industrisamfunn" til et "postindustrielt samfunn", eller eventuelt et skifte fra "industrisamfunn" til "informasjonssamfunn". Enkelte samfunnsvitere, som gjerne kan knyttes til høyresiden i politikken, har lovprist denne utviklingen. Disse kontrasterer tjeneste- og informasjonssektoren, med sin påståtte vektlegging av kunnskapen til den autonome arbeider, opp mot industrisamfunnets monotone og uselvstendige slit. Videre mener de at det "post-industrielle" informasjonssamfunnet på sikt vil innebære en helt ny tidsalder i menneskehetens historie; en realisering av en utopi om "frihetens rike", hvor ekte demokrati, velstand og fred mellom nasjoner råder.
De fleste vil nok imidlertid hevde at denne optimismen er

fullstendig ubegrunnet, ettersom mange trekk ved det gamle "industrisamfunnet" har fortsatt inn i det "nye samfunnet", om det da i det hele tatt er grunnlag for å tale om fremveksten av en ny samfunnsform.

For det første var de fleste av de nye jobbene i tjenestesektoren lavt betalte *Mcjobs,* hvor graden av fagorganisering og jobbsikkerhet var lav. De jobbene som forsvant i industrisektoren hadde ofte hatt en høyere grad av jobbsikkerhet og fagorganisering.[7] Generelt er heller ikke tjenestesektoren preget av et friere og mindre monotont arbeidsliv. Det har vist seg at informasjons- og kommunikasjonsrevolusjonen utmerket lar seg forene med en rutinepreget arbeidsdag.[8]

Videre er forflyttingen fra industri- til tjenesteproduksjon dels en konsekvens av at den globale markedsøkonomiens logikk har tvunget bedrifter til å "rasjonalisere" produksjonen. De økonomiske globaliseringsprosessene, med sine flernasjonale selskaper og asiatiske tigere, har gjort det lønnsomt å flytte produksjon og investeringer til lavkostland. Ett av globaliseringens resultater har dermed vært at fabrikkarbeidere, spesielt på østkysten, fra *New England* statene til Illinois, har mistet jobben i hopetall.[9] Og de kan bare med vanskelighet finne seg en ny jobb med tilsvarende betaling, status og verdighet. Deres ferdigheter er gjerne spesifikt tilpasset en bestemt produksjonsmåte, og det er derfor langt enklere sagt enn gjort å omskolere seg til frisører eller "informasjonsmedarbeidere". Tap av inntekt og sosial anseelse har således gjort mange ute av stand til å delta i samfunnet som fullverdige borgere.

Det kan dermed virke som om sysselsettingsforflyttingen fra industri- til tjenestesektoren ikke innledet noe som lignet på "frihetens rike" i det amerikanske samfunnet. Tvert imot har mange opplevd å være offer for økonomiske krefter utenfor deres egen kontroll, med det tap av frihet og myndighet dette innebærer. Denne umyndiggjøringsprosessen står i direkte kontrast til *The American Dream*, det amerikanske samfunnets store fortelling om seg selv, ettersom få arbeidsledige mennesker kan sies å ha vært herre over sine egne livsbetingelser, *in the pursuit of happiness*. Tilstedeværelsen av denne ansvars- og selvhjelpsideologien, som en kan følge tilbake til den amerikanske republikkens fødsel på slutten av 1700-tallet, kan nok gjøre det å mislykkes til noe særskilt skamfullt. Eller med andre ord: der hvor troen på individet er sterk, og betydningen av overindividuelle strukturer undervurderes, blir enkeltmenneskets fall, kan tenkes, desto mer alvorlig for de det gjelder.

På samme tid har USA fortsatt ett av verdens største bruttonasjonalprodukt, bare slått av Luxembourg.[j] Dette faktum skjuler imidlertid at det stadig ble større økonomiske forskjeller mellom folk i perioden 1973-2005. I 1979 hadde den rikeste prosenten av befolkningen kontroll over 20 prosent av de materielle ressursene, i 2004 hadde den mest velstående prosenten av befolkningen økt sin andel til 40 prosent.[11] Videre finnes det selvfølgelig en stor og relativt ressurssterk middelklasse. Dette har heller ikke gjort det enklere å være arbeidsledig eller *working poor.*

Ny-liberalisme, kulturkamp og pessimisme

På tross av de økende forskjellene og avindustrialiseringen har ikke økonomiske problemstillinger alltid stått i sentrum av amerikansk politikk i perioden 1973-2005. Mange har derfor antydet at politikkens to hovedstrømninger, ny-konservatismen og liberalismen, i løpet av perioden kom til en stilltiende enighet om å neglisjere det økonomiske systemet og dets virkninger. Amerikansk politikk tok dermed en "myk" vending i dette tidsrommet, hevdes det gjerne. De to hovedstrømningene har nærmere bestemt stått mot hverandre i en kulturkamp, som omfatter blant annet abortspørsmålet, forholdet mellom stat og religion og minoriteters rettigheter, for å nevne noe av de viktigste sakene. En snakker således om en forflytting fra økonomi- til verdispørsmål, en forflyttning som innebærer en mer eller mindre bevisst manipulering av de store massene, en tilsløring av de økonomiske forskjellene og den globale markedsøkonomiens menneskelige konsekvenser.[l]

Dette er åpenbart en grov forenkling av den politiske utviklingen i det aktuelle tidsrommet, men resonnementet holder ett stykke på vei.[12] Presidentene Ronald Reagan og George W. Bush, er således de mest kjente representantene for en "ny-konservatisme" som kombinerer ny-liberalisme, nasjonalpatriotisme og verdikonservatisme. Denne strømningen har hatt det politiske initiativet og det retoriske overtaket siden Reagan vant Presidentvalget i 1980, men har hele tiden konkurrert mot en mer liberal retning innenfor amerikansk politikk.[13] Denne liberale strømningen, som kan knyttes til det Demokratiske partiet, har vært minst like forpliktet til en ny-liberal økonomisk politikk, men var og er langt mindre konservativt i verdispørsmål.[14] For øvrig er det denne strømningen som etter min oppfatning representerer det som med størst grad av rimelighet kan karakteriseres som det "andre Amerika". Og dette er et "annet Amerika" som åpenbart har svært lite å gjøre med noen form for radikal politisk praksis, selv om det til tider, spesielt i forbindelse med valgkamper, har laget bekymrede, men akk så nytteløse, opprop mot de amerikanske storselskapenes beslutninger om å flytte produksjon og kapital utenlands. Hoveddelen av det Demokratiske partiet forlot slik sett den progressive, sosialliberale politikken fra *New Deal*-(1932-40) og *Great Society*-tradisjonen (1960-tallet) i løpet av perioden. Denne utviklingen hadde kommet langt allerede fra Jimmy Carters periode som President (1976-1980), men ble enda tydeligere på 1990-tallet, da Bill Clinton erklærte at "*the era of big government is over*"[15] og Al Gore, hans visepresident, var medforfatter på en artikkel ved navnet "*Rolling back the State*".[q]

Mange forlot riktignok den sosialliberale tradisjonen med et ubehag, eller uten å vedkjenne for seg selv og andre at de faktisk hadde forlatt den. Det var få som hilste ny-liberalismen velkommen med glede. Det "andre Amerika", eller i det minste en del av dets representanter, har til og med holdt fast på idealet om et samfunn hvor de økonomiske forskjellene er langt mindre enn det som var tilfelle i perioden 1973-2005, men det har vært sparsomt med initiativ som har forsøkt å virkeliggjøre dette idealet i praksis.[16]

Endringene i synet på stat og økonomi i det Demokratiske partiet, reflekterer dype endringer i politisk kultur og har en

parallell i utviklingen innenfor de sosialdemokratiske partiene i Vest-Europa. Den keynesianske styringstroen, forbundet med den enestående vekstperioden etter 2.verdenskrig, ble i begge tilfeller erstattet av mer eller mindre utpreget ny-liberalisme og styringspessimisme etter stagnasjonen i verdensøkonomien i 1973. I Amerika bidro også dessillusjonen med Vietnam-krigen, *Watergate,* og det som ble opplevd som USAs svekkede stilling i internasjonal økonomi og politikk, til at etterkrigstidens framskrittstro ble utfordret av en ny og konkurrerende tidsånd, preget av retningsløshet og mismot. Dette kom også til uttrykk i populærkulturen, hvor filmer som Roman Polanskis *Chinatown* og Martin Scorseses *Taxi driver*, ga utrykk for en mørk og usikker stemning. På slutten av 1970-tallet kunne det dermed virke som USA var en nasjon på vaklende føtter.

Historiens slutt= kynisme?

Ronald Reagan lyktes imidlertid relativt godt med å bekjempe denne tidsånden på begynnelsen av 1980-tallet. Mens borgerrettighetsbevegelsens fremmarsj stoppet opp, og den brede koalisjonen av progressive krefter fra studentopprørets tid oppløste seg i sine enkelte bestanddeler, som for eksempel i miljø- og kvinnebevegelsen, maktet Reagan og hans strateger å tømre sammen en enkel og helhetlig visjon for den amerikanske nasjon.[17] Visjonen var basert på forestillingen om det private initiativ og *The American Dream*, og tanken om at en storstilt nasjonalpatriotisk og militær mobilisering til slutt ville knekke Sovjetunionen eller *The Evil Empire*, som det het på Reagansk. Da Sovjetunionen og kommunismen brøt sammen i årene like før og etter 1990, lenge før noen i USA kunne tenke seg, ble det av mange tolket som et tegn på at Reagans strategi hadde lykkes. USA hadde vunnet den kalde krigen, het det gjerne. En forsker tilknyttet Bush-administrasjonen (1988-92), ved navn Francis Fukuyama, hevdet sågar at menneskeheten hadde kommet til historiens endepunkt. Med dette mente han ikke at verden var i ferd med å gå under, men at det borgerlige demokratiet og kapitalismen var institusjoner som tilfredsstilte alle menneskets behov og dermed ikke var mulig å forbedre. Mer konkret hevdet han, at de tilfredsstilte menneskets behov for likeverdig og gjensidig anerkjennelse blant sine artsfrender. Slik sett hevdet han at menneskehetens historie, fra dag en, var forutbestemt til å ende opp med disse institusjonene. Som idé kunne ikke demokratiet og kapitalismen forbedres. Derfor ville deres idé i stadig større grad komme til uttrykk i den materielle verden. Til sist ville hele verden dekkes av disse institusjonene, noe som igjen ville sikre en evig fredstilstand på jorden. Dette var, i korte og grove trekk, Fukuyamas tese på begynnelsen av 1990-tallet.[18]

De fleste mente riktignok at Fukuyama hadde gått for langt i sin nyhegelianisme, men for en god del, kanskje de fleste, fremsto likevel kapitalismen og det vestlige demokratiet som det eneste gjenværende og mulige alternativet. Mange mente de levde i den beste av alle mulige verdener, selv om det fantes relativt store grupper som slet for å opprettholde en anstendig tilværelse, i egne og andres øyne, ikke minst i USA, hvor det fantes en betydelig og økende fattigdom. Like fullt: den sosialistiske samfunnsmodellen hadde spilt fallitt: "*There is no alternative*", som Margaret Thatcher skal ha sagt. Historien slutter selvfølgelig aldri, verken på den ene eller annen måte, men omkring 1990 benektet den dominerende tidsånden dette faktum. Dette utløste imidlertid ikke bare feststemning rundt omkring i verden: kynisme og politisk likegyldighet var vel så vanlige reaksjonsformer. Dermed må en i hvert fall gi Fukuyama delvis rett i at tidspunktet for historiens slutt, da alle problemer tilsynelatende var løst, hadde et betydelig innslag av kjedsomhet og ubehag heftet ved seg.[19]

Stemningen på begynnelsen av 1990-tallet ga seg sine klare utslag i den amerikanske ungdomskulturen. Nærmere bestemt kan det virke som ungdomsgenerasjonene i økende grad ble avpolitisert, i og for seg ikke helt unaturlig i en situasjon hvor en triumferende *mainstream*kultur syntes lite mottagelig for nye initiativ og impulser. Kynisme og politisk likegyldighet var imidlertid på frammarsj allerede før murens fall, slik blant annet Brett Easton Ellis fremstilling av et collegemiljø i *Less than Zero* fra 1985 er et, riktignok noe ekstremt, uttrykk for.[20]Jeg forveksler imidlertid ikke forfatterskapet til Easton Ellis' og dets tilbøyelighet henimot nihilisme, med den gjengse holdningen til politikk blant ungdom i USA. Likevel synes det klart at det er klare forskjeller på "ungdomsopprørene" på 1960- og 1970-tallet og situasjonen i tiårene etter.[21]

Springsteen og det "andre Amerika"

I det som følger håper jeg å vise at Springsteen med rette kan beskrives som en representant for det "andre Amerika" på minst to ulike måter. For det første har han både i sin politiske atferd, og i sin virksomhet som artist, tatt et klart standpunkt i kulturkampen: Springsteen står etter min oppfatning fjellstøtt i den liberale leiren. Hans liberale profil og tilhørigheten til venstresiden i amerikansk politikk har etter min oppfatning vært tydelig helt fra begynnelsen av 1970-tallet. Springsteen har imidlertid gjennomgått en gradvis politisk modningsprosess. Hans politiske og sosiale bevissthet har stadig blitt bedre utviklet, spesielt fra begynnelsen av 1980-tallet, da mye kan tyde på at han opplevde en slags oppvåkning.[22] En kan derfor si at Springsteen inntok et mer prinsippfast og konsistent verdiliberalt standpunkt etter hvert som frontene i kulturkampen ble klarere definert utover på 1980-tallet. Dette kommer blant annet til uttrykk i hans forhold til kvinner, både i privatlivet og slik han skildret dem i sine tekster. Tidlig i karrieren hendte det titt og ofte at kvinnegrupper kritiserte han for å føre et kvinnediskriminerende språk i mange av sine sanger, som ganske riktig rant over med *babys* og *little girls*. Det finnes nok også et anselig antall semesteroppgaver i "kjønn og kultur" på amerikanske universiteter, hvor Springsteens arbeider blir gjenstand for kritisk gjennomgang med kjønnspolitiske briller. Mange av disse semesteroppgavenes konklusjoner vil nok harmonere med samfunnsgeografen Pamela Moss' påstand om Springsteens tidlige tekster er "..(an) expression of the oppression of women".[23] I dag har imidlertid Springsteen etter eget utsagn tatt til seg en god del av den feministiske kritikken. Han har selv uttalt at han verken fremstilte, eller lyktes i sine egne forhold med kvinner på noen spesielt god måte før 1987.[24] Året han fant fram til sin nåværende kone Patti Scialfa og ga ut platen *Tunnel of love*, som i stor grad er en skildring av det moderne, likestilte forholdet mellom mann og kvinne. *Tunnel of love* kan i det hele tatt tolkes som en eneste lang problematisering av det skjøre høymoderne kjærlighetsforholdet, som bare holdes sammen av følelser og kommunikasjon og som dermed nærmest er i kontinuerlig fare

for å bryte sammen. Forventninger fra det omkringliggende samfunnet om livsvarig trofasthet er fraværende i sangene på denne platen. Springsteen markerte således klar avstand til de ny-konservatives patriarkalske familieideal. Hans verdiliberale ståsted kom imidlertid også til uttrykk på andre måter i løpet av 1990-tallet. Mest omtalt er kanskje hans åpne holdning til lesbiske og homofile. Dette har blant annet kommet til uttrykk i flere intervjuer og gjennom hans bidrag med *Streets of Philadelphia* til filmen *Philadelphia*, som har storsamfunnets manglende toleranse overfor homofili og HIV/AIDS som sin hovedtematikk.

Fra slutten av 1970-tallet deltok han også på arrangementer som hadde en mer eller mindre liberal profil. Mellom annet deltok han på en konsert mot atomvåpen i 1979, hvor han spilte *Roulette*, som skildrer en familiefars utrygghet og sinne overfor myndighetene i lys av trusselen de kjernefysiske våpnene representerte i den kalde krigens dager. På samme konsert nektet imidlertid Springsteen å skrive under på et opprop mot atomvåpen. Dette var primært prinsipielt betinget. Det var få som tvilte på hva Springsteen mente om saken. Han spilte tross alt på konserten. Likevel ønsket Springsteen å bevare sin politiske nøytralitet. Han ønsket å være artist, ikke politiker.[25] Det har imidlertid sjelden vært grunn til å tvile på hvor Springsteen har hatt sin politiske tilhørighet, og i 2004 kastet han seg inn i politikken i forbindelse med motstanden mot Irak-krigen og den amerikanske presidentvalgkampen. Springsteen støttet John Kerrys kandidatur i likhet med mange andre størrelser fra musikk- og filmverdenen. Som en av de mest kjente artistene i USA ble han dermed for alvor en del av kulturkampens skittkasting. Springsteen opptrådte i den forbindelse stadig oftere som *badguy* i en av de nykonservatives favoritthistorier: den om den verdensfjerne østkystelitisten som ikke forstår seg på vanlige folk. I dag kan en således finne konservativt orienterte nettsider hvor Springsteen blir fremstilt som en ketsjupblødende, kaffelattédrikkende, rikmannsliberaler, som ikke forstår seg på verdiene til folk flest.[17] Denne karikerte fremstillingen medfører åpenbart en del riktighet, endog på et trivielt nivå. Springsteen er selvfølgelig både rik og liberal, til og med mange milliardær og lyserød, men å si at han er elitistisk eller mangler kontakt med vanlige menneskers hverdag synes i beste fall å være misvisende påstander. Han er i alle tilfelle verken mer elitistisk eller verdensfjern enn sine ny-konservative meningsmotstandere.

Springsteen er imidlertid også en representant for det "andre Amerika" på en annen, og kanskje mer interessant måte. Det er hans interesse og omtanke for de fattigste og mest desperate menneskene i det amerikanske samfunnet, jeg her tenker på. Springsteen har selv arbeiderbakgrunn – moren jobbet som sekretær, faren var vekselvis arbeidsledig, fabrikkarbeider, bussjåfør og nattevakt – og skriver ofte ut i fra arbeidernes eller de underprivilegertes perspektiv. Dermed går tankene også til det den amerikanske sosialdemokraten Michael Harrington (1928-1989) på 1960-tallet kalte for *The Other America*. I boken *The Other America: Poverty in the United States* (1962) – som hadde en noe uklar, men like fullt reell innflytelse på Kennedy-adminstrasjonen og Lyndon B. Johnsons krig mot fattigdom på 1960-tallet – vender Harrington blikket mot taperne i et samfunn som ellers preges av økende materiell velstand.[26] Det er nettopp det samme Springsteen gjør i mange av sine sanger. Spesielt gjelder dette for plater som *Nebraska* (1982), *Born in the USA* (1984) og *The Ghost of Tom Joad* (1995), men det er allerede synlig i enkelte sanger på dobbeltalbumet *The River* fra 1980. Gjennom veldedighetskonserter og pengebidrag har han også vist sin støtte til de underprivilegerte gruppene i det amerikanske samfunnet, inkludert grupper som afro-amerikanere og spansktalende, som i liten grad har kjøpt hans plater eller frekventert hans konserter. På N*ebraska*-turneen på begynnelsen av 1980-tallet donerte han videre penger til arbeidsledige, vietnamveteraner og andre verdige trengende. Springsteen, som selv kommer fra den amerikanske industriens opprinnelige kjerneområde, har også vært engasjert i arbeidet for å stagge globaliseringsprosessenes ødeleggende konsekvenser for amerikansk industrisysselsetting, blant annet gjennom å bidra til en mislykket aksjon for å hindre en fabrikknedleggelse i hjembyen Freehold, New Jersey.[27] Globaliseringens menneskelige konsekvenser har også vært et tema i hans tekster. Det er spesielt platen *The Ghost of Tom Joad* fra 1995 jeg her sikter til. Det kan dermed virke som Springsteen, på grunn av sin befatning med det økonomiske systemets konsekvenser, bryter med min definisjon av det "andre Amerika". En må imidlertid legge til at heller ikke Springsteen, verken i sine tekster eller gjennom sin politiske virksomhet, har lansert noen plausible alternativer til globaliseringsprosessenes markedsøkonomiske logikk. Dermed havner han trygt innenfor min forestilling om det "andre Amerika" også på dette punktet. Jeg vil imidlertid vende tilbake til denne tematikken et annet sted i dette essayet.

Endelig kan Springsteen betraktes som en representant for det "andre Amerika", som følge av de fenomenene og ikonene han har satt seg selv i forbindelse med. Den sosialistiske visesangeren Woody Guthrie (1912-1967), mannen bak den alternative nasjonalsangen *This Land is Your Land*, og den nobelprisvinnende forfatteren John Steinbeck (1902-1968), som blant annet skrev om fattige landarbeidere under depresjonen på 1930-tallet i *Grapes of Wrath*(1939), er bare to av de mest kjente ikonene for den amerikanske venstresiden Springsteen har talt varmt for på ulikt vis.

Springsteen, Reagan og kampen om Amerika

På tross av denne leflingen med skikkelser som i noen tilfeller har stått svært langt til venstre i det politiske landskapet, forsøkte Reagans ny-konservative, "første Amerika" å ta Springsteen til inntekt for sitt nasjonalistiske prosjekt på 1980-tallet. Konservative kommentatorer som for eksempel George F. Will hevdet at Springsteens sanger var et uttrykk for det samme nasjonalpatriotiske sinnelaget, som kjennetegnet velgerkoalisjonen bak Reagans seier ved presidentvalget i 1980.[20] I følge Will hadde mennesker fra alle befolkningslag, som hadde sett seg lei på det moralske forfallet og minoritetenes særrettigheter (selvbestemt abort, *affirmative action)*, samt dessillusjonen etter Watergate og Vietnam-krigen, på begynnelsen av 1980-tallet støttet Reagan ut fra en dypfølt lengsel etter nasjonal enhet. Kjempehitten *Born in the USA* fra 1984, med sin tilhørende musikkvideo som rullet og gikk på *MTV*, betraktet Will som et særskilt godt eksempel på Springsteens Reagan-nasjonalisme, en nasjonalisme som tidligere nevnt forsøkte å vende Vietnam-krigens skuffelse til en

kulturell og militær triumf mot Sovjetunionen.[28]

Andre journalister med en konservativ profil fulgte opp Wills lovprisning med sine egne rosende karakteristikker av arbeidersønnen fra New Jersey. Mest kjent er *Chicago Tribunes* betegnelse av Springsteen som *the Rambo of Rock* fra 9.august 1985.[29] På midten av 1980-tallet var imidlertid Springsteen en populær skikkelse i alle politikkens leire. Popularitetenen nådde sitt toppunkt i forbindelse med presidentvalgkampen i 1984, da både den ny-konservative Reagan og den liberale Mondale påkalte hans navn og brukte *Born in the USA* under mange av sine valgkamparrangementer. Det "første" og det "andre Amerika" utkjempet dermed en kamp om Springsteen, og det de mente han representerte i denne perioden. Dette hang utvilsomt sammen med at han i 1984, etter utgivelsen av albumet *Born in the USA*, opplevde et kommersielt høydepunkt i karrieren. Men dette er på ingen måte hele historien. Springsteen hadde også andre trekk som gjorde han til attraktiv politisk kapital, ikke minst for Reagan og hans ny-konservative støttespillere. Aller viktigst var antagelig at Springsteen med letthet kunne fremstilles som et eksempel på en virkeliggjøring av *The American Dream*. Arbeidersønnen fra Freehold, New Jersey, hadde kjempet seg opp fra vanskelige kår og blitt en av USAs mest kjente artister. Til forskjell fra andre som hadde opplevd noe av det samme, deriblant den aller største i kommersiell forstand, Michael Jackson, synes det heller ikke som suksessen hadde gått ham til hodet. Det fantes ikke noe oksygenkabinett eller lignende eksentriske innslag i historien om Bruce Springsteen. Slik han fremstod i 1984, i slitte olabukser og rutete skjorte, tydet alt på at han hadde beholdt bakkekontakten. Han har da også blitt omtalt som den artisten som i størst grad har blitt identifisert med den jevne mannen i gata i etterkrigstidens USA.[30] Denne masseappellen var selvfølgelig et stort pluss når det gjaldt Springsteens status som politisk kapital. Springsteen hadde videre den fordel at han kunne appellere på tvers av sosioøkonomiske og etniske skiller, som følge av sin mandige allamerikanske fremtoning og sitt italiensk-irske opphav. Et unntak var afro-amerikanerne, hvor han aldri har stått spesielt sterkt. Dette kan imidlertid betraktes som en fordel ut i fra et ny-konservativt ståsted, ettersom en del av arbeiderstemmene som tilfalt Reagan må betraktes som et utslag av misnøye med det som ble ansett som illegitime særrettigheter for minoritetsgrupper. Det er de såkalte *Reagan Democrats* det her er snakk om.[31]

Springsteen var imidlertid på ingen måte komfortabel med å bli knyttet opp mot Reagans triumfalistiske og nasjonalpatriotiske prosjekt. Han brukte derfor scenen som en plattform for å slå tilbake mot Reagan. På midten av 1980-tallet hendte det derfor at Springsteen kunne introdusere en sang ved å spørre publikum ironisk, om de trodde Presidenten likte sangen han var i ferd med å spille. Som regel skjedde dette i forkant av en sang fra *Nebraska* (1982), ofte *Johnny 99*, som handler om en arbeidsledig mann som ut av desperasjon begår et drap og blir dømt til 99 år i fengsel. Det kan dermed virke som Springsteen ble provosert til å legge enda mer vekt på de sidene ved USA, som ikke passet inn i Reagan-nasjonalistenes glansbilde. Like fullt har mange i ettertid ment at Springsteen i stor grad har seg selv å takke for den interessen de ny-konservative viste han på 1980-tallet. Enkelte har blant annet påpekt at *Born in the USA*, både i visuell, tekstlig og musikalsk forstand, etterlater en unødvendig tvetydighet hva angikk Springsteens politiske tilhørighet. Teksten, som skildrer en vietnamveterans hjemkomst fra krigen og de problemene han møter, er riktignok i seg selv langt fra noen triumferende hyllest av USA og den amerikanske krigsinnsatsen. Snarere tvert imot beskriver den et menneske som ingen i samfunnet tilsynelatende har bruk for. Fabrikken han jobbet på tidligere ansetter ikke lenger nye arbeidere osv. Like fullt bidrar musikken og musikkvideoen til å gjøre budskapet i *Born in the USA* langt mer utydelig. Amerikanske flagg og gjentatte rop av *Born in the USA* over en patriotisk og fengende rockemelodi gjør sitt til å viske ut det som er sangens opprinnelige budskap.[32]

På tross av denne og andre tvetydigheter mener jeg like fullt det er grunn til å holde fast ved forestillingen om Springsteen som en representant for det "andre Amerika". På mange måter kan til og med Reagan og Springsteen betraktes som eksponenter for to konkurrerende forståelser av den amerikanske nasjon. Dette er et synspunkt Jim Cullen etter mitt skjønn har argumentert overbevisende for i boken *Born in the USA: Bruce Springsteen and the American Tradition*.[33] Her omtaler Cullen Springsteen som en moderne representant for den opprinnelige republikanske tradisjonens nasjonsoppfatning, en forståelse av nasjonen han sporer tilbake til kjente skikkelser fra amerikansk historie som Thomas Jefferson, Abraham Lincoln, Walt Whitman, John Steinbeck, Woody Guthrie, Martin Luther King Jr. og mange flere. Hovedpoenget til Cullen er at Springsteen har formidlet en romslig, inkluderende og egalitær forståelse av den amerikanske nasjon. I motsetning til Reagan-nasjonalismen har alle etniske grupper, seksuelle legninger og sosioøkonomiske grupper en plass innenfor denne nasjonsoppfatningens grenser. Denne forståelsen av nasjonen innebærer videre ikke kun en forestilling om sjanselikhet, men også en oppfatning om at det både finnes moralsk og instrumentell verdi i å holde fast ved en relativt egalitær fordeling av de økonomiske godene i samfunnet. Det sistnevnte, som selvfølgelig er en fremmed tanke for de ny-konservatives *big business*-inspirerte tankegang, har Springsteen blant annet vist gjennom å fremføre Woody Guthries alternative nasjonalsang, *This Land is Your Land,* ved flerfoldige anledninger. Hovedbudskapet i sangen er at USA tilhører alle amerikanere, ikke kun de mest velstående befolkningslagene. Om denne egalitære nasjonsoppfatningen er så vidt radikal at den bryter med min egen forståelse av det "andre Amerika", er en interessant problemstilling som jeg ikke har mulighet til å forfølge videre i denne sammenheng.

Det synes videre klart at Springsteen også skiller seg markant fra Reagan-nasjonalismen på andre punkter. En av de viktigste har jeg allerede vært inne på: hans fiendtlighet overfor den selvtilfredse nasjonalpatriotismen som fornektet det militære og moralske nederlaget Vietnam-krigen innebar. I forbindelse med en positiv vurdering av den ellers mye kritiserte sangen *Born in the USA* har historikeren Casey Blake sammenfattet dette sentrale aspektet ved Springsteens nasjonsoppfatning på følgende vis: *"[...]* Born in the USA should be seen as an attempt to force a triumphalist culture to acknowledge the hurt and defeat of the Vietnam war and to open up a space where both failure and history could be confronted and integrated

into a vision of who we are as a people".[34] Jeg stiller meg her helt på linje med Casey: Springsteen var aldri i nærheten av å kjøpe myten om Vietnam-krigen som en heroisk og nødvendig anti-kommunistisk krig.

På tross av Springsteen og Reagans konkurrerende forestillinger om den amerikanske nasjonen, virker det altså etter min oppfatning plausibelt at Reagans strateger benyttet seg av Springsteen i forkant av valget i 1984. En av hovedårsakene til dette var at han holdt fast ved sin politiske nøytralitet og på samme tid utviste en mildt sagt tvetydig atferd. Både tvetydigheten og nøytraliteten ble imidlertid stadig mer visket ut fram mot tusenårsskiftet. Denne prosessen kulminerte som tidligere nevnt ved at han hev seg inn i presidentvalgkampen og støttet Kerry og Edwards i 2004.

Rock against Bush: en radikal protest?

I forbindelse med støtten til Kerry og Edwards stilte Sprinsteen seg i spissen for en *Vote for Change*-turne som samlet en rekke kjente artister, deriblant REM, Pearl Jam og John Fogerty. Denne turneen har blitt omtalt som verdenshistoriens mest omfattende rocketurne med et politisk innhold. Dens målsetting var å bli kvitt George W. Bush og den utenriks- og innenrikspolitikk han stod for.[35] Støtten til Kerry kan således beskrives som subsidiær. Mange av artistene, inkludert Springsteen, var nok langt mer radikale enn senatoren fra Massachusetts. Dette kommer blant annet til uttrykk i et leserinnlegg Springsteen skrev i *New York Times* 5.august 2004, hvor han offentliggjør og begrunner sin støtte til Kerry. Innledningen til dette innlegget, hvor han tar et kraftig oppgjør med Bush-administrasjonen, er verdt å gjengi i sin helhet:

> *Like many others, in the aftermath of 9/11, I felt the country's unity. I don't remember anything quite like it. I supported the decision to enter Afghanistan and I hoped that the seriousness of the times would bring forth strength, humility and wisdom in our leaders. Instead, we dived headlong into an unnecessary war in Iraq, offering up the lives of our young men and women under circumstances that are now discredited. We ran record deficits, while simultaneously cutting and squeezing services like afterschool programs. We granted tax cuts to the richest 1 percent (corporate big wigs, well-to-do guitar players), increasing the division of wealth that threatens to destroy our social contract with one another and render mute the promise of "one nation indivisible".*[30]

Det er mye en kan si om denne innledningen. For det første kan en merke seg at Springsteen ikke fremstår som noen kosmopolitt. Han argumenterer snarere ut i fra et utpreget nasjonalt perspektiv. Han støttet invasjonen av Afghanistan i etterkant av 11.september angrepene, delvis ut i fra et ønske om å bevare den nasjonale enheten. I sin fordømmelse av Irak-krigen argumenterer han også med utgangspunkt i en nasjonal forståelseshorisont. Det er først og fremst amerikanske soldater som har kastet bort sine liv i en unødvendig krig. Springsteen nevner ikke de langt større tapstallene på irakisk og afghansk side. Dette er for øvrig helt i tråd med det som har kjennetegnet det "andre Amerikas" krigsmotstand, som i svært liten grad har vært opptatt av konsekvensene av den amerikanske krigføringen for andre deler av verden. Antagelig må også det nasjonale perspektivet som karakteriserer Springsteens innlegg delvis forstås på denne bakgrunn. Et innlegg som primært er skrevet for å samle oppslutning om nødvendigheten av politisk kursendring, vil vanligvis være strategisk i valg av argumenter, ord og uttrykk, for slik å kunne få gehør i brede lag av befolkningen. Dermed blir det trolig misvisende å tolke innlegget som en nøyaktig beskrivelse av Springsteens egne politiske holdninger. Muligens er han mer kosmopolittisk enn det leserinnlegget gir inntrykk av, noe hans engasjement for menneskerettigheter (*Amnesty*) og regnskogen kan tyde på. Det kan til og med hende innlegget ikke er skrevet av ham selv, men er forfattet av Kerrys politiske rådgivere. Dette gjør imidlertid teksten desto mer interessant som et uttrykk for det "andre Amerika", et annet Amerika som i meget høy grad er nasjonalt orientert og som bare kan beskrives som radikalt med betydelige modifikasjoner.

Det er videre verdt å legge merke til at Springsteen gir uttrykk for en nærmest grenseløs mistillit overfor Bush-administrasjonen. Dette må ses i lys av at Bush må betraktes som en representant for den nasjonsoppfatningen Springsteen, og mer generelt det "andre Amerika", ønsker å bekjempe. Skattelette til de rikeste og kutt i offentlige velferdsprogrammer er som tidligere antydet i konflikt med Springsteens visjon for Amerika. I innlegget beskylder han derfor Bush for å sette selve samfunnskontrakten det nasjonale fellesskapet hviler på i fare.

Tekstene[36]

Et nærmere blikk på Springsteens tekster gir etter mitt skjønn opphav til mange av de samme refleksjonene som er referert ovenfor. Det gir imidlertid innsikt også i andre, og minst like vesentlige, aspekter ved det "andre Amerika". Dette er videre sider ved det "andre Amerika" som i høy grad kan relateres til sentrale samfunnsendringer i perioden 1973-2005.

Jeg er selvfølgelig bevisst på at det er viktig å skille mellom Springsteens egne politiske oppfatninger, og de holdningene og synspunktene som kommer til uttrykk i hans tekster. Han er åpenbart ikke identisk med sitt persongalleri, selv om mange av karakterene en møter i hans sanger, spesielt i en tidlig fase, har klare likhetstrekk med forfatteren. I den neste delen av essayet er jeg imidlertid primært opptatt av Springsteen som et medium for kulturen, både som medium for det "andre Amerika" og som et medium for den kulturen det "andre Amerika" er en del av og forholder seg til. Jeg er dermed interessert i hvordan han skildrer stemninger, holdninger og situasjonsoppfatninger i det amerikanske samfunnet. Springsteens personlige politiske oppfatninger er således av mindre interesse i det som følger.

Den unge Springsteen og hverdagslivets motstand

Bruce Springsteen utga sine første plater på midten av 1970-tallet, altså nettopp i den perioden hvor stemningen i USA var på sitt mest nedtrykte. Avindustrialiseringen og de økonomiske nedgangstidene hadde begynt, og Vietnam-krigen var for alvor blitt et sår på sjela til den amerikanske nasjon. Dermed var de samfunnsmessige rammene omkring Springsteens første år som artist, helt forskjellig fra den formative fasen til sammenlignbare størrelser som for eksempel Elvis og Bob Dylan. Det kan imidlertid virke som om dette ikke spilte noen større rolle for den unge Springsteens artistiske uttrykk. Antagelig skyldes dette at han selv vokste opp i en annen og

mer optimistisk tid. I perioden 1973-75 spilte han i alle tilfelle stort sett klassisk, fengende rock'n roll, med saksofon og høye gitarer. Tekstene som allerede i denne tidlige fasen hadde en relativt komplisert narrativ form, dreide seg stort sett om den unge mannens drømmer og prøvelser. Springsteen er dermed svært lite "politisk" eller "samfunnsmessig orientert" i denne fasen. Han er i langt større utstrekning beskjeftiget med å tegne et bilde av ungdomstiden som en periode preget av voldsomme og ustabile følelser, opprørs- og utferdstrang, seksuell frustrasjon og frigjøring, og jakten på de tilfeldige forbindelser med det annet kjønn.[32] Likevel er det ikke spesielt vanskelig å plassere Springsteen i en politisk og samfunnsmessig kontekst i denne perioden. Springsteen utviste allerede på dette stadiet kjennetegn som han i større eller mindre grad har hatt med seg gjennom hele livsløpet som artist, og som bidrar til at han kan plasseres trygt innenfor min egen grove definisjon av det "andre Amerika".

Det kan i første omgang påpekes at hans tekster var eksplisitt antimoralistiske.[37] En artist som sang seg hes om å jakte på fabrikkjenter, *"[…]beneath the boardwalk/where they all promised to unsnap their jeans"*[388], var ingen naturlig favoritt for den kristne høyresiden. Dette gjorde imidlertid Springsteen bare til nok et eksempel på rockemusikkens frigjøring fra den tradisjonelle seksualmoralen. En annen side av saken er at Springsteens tekster, spesielt i denne tidlige perioden, ble beskyldt for å være mannsjåvinistiske og kvinneundertrykkende.[39] For mine formål i denne artikkelen er det antimoralistiske ved Springsteen like fullt verdt å bemerke, ettersom det innebærer at han også i sine tekster var i opposisjon til det ny-konservative, "første Amerika". Det er likevel andre sider ved den unge Springsteens tekster som etter mitt skjønn i større grad bør påkalle vår interesse og oppmerksomhet. Jeg sikter her for det første til deres klassebevissthet, dernest til deres eskapisme og individualisme.

Springsteens tekster fra denne perioden er i høy grad bevisst på skillet mellom høy og lav i samfunnet. Det er ikke å ta munnen for full, å hevde at de bærer preg av en velutviklet forståelse av industrisamfunnets sosiale distinksjoner. Den mannlige hovedpersonens plass på samfunnsstigen, som alltid er på ett av de nederste trinnene, kommer tydelig til uttrykk. Heltene i Springsteens låter forsøker imidlertid å overskride begrensningene ved sin klasseposisjon ved hjelp av to ulike strategier. For det første gjennom individuell flukt og klasseopprykk, gjerne gjennom å spille gitar, slik som i *Rosalita*, noe som åpenbart ligger tett opp til Springsteens egne erfaringer. ([…] *And your papa says he knows/that I don't have any money/tell him this is his last chance/to get his daughter in a fine romance/because a record company, Rosie/just gave me big bucks […]"*).[40] Springsteen refererer aldri til noen kollektiv kamp for å endre samfunnsstrukturer. I tråd med dette fremstår for eksempel forholdet mellom arbeider og arbeidsgiver, som en personlig relasjon og blir ikke satt inn i noe videre klassekamp perspektiv. Hans helters ankepunkter er med "sjefen", ikke sjefene, enn så lenge.([…]*Now* m*y boss don't dig me/cause he put me on the night shift*).[41]

Springsteen mistet ikke sin individualistiske orientering med årene, selv om han etter hvert begynte å behandle sentrale samfunnsspørsmål på en mer direkte måte, spesielt på plater som *Nebraska* (1982) og *The Ghost of Tom Joad* (1995). Platene hans handlet stadig om enkeltmenneskets kamp med seg selv og omstendigheter de i liten grad er herre over. Et av de mest illustrerende eksemplene på dette er etter min oppfatning *Used cars* fra *Nebraska*. I denne sangen er fortelleren en ung gutt som beretter om familiens bruktbilkjøp. Sangen utspiller seg typisk nok i et arbeiderstrøk hvor en får inntrykket av at bilkjøp ikke er noen hverdagslig hendelse, selv ikke av det fortelleren betegner som en *brand new used car*. Derfor strømmer naboene til for å ta den nye bilen nærmere i øyesyn. Bilkjøpet utgjør i det hele tatt et avbrudd i et ellers rutinepreget liv ("*My dad he sweats the same job from mornin' to morn/Me I walk home on the same dirty streets where I was born*"). Likevel er det ikke stolthet som preger fortellerens beretninger. Det er snarere tanken om flukt fra nabolaget, både for familien og han selv, som later til å være hans høyeste ønske. Da naboene kommer for å se på den nye bilen, retter han derfor en stille, uutalt bønn til sin far: *"I wish he'd just hit the gas and let out a cry/and tell 'em all they can kiss our asses goodbye"*. Selv gir fortelleren klart uttrykk for hvordan det er mulig å komme bort fra det uføret farens bruktbilkjøp representerer: *"Now mister the day the lottery I win/ I ain't ever gonna ride in no used car again"*. Lotteriet han ønsker å vinne, som åpenbart kan tolkes som en metafor for å lykkes i livet, kan tyde på at fortelleren innser at han i stor grad er fanget av omstendighetene, men at han like fullt tror at det er mulig å komme seg bort til et annet og bedre sted. Inntrykket av at denne tolkningen har noe for seg, blir forsterket av at Springsteen synger sangen med en sår bestemthet, som ikke etterlater noen som helst tvil om at fortelleren svært gjerne skulle vært et helt annet sted. En alternativ tolkning av lotterimetaforen, som ikke helt utelukker den første, er at lotteriet er et bilde på at individet på ingen måte er herre over sine egne livssjanser. Noe som ville være i tråd med en fatalistisk verdensanskuelse som står i total kontrast til forestillingen om *The American Dream*. Videre kan en merke seg at kritikk av de store økonomiske forskjellene i det amerikanske samfunnet, som kunne kommet til utrykk som en appell til kollektiv motstand, stadig er totalt fraværende. Fortelleren nøyer seg med å beskrive fornedrelsene faren opplever i forhandlinger med bilselgeren under prøveturen (*He's tellin us all 'bout the break he'd give us if he could/but he just can't*), men hopper over den store samfunnsrefselsen.

Factory fra *Darkness on the Edge of town* (1978) gir videre et godt innblikk i Springsteens syn på arbeiderklasselivsformen. Dette synet reflekterer nok i hovedtrekk verdensanskuelsen til det arbeidermiljøet Springsteen selv vokste opp i. I sangen er fortelleren (muligens) en ung gutt som skildrer sin fars arbeidsliv. Sentralt i sangen står det faktum at faren på samme tid er avhengig, og blir brutt ned, av livet som fabrikkarbeider. Fortelleren synger nærmere bestemt at: "*Factory takes his hearing/factory gives him life/the working/the working/just the working life*". Sangen synes å fortelle oss at slik "er det bare". Arbeiderklasselivsformen handler om å bite tennene sammen, det finnes ingen tanker om revolusjon eller motstand hos Springsteen.

Individualismen og fraværet av et klassekampperspektiv må imidlertid ikke betraktes som noe særegent for Springsteen.

Det reflekterer snarere generelle holdninger i USA, ettersom amerikanske arbeidere i liten grad har sluttet opp om radikale politiske bevegelser. Deres fagforeninger har også tradisjonelt hatt en lav politisk profil, selv om de ofte har vært knyttet til det Demokratiske partiet. Den britiske statsviteren Richard Hyman bruker derfor betegnelsen *business unionism* om deres virksomhet. Med dette begrepet sikter han til at amerikanske fagforeninger i regelen, fullt ut har akseptert markedsøkonomien og dens politiske rammeverk. Amerikanske fagforeninger, som CIO-AFL, har således basert sin virksomhet på markedets frie spill, og sjelden hatt større ambisjoner enn å tjene medlemmenes økonomiske interesser.[42] Fagforeningene i USA har dermed, i enda høyere grad enn i Vest-Europa, hatt en systemkonform profil. Slik sett er også Springsteens individualisme, manglende orientering mot klassekamp og kollektive løsningsalternativer, i tråd med min definisjon av det "andre Amerika".

Den andre strategien, eskapismen, kommer primært til uttrykk som en feiring av hverdagslivets og fritidens gleder. Menneskene som befolker hans sanger, lever ikke for å arbeide, men arbeider for å leve. De går på jobben, men drømmer om å bli ferdig for å kunne leve sitt liv utenfor arbeidsgiverens og statsmaktens kontroll. De går på jobben, men blir aldri en del av systemet, rikdommen i deres fritidsliv kan betraktes som en hverdagslivets motstand mot det bestående. De nekter å la seg passivisere og gi slipp på sin egen verdighet (*some guys they just give up living/ and start dying little by littler, piece by piece/some guys come home from work and wash up/and go racin' in the street*).[43] Motorveien, og den friheten den symboliserer, er deres arena. Politikk er dem uvedkommende. Det dominerende kulturmønsteret, med sin arbeidsetikk og moralske stivhet, passer ikke for de unge mennene vi møter i sanger som *Growin' up*, *It's hard to be a saint in the city* og *Spirit in the Night.*[44] Ei heller har de noe særskilt til overs for rettsvesenet og politimyndighetene. De har imidlertid noe verken sjefen, politiet eller arbeiderklasselivsformen kan ta fra dem: evnen til å flykte inn i en feiring av kroppens, dansens og billøpenes gleder. Med andre ord handler de i pakt med en av rockemusikkens primære drivkrefter: "[…] the celebration of the body as a site of pleasure"[45]. Dette gjør Springsteen til en av de fremste og mest artikulerte eksponentene for etterkrigstidens antiautoritære ungdomsopprør, som i stor grad kom til uttrykk som en hverdagslivets motstand mot den dominerende konformiteten i etterkrigstidens USA. Dette opprøret er jo også på sett og vis et uttrykk for et "annet Amerika".

Bruce Springsteen

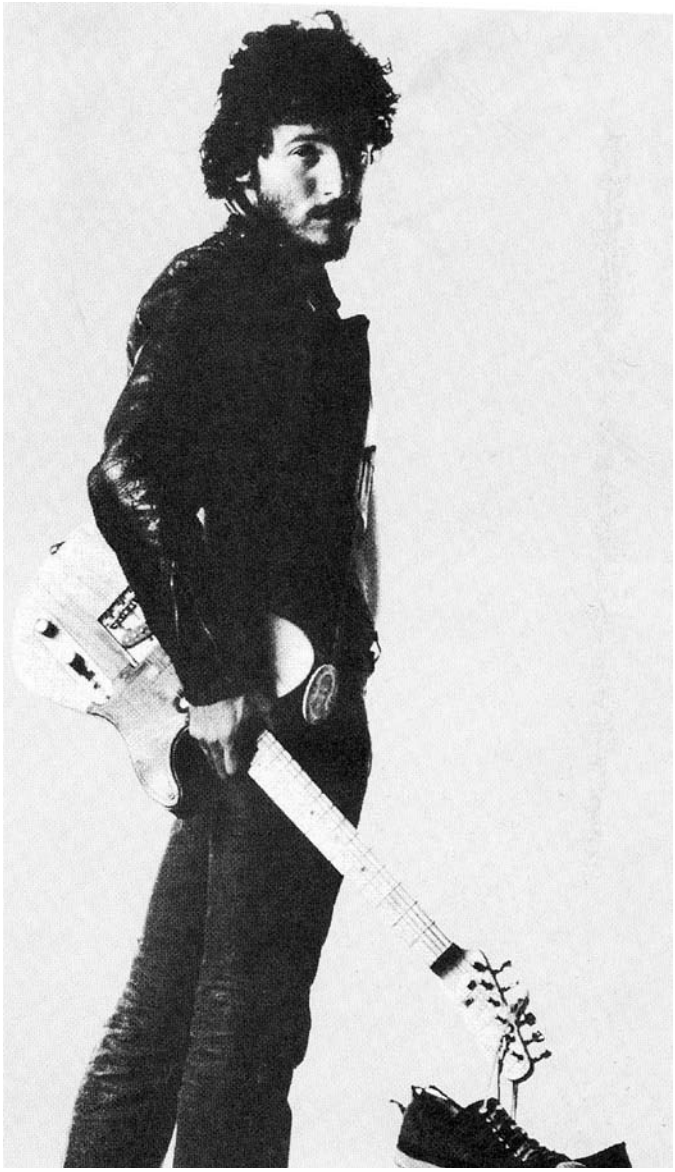

Dermed skriver Springsteen fra et ståsted utenfor den dominerende kulturen, men er på samme tid ikke beredt til å bryte tvert med dens grunnleggende forutsetninger – privateiendommen, store økonomiske forskjeller, religionen osv.[46] Dette gjelder selvfølgelig ikke for alle pop- og rockeartister fra denne og senere perioder. De fleste utfordrer den rådende samfunnsordenen i mye mindre grad enn Springsteen, mens et lite fåtall, av type *Rage Against the Machine* og *Dead Kennedys*, tar til orde for revolusjonære omveltninger. Likevel vil jeg våge den påstand at vi i Springsteens antiautoritære og antimoralistiske eskapisme befinner oss temmelig nære rockens innerste vesen, et vesen som Lawrence Grossberg har festet til papiret på en svært fengende og velformulert måte. Grossberg skriver blant annet at: "Rock and roll practice is a form of resistance for generations with no faith in revolution".[47] Videre hevder han at: Rock and roll resistance […] its politics […] is neither a direct rejection of the dominant culture nor an utopian negation of the structures of power.. and it offers no representation of political option".[48] Grossbergs synspunkter vedrørende rockemusikkens innerste vesen synes i alle tilfelle å passe godt til Springsteens tekster. Jeg vil til og med våge den påstand, at Grossbergs tese også er dekkende for Springsteens mer umiddelbart samfunnskommenterende plater (*Nebraska* og *The Ghost of Tom Joad*) ettersom det heller ikke her blir formulert noen politiske alternativer. Dette kommer jeg tilbake til senere i essayet.

Eskapismen er et sterkt innslag også senere i Springsteens tekster. Den kommer hovedsakelig til uttrykk på to forskjellige vis. For det første fortsetter han å lovprise fritidens og hverdagslivets gleder. På sanger som *Night* fra *Born to Run* (1975) og allsangklassikeren *Out in the Street* fra *The River* (1980) er dette spesielt tydelig. Et monotont og ufritt arbeidsliv blir her kontrastert opp mot det "frihetens rike" som venter

om kvelden (*You get up every morning at the sound of the bell/ You get to work late and the boss man's giving you hell/Till you're out on a midnight run/Losing your heart to a beautiful one/And it feels right as you lock up the house/Turn out the lights and step out into the night*;[49] *All day you've been working that hard line/ Now tonight you're gonna have a good time*).[50] Men fremfor alt fremstår etter hvert langvarig og autentisk kjærlighet mellom mann og kvinne som den eneste virkelige fluktmuligheten. I enkelte sanger kontrasterer Springsteen et grunnleggende ondt samfunn opp mot det "edle og rene" forholdet mellom to mennesker som finner hverandre på tross av verdens ondskap. Denne kjærlighetseskapismen kommer kanskje best til uttrykk på *Cover me* fra *Born in the USA* (1984). Her ønsker fortelleren å gjemme seg for verden sammen med sin elsker. Det er ellers verdt å merke seg at denne låten bærer preg av en resignasjon som grenser opp mot kynisme. "Verden er ikke mulig å endre", synes å være et hovedbudskap i sangen. Dette er for øvrig noe som preger mange av Springsteens tekster fra begynnelsen av 1980-tallet, og kan etter min oppfatning betraktes som nok et eksempel på det "andre Amerikas" resignasjon og handlingslammelse når det gjelder å endre de grunnleggende strukturene i det amerikanske samfunnet.

1975-1984: Tro, håp, resignasjon og skuffelse eller "is a dream a lie if it don't come true/or is it something worse?"[51]

Hvis en tillater seg en forenklet kobling mellom Springsteens utvikling som artist og den amerikanske samfunnsutviklingen, kan det i det hele tatt virke som den mørke tidsånden, referert til et annet sted i dette essayet, når Springsteens tekster på slutten av 1970- og begynnelsen av 1980-tallet. Dette gir seg utslag på ulikt vis. Jeg har allerede nevnt at *Born in the USA* i en viss forstand innebar en anerkjennelse av det moralske nederlaget Vietnam-krigen representerte. Videre kan en del av hans tekster fra denne perioden betraktes som et korrektiv, i forhold til den optimisme som kjennetegner noen av hans tidlige sanger. Nærmere bestemt gir de klar beskjed om at muligheten for flukt og individuelt klasseopprykk er langt vanskeligere enn det den unge mannen forestilte seg. Drømmen om et annet og bedre liv både i åndelig og materiell forstand, blant annet formidlet i *Thunder Road* (1975), ofte beskrevet som verdenshistoriens "beste rockelåt", blir avslørt som en illusjon i denne perioden. *The Promise* er sangen som mest eksplisitt formidler dette resignasjons- og skuffelsesperspektivet.[52] En annen måte å si det på er at mens hans tidlige sanger handlet om å flykte fra de samfunnsbetingede omstendighetene hovedpersonene var en del av, så dreier sangene fra slutten av 1970-tallet seg i noe grad om å forsone seg med de livsbetingelsene de er født inn i.[53] Slik sett kan hans artistiske virksomhet, spesielt på *Darkness on the Edge of Town* fra 1978, betraktes som et livsfilosofisk prosjekt. Budskapet er at det ikke finnes noen enkle fluktmuligheter. Det gjelder å gjøre det beste ut av det lille man har og bevare den personlige verdigheten. Dette må enkeltmennesket gjøre selv. Samfunnet gjør ikke jobben for dem. Dette er åpenbart en stoisk filosofi som ikke uten videre fører inn i politikken eller de kollektive løsningsalternativer.

På *The River* (1980) og fremfor alt *Nebraska* (1982)[54] kommer resignasjonen og skuffelsen til uttrykk i sanger som i større grad enn før setter politiske og sosiale problemstillinger i sentrum av tekstene. Det er Amerikas skyggeside som skildres. En møter mennesker som får sitt livsløp bestemt av fødsel og arv eller en mer uidentifiserbar ondskap (*Nebraska*!). Til felles har de alle at eventuelle drømmer om en annen og bedre tilværelse ligger knust igjen et eller annet sted i livsløpet.

Tom Joads spøkelse, *Youngstown* og globaliseringens menneskelige konsekvenser

Til sist i dette essayet er det nødvendig å gjøre et hopp til platen *The Ghost of Tom Joad (1995)*, ettersom dette albumet etter mitt syn gir et godt innblikk i det "andre Amerikas" avmaktsfølelse og manglende alternativer i møte med globaliseringsprosessenes markedsøkonomiske logikk.

Tittelen som refererer til hovedpersonen i *The Grapes of Wrath* (1939), Steinbecks velkjente roman om immigrantarbeidere i California på 1930-tallet, er et tegn på at Springsteen er bevisst på at mange av de samme problemene som preget USA i mellomkrigstidens depresjon fortsatt var til stede på 1990-tallet. På 1990-tallet kom riktignok immigrantproletarene i California i regelen fra Mexico eller Mellom-Amerika, ikke fra den amerikanske østkysten som på 1930-tallet. Men på begge tidspunkt fantes det arbeidsgivere som var villig til å sko seg på underprivilegerte arbeidere. I tittelsporet gjør Springsteen det imidlertid klart at det er 1990-tallets immigrantproletariat og samtidens fattigdom han har satt seg fore å skildre: *Shelter line stretchin' round the corner/welcome to the new world order/ families sleeping in their cars in the southwest/no home/no job/ no peace/no rest.* Igjen er det åpenbart at Springsteen ved sin skildring av nød og fattigdom plasserer seg i den amerikanske venstresidens proletarpoetiske tradisjon, en tradisjon hans store helt Woody Guthrie er den fremste eksponenten for.[55] Enkelte har i den forbindelse antydet at Springsteen står i fare for å søke tilflukt i historien. Historikeren Casey Blake har blant annet skrevet at Springsteens omfavnelse av Steinbeck og Guthrie, "[…] has the air of a selfconscious retreat, as if Woody Guthries America was the last time a national narrative could be wedded successfully to a vision of social justice".[56] Dette er et synspunkt som harmonerer med min egen forståelse av Springsteen og det "andre Amerika". Som tidligere nevnt mener jeg at det "andre Amerika" har blitt sterkt preget av globaliseringens og ny-liberalismens markedsøkonomiske logikk. Dette etterlater lite rom for sosial rettferdighet, tanker om kollektiv motstand og politiske alternativer i sin helhet. Slik sett er Springsteen og det "andre Amerika" i høy grad preget markedskapitalismens triumf på 1990-tallet. Det hadde i noe grad kjøpt tesen om *The End of History*. Som tidligere nevnt var dette i rettferdighet ikke en utvikling det "andre Amerika" hilste velkommen med glede. Tvert imot finnes det mye bitterhet, resignasjon og kynisme i dets resepsjon av samfunnsutviklingen. Dette kommer klart til uttrykk på *The Ghost of Tom Joads* mest omtalte sang *Youngstown,* hvor fortelleren (atter en gang) er en vietnamveteran som kommer hjem til en arbeidsplass som ikke finnes lenger.

Youngstown føyer seg inn i en rekke av sanger fra ulike artister som behandler avindustrialiseringen som preget USA fra midten av 1970-tallet. Youngstown i Ohio har i disse sangene og mer generelt i den amerikanske populærkulturen,

blitt brukt som et symbol for den krisen som rammet det opprinnelige kjerneområdet for den amerikanske industrisysselsettingen.[57] Bakgrunnen for dette er den store oppmerksomheten nedleggelsene av en rekke stålverk i byen fra slutten av 1970-tallet fikk i massemedia. Den sentrale hendelsen i den forbindelse er nedleggelsen av det monumentale Cambpellverket på *Black Monday* 19. september 1977, som innebar at mer enn fem tusen arbeidere stod uten jobb. I løpet av de neste åtte årene stengte så portene på fire andre store stålverk.[58] For mine formål i dette essayet er det vesentlige i denne sammenheng at fremstillingen av dette hendelsesforløpet i populærkulturen har endret karakter i løpet av perioden 1977-1995. Mer konkret har visse sentrale aspekter ved historien om Youngstown og den amerikanske avindustrialiseringen i mange tilfeller falt utenfor fortellingene på 1980- og 1990-tallet. Mens for eksempel Tom Hunters sang fra 1978 *Back to Work in Youngstown* er optimistisk i sin skildring av lokalsamfunnets samhold og motstand, som i realiteten var et betydelig fenomen og fikk mye oppmerksomhet i samtidens medier, endret fremstillingen seg på avgjørende vis dess lenger en forflytter seg i tid fra begivenhetene. I Springsteens *Youngstown* nevnes ikke lokalsamfunnets motstand mot fabrikknedleggelsene med ett eneste ord. Isteden velger han å fokusere på enkeltmenneskets bitterhet, resignasjon og avmaktsfølelse overfor krefter som står utenfor lokalsamfunnet.[59] Det kan dermed virke som seksten års ytterligere erfaring med fabrikknedleggelser her taler gjennom Springsteen.

Helten i *Youngstown*, som er en annengenerasjons stålarbeider, retter imidlertid en generell kritikk mot de flernasjonale selskapenes toppsjefer. Til forskjell fra det som møter oss hos den unge Springsteen, finnes det altså hos den mer modne utgaven klare tendenser til å oppfatte arbeidsgiverne som en gruppe med motstridende interesser i forhold til arbeiderne. I forbindelse med en kort gjennomgang av amerikansk 1800- og 1900-talls historie sett fra en arbeiders synspunkt stiller han blant annet spørsmålstegn ved legitimiteten til alle krigene som har blitt utkjempet, all den tid arbeidsplassene og hjemmene deres i alle tilfelle ble ødelagt av storselskapenes beslutninger (”*Them big boys did what Hitler couldn't do”/These mills they built the tanks and bombs/That won this country's wars/We sent our sons to Korea and Vietnam/Now we're wondering what they were dyin' for*). Videre er fortelleren fordømmende i forhold til toppsjefens begrunnelser for sine avgjørelser. Dette er også en kritikk som blir fremsatt som et generelt ankepunkt mot arbeidsgiverne som gruppe:

> *From the Monongahela valley/To the Mesabi iron range/To the coal mines of Appalacchia/The story's always the same/Seven-hundred tons of metal a day/Now sir you tell me the world's changed/Once I made you rich enough/Rich enough to forget my name.*

På tross av *Youngstowns* tydelig brodd mot de flernasjonale selskapenes toppsjefer og den mer generelle samfunnsrefselsen som finnes overalt mellom linjene på *The Ghost of Tom Joad* som helhet, er det etter mitt syn likevel inntrykket av handlingslammelse og mangelen på politiske alternativer som står igjen som platens utilsiktede hovedbudskap. Jeg vil derfor våge den påstand at *The Ghost of Tom Joad* er det perfekte lydsporet til fortellingen om det “andre Amerikas” ”post-industrielle” fase. Det finnes ikke noen oppfordringer til klassekamp eller andre former for kollektiv motstand, men elendigheten blir beskrevet med innlevelse, forståelse og sympati. Et annet illustrerende eksempel på en sang som på samme måte er skrevet og sunget med empati og innlevelse, men unnlater å stille opp noen mulige alternativer til samfunnsutviklingen etniske spenninger, arbeidsledighet etc. er den velkjente *My Hometown* fra albumet *Born in the USA*. På denne måten kan Springsteen bidra til å dempe smerten for sine tilhørere, gjøre det uutholdelige utholdelig, det umenneskelige menneskelig. Selv om han i den sammenheng er kritisk til den dominerende samfunnsorden og dens markedsliberalisme, bidrar han slik sett til å reprodusere de bestående samfunnsforholdene. Han er, for å låne et uttrykk fra sosiologen Dag Østerberg, dysfunksjonell på funksjonelt vis, en samfunnskritisk samfunnskonservator.[60] Springsteen åpner således fremstillingen av USAs historie for Amerikas mange nederlag, men utfordrer ikke samfunnets privilegerte grupper på en grunnleggende, langt mindre revolusjonær, måte. Han bidrar slik sett til å integrere de potensielt dessintegrerte, underprivilegerte elementene i samfunnet i den amerikanske nasjonen. Det store spørsmålet er hva de får igjen for Springsteens romslige nasjonsoppfatning?

Avsluttende bemerkninger

I dette essayet har jeg forhåpentligvis lykkes i å overbevise leseren om at Bruce Springsteen er et godt eksempel på det ”andre Amerika”; her definert som den innenlandske opposisjonen til ny-konservatismen vi forbinder med Reagan og den yngre Bush. I den forbindelse har jeg blant annet argumentert for at en analyse av Springsteen avslører det ”andre Amerikas” individualisme, nasjonale sinnelag, begrensningene ved dets radikalisme, og dets avmaktsfølelse og mangel på alternativer i møte med globaliseringsprosessenes markedsøkonomiske logikk. Jeg er for øvrig en av de første til å beklage disse kjennetegnene ved det ”andre Amerika”. Like fullt mener jeg at de er ugjendrivelige faktum, selv om de naturligvis ikke er uangripelige i alle sine detaljer.

Noter

1 Wolfe, Tom 2005, *I am Charlotte Simmons*. Vintage

2 Grossberg, Lawrence 1984, "Another Boring Day in Paradise: Rock and Roll and the Empowerment of Everyday life". *Popular Music*, vol 4, s. 232.

3 Grossberg, Lawrence 1984, s. 234.

4 Jeg står i gjeld til Thor Indseth for ideen til dette essayet. Da jeg hørte om hans Cash-artikkel, som for øvrig står på trykk i dette nummeret av *Fortid*, ble jeg svært ivrig. Selv om jeg har min egen forestilling om det "andre Amerika", som kanskje avviker litt, men ikke mye, fra Indseths synspunkter, har jeg altså Thor å takke for at det i det hele tatt ble noen "Bruce Springsteen 1973-2005: "Det andre Amerikas post-industrielle ansikt".

5 Denne fremstillingen tar ikke sikte på å gi noen systematisk biografisk gjennomgang, verken av Springsteens karriere som plateartist, eller av hans liv mer generelt. Jeg vil imidlertid anbefale følgende bøker som bør være av interesse i denne forbindelse: Marsh, David 1979 (nye utgaver 1981, 1996). *Born to Run*. Group West. Marsh David 1987. *Glory Days: a Biography of Bruce Springsteen*. London. Sidgwick & Jackson.

6 Shelley M. Archer, Fred et al 1996. *Political Geography of the United States*. Guilford Press, s. 252.

7 Se for eksempel Kumar 2005, for en drøfting av overgangen fra "industrisamfunn" til "informasjonssamfunn". Her nevner Kumar også forskere, som blant annet japaneren Masuda, som har et utopisk syn på det nye "informasjonssamfunnet". Kumar, Khrishan 2005, *From Post-Industrial to Post-modern society: New theories of the contemporary world*. Blackwell Publishing, spesielt ss. 33-60.

8 Kumar 2005.

9 Shelley M. Archer, Fred et al 1996, s. 253.

10 2003 var USAs BNP per innbygger nesten 38 000 dollar, justert for priser. Dette var marginalt høyere enn Norge. Til sammenligning var Kinas BNP per innbygger 4400 dollar i 2002. Kilde: http://www.worldfactsandfigures.com.gdp.country.desc.php.

11 *Morgenbladett* 12-19/08/05. Vetlesen, Arne Johan. "Fra Empire til Ona fyr. En beretning om rikets tilstand".

12 *Morgenbladet* 12-19/08/05. Vetlesen, Arne Johan. "Fra Empire til Ona fyr. En beretning om rikets tilstand". Se for eksempel denne artikkelen for et resonnement som kan ligne på det, jeg har skissert i dette avsnittet.

13 Det finnes selvfølgelig politikere, både på venstre- og høyrefløy, som har fattet interesse for globaliseringens konsekvenser. Den nordamerikanske frihandelsavtalen (NAFTA) er kanskje det beste eksempelet på en sak som har blitt sterkt politisert. Det er imidlertid ofte politikere langt ute på høyresiden, blant annet texaneren Ross Perot, som har gått kraftigst ut mot denne avtalen. Høyresiden har primært spilt på frykten for det fremmede og trusselen om at "alle jobbene" forsvinner til Mexico.

14 Heale, M.J 2004, *Twentieth Century America: Politics and Power in the United States 1900-2000*. Oxford University Press, s. 272.

15 Heale, M.J 2004, s. 300.

16 Clinton sa "the era of big government is over..", blant annet i sin *State of the Union-* tale fra 1996.

17 Heale, M.J 2004, s. 291.

18 John Kerrys visepresidentkandidat, Edwards, er en av de som til stadighet har pratet seg hes om *the Two Americas*. I dette ligger det blant annet en kritikk av de enorme økonomiske forskjellene, men det finnes få forslag til hvordan USA kan bli mer egalitært, hos Edwards i likhet med mange andre.

19 Heale, M.J 2004, ss. 271-72.

20 Fukuyama, Francis 1992. *The End of History and the Last Man*. New York.

21 Fukuyama, Francis 1989/2002. TheEnd of History? *Foreign Affairs: America and the World: Debating the new shape of international politics*, s. 28. Her skriver han nærmere bestemt at: "..The end of history will be a very sad time". Han mener faktisk at historiens endepunkt vil være så trist, at han holder mulighetene for at historien kan begynne på nytt igjen. Fukuyama sier det imidlertid best selv: "..Even though I recognize its inevitability, I have the most ambivalent feelings for the civilization that has been created in Europe since 1945, with its north Atlantic and Asian offshots. Perhaps this very prospect of centuries of boredome at the end of history will serve to get history started again". -artikkelen, *The End of History?*, ble opprinnelig skrevet som et intern-notat i Bush-administrasjonen, men kom likevel på trykk for første gang i 1989, i sommernummeret til det den gang relativt ukjente tidsskriftet, *The National Interest*.

22 Easton Ellis, Brett 1985. *Less Than Zero*. Simon & Schuster inc. New York.

23 Grossberg, Lawrence 1988. "Rockin' with Reagan, or the mainstreaming of Postmodernity". *Cultural Critique*, No 10, ss. 123-149.

24 Marsh, David 1987.

25 Moss, Pamela 1992,"Where is the Promised Land?: Class and Gender in Bruce Springsteens Rock Lyrics". *Geografiske Annaler*, vol 74, No 3, s. 170.

26 Springsteen uttalte dette på *VHI*-programmet *Storytellers* fra 2005, som er en programserie hvor kjente artister kommenterer sine egne sanger.

27 *Mojo* januarnummeret 1999.

28 For en "ny-konservativ" nettside som kritiserer Springsteen se for eksempel: www.newaus.com.au/041608.john.kerry.html. Åpningen på artikkelen på dette nettstedet får godt frem hvilken tone som ofte preger den amerikanske kulturkampens trefninger: "John Kerry and Bruce Springsteen have one basic thing in common: they are both liars".

29 Harrington, Michael 1962. *The Other America: Poverty in the United States*. New York. Edward Michael Harrington (1928-1989) er for øvrig allment regnet som den mest kjente sosialisten i USA etter andre verdenskrig, noe som har blitt sammenlignet med å være "the tallest building in Topeka, Kansas." Han var i tillegg til sitt engasjement for å synliggjøre fattigdommen i USA, kjent for sin sosial-demokratiske profil og motstand mot Vietnam-krigen. På 1960-tallet valgte han å følge de sosialistene som besluttet å arbeide som en ressurs og pressgruppe innenfor det Demokratiske partiet.

30 Marsh, David 1987.

31 James, David 1989. "The Vietnam War and American Music" i *Social Text*, No 23, s. 137.

32 Cullen, Jim 1997, *Born in the USA: Bruce Springsteen and the American Tradition*. New York, kapittel 1 & 2

33 Grossberg, Lawrence 1988, "Rockin' with Reagan, or the Mainstreaming of Postmodernity". *Cultural Critique*, No. 10, ss. 123-149.

34 High, Steven 2002. "Deindustrializing Youngstown: Memories of Resistance and Loss following Black Monday, 1977-1997". *History Workshop Journal*, no 54, s. 107.

35 Cullen, Jim 1997, kapitel 1 & 2.

36 For en nyansert tolkning av *Born in the USA* se: James, David 1989, s.137-138.

37 For Springsteen-kjennere er det gammelt nytt at *Born in the USA* opprinnelig ble skrevet på samme tid som låtene til det akustiske

Nebraska albumet fra 1982. Da den ble skrevet var den således akkompagnert av akustiske gitarer og munnspill, noe som gir sangen en helt annen fremtoning. Det synes umulig å mistenke den opprinnelige versjonen for å være en Reagan-nasjonalistisk kampsang. Denne versjonen er for øvrig tilgjengelig på samleboksen *Tracks* fra 1998.

38 Cullen, Jim 1997.
am Blake, Casey 1998. Bokanmeldelse. *The Journal of American History*, vol 84, no 4, s. 1597.

39 *NTB* 04/10/04

40 Leserinnlegg av Bruce Springsteen i *New York Times* 05/08/04

41 All Springsteens nærmere 370 tekster ligger for øvrig ute på følgende nettsted: http://www.xs4allnl/^^maroen/engels/lyrics.html

42 Etter min oppfatning har enkelte en tendens til å overdrive det seksuelle og mannsjåvinistiske aspektene ved Springsteens tidlige tekster, selv om dette aspektet i høy grad er tilstede for alle som hører etter. Samfunnsgeografen Pamela Moss er bare ett eksempel på en Springsteen-kjenner som har lagt stor vekt på de kvinneundertrykkende sidene ved Springsteens arbeider. Se for eksempel: Moss, Pamela 1992. "Where is the Promised Land?: Class and Gender in Bruce Springsteens Rock Lyrics". *Geografiske Annaler*, vol 74, No 3, s.167-187.

43 Grossberg, Lawrence 1984, s. 242.

44 Springsteen, Bruce 1973. *4th of July, Ashbury Park (Sandy).* Fra albumet The *Wild, the Innocent and the E-street shuffle*.

45 Se for eksempel: Moss, Pamela 1992. Spørsmålet om hans kvinnesyn, er for øvrig en gjenganger i store deler av litteraturen om Springsteen.

46 Springsteen, Bruce 1973. *Rosalita (come out tonight*). Fra albumet The *Wild, the Innocent and the E-street shuffle*.

47 Springsteen, Bruce 1979. *Living on the edge of the world.* Utgitt på samleboksen *Tracks f*ra 1998.

48 Hyman, Richard 2001. *Understanding European Trade Unionism: Between, Market, Class & Society*. London. Sage Publications, s.8.

49 Springsteen, Bruce 1978. *Racing in the Street*. Fra albumet *Darkness on the Edge of Town*.

50 Springsteen, Bruce 1974. Sangene *Growin' up*, *Spirit in the night* og *It's hard to be a saint in the city* er alle fra albumet *Greetings from Asbury Park N.J*.

51 Grossberg, Lawrence 1984, s.238.

52 Lawrence Grossberg har kommentert dette aspektet ved Springsteen på følgende vis: "There is an explicit attack on the dominant culture which leaves us no alternative but to run". Grossberg, Lawrence 1983. "The Politics of Youth Culture: some observations on Rock and Roll in American culture". *Social Text*, no 8, s.113.

53 Grossberg, Lawrence 1984, s. 232.

54 Grossberg, Lawrence 1984, s.232.

55 Springsteen, Bruce 1975. *Night* er fra albumet *Born to Run*.

56 Springsteen, Bruce 1980. *Out in the Street* er fra albumet *The River.*

57 Springsteen, Bruce 1980. *The River* fra albumet med samme navn.

58 Springsteen, Bruce 1976-1978. *The Promise*. En gjenganger på Springsteen-bootlegs, som ble skrevet på samme tid som sangene på *Darkness on the Edge of Town* (1978), men ikke ble utgitt før på enkelt CD-utgaven av *Tracks* fra 1998.

59 *Mojo* januarnummeret 1999.

60 En av de mange som har latt seg inspirere av *Nebraska*, sammen med *Darkness on the Edge of town* gjerne betegnet som Springsteens beste plate, er den norske forfatteren Frode Grytten. Hans nye roman, *Flytande Bjørn* (2005), inneholder en rekke *Nebraska*referanser. Se blant annet, *Dagbladet* 27/09/05.

61 Fischer, Paul 1997. "The Ghost and Mr. Springsteen". *The Journal of American Folklore*, vol 110, no 436, s.208.

62 Blake, Casey 1998, ss. 1596-1597.

63 High, Steven 2002, ss. 101-102.

64 High, Steven 2002, s. 102.

65 High, Steven 2002, s. 108.
bo Østerberg, Dag 2001. Det moderne: Et essay om Vestens kultur 1740-2000. Gyldendal, s. 217.

USA
Ideologiens fyrtårn

Av Anders Thomas Knutsen

Carl N. Degler poengterer at et særpreg ved amerikansk utenrikspolitikk gjennom tidene, har vært en kombinasjon av idealisme og realisme.[1] Dette er atter en gang blitt et mye omdiskutert tema, som følge av USAs opptreden på den internasjonale arena de seneste årene. *No blood for oil*, og en rekke andre slagord, henviser til USA som en aktør hvor realpolitiske mål, og da spesielt de økonomiske hensyn, determinerer landets politikk. Dette blir en altfor vag forklaring, og etter min oppfatning strider det mot det som, historisk sett, har karakterisert amerikansk utenrikspolitikk. Antakelser om hvorvidt oljereservoarer, eller andre realpolitiske gevinster skulle være en direkte årsak til USAs krigføring, blir raskt feilaktige. De undervurderer nemlig ideologiens dominante plass i den amerikanske utenrikspolitiske historie. Douglas J. MacDonald mener at historien har vist at amerikanere har hatt vanskeligheter med å gå til krig kun basert på snevre økonomiske eller sikkerhetsmessige målsettinger, mens stemningen har vært en helt annen når utsiktene har vært å kunne forme en ny verdensorden.[2]

USAs inntog i andre verdenskrig er et klart vendepunkt i amerikansk historie. Det var da, og ytterligere etter krigen, at USA for alvor begynte å involvere seg på den globale scene. Amerikanerne vinket isolasjonismen farvel, og inntok den dominante posisjonen i internasjonal politikk de har hatt i ettertid. Jeg vil derfor drøfte hvilke faktorer som formet USAs politikk ved utbruddet av den kalde krigen, perioden 1945 til 1950. Var USAs utenrikspolitikk ved utbruddet av den kalde krigen formet av ideologiske betraktninger, eller var de pragmatiske nasjonale interesser avgjørende? Ideologi og nasjonal interesse er to omfattende begreper som vil bli redegjort for først. Deretter vil jeg drøfte i hvilken grad disse to faktorer formet USAs utenrikspolitikk mellom 1945-50. Hvorvidt andre hensyn, som utenrikspolitiske forhold, var av avgjørende betydning, vil også bli drøftet.

Nasjonal interesse versus ideologi.
Uenighet om hvor grensene for legitime nasjonale interesser gikk, skapte mange av den kalde krigens konflikter. Når man skal diskutere i hvilken grad innenrikspolitiske hensyn formet amerikansk utenrikspolitkk, blir *nasjonal* interesse et nøkkelbegrep. Det kan argumenteres for at nasjonal interesse er motivet for all utenrikspolitisk handling, ettersom formålene og begrunnelsene for slik handling ofte er svært mange.[3] Det varierer hva den enkelte stat definerer som sin respektive nasjonale interesse, men sikkerhet er et kjernepunkt. Det å overleve som en politisk enhet, bevare et minimum av nasjonal identitet, og å sikre innbyggerne et minimum av materiell velferd, ligger i sentrum. Prioriteringer utover disse sentrale målsettingene, blir følgelig av mer subjektiv art.[4] Nasjonale interesser forholder seg til vitale saksområder, med varierende tidshorisonter, kortsiktige versus langsiktige betraktninger, og med ulike grader av betydning.[5]

Nasjonale interesser som drivkraft for utenrikspolitisk handling forbindes ofte med såkalt *power politics*, kjent fra realistisk teori om internasjonale forhold. Realistene ser verden som et anarkisk system av stater. De nasjonale interesser er statledernes definisjon av statens agenda, hvor overlevelse står øverst på listen. Realismen avviser at ideologi skal kunne ha en determinerende effekt på handling og beslutninger på den internasjonale arena. Idealisme bryter med logikken i *power politics*.[6] I følge et *power politics* perspektiv er det en kontinuerlig konflikt og rivalisering statene i mellom, hvor hver stat higer etter materielle mål, og spesielt økonomisk og militær makt.[7] Det er dette som legger de avgjørende føringer på politisk handling.

Ideologi er et fenomen mange mener har liten analytisk verdi, og ansees ofte for å være av generell negativ karakter. Ideologi er gitt betydninger som; maskering av særinteresser, utopisk program, upraktisk dogmatikk og livsfjernt tankespinn.[8] Det finnes utvilsomt mer anvendelige og utførlige beskrivelser av fenomenet. Martin Seliger, som taler for ideologiens determinerende karakter, definerer ideologi slik:

> *sets of factual or moral propositions which serve to posit, explain and justify ends and means of organized social action, especially political action, irrespective of whether such action aims to preserve, amend, destroy or rebuild any given order. According to this conception, ideology is as inseparable from politics as politics from ideology.*[9]

At Seligers definisjon omfatter både det å være pro eller det å være i opposisjon mot den eksisterende politiske orden,

gjør at den klassiske realistiske inndelingen i status quo-stater og *revisjoniststater* ikke trenger å utelukke en ideologisk dimensjon.[10] Et av de mest sentrale temaene i konseptet om ideologi er nettopp denne evalueringen av hva som er legitim autoritet innenfor et system, eksempelvis da det bipolare verdenssystemet etter andre verdenskrig.[11] Ideologisk tenkning er handlingsorientert, og blir dermed gjenstand for den uunngåelige spenningen mellom langsiktige mål (moralske målsettinger/strategi) og de kortsiktige praktiske handlinger for å overleve i den materielle verden (pragmatiske målsettinger/taktikk).[12] Det må med andre ord skilles mellom den fundamentale dimensjon (normative, resultat-orienterte) og den operative dimensjon (praktiske, middel-orienterte).[13] Dette for å forstå at visse politiske handlinger og beslutninger kan virke motstridende mot den regjerende ideologi, men allikevel være ment å tjene det endelige målet.

USAs politikk ved utbruddet av den kalde krigen.

For å kunne se de potensielle gevinster og trusler krigen hadde skapt, bør all historie om den kalde krigen ta den internasjonale situasjonen i 1945 til etteretning.[14] USAs inntog i andre verdenskrig er et tydelig vendepunkt i amerikansk historie. Stemningen i befolkningen talte nå for å bli en aktiv deltaker i en ny internasjonal orden, og ikke bare være en tilsidesatt observatør.[15] Isolasjonismen, som tidligere hadde dominert amerikansk politikk, mistet sitt hegemoni. USA skulle nå tiltre i en ny rolle overfor verdenssamfunnet, noe som ble ytterligere tydelig ved krigens slutt. USAs maktgrunnlag var Sovjetunionens overlegent, men Sovjet ble allikevel verdensmakt nummer to.[16] I 1945 stod USA for nærmest halvparten av verdens samlede produksjon av varer og tjenester. Videre, med 12 millioner mennesker i sine bevæpnede styrker, verdens sterkeste flyvåpen og en like overlegen marine, lå alt til rette for at USA nå skulle bli en global makt.[7] Krigen hadde skapt mange vakuum, spesielt etter elimineringen av Tysklands makt. Begge de to nye supermaktene ønsket å fylle dette tomrommet. I mangel av en akseptert linje for ekspansjon av USA og Sovjet sine respektive interessesfærer, var den kalde krigen snart et faktum, og en grunnleggende konflikt mellom de to landene ble åpenbar.[18] Hva var så drivkreftene bak dette skiftet i USAs utenrikspolitikk?

Historien tilbyr få eksempel på at en stat med en så dominerende maktposisjon som det USA hadde ved krigens slutt, ikke har gitt utslag i en aktiv utenrikspolitikk. Det er nærmest gitt at et slikt hegemoni leder til forsøk på å forme verden i sitt bilde.[19] Krigen hadde lært amerikanerne at det var viktig hvem som styrte i Europa. I kraft av sin spesielle misjon skulle USA beskytte verden mot de gamle stormakters maktpolitikk.[20] Det er klart at USAs maktpolitiske posisjon, samt deres ambisjonsnivå, i stor grad påvirket hva som ble vurdert som deres nasjonale interesser.[21] Økonomiske hensyn spilte også en rolle i utformingen av den amerikanske politikken. Bretton Woods-institusjonene skulle stimulere økt verdenshandel, fremme økonomisk vekst og i så måte sikre verdensfreden. FN skulle bli det sentrale politiske organ i det internasjonale samfunn. Lundestad taler for at bak denne idealistiske fasaden lå en egeninteresse som modifiserte "idealene" etter praktisk behov. USA skulle blant annet fortsatt dominere i Latin Amerika, mens kolonimaktene måtte se sine områder forsvinne under internasjonalt tilsyn. Frihandel ble kombinert med proteksjonisme der det måtte passe amerikanerne. Videre ville USA øke sin innflytelse i Øst-Europa, men var lite åpne for at Sovjet gjorde det samme i Italia og Japan.[22]

Amerikansk ideologi.

Slik skisseres amerikanske utenrikspolitiske hensyn i en rapport til presidenten i 1950:

> *The objectives of a free society are determined by its fundamental values and by the necessity for maintaining the material environment in which they flourish. Logically and in fact, therefore, the Kremlin's challenge to the United States is directed not only to our values but to our physical capacity to protect their environment.*[23]

Denne definerte trusselen skapte landets "[...] determination to create conditions under which our free and democratic system can live and prosper; and our determination to fight if necessary to defend our way of life [...]".[24] Dette var en videreføring av prinsippene National Security Council ga i NSC 20/4 i 1948. NSC-68 gjenspeiler mye av den regjerende ideologien i USA. Som Lundestad skriver "Amerika var Guds eget land, med plikt til å forkynne sine verdier for andre".[25] Denne misjonerende impulsen i USAs utenrikspolitikk er noe mange har understreket. Det er dog ikke å komme utenom det åpenbare hykleriet i at de storslagne visjoner om verdensomspennende demokrati og frihet ble fremstilt i sørstatene blant apartheid-sympatisører med rasistisk undertrykkelse vel innøvd.[26]

I tillegg til idealet om en verden bestående av liberale demokratier, var amerikansk ideologi sterkt anti-kommunistisk. Den såkalte dominoteorien var grunnlaget for mye av den retorikken Truman brukte; Hvis ett land falt for kommunismen, ville det føre til andres fall, og slik ville det fortsette til USA stod helt alene i en kommunistdominert verden.[27] Dette ble også kalt lag-på-lag-teorien, og fikk bred støtte i Washington. Trusselen ble gjort åpenbar, man fryktet ikke først og fremst et væpnet angrep fra et utarmet øst, men var redd andre virkemidler skulle vinne frem.[28] Det var en rekke momenter ved den sovjetiske kommunismen som tilspisset denne konflikten ytterligere. Kollektivisme, benektelsen av privat eiendomsrett, ateisme, en sterk stat, autoritært styresett og Sovjets revolusjonsideal brøt med sentrale amerikanske verdier og idealer.[29]

Avgjørende hensyn i utformingen av USAs utenriks-politikk.

De utenrikspolitiske forhold er ikke av en slik tyngde at de alene kan betegnes som hensyn som i stor grad formet USAs politikk. Krigen hadde etterlatt seg flere vakuum, og USA var i en overveldende maktposisjon. Dette signaliserer at *muligheten* for å forme en ny verdensorden var til stede, men forklarer dårlig drivkreftene bak de utenrikspolitiske handlinger. Den internasjonale situasjonen gjorde det videre mulig for USA å ha et høyt ambisjonsnivå da denne *muligheten* skulle gripes. Det må videre ha virket motiverende med de mange land som i stor grad ønsket amerikansk støtte. Geir Lundestad fremhever i sin artikkel, "Empire by Invitation", de mange invitasjonene som kom fra vesteuropeerne om økt amerikansk deltakelse,

men understreker at disse alene ikke var determinerende på amerikansk utenrikspolitikk.[30]

Økonomiske hensyn er, isolert sett, heller ikke overbevisende som avgjørende hensyn i utformingen av amerikansk politikk. USA var et av de land i verden som var minst avhengige av sin utenriksøkonomi. Dette hang sammen med at de var mer selvforsynt med råvarer enn noe annet land, og videre at de hadde et stort hjemmemarked. Man fryktet heller ikke en ny depresjon, som man lenge forventet skulle komme etter krigen. De mange restriksjonene som ble pålagt handelen med Sovjet fra slutten av 1947, talte i mot interessene til big business-folk i USA.[31]

Realister vil hevde at USA handlet ut ifra egeninteresse, slik enhver stat ville gjort. Det essensielle var å få sine vitale nasjonale interesser, og da spesielt sikkerhet, innfridd. Det reelle trusselbildet i det bipolare verdenssystemet er et omstridt tema, men konfliktlinjene er klare. Det er påfallende å tenke seg at USA, tatt i betraktning den posisjon de hadde, ville handle i den grad at de bevarte sin status. Mens en rekke utenrikspolitiske forhold, som nevnt, skapte muligheten, kan man si den kommunistiske trusselen skapte mye av *behovet* for den aktive utenrikspolitikken. Men selv om opprettholdelsen av sikkerheten ble ytterst viktig, trenger ikke det å bety at nasjonale interesser ble det avgjørende i utformingen av politikken. Hvis USA kun handlet på den internasjonale arena i egeninteresse, med realpolitiske gevinster for øyet, ville da konsensusen blant vestmaktene, eller USAs appell til verdensborgere generelt, vært like stor som den var? Men motsatt, hvis USAs politikk, fremfor noe annet, var bestemt av en liberalistisk ideologi, med universell tro på demokrati, individuelle rettigheter og kapitalisme, hvordan forklarer man så deres opptreden i blant annet Latin-Amerika? Her er vi ved krysningspunktene mellom ideologi versus de nasjonale interesser. Lar disse seg kombinere i utøvende politikk, eller har realistene rett? Med andre ord, er det ikke rom for ideologiske handlinger i et evig rivaliserende og konfliktfullt anarkisk verdenssystem, hvor hver enkelt stat stadig higer etter makt og materielle mål?

Mye tyder på at amerikanere alltid har hatt vanskeligheter med å gå til krig kun basert på snevre økonomiske eller sikkerhetsmessige målsettinger, mens stemningen har vært en helt annen når utsiktene har vært å kunne forme en ny verdensorden.[32] Melvyn P. Leffler understreker at de amerikanske beslutningstakerne i stor grad baserte sin politikk på ideologi, i det at de overførte fundamentet i den demokratiske kapitalismen innad i USA til en akseptabel fordeling av makt i det internasjonale systemet. Videre var det slik at den geopolitiske balansen, og den økonomiske kontrollen som hørte med denne, ble ansett som vitalt for opprettholdelsen av USAs egen ideologi om frie markeder og liberale demokratier (demokratisk kapitalisme).[33] Det er altså de som mener at ideologi spilte en stor rolle, og at det ikke kun var en konflikt om maktbalanse med utgangspunkt i interessebasert kamp for materielle verdier, selv om det var det også. [34] Carl N. Degler understreker at et særpreg med amerikansk utenrikspolitikk gjennom tidene, har vært en kombinasjon av nettopp idealisme og realisme.[35] Da er vi ved kjernen i hva det er, i min oppfatning, som formet USAs utenrikspolitikk; nemlig en særegen dynamisk ideologisk orientering.

Ideologi versus nasjonal interesse i amerikansk utenrikspolitikk.

Man finner en rekke avvik fra den ideologiske orientering USA åpenlyst proklamerte. Man har eksempelvis flere tilfeller av støtte gitt til diktaturer i Latin-Amerika og man har proteksjonistiske tiltak, altså eksempler på de angivelige rent interessebaserte handlingene. Begrepet nasjonale interesser, såvel som ideologi har, som vist, flere av de samme dimensjonene, da spesielt kortsiktige versus langsiktige betraktninger. Jeg ser ikke hvorfor de to fenomenene må utelukke hverandre. Jeg skal ikke ta ytterligere stilling til det realistiske verdenssyn, men jeg tør påstå at bildet er mer nyansert enn teorien hevder. Realistene, og andre tilhengere av nasjonale interesser som bestemmende faktor for utenrikspolitisk atferd, hevder ideologiske betraktninger ikke kan være av avgjørende betydning, mye fordi de kortsiktige (operative) handlingene ofte forandrer den opprinnelige ideologien. Eksempelvis, desto større en sikkerhetstrussel synes å være, desto mer vikes det bort fra den opprinnelige ideologiske orienteringen.[36] Macdonald hevder også at denne unngåelige spenningen mellom ideologiske tankesett og den materielle verden skaper forandring i ideologien, men at det er disse forandringene som tetter gapet mellom ideer og handling.[37] Slik det subjektive innslaget på defineringen av de nasjonale interesser blir sterkere hvor lengre vekk man kommer fra kjernen, slik kan de operative ideologiske handlingene avvike fra de fundamentale. Disse to ideologiske dimensjonene, operative og fundamentale, bør forstås som varierende midler for å oppnå det samme målet langs et kontinuum.[38] Dette blir først og fremst et analytisk referansepunkt, men det gir et veldig riktig bilde av dynamikken i USAs politikk i den aktuelle perioden.

Det som var spesielt med den amerikanske ideologien var at den innesluttet nettopp de vitale nasjonale interesser på en avgjørende måte. Beslutningstakerne i USA hadde en genuin tiltro til at en verden med demokrati og et kapitalistisk økonomisk system, trygget deres sikkerhet. Altså ville en spredning av amerikansk ideologi, sikre deres nasjonale interesse. Videre var det en meget stor tiltro til sitt eget system, og en klar overbevisning om dens overlegne moralske, såvel som faktiske, styrke. Troen på seg selv som et ideologisk fyrtårn for resten av verden, var ingen ny oppfatning, men man fikk nå en mye mer aktiv politikk for å fremme sine idealer. Mye av appellen, overfor resten av verden, kom i form av myke virkemidler; eksempelvis kultur og forbrukerprodukter som den amerikanske ideologiens "ambassadører". USAs utenrikspolitikk er ofte blitt diskutert med utgangspunkt i moral, fremfor maktermer. Dette henger sammen med USAs gunstige posisjon. Mens de fleste andre land har måtte ta til takke med å diskutere hva det er praktisk mulig å gjennomføre i det internasjonale samfunn, har amerikanere kunne diskutert hva som bør gjøres.[39] Dette viser ytterligere ideologiens rom i amerikansk utenrikspolitikk.

***No blood for oil* - nettopp!**

USA formet sin utenrikspolitikk, i utbruddet av den kalde krigen, med utgangspunkt i ideologiske orienteringer.

Dynamikken til disse fanget opp de vitale nasjonale interesser, samt å korrespondere godt med mulighetene og truslene skapt av andre verdenskrig. Kombinasjonen av idealisme og realisme har vært en gjenganger i amerikansk utenrikspolitikk. Så da blir det jo naturlig å spørre seg om dette er like aktuelt i dag?

Er krigen i Irak en røvertokt etter realpolitiske gevinster, maskert med lovord om frihet, demokrati og økonomisk liberalisering? Eller er det tale om en svært offensiv spredning av amerikansk ideologi, hvor de realpolitiske gevinster faller lenger ned på prioriteringslisten? Det er mange av momentene brukt i drøftingen av utbruddet av den kalde krigen som er like aktuelle i dag.

Det er klart at terrorisme utgjør en trussel, som har skapt en genuin redsel for gjentakelse av 11. september. Argumentasjonen for inntoget i Irak ble i første omgang definert som sikkerhetspolitisk, en klar nasjonal interesse. Deretter ble det lansert som et oppdrag for frihet og demokrati, når følgelig trusselen ikke var å finne. Som forklart, kan den operative dimensjonen, den kortsiktige, handlingso rienterte, avvike fra den fundamentale. Dette gjelder for betraktninger basert på nasjonal interesse så vel som for ideologiske orienteringer. Det at den operative avviker fra den fundamentale dimensjonen, trenger altså ikke å frata den målorienterte, langsiktige orienteringen sin determinerende kraft. Amerikanernes årelange tro på en verden av liberale demokratier, kan ikke uten videre avblåses ved spekulative konspirasjonsteorier om jerntriangler, realpolitiske målsettinger, og administrasjonens personlige økonomiske gevinster. Hvorvidt man skal anse en slik utbredelse av amerikansk ideologi som gunstig, blir dog en helt annen diskusjon.

Ved å fokusere kun på de målsettinger USA eventuelt måtte ha, har man også forsømt et viktig tema. Hvilke midler kan legitimeres for å nå et endelig mål? Er militær aksjon bare "lov" når FNs sikkerhetsråd har gitt klarsignal? Hvor enn så nobel en tanke så skulle være, kan militære midler i det hele tatt aksepteres? Det er ikke å komme utenom at historien har eksempler der væpnede sanksjoner har vært uunngåelig. Hvem skal så definere hva som ikke skal aksepteres? Hvem skal bestemme hvilke type sanksjoner som eventuelt skal gjennomføres? I mangel av en klart definert overnasjonal myndighet, vil mange problemer i det internasjonale samfunn være åpent for diskusjon i lang tid fremover. Ved bortfallet av den kalde krigens bipolare system har man en unik internasjonal situasjon. Maktbalansen har falt bort, og USA kan fortsatt, i kraft av sin posisjon, diskutere sin utenrikspolitikk med utgangspunkt i moral fremfor makttermer. Japan og EU kan sies å være på vei mot å skape en slags maktbalanse i verden, men dette gjenstår å se.

Det er ikke tvil om at en liberal økonomi og troen på demokrati står svært sterkt i hele den vestlige verden. Men vi har sett at konsensusen viker, når USA fremstår som et ideologiens fyrtårn som ønsker å lyse i stadig flere "fremmede" farvann, også i kraft av voldelige midler. Dette er ikke ment, på noen måte, å skulle være en konklusjon på amerikansk utenrikspolitikk under George W. Bush. Det er dog viktig å understreke at idealismen står, som tidligere, svært mye sterkere i landets utenrikspolitikk enn argumentasjonen bak *No blood for oil* tilsier. Dynamikken i amerikansk ideologi synes, også i dag, å svare svært godt til utfordringer, trusler og muligheter skapt av det internasjonale samfunn.

Noter

1. Degler 1970, s. 455.
2. Macdonald 2000, s. 182.
3. Østerud 1996, s. 313.
4. Østerud 1996, s. 314f.
5. Østerud 1996, s. 315.
6. Dunne & Schmidt 2000, s. 158.
7. Macdonald 2000, s. 188f.
8. Østerud 1996, s. 213.
9. Seliger 1977, s. 1. Hentet fra Macdonald 2000, s. 191.
10. Macdonald 2000, s. 189.
11. Macdonald 2000, s. 191.
12. Macdonald 2000, s. 191.
13. Macdonald 2000, s. 193.
14. Leffler 2000, s. 51.
15. Degler 1970, s. 449.
16. Lundestad 2004, s. 14.
17. Lundestad 2004, s. 13f.
18. Lundestad 2004, s. 21.
19. Lundestad 2004, s. 43.
20. Lundestad 2004, s. 24.
21. Østerud 1996, s. 314.
22. Lundestad 2004, s. 24.
23. NSC-68, Mount Holyoke Colleges hjemmeside, http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/nsc-68/nsc68-1.htm, lastet 23 mars, 2005.
24. NSC-68, Mount Holyoke Colleges hjemmeside, http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/nsc-68/nsc68-1.htm, lastet 23 mars, 2005.
25. Lundestad 2004, s. 41.
26. Stephanson 2000, s. 82.
27. Christensen 2003, s. 103.
28. Lundestad 2004, s. 40.
29. Christensen 2003, s. 53f.
30. Lundestad 1999, s. 195f.
31. Lundestad 2004, s. 42f.
32. Macdonald 2000, s. 182.
33. Leffler 2000, s. 44.
34. Macdonald 2000, s. 183.
35. Degler 1970, s. 455.
36. Lundestad 2000, s. 73.
37. Macdonald 2000, s. 191.
38. Macdonald 2000, s. 193.
39. Degler 1970, s. 462.

Litteratur

Christensen, Stian Sand (2003): *McCarthyismen i USA*, Hovedoppgave, Universitetet i Oslo.
Degler, Carl N. (1970): "Ch. XIV: The Making of a World Power", i *Out of Our Past. The Forces That Shaped Modern America*, Harper & Row, Publishers.
Dunne, Tim & Brian C. Schmidt (2001): "Realism", i John Baylis & Steve Smith (red), *The Globalization of World Politics* - An introduction to international relations, Oxford University Press Inc., New York.
Leffler, Melvyn P. (2000): "Bringing it Together: The Parts and

the Whole", i Odd Arne Westad (red), *Reviewing the Cold War- Approaches, Interpretations, Theory*, Frank Cass Publishers, London.
Lundestad, Geir (2004): *Øst, Vest, Nord, Sør. Hovedlinjer i internasjonal politikk etter 1945*, Universitetsforlaget, Oslo
Lundestad, Geir (2000): "How (Not) to Study the Origins of the Cold War", i Odd Arne Westad (red), *Reviewing the Cold War- Approaches, Interpretations, Theory*, Frank Cass Publishers, London.
Lundestad, Geir (1999): "Empire by Invitation in the American Century", i *Diplomatic History*, The Society for Historians of American Foreign Relations 23.
Macdonald, Douglas J. (2000): "Formal Ideologies in the Cold War: Toward a Framework for Empirical Analysis", i Odd Arne Westad (red), *Reviewing the Cold War- Approaches, Interpretations, Theory*, Frank Cass Publishers, London.
Seliger, Martin (1977): *The Marxist Conception of Ideology*, Cambridge University Press, New York.
Stephanson, Anders (2000): "Liberty or Death: The Cold War as US Ideology", i Odd Arne Westad (red), *Reviewing the Cold War- Approaches, Interpretations, Theory*, Frank Cass Publishers, London
Østerud, Øyvind (1996): *Statsvitenskap. Innføring i politisk analyse*, Universitetsforlaget AS, Oslo.

Elektroniske kilder

NSC-68, Mount Holyoke Colleges hjemmeside, http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/nsc-68/nsc68-1.htm, lastet 23.mars 2005.

FREE AT LAST, FREE AT LAST, THANK G.O.P. ALMIGHTY, I AM FREE AT LAST!
Re-elected
FALLUJAH
100,000 IRAQI DEAD SO FAR
'IN OTHER WORDS, NO MORE MR. NICE GUY'
©'04
MUSLIM OBSERVER

NO BLOOD FOR OIL

Hiroshima og Nagasaki 60 år etter

- betraktninger om atombombenes nødvendighet

Av Per Kristian Sebak

I august var det 60 år siden historiens første og forhåpentligvis siste atombomber ble sluppet over et befolket område. Norsk media omtalte begivenheten i rikt monn, med gripende reportasjer fra minneseremoniene i de to rammede byene Hiroshima og Nagasaki, samt en rekke avisinnlegg. RVs Erling Folkvord skrev for eksempel i *Dagsavisen* 4. august d.a. at "… Hiroshima var militært unødvendig. Japan var beseiret, selv om kapitulasjonen ikke var underskrevet..." Professor Arne Kalland ved Sosialantropologisk institutt ved Universitetet i Oslo skrev i *Dagbladet* to dager senere at det er en "myte at atombomben forkortet krigen". Videre spør Kalland "[…]hvorfor hadde amerikanerne slik hastverk med å bruke bomben når de visste at Japan søkte fred og når de likevel var beredt til å beholde keiseren? Det var ennå tre måneder før [den planlagte] invasjonen kunne begynne". Han mener dette blant annet skyldtes at "Truman og [utenriksminister] Byrnes ønsket å prøve bomben på en bybefolkning [og at bomben] "først og fremst var en advarsel til russerne".

Men er det ikke isteden en myte at krigen faktisk var over i august 1945 før bruken av atombombene? Verken Folkvord eller Kalland nevner et ord i sine artikler om militaristene i Japan som slett ikke ville overgi seg, eller et eneste ord om operasjon *Ketsu-og* og japanernes fanatiske bruk av selvmord i krigføring.

Etter min mening kan man særlig i Norge ofte sitte igjen med inntrykket av at Japan var det store offeret under annen verdenskrig, at bomben kun ble sluppet som et ledd i et kaldblodig imperialistisk spill av USA, og at atombombene var moralsk forkastelig og unødvendig. Er dette legitimt, og er det så enkelt? Påstanden min bygger på den gjennomgående manglende kunnskap og forståelse av Stillehavskrigen på våre kanter. Vi er først og fremst opptatt av krigen i Norge og folkemordet tyskerne begikk mot Europas jøder. Hvor mye vet vi egentlig om krigen i Østen – og hvor mye gidder vi å finne ut om den? Da jeg gikk på grunnskolen og den videregående skole og skulle lære om Stillehavskrigen, var det kun to begivenheter som stod i fokus hos lærere så vel som i pensumbøkene: Pearl Harbor og Hiroshima. Det som skjedde i Østen mellom desember 1941 og august 1945 – og før 1941 for den saks skyld – betraktes i det hele som historisk uvesentlig sett med norske øyne. Og jeg har liten grunn til å tro at det har endret seg de siste åtte årene. Selv på universitetsnivå er krigen i Østen nedprioritert. Ja, vi kjenner til Hitler, Himmler og Eichmann, men ikke Tojo, Matsui eller Anami. Alle har et forhold til jødeutryddelsen, men de færreste vet noe om Nanjing-massakren. Da undertegnede fikk historieundervisning om ABC-våpen ved rekruttskolen Madla i Stavanger, ble det sagt kategorisk at "Hiroshima var hevn for Pearl Harbor". Og ikke mer.

Det er forståelig ut fra historieforløpet siden annen verdenskrig at de fleste i Norge tar sterk avstand fra all bruk av atomvåpen – uansett situasjon – og derfor mener at det var moralsk forkastelig av USA å ty til atombomben i 1945. Men blir ikke slike vurderinger likevel kunstige når de færreste har satt seg inn i Stillehavskrigens forløp? I denne artikkelen skal jeg se på tre forhold som jeg mener er vesentlige i debatten omkring og forståelsen av bruken av atombombene i 1945, og som sjelden kommer frem i søkelyset. Dette gjelder Japans forutsetninger for å vinne krigen, den konvensjonelle bombingen av Japan og Japans bruk av selvmordsvåpen. Deretter skal jeg komme tilbake til Japans og USAs valgmuligheter og status sommeren 1945, og avslutte med noen betraktninger omkring den pågående debatten om bruken av atombombene. Emnet er for komplekst til at artikkelen skal kunne gi enkle svar, men vil forhåpentligvis virke nyanserende i forhold til det generelle bildet man kan få fra norsk media og norske utdanningsinstitusjoner omkring atombombene og krigens slutt i Østen.

Hangarskip og råstoffer

Japanernes krigføring i Stillehavet dreide seg i første rekke om å sikre vitale råstoffer som keiserriket manglet, for derigjennom å ivareta landets krigsindustri og økonomiske interesser. Blikket ble rettet mot de ressursrike landområdene i Sørøst-Asia. Men det var én trussel: USA med sin potensielt overlegne industrimakt. Hvis amerikanerne fikk muligheten til å bygge den opp i full styrke i løpet av en krig mot Japan, ville keiserrikets sjanser være minimale. Viktigste steg for å hindre dette var å sette den amerikanske stillehavsflåten ut av spill ved hjelp av et overraskelsesangrep mot hovedbasen i Pearl Harbor på Hawaii. I motsetning til krigen i Europa, var en sterk hangarskipsflåte kombinert med dyktige flygere en fortutsetning for å vinne krigen. Dette hadde sin naturlige forklaring i at Stillehavskrigen i stor grad ville bli kjempet på og mellom små, spredte øyer. Intet slag kunne vinnes uten flyvåpen, og nettopp derfor var hangarskip avgjørende. Dette visste både amerikanske og japanske militærledere. Hovedmålet med angrepet mot Pearl Harbor var derfor å ødelegge den amerikanske hangarskipsflåten. Noe annet ville av enkelte militærledere bli betraktet som et nederlag. Og nettopp det skjedde. Store ødeleggelser ble påført skip, flystyrken og militærbasen på Hawaii, men de amerikanske hangarskipene var ute på øvelse. På overflaten virket angrepet som en gedigen

triumf, men skeptikerne, og særlig arkitekten bak angrepet, admiral Isoroku Yamamoto, som kjente godt til USA etter å ha studert i landet i flere år, var mer tilbakeholden. Oppdraget var ikke blitt fullbyrdet.

Det neste halvåret ble likevel en lang triumfferd for Japan – med okkupasjon av viktige ressursområder og strategiske punkt som nederlandske Ostindia, Singapore, Filippinene, Hong Kong, Malaysia og Burma. Etter et slag i Korallhavet ved Australia i mai 1942 som tapsmessig nærmest endte i uavgjort, skulle så den japanske hovedflåten – med fire hangarskip i spissen – okkupere Midway vest for Pearl Harbor i juni 1942 med det formål å lokke de amerikanske hangarskipene ut til et avgjørende sjøslag og fullføre jobben fra Pearl Harbor. Men på grunn av noen tilfeldige feilvurderinger av japanerne kombinert med god etterretning hos amerikanerne, ble isteden alle de fire japanske hangarskipene senket – i tillegg til at de fleste av Japans beste flygere mistet livet. I løpet av ett døgn var den japanske hangarskipsflåten blitt redusert til en skygge av seg selv, og allerede nå satte flere militærledere – særlig innen marinen – spørsmålstegn ved den videre krigføringen.

Etter Midway kjempet Japan i en håpløs tre år lang motbakke, uten ett eneste større lyspunkt. Den amerikanske taktikken var å kutte de vitale forsyningslinjene til Japan, kombinert med å komme innen rekkevidde for bombing av den japanske krigsindustrien. Dette skulle gjøres ved to offensiver: Én fra Solomonøyene mot Filippinene i sør og én fra det sentrale Stillehavet mot Marianeøyene og Iwo Jima. Sakte, men sikkert, i langvarige og blodige kamper, falt den ene livsviktige japanske skansen etter den andre. Som Yamamoto hadde fryktet, var japanerne blitt håpløse krigere uten en større hangarskipsflåte og erfarne flygere – samtidig som den amerikanske hangarskipsflåten, tross flere tap, ikke ble svekket. Selv ble Yamamoto offer for amerikanernes andre vesentlige fortrinn – knekking av japanske militærkoder. I april 1943 skulle Yamamoto foreta en rundreise i det sørlige Stillehavet for å styrke soldatenes kampmoral. Amerikanerne fikk rede på flyreisen og flyet ble skutt ned.

Konvensjonell bombing av Japan

I løpet av 1944 nærmet de amerikanske styrkene seg det japanske moderlandet med stormskritt. Men de hadde ennå til gode å sikre seg en adekvat base for å kunne ødelegge den japanske krigsindustrien. Fra juni 1944 hadde amerikanerne likevel gjennomført noen mindre tokter fra India og Kina med strategisk bombing av japanske byer på den sørlige øyen Kyushu – inkludert havnebyen Nagasaki – men avstanden for flyene ble for stor og risikabel. Den best egnede basen for amerikansk bombing av Japan ble ansett å være Marianeøyene, 1500 nautiske mil sør for Tokyo. Dette visste også japanerne, og da den amerikanske flåten gikk til angrep 11. juni 1944, ble de møtt med den hittil største og mest intense motstanden i Stillehavskrigen. 3 000 amerikanske og 24 000 japanske soldater mistet livet i løpet av tre ukers kamper. I tillegg prøvde det som var igjen av den en gang så stolte japanske marinen å hindre en landsetting, men ble isteden ytterligere svekket. For første gang fikk USA nå også føling med japanske siviles desperasjon som i flere tilfeller valgte selvmord fremfor å overgi seg til fienden.

Først 9. juli hadde USA kontroll over hovedøyen Saipan, hvorfra operasjonen kunne videreføres til de to naboøyene Tinian og Guam. Disse ble først sikret én måned senere. Straks startet arbeidet på Tinian med å bygge det som skulle bli verdens største flyplass. I oktober kunne de første flyene av typen B-29 "Super Fortress" lande, og innen noen få uker var 100 fly på plass. Dette var de største bombeflyene verden hadde sett, som hver kunne ta hele ni tonn bomber. Japans ledere visste godt hva som nå ventet dem, og tapet av Marianeøyene fikk også politiske følger. Statsminister Hideki Tojo, generalen som hadde ført Japan i krig, gikk av. Etterfølgeren ble den mer moderate Kuniaki Koiso. Dessuten, i påvente av bombingen alle visste ville komme, fikk den japanske befolkningen for første gang høre ord om den "vanskelige, men ikke håpløse" situasjonen keiserriket nå stod overfor.

24. november ble 111 B-29 bombefly sendt fra Marianeøyene med kurs mot flyfabrikker i utkanten av Tokyo. Dette var første gang Tokyo ble direkte rammet av krigen siden det velkjente Doolittle-raidet i april 1942. Slike strategiske bombetokter fra stor høyde fortsatte frem til februar 1945, men uten de store resultatene amerikanerne hadde håpet. I februar ble imidlertid en ny taktikk utarbeidet av general Curtis LeMay, som ledet bombingen av Japan. Ved å slippe brannbomber over japanske byer fra lav høyde om natten – slik de allierte for eksempel hadde gjort mot Hamburg med voldsom effekt – ville en ildstorm starte med det resultat å volde massive skader på fabrikker og andre bygninger mer effektivt. Amerikanerne regnet med større ødeleggelser i Japan i forhold til i Tyskland på grunn av den mer primitive bygningskonstruksjonen.

Det første av slike angrep fant sted natten til 10. mars 1945 da 400 B-29 bombefly ble sendt over Tokyo. 40 prosent av hovedstaden ble denne ene natten jevnet med jorden og anslagsvis 100,000 av byens innbyggere mistet livet, mer enn under samtlige bombetokt mot London under annen verdenskrig. I tillegg ble mange tusen skadet og over én million hjemløse. Samme inferno rammet også storbyene Osaka, Kobe og Nagoya, sistnevnte med den hensikt å sette et endelig punktum for Japans flyindustri.

Tidlig i juli 1945 erklærte LeMay at han snart ikke hadde flere bombemål. 25 500 fly fra Marianeøyene hadde sluppet 170 000 tonn bomber over Japan (tilsvarende ni Hiroshima-bomber) i løpet av en åtte måneders luftoffensiv med det resultat at over ni millioner mennesker var hjemløse og 43 prosent av totalt 66 japanske byer var jevnet med jorden. Antall drepte sivile japanere er usikkert. Anslag varierer fra 350 000 til 600 000. Bombingen og utslettelsen av handelsflåten, hadde satt den japanske økonomien og krigsindustrien i praksis ut av spill. LeMay hadde selv regnet med å kunne tvinge Japan til kapitulasjon bare ved hjelp av den intense bombingen. Kun noen få byer forble uberørte, herunder Hiroshima og den tidligere hovedstanden Kyoto. Men fortsatt var viljen til å overgi seg liten blant de japanske militærlederne.

Japanerens bruk av selvmordsvåpen

Utover 1943 hadde japanerne for alvor kommet på defensiven. I november startet så den amerikanske storoffensiven i det

sentrale Stillehavet. Mens det i det sørvestlige Stillehavet hadde lyktes japanerne å evakuere tropper etter at slagene likevel var tapt, fikk nå amerikanerne i det sentrale Stillehavet en forsmak på den fanatiske motstanden som ventet dem de neste 1-2 årene, uke etter uke. Til tross for at øyen Tarawa kun var drøye tre kilometer lang og knapt 100 meter på det bredeste, mistet 1,000 amerikanere og 4,500 japanere livet i løpet av tre dagers kamper. Kun sytten lot seg ta til fange. Med bakgrunn i samuraitradisjonen, var det en skam for japanske soldater å bli tatt til fange. Tarawa skapte også store overskrifter i USA; ingen kunne forstå hvorfor så mange amerikanere døde på et så lite sted.

Våren 1945 tok japanske militærledere nok et steg videre i bruken av selvmordsvåpen. Mens det tidligere kun hadde vært sporadiske tilfeller der beskutte japanske flygere styrtet i døden mot amerikanske mål, ble det nå bygget spesielle fly kun med det formål, som ledd i en noe utradisjonell militærtaktikk. Det viste seg ikke å være noe problem med å rekruttere flygere, faktisk var det flere enn nødvendig som meldte seg. Flyene ble kalt *Kamikaze*, oppkalt etter den guddommelige vind som skal ha reddet Japan mot en nærmest uovervinnelig mongolsk hær på 1200-tallet.

Det var først under det desperate forsvaret av Okinawa i april 1945 at Kamikaze-fly ble benyttet med full tyngde. Nærmere 3 000 japanere ofret seg til kamikaze-oppdrag, men bare 14 prosent nådde sine mål. Kombinasjonen av radar og uerfarne japanske flygere, gjorde jobben lett for amerikanerne når det gjaldt å skyte ned Kamikaze-fly. Men de forvoldet likevel stor skade: minst 30 allierte skip og nesten 5 000 amerikanske liv gikk tapt under Kamikaze-angrep ved Okinawa.

Men fly var ikke eneste type Kamikaze. Det ble også masseprodusert miniubåter og bemannede torpedoer med den hensikt å øke treffsikkerheten. Det dristigste kamikaze-oppdraget fant likevel sted 6. april 1945 da historiens største slagskip, *Yamato,* ble sendt til Okinawa med drivstoff for kun én vei i et siste forsøk på å forsvare øygruppen. Men Yamato kom aldri så langt. Neste dag ble skipet oppdaget av amerikanerne, og senket etter minst 20 torpedo- og bombetreff. 2 500 japanere mistet livet, bare nær 300 overlevde. Historiens største selvmordsoppdrag var en fiasko.

Da Okinawa var sikret for amerikanerne i begynnelsen av juni 1945, antok japanske styresmakter at en invasjon av selve moderlandet var nært forestående. Militaristene rettet nå for alvor oppmerksomheten mot nok en form for selvmordskampanje, denne gang ved bruk av soldater så vel som sivile på det japanske øyriket. Krigsrådets militarister ville spekulere i at en amerikansk invasjon av det japanske moderlandet ville føre til så store tap for USA at landet ble tvunget til forhandlingsbordet. Planen fikk kodenavnet *Ketsu-go* og omfattet blant annet å bygge opp en stor luftoffensiv med ulike typer kamikaze-fly, særlig på øyen Kyushu, hvor de regnet med at invasjonen ville starte. Den amerikanske invasjonsstyrken skulle påføres tap uten like mens den fortsatt befant seg på sjøen. Japan hadde til rådighet nær 10 000 fly i selve Japan, som var blitt spart for en eventuell invasjon. Over 5 000 av disse var utelukkende *kamikaze*-fly. For å spare drivstoff, var det bygget katapulter langs hele kysten. Dessuten var Japans hovedhær, som talte to millioner mann, fortsatt intakt. Sivilbefolkningen ble oppildnet med slagordet ”100 millioner vil dø for keiser og fedreland”, og opplært i selvmordsoppdrag. 28 millioner japanere var innen sommeren 1945 medlemmer av det japanske heimevernet, og klar til kamp. De var utrustet med primitive våpen som langbuer, øks, bambusverd og pil og bue – men skulle også bruke eksplosiver i massive selvmordsangrep, særlig om natten. Alt lå til rette for det største blodbadet menneskeheten noen gang ville kunne forestille seg.

Japan og USAs valgmuligheter og status sommeren 1945

Omstendighetene rundt forløpet til selve beslutningen om å bruke atombomben samt de japanske fredsinitiativene, har vært gjenstand for intens debatt blant historikere siden krigens slutt. Dette har også bidratt til å trekke i tvil nødvendigheten av å slippe atombombene. Emnet er for sammensatt for en utførlig debatt og redegjørelse her. Men enkelte faktorer er likevel mindre diskutable. Våren 1945 hadde USA selv utarbeidet en plan for invasjonen av det japanske moderlandet, med kodenavnet *Operation Downfall*. Datoen ble satt til 1. november 1945 og var avhengig av at krigen i Europa var slutt slik at styrker kunne sendes derfra. Men det ville koste dyrt. På bakgrunn av slagene USA allerede hadde kjempet mot japanerne, kunne militæranalytikere slå fast overfor president Truman at minst 500 000 amerikanere ville dø ved en invasjon av det japanske moderlandet, i tillegg til flere millioner japanske sivile og militære. Amerikanerne hadde allerede mistet over 400 000 soldater i krigen. Til sammenligning falt totalt 10 000 norske sivile og soldater under hele annen verdenskrig.

Amerikanerne hadde kjempet ufrivillig mot en fiende som i stor utstrekning var overbevist om å kjempe til siste mann – og denne overbevisningen og sløsingen med liv hadde økt i takt med krigens forløp. I løpet av én måneds kamp på vulkanøya Iwo Jima i februar 1945, døde for eksempel 20 000 japanske soldater og i kampene om Okinawa fra april til juni døde over 100 000 japanske sivile og soldater, mange ved selvmord. Amerikanerne hadde samtidig måttet ofre henholdsvis 7 000 og 19 000 soldater; de høyeste tapstallene i Stillehavskrigen for amerikanerne. Amerikansk etterretning hadde dessuten fått rede på Ketsu-go, hvis omfang skapte stor bekymring.

Da atombomben var ferdigstilt sommeren 1945, åpnet det seg imidlertid en ny mulighet som kunne spare tusenvis av amerikanske liv. Både Truman og hans rådgivere var overbevist om at atombomben ville bevirke en snarlig slutt på krigen. Men de var også klar over dens diplomatiske verdi, spesielt overfor Sovjetunionen. Spørsmålet ble bare hvordan den skulle brukes i et krav om kapitulasjon. Flere av Trumans rådgivere mente at USA burde spesifisere klare betingelser overfor Japan, blant annet at de skulle få beholde keiseren. Visekrigsministeren mente dessuten at bomben burde nevnes. Men utenriksminister John Byrnes stod fast på ”betingelsesløs kapitulasjon”, og begrunnet dette blant annet med at USA ikke måtte fremstå vaklete – og at avgjørelsen utelukkende skulle ligge hos Japan. Byrnes mente dessuten at det var vesentlig å få slutt på krigen før russernes planlagte krigserklæring 8. august og videre innflytelse i Asia. Samtidig hadde USAs krigsminister Stimson og hans atombombekomité konkludert med at bomben snarest

burde brukes mot et japansk militærmål uten forvarsel. Bare dét ville føre til et så stort psykologisk nederlag at Japan ville bli tvunget til kapitulasjon.

Resultatet av disse drøftelsene ble Potsdamerklæringen fra 26. juli 1945 som ga japanerne et siste ultimatum. Den nevnte ikke keiseren med ord, men gav likevel Japan muligheten til å beholde keiserstyret siden det kun var presisert at de måtte overgi "samtlige militærstyrker". Alternativet ville være "snarlig og total ødeleggelse". Japan var allerede fullt klar over hva ødeleggelse av landet betydde etter åtte måneders intens konvensjonell bombing, men hva som egentlig lå i "total ødeleggelse" var for dem heller uvisst. Selv ikke én atombombe kunne påføre Japan mer skade enn det som allerede var gjort. USA på sin side hadde allerede prøvesprengt den første atombomben i New Mexico 16. juli, og hadde en klar formening om "total ødeleggelse".

Etter invasjonen av Okinawa i april 1945 gikk Japans statsminister Kuniaki Koiso av. Han ble etterfulgt av Kantaro Suzuki, som var mer tilbøyelig for en fredsløsning. Krigsrådet bestod av seks menn som alle hadde like mye innflytelse. Foruten statsministeren var disse utenriksminister Togo, krigsminister Anami, marineminister Yonai, samt stabsjefene for hæren og marinen, henholdsvis general Umezu og admiral Toyoda. Militaristene, som dominerte krigsrådet, nektet å kapitulere og 8. juni 1945 ble det nok en gang vedtatt at krigen skulle fortsette til siste mann under den såkalte "Fundamentale politikk". Ifølge Koichi Kido, som var keiserens nærmeste rådgiver og bindeledd til regjeringen, var særlig de yngre offiserene i hæren fast bestemt på å kjempe til siste mann, mens krigsminister Anami mente at de heller burde holde ut til en invasjon, for så å påføre amerikanske styrker så store tap at de ble tvunget til en fredsløsning mer fordelaktig for Japan.

Samme dag som "Fundamentale politikk" ble vedtatt, foreslo Koichi Kido overfor keiser Hirohito å henvende seg til Sovjetunionen – som fortsatt hadde en nøytralitetspakt med Japan – for på den måten forsøke å fremforhandle en fredsavtale på politisk vis som militaristene kunne godta. Japans minstekrav skulle være å beholde keiseren som japanerne mente var av guddommelig opphav. Kido fikk støtte fra keiseren, samt statsminister Suzuki og utenriksminister Togo. Militaristene nektet i utgangspunktet noe som helst forhandlinger med fienden, og var fast bestemt på å kjempe til siste mann, men motvillig godtok de likevel fredsutspillet overfor Sovjetunionen. Moskva derimot ignorerte Japan, og hadde ingen ønske om å bistå dem med å få slutt på krigen. Isteden hadde de møter med Kina og forberedte et angrep mot det Japan-okkuperte Mandsjuria.

I slutten av juli mottok Japan så Potsdam-erklæringen. Utenriksminister Togo mente ultimatumet var akseptabelt, fordi han tolket det som at keiserstyret kunne beholdes. Keiseren møtte Togo, og bifalte hans vurdering. Men både keiseren og statsminister Suzuki var likevel ubesluttsomme.

Statsminister Suzuki ignorerte Potsdam-erklæringen, og 6. august ble den første atombomben sluppet over Hiroshima. Amerikanerne fikk imidlertid ikke den umiddelbare kapitulasjonen som de hadde forventet – noe av forklaringen kan ligge i at det var vanskelig for japanske styresmakter å få en oversikt over hva som egentlig hadde skjedd. Dessuten var enkelte regjeringsmedlemmer av den oppfatning at USA umulig kunne ha mer enn én atombombe. En ny atombombe ble uansett sluppet over Nagasaki1 9. august, bare noen få timer etter at Sovjetunionen erklærte krig. Det japanske krigsrådet ble nå delt på spørsmålet om kapitulasjon. Militaristene Anami, Umezu og Toyoda ville alle fortsette krigen. For første gang henvendte derfor en statsminister seg til keiser Hirohito for å få ham til å fatte en endelig beslutning. Han gikk inn for fred og støttet seg til Potsdam-erklæringen med det forbehold at keiseren ble beholdt.

USA godtok utspillet. Selv om de japanske militaristene fortsatt var skeptiske til å overgi seg, bøyde de seg for keiserens anbefaling om kapitulasjon. Krigsminister Anami underskrev forordningen for så å begå selvmord neste morgen. Særlig hæren var i sjokk over beslutningen, og prøvde desperat å overtale militaristene i krigsrådet om å fortsette kampen. Men 14. august var krigen slutt.

For å unngå en truende revolusjon og opprør blant befolkningen, og da særlig de militære, kunngjorde Hirohito kapitulasjonen på japansk radio 15. august. Dette var første gang befolkningen fikk høre keiserens stemme. Noen hæroffiserer som slett ikke ville overgi seg, brøt seg inn i keiserpalasset natten i forveien i et forsøk på å stjele båndopptaket, men kuppet slo feil. Keiseren nevnte blant annet i sin tale: "fienden har begynt å bruke en ny grusom bombe [...] hvis vi fortsetter vil det ikke bare føre til utslettelse av Japan, men også utslettelse av den menneskelige sivilisasjon. Vi må derfor utholde det uutholdelige".

Sluttbemerkninger

"Var det virkelig nødvendig", er et spørsmål som aldri vil kunne bli besvart skikkelig omkring atombombene mot Japan. Argumentene for og imot er mange. Keiserens nærmeste rådgiver, Koichi Kido, sa i et intervju i forbindelse med *World at War*- serien at "kombinasjonen atombombene og Sovjetunionens krigserklæring bidro til å forkorte krigen". Hvis det ikke hadde skjedd kunne Japan sannsynligvis ikke ha lagt ned våpnene". Dette får også støtte hos statssekretæren Hisatsune Sakomizu. Han sa senere at han var meget forbløffet over bomben, men at det samtidig var nøkkelen til å få Japan ut av krigen. Et av krigsrådets medlemmer, Admiral Toyodo, uttalte seg imidlertid slik overfor *National Analysis Division of the United States Bombing Survey*: "Jeg tror ikke det er riktig å betrakte anvendelsen av atombomben og Sovjetunionens inntreden i krigen som de direkte årsaker til kapitulasjonen. Men jeg tror at disse omstendigheter gjorde det mulig for oss å få slutt på krigen uten å volde altfor meget kaos i Japan".

Ettertidens motstandere av bruken av atombomben trekker også frem Sovjetunionenes rolle, at så snart russerne gikk til krig mot Japan ville keiserriket bli tvunget til å kapitulere. Denne eventualiteten er likevel mer kompleks enn som så. For det første er dette en vurdering tatt i etterpåklokskapens navn. Man kan ikke ta for gitt at de japanske militære ville ha overgitt seg på fredelig vis til russerne uten at atombombene

var blitt sluppet. Russernes krigserklæring førte tross alt ikke til en umiddelbar slutt på krigen. I løpet av de fem dagene Operasjon Auguststorm varte, falt minst 8 200 russiske soldater og 83 000 japanere falt på like fanatisk og håpløst vis som mot amerikanerne.

Interessant er det også når det hevdes at bomben var unødvendig fordi Japan var på randen av kollaps og sult og derfor snart uansett ville ha kapitulert. At sivilbefolkningen sulter har imidlertid sjelden vært en avgjørende årsak til kapitulasjon. *U.S. Strategic Bombing Survey* fra 1946 konkluderte likevel med at "innen 31. desember, og etter all sannsynlighet før 1. november 1945, ville Japan ha kapitulert selv om atombombene ikke var blitt sluppet, selv om Russland ikke hadde kommet med i krigen, og selv om invasjonen ikke hadde vært planlagt eller vurdert". Men var ikke krigen egentlig slutt for japanerne i 1943? De hadde tross alt vært på defensiven helt siden Midway sommeren 1942, uten ett eneste lyspunkt. I tillegg var de siste vitale råstoffene gått tapt ved tapet av Filippinene i begynnelsen av 1945. I denne sammenheng må det nevnes at selv om Japan allerede var utsatt for en voldsom konvensjonell bombing, og at marine- og handelsflåten var tilintetgjort med det resultat at forsyningene uteble, hadde Japan fortsatt til rådighet 10 000 fly, omtrent halvparten bygget som Kamikaze-fly. I tillegg hadde de en kampklar og disiplinert hær på to millioner mann kombinert med en stor sivilbefolkning som var beredt til å kjempe til siste mann. Men ingen japanske militærledere hadde regnet med atombomben, som fjernet mye av grunnlaget for en amerikansk invasjon. Selv om det var flere japanske ikke-militære ledere som ønsket en fredsløsning på politisk vis, var sannsynligvis dette uforutsette momentet avgjørende for å overtale militaristene om å kapitulere, slik statssekretæren Hisatsune Sakomizu senere også fremhevet.

Det er i våre dager spesielt stort fokus på den moralske siden ved den amerikanske bruken av atombomber under annen verdenskrig. Ja, amerikanerne regnet med at atombombene ville drepe minst 100,000 mennesker, og antallet ble til slutt over 200,000. Men hva med alternativet, som sannsynligvis ville vært en invasjon med tap av flere millioner menneskeliv? Hva med den moralske siden der? Truman ville fått et alvorlig forklaringsproblem særlig overfor sin egen befolkning hvis han hadde ventet med å bruke atombomben – og latt enda flere amerikanske liv gå tapt – siden USA hadde brukt store ressurser på å utvikle et våpen han mente ville få en snarlig slutt på krigen.

Når det så gjelder professor Arne Kalland og andres forundring over hvorfor USA hadde så hastverk med å bruke atombomben for å få slutt på krigen, er det merkverdig at man ikke overveier tapet av amerikanske og allierte liv. For hver dag som gikk, ble amerikanske og andre allierte soldater og sivile drept. Minst ti millioner kinesiske sivile hadde allerede mistet livet. I tillegg kommer den enorme psykiske påkjenningen amerikanere både på slagmarken og hjemme i USA ble utsatt for. Er det ikke en statsleder sin moralske plikt i størst mulig grad å begrense tapet av sine egne, ikke minst i en krig de tross alt ikke hadde startet?

Vi får aldri vite konsekvensene av ikke å ha sluppet atombombene over Japan. Atomkappløpet mellom Vesten og Sovjetunionen ville kommet uansett. Men hvis krigen hadde fortsatt og en invasjon hadde blitt igangsatt på tross av atombombens eksistens med det resultatet at ytterligere flere hundre tusen allierte og japanske menneskeliv gikk tapt, kan man undre seg over hva debatten ville dreid seg om i dag.

Noter

1. Hovedmålet var byen Kokura, men på grunn av lavt skydekke ble bomben sluppet over Nagasaki i stedet.

Litteratur

Grant, Christopher m.f. (1977): *World War II, Land, Sea & Air Battles 1939-1945,* Sundial BooksLimited, London.
Christophersen, H.O. (1949): *Den store krigen, bind III,* Gyldendal norsk forlag, Oslo.
Marine Corps Gazette, August 1965, Vol. 49, No. 8, http://www.doug-long.com/kido.htm, lastet ned 16.08.2005.
Intervju med amerikanske og japanske aktører i dokumentarserien *World at War* (1973), program 22-24
Marquis Koichi Kido and the atomic bombing of Japan, http://www.doug-long.com/kido.htm/ lastet ned 16.08.2005.
Potsdam Declaration, http://www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/c06.html/ lastet ned 16.08.2005.
U.S. Strategic Bombing Survey, http://nopukob.com/ww2_stories/report.htm/ lastet ned 16.08.2005.

"Scoop Jackson's Liberal Internationalism:

Senator Henry Jackson, Human Rights, and the Decline of American Liberalism". Reportasje fra Forum for samtidshistories seminar med gjesteforeleser Jeff Bloodworth (Ph.D. kandidat i samtidshistorie) fra universitetet i Ohio, 23.august på Nobelinstituttet.

Tekst: Jardar Sørvoll
Foto: Gunnar Jakobsen

Jeff Bloodworth kom til Norge for å presentere sitt doktorgradsprosjekt om den liberale og internasjonalistiske tradisjonen i amerikansk utenrikspolitikk i det 20.århundre. Amerikaneren er en del av et utvekslingsprogram Forum for samtidshistorie ved Universitetet i Oslo har med tilsvarende institusjon ved universitetet i Ohio. I foredraget han holdt på Nobelinstituttet 23.august, redegjorde han for sin tolkning av det han omtaler som " Senator Henry Jacksons liberal internationalism". Kort fortalt hevdet Bloodworth at demokraten Henry Jackson, som kanskje er mest kjent for sin menneskerettighetsbaserte motstand mot Nixon- og Ford-administrasjonens avspenningspolitikk overfor Sovjetunionen, er et godt eksempel på den "glemte" liberale og internasjonalistiske tradisjonen i amerikansk utenrikspolitikk. Denne tradisjonen, som blant annet forbindes med Woodrow Wilson og Folkeforbundet, ble kraftig svekket etter USAs nederlag i Vietnam-krigen. Konservative neo-isolasjonister og unilateralister overtok hegemoniet i amerikansk utenrikspolitisk tenkning, i følge Bloodworth. Han fremhevet imidlertid at Henry Jackson, med sin vektlegging av menneskerettigheter og multilateralisme, er et eksempel som kan inspirere dagens amerikanske utenrikspolitikere. Bloodworth uttrykte i denne sammenheng dyp misnøye med den dominerende konservative internasjonalismen, som blant annet lå bak Bush-administrasjonens invasjon av Irak. Han vil bytte denne tradisjonen med en utenrikspolitikk, som er forankret i FN og NATO og som samtidig makter å fylle en lederrolle i internasjonal politikk, noe han synes å mene er en naturlig oppgave for verdens eneste supermakt.

Med andre ord kan en dermed si at Bloodworth kom til Norge for å opplyse oss om en mulig alternativ utenrikspolitikk for det "Andre Amerika". I den forstand at han ønsket å børste støv av en sterk og alternativ utenrikspolitisk tradisjon, som både skiller seg fra Bush-administrasjonens unilateralisme og Clinton-administrasjonenes famlende internasjonalisme. I tråd med det han hevder er i Scoop Jacksons ånd, kritiserte han Bush-administrasjonen for å handle uten FN-mandat i Irak-krigen, samt for å operere med urealistiske målsettinger om hva som er mulig å oppnå i utenrikspolitikken. Bloodworth begrenset imidlertid ikke sin kritikk til Republikanerne. Clinton-adminstrasjonens (1992-2000)utenrikspolitikk betegner han således som "a failing of international liberalism". Med støtte i Jacksons utenrikspolitiske profil, var han spesielt opprørt over Clinton-administrasjonens begrensede evne og vilje, til å avverge grove menneskerettighetsbrudd rundt omkring i verden. Folkemordet i Rwanda i 1994, er bare ett av eksemplene Bloodworth trakk fram i denne forbindelse.

"A strong hand abroad, a big heart at home"
Henry Jackson, som Bloodworth mener vi kan hente mye lærdom fra, ble valgt inn i Senatet i 1952, for øvrig samme år som blant annet John F. Kennedy og Richard Nixon. Han var etter sigende en klassisk *New-Deal* Demokrat, med tunge bånd til fagbevegelsen. Jackson var således en talsmann for *big government* og borgerrettigheter, eller mindre eufemistisk, statlige velferdsordninger og like formelle rettigheter for hvite og afro-amerikanere. I amerikansk målestokk var han videre en sterk forkjemper for miljøvern. Dette er spesielt beundringsverdig, tatt i betraktning at hans kjernevelgere var fagforeningsfolk, som ikke kan sies å være av de mest miljøorienterte velgergruppene.

I utenrikspolitikken var Jackson sterkt preget av den kalde krigens tankeskjema. Han betraktet således både Korea og Vietnam som et uttrykk for en verdenskommunistisk ekspansjon med sentrum i Moskva, og støttet helhjertet opp om den amerikanske krigsinnsatsen begge steder. Selv Bloodworth, som tydeligvis identifiserer seg med sitt studieobjekt, og anser Jackson som en slags helt, mener at han var overdrevent mistenksom når det gjaldt Sovjetunionens intensjoner. Bloodworth påpeker imidlertid at Jackson var en mann av sin tid, samt at hans anti-kommunisme hadde en prinsipiell forankring i menneskerettighetene. Jacksons motstand mot Nixon- og Ford-administrasjonens avspenningspolitikk var således, som tidligere nevnt, basert på en menneskerettighetsbasert argumentasjon. I sine mislykkede kampanjer for å bli Demokratenes kandidat ved Presidentvalgene i 1972 og 1976, påsto han flerfoldige ganger at avspenningspolitikken gjorde USA medskyldig i menneskerettighetsbruddene i Sovjetunionen. Jackson var dermed fremmed for Nixons berømte tur til Kina og hans tilnærming til Sovjetunionen. I følge Jackson var det snarere USAs ansvar å fremme menneskerettigheter rundt omkring i verden. Selv om han aldri ble Demokratenes Presidentkandidat, fikk Jacksons menneskerettsorienterte utenrikspolitikk stor innflytelse i samtiden. For det første bidro den til å gjøre utenrikspolitikk til et av de største temaene ved valget i 1976. For det andre bidro den til å svekke legitimiteten til avspenningspolitikken. Slik sett kan Jackson også betraktes som en forløper for Reagan, selv om de hadde svært ulike synspunkter i innenrikspolitikken. For det tredje kom noe av Jacksons menneskerettighetsperspektiv til uttrykk i Carter-administrasjonens utenrikspolitikk (1976-1980).

Jackson kombinerte menneskerettighetsperspektivet med en vektlegging av betydningen til institusjoner som FN og

NATO. Jackson var heller ingen talsmann for en messiansk korstogspolitikk. I tråd med Niebuhrs realistiske perspektiv på internasjonal politikk, hevdet han at militære virkemidler bare burde brukes i fall målsettingene var begrensede og gjennomførbare. Dermed tok han ikke til orde for militære eventyr i øst og vest, noe som i og for seg kunne vært en konsekvens av en menneskerettighetsbasert utenrikspolitikk. Dette hindret han imidlertid ikke i å støtte opp om Vietnam-krigen lenge etter at de fleste, selv mange som tidligere ble betraktet som *hardlinere*, hadde begynt å innse at Vietnam var et tapt slag.

Bloodworth oppsummerte Jacksons politiske grunnsyn med følgende punchline: "A strong hand abroad, a big heart at home". Videre understreket han at Jacksons politiske virke som helhet, er et eksempel til etterfølgelse for dagens Demokratiske parti, som i følge Bloodworth mangler en koherent og velfundert verdensanskuelse. Det aner oss at Bloodworth har svært lite til overs for Demokratenes nyliberale innenrikspolitikk og det han anser som deres feige utenrikspolitikk.

Kritiske merknader til Bloodworths foredrag

Jacksons harde linje overfor Sovjetunionen og hans standhaftighet i Vietnam-spørsmålet, har ført til at mange konservative republikanere, i dag regner han som deres mann. Dette gjelder blant annet en av arkitektene bak Irak-krigen, Richard Pearl, som den dag i dag opprettholder sitt medlemskap i det Demokratiske partiet som en gest til Jackson, i følge Geir Lundestad. Det foregår slik sett en kamp om arven etter Scoop Jackson. Bloodworths foredrag kan dermed tolkes som et forsøk på å redde Jackson for den liberale tradisjonen i amerikansk utenrikspolitikk. Spørsmålet er om han lykkes? Lundestad er tydeligvis en som tviler på dette. I debatten etter Bloodworths foredrag satte han spørsmålstegn ved om "liberal internationalist", i virkeligheten er en god beskrivelse av Jacksons utenrikspolitiske linje. Han viste til at anti-kommunismen og motstanden mot avspenningspolitikken, innebærer at Jackson hadde slående likheter med Ronald Reagan. Videre nevnte Lundestad at det finnes en alternativ tolkning av Jacksons menneskerettighetsperspektiv. I motsetning til Bloodworth, som fremhever at denne siden ved hans utenrikspolitikk var prinsipielt betinget, finnes det andre som hevder at menneskerettighetsargumentasjonen primært ble anvendt av Jackson for å kunne appellere både til konservative og mer liberalt orienterte deler av det amerikanske samfunnet. Slik kunne han både håpe på å undergrave avspenningspolitikken, og bli nominert som Demokratenes Presidentkandidat. På bakgrunn av dette hevder Lundestad at selv om Jackson utvilsomt var liberal i innenrikspolitikken, er dette en feilaktig merkelapp på hans utenrikspolitiske linje, som i beste fall kan betegnes som multilateral. I lys av Lundestads kommentarer, kan det virke rimelig å spørre om ikke en mann som Bill Clinton, med sin vektlegging av demokrati og handelssamkvem, i realiteten var mer liberal og internasjonalistisk enn Scoop Jackson?

Det er imidlertid vanskelig for Fortids utsendte å vurdere Lundestads kritikk. Vi må isteden nøye oss med å konstatere at den i realiteten avfeier hele foredragets argumentasjon, i fall den skulle vise seg å være berettiget. Det er imidlertid mulig for oss å antyde andre problematiske sider ved Bloodworths foredrag. Vi mener for eksempel at det synes rimelig å problematisere hans påstand om at det er ønskelig at dagens amerikanske politikere trekker lærdom fra det han kaller for "Scoop Jacksons liberal internationalism". For det første er det mulig å stille spørsmålstegn ved i hvor stor grad hans utenrikspolitiske tenkning har overføringsverdi til dagens situasjon. Har en tradisjon, som virker såpass fastlåst i den kalde krigens tankeskjema, noe reelt anvendelsesområde i dagens unipolare verden? Videre, og mer grunnleggende, vil sikkert mange være uenig i at et utenrikspolitisk perspektiv som fremhever USAs lederrolle når det gjelder å fremme universelle menneskerettigheter, også med militære virkemidler om nødvendig, er ønskelig sett fra et normativt ståsted. Endelig kan en spørre om det finnes noen reell mulighet for at Jacksons tenkning kan påvirke utenrikspolitikken i USAs nære fremtid? Interessant i denne forbindelse er at Bloodworth, på direkte spørsmål fra Fortids utsendte, pekte på en av sine egne personlige favoritter, Dick Gephardt, som den amerikanske politikeren som i dag forfekter en utenrikspolitikk som ligger tettest opp til Jacksons linje. Vi noterer oss at Gephardt, som i likhet med Jackson har en tett tilknytning til fagbevegelsen, mislyktes fundamentalt i sine bestrebelser med å bli valgt til Demokratenes presidentkandidat i 2004. Men det er selvfølgelig usikkert om dette kan tolkes som et tegn på at tidsånden ikke er på Jacksons side.

Det synes dermed som det er mulig å problematisere innholdet i Bloodworths foredrag på mange punkter. Dette forhindrer imidlertid ikke at det var en glede å være til stede på foredraget, som ble fremført med stor innlevelse og stimulerte til refleksjon rundt vesentlige sider ved USAs historie etter 2.verdenskrig. Mer generelt er det grunn til å oppfordre alle studenter om å benytte seg av det fremragende tilbudet instituttseminarene må sies å være. De er gode anledninger til å få med seg et foredrag om et spennende forskningsfelt, samtidig som diskusjonene på seminarene gir et lærerikt, og tidvis morsomt, innblikk i den akademiske debattkulturen.

Stipendiat Jeff Bloodworth

The Coca-Cola bottling company plant, Los Angeles 1936 (arkitekt Robert V Derrah). I 1920- og 1930-årene var Art Deco-stilen en av de nye karakteristiske stilretningene innenfor arkitektur og design. I USA oppsto også en strømlinjeformet utgave av stilen inspirert Futuristenes krav om å hylle maskinen og farten. Funksjonalismen var den andre nye stilretningen i tiden, og her var de store "Amerikadamperne" med sin rasjonelle form et forbilde for bygninger og bruksgjenstander. I Coca-cola-fabrikken har disse inspirasjonskildene blitt forenet i en bygning som ser ut som en båt med kommandobro, koøyne og skipsrekkverk på sidene. Strømlinjeformen betonte horisontale linjer og myke kurver, og ble også brukt i biler, busser, tog og fly, og i bruksgjenstander som møbler, radioer og kjøleskap. Det var et uttrykk for modernitet, samtidig som det uttrykte fremtidshåp under depresjonen i 1930-årenes USA.

Johannitterne –
en ridderorden i norsk senmiddelalder

Av Trond Svandal

I 1533 skrev Hans Rev, biskopen av Oslo, et brev til kong Frederik I i København og bad ham gi tilbake eiendommer og privilegier som var blitt fratatt flere klostre på Østlandet det foregående året.[1] Klostrene hadde støttet den hjemvendte Christian IIs forsøk på å gjenerobre Norge. Blant klostrene nevner biskopen Varna, det eneste ordenshuset i Norge tilknyttet johannitterordenen. Kongens menn hadde fordrevet ordensbrødrene, med unntak av én som tjente som skriver for den nye godsherren, og de drev nå rundt i bispedømmet. Men biskopens bønn til kongen ble aldri tatt til følge og det er kanskje ikke så rart. Det var snarere i kongens interesse å konfiskere de mektige klostergodsene, og kun få år senere var reformasjonen et faktum og alt kirkegodset i Norge ble lagt under kronen.

Men hvem var disse johannitterne som etablerte seg på Varna, dagens *Værne kloster* i Rygge i Østfold? Hva hadde de å si for det norske samfunnet i middelalderen, og i såfall for hvilke deler av befolkningen?

Den hellige Sankt Johannes av Jerusalems Hospitalsorden

Av de religiøse ordenene som var representert i Norge i middelalderen var kanskje johannitterordenen, eller Den hellige Sankt Johannes av Jerusalems Hospitalsorden, den mest eksotiske. Den var en orden som på flere måter skilte seg fra de tradisjonelle munkeordenene som satt på klostrene rundt om i Norge. Ordener som benediktinerne og cistercienserne var grunnlagt med det mål for øye å trekke seg tilbake fra den verdslige verden og tilbringe tiden med bønn og kontemplasjon. Gjennom bønn til Gud kjempet ordensbrødrene for menneskeheten mot de onde kreftene i verden. Johannitterordenen sto i ganske skarp kontrast til dette. Ordenen hadde blitt opprettet i Jerusalem engang på midten av 1000-tallet for å ta seg av kristne pilegrimer til de hellige stedene der. Ordenens tidlige historie er uklar og innhyllet i mye legendestoff, men det var med korstogene ordenen etablerte seg som den mektige organisasjonen den skulle bli. I årene etter Jerusalems erobring av de kristne i 1099, endret ordenen karakter fra å være en ren hospitalsorden til å bli en ridderorden, etter tydelig mønster fra tempelridderordenen. Johannitternes oppgaver ble fra de første tiårene av 1100-tallet både pleie av syke og trengende, men vel så mye å gi militær beskyttelse til pilegrimer og til de skjøre korsfarerstatene i Det hellige land. Selv om de kristne korsfarerstatene gikk under i og med Akres fall i 1291, overlevde johannitterne som orden. Brødrene flyttet hovedkvarteret først til Kypros, for deretter å flytte til Rhodos i 1310. Her skulle de etablere en ordensstat som kom til å eksistere helt til 1522 da de til slutt måtte gi tapt for tyrkerne. Selv ikke dette gjorde ende på ordenen som fikk øya Malta i gave fra den tysk-romerske keiser Karl V i 1530, og her holdt de ut helt til Napoleon fordrev dem i 1798.[2] Den dag i dag eksisterer ordenen, om enn i en helt annen rolle enn som en ridderorden. Den har vendt tilbake til utgangspunktet og driver en rekke sykehus og ambulansetjenester rundt om i verden.

I middelalderen krevde johannitterordenen, i likhet med de andre ridderordenene, enorme ressurser for å drive sin krigføring i det østre Middelhav. For å finansiere aktiviteten måtte ordenen hente ut ressurser fra Europa i form av overskudd fra jordeiendommer eller annen økonomisk aktivitet, eller gjennom pengeinnsamling. Viktigst var det etter hvert omfattende nettverket av eiendommer over hele Europa som ordenen fikk gjennom gaver fra europeiske konger, adelsmenn eller geistlige. Allerede fra slutten av 1000-tallet fikk ordenen gaver i form av landeiendommer, en utvikling som virkelig skjøt fart i forbindelse med deres aktivitet i korstogene på 1100-tallet. For å administrere disse enorme jordeiendommene behøvde ordenen en administrasjon i Europa. Lavest i ordenshierarkiet sto de såkalte *kommendene*. Dette var ordenshus hvor et varierende antall brødre kunne bo, og herfra administrerte de et godskompleks. Disse ordenshusene, som ofte feilaktig kalles klostre, kunne anta form som helt vanlige gods, men de skulle ha en kirke – dette var tross alt bosted for en religiøs kommunitet. Kommendene var igjen organisert i støtte enheter, såkalte priorater under ledelse av en prior. Disse prioratene var underlagt ordensledelsen, og stormesteren og priorene var ansvarlige for at en viss del av sin ordensprovins' økonomiske overskudd ble sendt videre til ordensledelsen. Disse betalingene ble kalt *responsjoner* og størrelsen på dem ble bestemt av ordenes generalkapittel – det øverste organ som bestod av stormesteren og hans råd samt alle priorene og noen andre sentrale embetsmenn innenfor ordenen.

Hva så med johannitterne i Norge – hva var deres plass innenfor dette hierarkiet? Det ble bare opprettet ett ordenshus – en kommende – i Norge i middelalderen. Dette ordenshuset ble grunnlagt i Rygge i Østfold, middelalderens Varna, i dag *Værne kloster*. Det norske ordenshuset var underlagt den nordiske ordensprovinsen, prioratet Dacia med hovedsete i Antvorskov på Sjælland i Danmark. Johannitterordenen hadde etablert seg i Danmark rundt 1170, dette var bare tolv år etter at ordenen hadde grunnlagt sitt først ordenshus i Det tyske riket, i Duisburg i 1158. Vi vet ikke sikkert når johannitterordenen

ble etablert i Norge. Grunnet et svært tynt kildemateriale er det vanskelig å slutte noe sikkert, men grunnleggelsen må ha skjedd mellom 1170 og 1270.[3] Dette er en meget spennende diskusjon, men jeg vil ikke gå nærmere inn på den her.

Johannittere i senmiddelalderens Norge

Johannitterne etablerte seg i Norge i høymiddelalderen, senere enn mange av de andre ordenene som var her i landet. Men johannitterne skiller seg særlig fra de andre religiøse ordenene, som benediktinerne, cistercienserne og augustinerne, gjennom deres sene blomstringsperiode. Mens de andre hadde sin storhetstid på 1100- eller 1200-tallet er det 1400-tallet som fremstår som johannitterne virkelige blomstringstid.

Først og fremst kommer denne oppblomstringen til uttrykk gjennom en rekke gaver som tyder på økt popularitet. Gjennom å se på johannitternes gods og proviniensen, altså hvem som gav det, og se det opp mot tilsvarende for de andre religiøse ordenene som var etablert i Norge, kommer det tydelig frem av hovedvekten av gavene stammer fra senmiddelalderen, og i særlig grad 1400-tallet. Vi har med hensyn til johannitternes gods relativt gode muligheter til å undersøke proviniensen. Det er særlig to hovedkilder til johannitternes gods. Det ene er en jordebok opptegnet i 1599 for Værne klosterlen. Her ramses landskyldinntektene fra de ulike gårdene som lå til godset på slutten av 1500-tallet.[4] Det er grunn til å tro at godset har hatt noenlunde samme omfang også før sekulariseringen i 1532.[5] Den andre kilden er det såkalte *Akershusregisteret fra 1622*, en fortegnelse over brev i arkivet på Akershus slott, der kan vi spore hvor store deler av Varna-godset stammer fra.[6] Her kommer det tydelig frem at det var en gruppe lokale adelsmenn som i hovedsak donerte godt til Varna, i særlig grad etterkommere etter ridderen og riksråden Agmund Berdorson av Bolt-ætten. Gavene fra dette adelssjiktet ble i hovedsak gitt i løpet av en periode fra det første par tiårene av 1400-tallet til rundt 1490, der hele to tredjedeler av godset ser ut til å ha blitt gitt i denne perioden.

Den lokale tilknytningen til Varna kommer klart til syne også

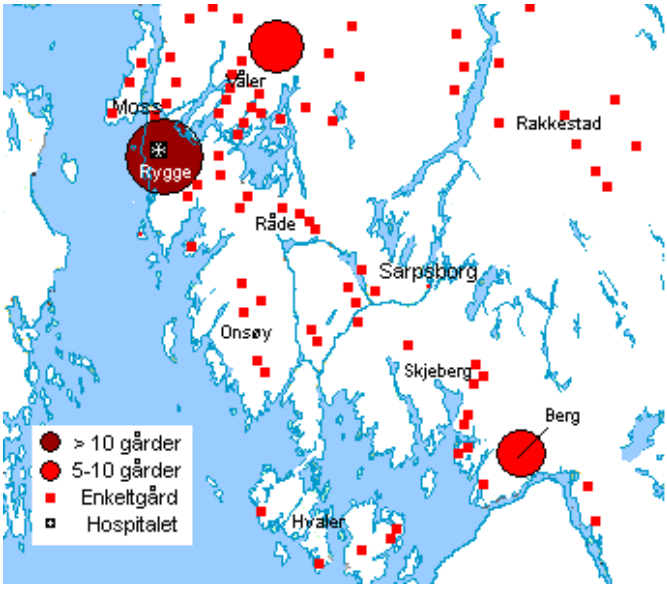

Kart over eiendommene

gjennom den geografiske distribusjonen av godset. Vi ser tydelig at godset er konsentrert i de vestre delene av Borgarsysla med en klart kjerne i Rygge og Våler, men med store eiendommer også i Råde, Rakkestad og andre Østfold-bygder, og enkelte konsentrasjoner i andre deler av Østlandet.
At johannitterne fikk en økt godstilstrømning først i senmiddelalderen er spesielt siden slutten av 1300- og 1400-tallet tradisjonelt regnes som en tid hvor de religiøse ordenene var i en stagnasjons- eller nedgangsperiode.[7] Hva var det så som gjorde johannitterordenen populær i den samme perioden?

La oss først se på hvilke måter lekfolk benyttet seg av johannitternes religiøse tjenester i senmiddelalderen. En av de viktige tjenestene en geistlig institusjon kunne tilby i senmiddelalderen var sjelemesser. Ut fra de bevarte kildene vet vi at personer kjøpte slike fra johannitterne på Varna. Et brev fra 1472 viser at to gårder ble gitt som motytelse for at johannitterne på Varna skulle lese sjelemesser tre ganger i uken for en adelsmann, ridderen Kolbjørn Gerst og hans familie.[8] Det er betegnende at messene ble innstiftet av hans døtre.
En annen religiøs tjeneste som hadde blitt tilbudt i klostre gjennom hele middelalderen var såkalt provent. Dette var en form for sikring av alderdommen. Mot en gave, gjerne av relativt stort omfang, kunne man få bosette seg ved en religiøs institusjon når man følte seg klar for det. Her kunne man bo, bli forsørget og man kunne delta i et religiøst fellesskap. Vi kan ikke si det med sikkerhet, men det er ting som tyder på at både adelskvinnen Gudrun Håkonssdatter av Bolt-ætten og den tidligere kansleren Ivar Vikingsson kan ha gått i provent på Varna i sine eldre år.9 En tredje kategori religiøse tjenester johannitterne kunne tilby var avlat. Dette er et fenomen som i særlig grad forbindes med senmiddelalderen og det religiøse forfallet i kirken i den perioden. Men avlaten hadde eksistert lenge, det var mer formen og omfanget som økte radikalt i senmiddelalderen. Johannitterne, i likhet med andre ordener, tok aktivt del i avlatshandelen og ordenen innehadde store privilegier til å utstede avlat. Ser vi på de norske kildene er det er gruppe kilder som kan kategoriseres som en form for avlatsbrev – de såkalte brorskapsbrevene.[10]

I alt 18 brev er bevart fra johannitterne.[11] De er ganske skjematiske, men gir innehaverne, som hadde kjøpt dem, deltakelse i ordenes brorskap og derigjennom deltakelse i de åndelige goder johannitterordenen hadde opparbeidet seg og stadig ervervet seg. I tillegg til dette har vi også bevart en kilde som tyder på at Varna var et pilegrimsmål i senmiddelalderen. I 1458 ble en mann fra Telemark, Torleif Torleifsson dømt, for å ha voldtatt en kvinne, til å dra på botsreise til Nidaros, Vadstena og Varna.[12] Dessverre har vi bare denne ene kilden, men vi kjenner til et privilegium som ble gitt til Varna i 1402 av pave Bonifacius IX som gav johannitterne tillatelse til å gi avlat lik den Markuskirken i Venezia kunne gi, til personer som besøkte kirken og gav gaver til den på langfredag eller St. Hans.[13] Her kan det være en sammenheng – et pavelig avlatsprivilegium kan ha gjort Varna til et populært, eller iallfall et nærliggende mål for en botsreise.

Nå knyttet folk seg først og fremst til religiøse ordener og religiøse institusjoner av den enkle grunn at man ønsket å sikre sin sjels frelse og komme til himmelen i det neste liv. Paven

som apostelen Peters etterfølger satt med nøklene til himmelen, og Kirken hadde derfor mulighet og myndighet til å sikre menneskenes frelse. Men det skjedde en endring i oppfattelsen av hva som kunne gi frelse i senmiddelalderen. I motsetning til tidlig og høymiddelalderen ble rollen den individuelle frelsen spilte, langt sterkere. Det ble nå opp til hvert enkelt menneske å sikre sin sjels frelse – i motsetning til tidligere hvor man anså den kollektive frelsen som viktigst. I klostrene hadde man alltid "produsert" åndelige meritter – munkene gjorde gjennom sine daglige tidebønner. Ved å be for menneskeheten kom menneskene til gode. Men den mer individualiserte religionsutøvelsen i senmiddelalderen førte til at man, i tillegg til å sette sin lit til munkene og geistligheten generelt, også kjøpte seg andre religiøse tjenester. Kjøp av sjelemesser eller avlatsbrev, eller deltakelse i en religiøs ordens brorskap ble nå en måte for hver enkelt å få del i de åndelige goder som de religiøse ordenene hadde opparbeidet seg – man kunne kjøpe seg del i deres meritter.

Det er flere årsaker til at nettopp johannitterordenen hadde potensial til å bli populær blant lekfolk i senmiddelalderen – og da særlig det øvre sosiale sjiktet, adelen. For det første må vi se på orden og hva den sto for. Johannitterordenen var en ridderorden og hadde som sin viktigste oppgave å drive krigføring mot de "vantro" muslimene. I senmiddelalderen var det fremfor alt tyrkerne som var hovedfienden, og fra sitt hovedsete på Rhodos ledet ordenen sin kamp mot tyrkerne. Ordenen hadde også blitt samlet igjen rundt år 1400, etter en lengre tids splittelse under det store Skismaet. Dette gjorde ordenen både styrket innad i Europa og nøt stor anseelse som den siste skansen i øst mot de stadig fremrykkende muslimene. Vi skal ikke undervurdere det "image" og den prestisje orden hadde i Europa i senmiddelalderen. Korstogsidealene som gjennom helt fra slutten av 1000-tallet, hadde vært en viktig del av overklassens kultur hadde ikke forsvunnet med tapet av Det hellige land i 1291. Men de hadde endret karakter og uttrykk i senmiddelalderen. Det var ikke lenger vanlig at adelsmenn selv dro på korstog, men man ønsket like fullt å delta og være en del av den bevegelsen.[14] Å støtte en av ridderordenene, hvor johannitterordenen var den fremste og største, var en ypperlig måte å støtte den "edle" saken korstogene ble ansett å være.

Det er i tillegg et interessant element for Norge og Nordens del med hensyn til johannitterordenen. At den fikk en oppblomstring i Norge har en parallell også i Danmark. Her sto ordenen klart sterkest i Norden og tilknytningen til det danske kongehuset hadde vært viktig helt fra 1170-årene. I Norge hadde derimot tilknytningen til kongen vært varierende. På 1400-tallet kan vi se en økt interesse for johannitterne i Norge, men det var nå unionskongene og i særlig grad kongene av oldenburger-dynastiet som støttet opp om johannitterne.[15] At nettopp johannitterordenen ble populær blant konger som Christian I bunner mye i det samme som ble nevnt tidligere – korstogsidealene og kampen mot tyrkerne. Dette var en sak kong Christian var engasjert i. Han var også en konge som benyttet og dyrket de senmiddelalderske ridderidealene i særlig grad. Han fikk selv opprettet en verdslig ridderorden – den senere Elefantordenen og ridderkulturen må ha vært sterk ved hoffet i København. Det er grunn til å tro at også den lokale norske adelen, og særlig i Borgarsysla som var kanskje det område i Norge med mest adel på 1400-tallet, også kan ha blitt påvirket av ridderidealene og innflytelsen fra kongen og hoffet i Danmark. Vi vet at flere av donatorene til Varna, blant annet Agmund Bolt og Kolbjørn Gerst, var sentrale adelsmenn med gode kontakter til Danmark. Ved å gi gaver til et ordenshus som nøt kongen og hoffets gunst kunne man også her i Norge få del i den samme kongens gunst.

En orden for Østfold-adelen i senmiddelalderen

Etter at johannitterordenen ble etablert i Norge, trolig på slutten av 1100-tallet gjorde den lite av seg de følgende to hundre årene. Derimot fikk den en særegent sen blomstring i forhold til de andre religiøse ordenene som var representert i Norge i middelalderen.

Som vi har sett var det i særlig grad adelssjiktet i Borgarsysla, dagens Østfold, som knyttet seg til johannitterne. Dette er de mange gavene, i særlig grad fra 1400-tallet, en klar indikator på. Selv om ordenen også kunne tjene andre deler av befolkningen, slik vi har sett gjennom brorskapsbrevene og rollen hospitalet hadde som valfartsmål, er det adelen som tydeligst gir seg til kjenne i kildene.

Det var naturlig at adelsmenn fra Østfold ga gaver til Varna siden det var det nærmeste klosteret. Men det er også interessant å se på den rollen johannitterne hadde som troens forsvarer, og den prestisjen ordenen nøt gjennom denne rolle. Dette kan ha spilt en viktig rolle for de lokale adelsmennene. De kunne ved å gi gaver til johannitterne på Varna knytte seg til en ridderorden, med all dens prestisje, og kanskje få ta del i noe større – kampen for troen. Et annet element er den godvilje ordenen hadde ved hoffet i København, i særlig grad under oldenburgerne. Å knytte seg til en orden som hadde unionskongens gunst kunne det være en måte for lokale adelsmenn i denne delen av Norge å nyte noe av den prestisje og glans som fulgte med et hoff man ikke lenger hadde i landet. Dette kunne gi dem større prestisje både i lokalsamfunnet, men også blant sine likemenn.

Noter

1. *Diplomatarium Norvegicum* (heretter DN), bind X nr. 667. I tillegg til Varna hadde kongen også oppløst Hovedøya kloster i Oslo, Olavsklosteret i Tønsberg og Gimsøy kloster utenfor Skien og konfiskert godset deres.
2. Jonathan Riley-Smith 1967, *The Knights of St. John of Jerusalem and Cyprus c. 1050-1310*. London; Helen Nicholson 2001, *The Knights Hospitaller*. Woodbridge; Alain Demurger 2003, *Die Ritter des Herren. Die Geistlichen Ritterorden Europas*, ovs. Wolfgang Kaiser. München.
3. En nærmere diskusjon rundt kildematerialet og de ulike teoriene rundt etableringen på Varna drøftes i min hovedoppgave. Se Trond Svandal 2004, *Contra paganos. Johannitterordenen i det norske middelaldersamfunnet*, hovedfagsoppgave i historie. Oslo, ss. 14-33.
4. Riksarkivet, Stattholderarkivet, *Værne klosters lensregnskaper, jordebok 1599-1600*. Jordeboken finnes transkribert som tillegg til Svandal 2004.
5. Drøfting og gjennomgang av kildene til godset finnes i Svandal 2004, s. 34-69.
6. *Akershusregisteret av 1622. Fortegnelse optaget af Gregers Krabbe og Mogens Høg paa Akershus slot over de derværende breve* 1916, utg. G. Tank. Kristiania (heretter AR).
7. Dette kommer tydelig frem i en rekke undersøkelser, blant

annet flere hovedfagsoppgaver om klostre og ordener. Se Tore H. Vigerust 1991, *Kastelle klosters jordegods ca. 1150-1600*. Oslo 1991; Cecilie Thorbjørnsen 2000, *Munkeliv. Det kongelige klosteret*. Oslo 2000; Inger-Johanne Ullern 1997, *Tiggerordenene i de norske middelalderbyene*.Oslo; Kari Birgitta Syrstad 1999, *Klostervesenet i Trøndelag - belyst ved klostrene Nidarholm, Elgeseter, Munkby, Rein, Bakke og Tautra*. 1999; Hilde Inntjore 1998, *Nonneseter. Et middelalderkloster i Oslo*. Oslo; Olav Nenseter 2002, *Å lære andre gjennom ord og eksempel. Augustinerklostrene på Vestlandets religiøse funksjoner*. Oslo; Henriksen, Dag 2002, *Bene vixit qui bene latuit. Cistericiensernes tilbaketrukkethet*. Oslo 2002; Tore Edland 2005, *Premonstratenser-ordenen i middelalderens Norge*. Oslo.

8. DN II:883.

9. Henholdsvis om fru Cecilia se seks gavebrev mellom 1471 og 1494, AR:578, 272, 133, 440, 433 og 169. Herr Ivar se AR:592.

10. Svandal 2004, s. 129.

11. Brorskapsbrevene i kronologisk rekkefølge: DN VII:328 (1397); DN XI:118 (1400/10); DN I:855 (1461); DN XII:238 (1469); DN IV:990 og DN XIII:145 (1480); DN III:949 og DN XV:107 (1484); DN II:949 og DN I:959 og DN XXI:627 (1488); DN VII:508 og DN X:276 (1492); DN XXI:664 (1494); DN XXI:670 (1496); DN VI:623 (1497); DN VIII:485 (1514); DN XXI:744.

12. DN XI:534.

13. AR:1310.

14. Norman Housley 1992, *The Later Crusades, 1274-1580. From Lyons to Alcazar.* Oxford.

15. Svandal 2004, ss. 103-111.

”Sin egen herre”
– ugifte kvinner og myndighet på 1800-tallet[1]

”Ugifte Kvinder ere med det fyldte 25de Aar myndige.” ”Den Enker paalagte Forpligtelse til at benytte Lauværge ophæves.” Slik lød Johan Sverdrups forslag til de to paragrafene i ”Lov om Myndighet for Kvinder”, som ble lagt fram for Odelstinget i 1862.[2] I april 1863 ble det vedtatt at ugifte kvinner over 25 år skulle få sin myndighet på lik linje med menn. Gifte kvinner skulle ikke bli fullmyndige før i 1888, og selv da fikk de ikke råderett over fellesboet. I lovforslaget henviser Sverdrup spesielt til tre viktige lovendringer som hadde kommet til i løpet av den siste drøye tjueårsperioden: Håndverksparagrafene fra 1839, som ga ugifte kvinner og enker adgang til å drive håndverk (under visse betingelser), endringene i handelsloven i 1842, som ga ugifte kvinner, enker og separerte/skilte rett til å drive handel, samt innføringen av lik arverett for kvinner og menn i 1854. Sverdrup argumenterer for at myndighet for ugifte kvinner og enker er den logiske konsekvensen av disse lovendringene, som var gjort ”for at hæve Kvindens Stilling i Samfundet”.[3] I denne artikkelen vil jeg forsøke å belyse prosessene og argumentene som lå bak disse lovendringene, og se på sammenhengen mellom dem.

Av Inger Hilde Killerud

Grensene for myndighet: Jomfru Pernille Jørgensens gave til Anne Sylvia

Ugifte kvinner hadde oppnådd status som ”mindreårige” i 1845. I motivene bak dette vedtaket finnes det en form for lovkonservatisme, det ble argumentert for at raske endringer, i dette tilfelle fra en umyndighetstilstand for kvinner og til myndighet, i seg selv var betenkelig. Dette vedtaket ble alt da det kom betraktet som en midlertidig rettstilstand. I oktober 1862 ble det lagt fram to forslag for odelstinget om ”utvidet Myndighed for Fruentimmer”. Sverdrup fremma det ene forslaget, det andre ble lagt fram av odelstingsmedlem Balstad, på vegne av ”Et medlem af Foreningen til Fremme af kvindelig Haandværksdrift”. Denne anonyme forslagsstilleren framholdt at etter en overgangsfase på 17 år var tida blitt moden for full myndighet for kvinner.[4] ”Mindreårig” var unge menn mellom 18 og 25 år, da 25 år var myndighetsalderen, og i denne overgangsfasen, ugifte kvinner uansett alder. En person med status som ”mindreårig” måtte ha en kurator som skulle samtykke i juridiske og økonomiske saker, men den ”mindreårige” kunne selv ta initiativ til disse sakene. Enker ble i hele perioden regna som myndige uavhengig av alder, altså også om de var yngre enn myndighetsalderen for menn.

Kvinners umyndighet før 1845 betydde at de for eksempel formelt ikke kunne opprette kontrakter eller handle på kreditt. Ugifte kvinner kunne imidlertid opprette testament så lenge de ikke hadde barn.[5] Et eksempel kan tydeliggjøre hvilke utslag dette kunne gi. I 1840 behandla Høyesterett en sak der jomfru Pernille Dorothea Jørgensen rett før hun døde hadde disponert til fordel for en annen ugift kvinne, Anne Sylvia Leganger, ved å skrive en erklæring på en vekselobligasjon til 300 speciedaler: ”[O]verdrages herved Anne Sylvia Leganger og skal fra idag ansees som hendes rette Eiendom uden nogen Indvending fra mine Arvinger.”[6] Deretter ble erklæringen signert av to vitner, før den ble overrakt til Anne Sylvia. I Høyesterett ble det debattert hvorvidt dette kunne regnes som et testament, men retten kom til at det ikke var det fordi Anne Sylvia hadde fått vekselsobligasjonen før Pernilles død. Dermed ble gaven kjent ugyldig. Pernille kunne ha testamentert Anne Sylvia obligasjonen, men som umyndig kunne hun ikke forvalte egne midler mens hun var i live.

Til tross for kvinners umyndighet, har studier vist at kvinner i praksis deltok i handel og håndverk, underskreiv kontrakter og handla med kreditt; og som oftest uten at dette skapte noen problemer.[7] Etter Christian Vs Norske Lov fra 1687[8] kunne kontrakter inngått av umyndige annulleres, men det ble skilt mellom ”nyttige” og ”unyttige” varer. Det som ble regna som ”nyttige” varer, var i hovedsak varer til husholdningen, men rettspraksis viser at dette var et tøyelig begrep, som blant annet varierte etter hvilket sosialt sjikt kvinnen tilhørte. De ulike rettsteoretikerne på 1700-tallet hadde forskjellige tolkninger med hensyn til ”hvor myndige” kvinnene var, men på 1800-tallet tok den danske rettstenkeren A.S. Ørsted et oppgjør med denne tradisjonen. Ørsted slo fast at kvinner var umyndige; at de inngikk kontrakter hadde ingenting med egentlig myndighet å gjøre. De norske juristene fulgte denne innskrenkede tolkninga; P.J. Collett slo fast at ugifte kvinner etter Norske

Lov plasseres på lik linje med barn hva gjelder myndighet.[9] Det at siste halvdel av 1800-tallet har blitt sett som en framskrittsperiode når det gjelder kvinners juridiske rettigheter, kan altså tildels skyldes at den nye juridiske systematikken kasta et grelt lys over det formelle lovverket. At lovgiverne så behovet for disse nye kvinneparagrafene kan også ses som et uttrykk for utviklingen i jusen, ikke bare som et uttrykk for økt anerkjennelse av kvinners verd. Det at disse lovene kom til før det fantes organiserte kvinnegrupper, kan også støtte dette.

Håndverk og handel

Bakgrunnen for håndverksloven av 1839 og handelsloven av 1842 var ønsket om å skape et nytt regelverk i pakt med den økonomiske og ideologiske utviklingen i samfunnet, i opposisjon mot det gamle privilegiestyrte samfunnet. Som biprodukter kom kvinneparagrafene: Håndverksloven åpna for at enker etter håndverksmestre og ugifte kvinner kunne drive håndverk og handelsloven ga enker, ugifte og separerte/skilte rett til å drive handel i byene. Håndverksloven har blitt sett på som startskuddet for en rekke lover utover 1800-tallet som etter hvert førte til formell likestilling mellom kvinner og menn.10 Gerd Mordt som har sett på disse kvinneparagrafene, argumenterer med at håndverksloven ikke bør ses som den første av disse nye lovene; for henne uttrykker håndverksloven noe tradisjonelt: Etter behovsprøving fikk kvinner adgang til visse deler av de borgelige næringene.[11] Selvom det formelt var noe nytt at kvinner skulle få drive håndverk, hadde det blitt gitt bevillinger til dette i stort omfang tidligere. Disse paragrafene ble i stor grad stadfesting av vanlig administrativ praksis. Den største hindringen for kvinner var den samme som før, nemlig vanskeligheten med å skaffe seg nødvendig opplæring til å drive håndverk. Mordt ser derimot Handelsloven som noe vesentlig nytt og som en mye viktigere lov for kvinner. Kvinner med handelsbrev hadde ikke vært vanlig før, og det var mange som benytta seg av denne muligheten da loven kom, spesielt fordi det ikke trengtes formell opplæring for å drive handel. Det Mordt peker på som viktigst var at enker, skilte og ugifte kvinner over 25 år med myndighetsbevilling fikk en rettighet, de hadde rett til å skaffe seg handelsbrev.[12]

Borgerskapets uforsørgede døtre

Mordt ser altså paragrafene i handelsloven som det virkelige startskuddet for utviklingen mot formell juridisk likestilling mellom kjønnene. Slik sett blir argumentasjonen for kvinners handelsrett også interessant for spørsmålet om ugifte kvinners myndighet. Hva var bakgrunnen for de nye bestemmelsene, og hvordan ble det argumentert for at kvinner burde få adgang til handel? Mordt viser til at det i kommisjonens lovutkast[13] særlig ble vist til rettferdighet på individnivå og til det allmenne samfunnshensyn. Det ble vist til at det var i samfunnets interesse at ugifte kvinner fikk muligheten til å forsørge seg selv. Enkene hadde større muligheter til dette, mens særlig embetsmennene og borgerskapet bekymra seg for problemet med sine uforsørgede døtre. Det var da også en økning i ugifte kvinner i perioden. Kvinnesakskvinnene fra slutten av århundret, som også var de første kvinnehistorikerne, tegna et dystert bilde av hvordan virkeligheten hadde vært for slike ugifte kvinner, slik som for eksempel journalisten Kristine Frost gjorde det:

> *"Tidens ræsonnement: "hun blir snart gift, hun behøver ikke at lære noget videre utenom de huslige dyder", holdt jo forsaavidt stik, som de fleste virkelig blev gift. Heldigvis for dem, for selv om der iblandt fandtes undertrykte, forkuede hustruer [..], saa var nok de fleste lykkeligere end de som forblev ugift. Disse "gamle jomfruer" før de fylte 30 aar, der levet sit liv hen som unyttig skumpelskud eller som tjenestepiker uten løn i sine slegtningers hus, og hvis mangen gang tragiske livsskjæbner lever i familietraditioner, maa jo vække vor dypeste medfølelse."*[14]

Disse seinere kvinnesakskvinnene følte selv at de levde i ei tid da før utenkelige muligheter sto åpne for dem, og framstilte tidligere generasjoner kvinners liv desto dystrere. Likevel er det ikke tvil om at denne framstillinga hadde rot i virkeligheten for mange kvinner, selvom det er viktig å se at disse problemene i hovedsak var borgerskap- og embetsmannsdøtrenes problemer. Som umyndige og med mindre kapital i form av arv enn sine brødre, var mange henvist til å leve på nåde hos slektninger. Datidas største kvinneyrke, tjeneryrket, var utelukka med deres bakgrunn. Behovet for at ugifte kvinner skulle ha mulighet til å forsørge seg selv og leve et verdig liv, var derfor noe i alle fall samfunnets øvre sjikt var oppmerksom på.

Anton Martin Schweigaards rolle i denne og seinere saker som angår kvinner er interessant. Han satt i kommisjonen som utarbeida lovutkastet til handelsloven og gikk seinere inn for lærerinneutdanning, men i spørsmålet om lik arverett stilte han seg på motstandernes side. Schweigaard var blant dem som argumenterte for samfunnets beste framfor individets rettigheter, noe som også preger hans politiske tenkning generelt.[15] Han så det som samfunnsgavnlig at kvinnene fikk forsørge seg sjøl, men i spørsmålet om arv frykta han ugunstig oppsplitting av eiendom, og da måtte hensynet til rettferdighet for kvinnene vike.

Andre argumenter for innføringa av handelsparagrafene var erfaringer fra andre land og gode erfaringer med enker som drev handel. Det ble også argumentert for at kvinner kunne passe bedre enn menn til å drive handel i smått:

> *"[Til dette] har Fruentimmeret endog nogle Egenskaber forud for Manden, nemlig en større Resignation i trange Livsvilkaar, en større Ængstelighed for overflødig Udgift og en større Frygt for at indlade sig paa vovelige Foretagender eller paa Speculationer"* [16]

Komiteen så altså ikke for seg at kvinnenes handelsvirksomhet skulle bli av stort omfang. Hovedhensikten var at de skulle kunne livnære seg selv og ikke ligge familien eller samfunnet til byrde.

Kvinneparagrafene i handelsloven har blitt forklart ut fra det nye liberalistiske likebehandlingsideal, altså ut fra ideologiske faktorer. Det er imidlertid rimelig å tro at argumentet som ble vektlagt tyngst var muligheten til egenforsørgelse av den økende gruppa ugifte kvinner, altså at paragrafene var motivert ut fra økonomiske og demografiske faktorer. Uavhengig av om forsørgelsen av ugifte kvinner var et reelt problem, var det ihvertfall et opplevd problem for de øvre sosiale sjikt.[17]

Om innføringen av lik arv

Fram til 1854 var gjeldende rett at kvinnelige arvinger bare arva halvparten så mye som menn, "Mands-Person tager to Loder imod en Quindis-Person tager een/ i alle Arve", som det het i paragraf 5-2-29 i Christian Vs Norske Lov fra 1687. Da Stortinget vedtok ny arvelov i 1854, ble denne paragrafen fjerna til fordel for paragraf 8: "Kjønsforskjel mellom dem, som arve med hverandre, eller mellom dem, i hvis Sted de tage Arv, faaer ingen Indflydelse paa Arveloddernes Størrelse."

Da det i 1854 ble vedtatt at kvinnelige og mannlige arvinger skulle arve på like fot hadde spørsmålet vært på den politiske dagsordenen ei god stund. Forslaget om lik arverett kom første gang opp på Stortinget i 1815 (men da bare for sønner og døtre), og dette forslaget kom igjen med jevne mellomrom: i 1830, 1833, 1836, 1842 og 1845.[18] Det var bonderepresentantene som ivra for lik arv; østlandsbønder på Stortinget kom med forslagene, som ble støtta av bonderepresentanter fra andre distrikter. Bøndene pressa på, både i forslagsfasen og i behandlingsfasen etter at det var satt ned en komité som skulle behandle spørsmålet. Å få forslaget igjennom tok tid, i 1845 fordi justiskomitéen mente at spørsmålet om lik arverett burde behandles sammen med en helt ny arvelov som komitéen med sorenskriver O.C.Lasson, og juslektorene ved universitetet G.F. Hallager og P.J. Collett skulle arbeide med.[19] Et stort mindretall, de fleste bonderepresentanter ønska å behandle spørsmålet om lik arverett med en gang. Da komitéen kom med et første utkast i 1847, der de gikk inn for lik arverett, mente departementet at loven trengte enda mer forarbeid, mens bonderepresentanter fra sørvestlandet satte fram utkastet som eget lovforslag, de ville ha saken behandla jo før, jo heller. I 1851 la regjeringen fram et forslag om ulik arv fra foreldre til barn, mens justiskomiteen og Stortinget vedtok lik arverett, og regjeringen ba Kongen om å nekte sanksjon. Justiskomiteen og Stortinget pressa på for lik arv, som ble vedtatt i 1854 og som regjeringen da tilrådde Kongen å sanksjonere.[20] Både i forslagsfasen og behandlingsfasen var altså bonderepresentanter pådrivere, motstanderne var først og fremst embetsmenn med Anton Martin Schweigaard i spissen.[21]

Hva var argumentene for og imot lik arv?

Ingeborg Fløystad peker på to hovedlinjer i debatten, en ideologisk debatt omkring hvorvidt det var riktig å stille kvinnen likt med mannen, og en materiell debatt om mulige økonomiske konsekvenser ved lik arv.[22] Tilhengerne av lik arv debatterte for det de mente var mest rettferdig. De så på arveretten som en naturrett, og mente at arvelovgivningen burde gjenspeile likheten det skulle være i familien. De argumenterte med at døtre og sønner var like kjære for sine foreldre, og at den gjeldende lovgivningen skapte splid i familien. Lovgivningen burde bestrebe seg på mest mulig likhet, vel og merke innenfor familien. Tilhengerne argumenterte altså ut fra hva som var naturlig og ut fra en likestillingstankegang (likestilling innenfor familien, ikke samfunnet). Motstanderne mente at arveretten ikke var en naturrett, den hadde politisk grunnlag og måtte ses i sammenheng med samfunnet forøvrig. Arveloven måtte tilpasses de ulike rollene som kjønnene hadde i samfunnet. Motstanderne argumenterte altså ut fra en særstillingstanke og det borgelige kvinneidealet, når de hevda at mannen som familiens overhode skulle være den som brakte inn økonomiske verdier og at mannen derfor hadde større behov for kapital enn kvinnen.

Det var de økonomiske konsekvenser som ble mest debattert, og det var her motstanderne av lik arv var mest aktive. De frykta at innføring av lik arv ville virke inn på åseteslovgivninga, og føre til oppsplitting av jordeiendommer fordi eldste sønn ville få større problemer med å løse ut søsknene,[23] og generelt til mer oppsplitting av kapital. Motstanderen Schweigaard uttalte at han hadde mer tro på sønner som arvinger enn svigersønner. Denne motstanden må ses i sammenheng med de gifte kvinnenes umyndighet. En arv til ei gift datter ville bety at svigersønnen fikk juridisk kontroll over arveloddet gjennom felleseiet, og det var mer usikkert om en svigersønn ville oppfylle arvelaterens ønsker enn en sønn.

Arverettskomiteen summerte opp mange av argumentene for debatten i sin innstilling, de fant argumenter for og imot lik arv, men argumentene for lik arv veide tyngst. I lovforslaget fra Stortinget hadde det blitt vist til den statsborgelige likheten som var utgangspunktet for Grunnloven, at familiekjærligheten var den samme uavhengig av kjønn, og at loven skapte grobunn for konflikter mellom søsken.[24] Spørsmålet for komiteen var om man kunne basere seg på hva man trodde var foreldrenes ønske, eller om hensynet til samfunnets beste måtte veie tyngst. Ulik arv kunne sies å være til samfunnets beste, fordi det forhindra for stor oppsplittelse av kapitalen, spesielt jordeiendom. Menn kunne også i større grad gjøre kapitalen "frugtbringende til Fordel for sig selv og Andre",[25] og her kunne ikke kvinnene sidestilles med mannen fordi "hun af Naturen selv er henviist til en engere Virksomhed og at det i det Hele ligger udenfor hendes egentlige Kald at befatte sig med Handel, Haandværk, Fabrikdrift og Jordbrug i det Store".[26] Men de påpekte også at det kunne være store forskjeller, også mellom barn av samme kjønn, når det gjaldt evner, og dette var det jo umulig å ta hensyn til gjennom lovgivning. Generelt gjaldt det imidlertid at menn stort sett trengte mer penger enn kvinner, både ugifte og gifte,[27] og at det var mer naturlig at mannen som familiens overhode brakte kapital inn i familien enn å bli berika ved kona. Lik arv ville komme til å bety at flere menn gifta seg for vinnings skyld.

På den annen side kunne man hevde, skreiv komiteen, at kvinner i større grad trengte arv, nettopp fordi de hadde så mye færre muligheter til å tjene penger. Men de innså at det var få som gjennom arv ville få så mye at de kunne leve av arven alene, og i de lavere klasser kunne kvinner finne arbeid. Likevel var det også for disse mindre muligheter til arbeid og inntekter.[28] Sønnene fikk også, ihvertfall i de høyere samfunnsklassene, en mye dyrere oppdragelse (utdanning) enn døtrene, og slik sett talte rettferdighetshensyn for lik arv. Rettferdighetshensyn talte altså for at barna i utgangspunktet skulle ha lik rett til arv etter foreldrene, men dette burde kombineres med større testasjonsfrihet. Dette ble også antatt å være i samsvar med de fleste foreldres vilje. Men først og fremst argumenterte komiteen med forandringene i arvelovene i resten av Europa, slik som for eksempel i Sverige.[29]

"Sagen er, at Qvindernes Arveret har udviklet sig samtidig med den stigende Agtelse for Kjønnet og den stedse vorende Erkjendelse af deres Ret til Selvstændighed og Uafhængighed".[30]

Hvorfor stilte bonderepresentantene seg bak forslaget om lik arv? Det er tvilsomt at det var et utslag av et generelt ønske om likestilling mellom kjønnene blant bondebefolkninga, selvom vi ser at bøndene i en del tilfeller var tidlig ute i kvinnespørsmål, både når det gjaldt spørsmålet om gifte kvinners myndighet, spørsmålet om felleseie eller særeie i ekteskapet, og stemmerett.[31] Motsetningene mellom bonderepresentantene og embetsmennenes syn kan nok i større grad ses som et resultat av at 1800-tallet var et brytningstid med hensyn til holdninger til kjønn. Borgerskapet var i ferd med å ta til seg en ny kjønnsideologi, der kjønnene ideelt sett skulle tilhøre ulike sfærer, og der kvinnene ikke skulle befatte seg med økonomi og der det ble sett på som naturstridig at de gjorde det. Tanken om at kvinnen skulle være underordna mannen, iallefall i "uteverdenen", harmonerte dårlig med lik arverett. I den nye pengeøkonomien var dessuten det rasjonelle enkeltindividet det sentrale; en mann som trengte økonomiske ressurser og kredittverdighet for å satse og investere i forretningslivet. Hensynet til at sønnene trengte kapital, slik som arv, veide tungt som argument for fortsatt ulik arv. Bonderepresentantenes syn var basert på de økonomiske realitetene de kjente. I bondesamfunnet deltok kvinner i produksjonslivet sammen med menn, og bonderepresentantene anså det derfor som mest rettferdig med lik arv. For bøndene var husholdet den sentrale økonomiske enheten, og kvinnenes innsats ble høyt verdsatt og ansett som et helt nødvendig bidrag.

"Folkemeninga"

"Folkemeninga" som argument ble trukket inn i stortingsdebatten ved at politikerne viste til erfaringer fra egne hjemdistrikter, men det de trakk fram var det som var i overenstemmelse med deres eget syn, skriver Fløystad: Flere fortalte at folk der de kom fra var for lik arv, mens Schweigaard tvilte på om dette virkelig var noe generelt krav blant folk flest. En representant fortalte at "om der i hans Egn end var Enkelte, som vilde have lige Arveret, saa var der Mange, som ikke vilde have den."[32]

Det vi kan slå fast med rimelig sikkerhet, er at lovforslagene ble debattert ute blant folk. De juridiske formularbøkenes store utbredelse viser at folk var interessert og hadde endel kunnskap om juridiske forhold, og testamentene viser også en stor bevissthet om hvordan arverettsreglene var utforma og i flere tilfeller at folk kunne handle individuelt ut fra dette rammeverket, nettopp fordi de kjente rammene.

Politikeren Dieseth, en gårdbruker fra Hedmark, underbygde imidlertid også argumentet ved å vise til at folk faktisk hadde begynt å praktisere lik arv der han kom fra.[33] Man kan da tenke seg at foreldre delte ut forskudd på arv, la muntlige føringer på arveoppgjøret etter sin død eller at søsken ble enige om dette. Slike praksiser er det vanskelig å kartlegge, men det kan godt ha fungert på denne måten, fra gammelt av kjenner vi til uttrykket "brorgild", brukt om søstre som fikk lik arv som sine brødre, og Stein Tveite viser også til eksempler på lik arv fra Vennesla.34 Vi har altså på den ene sida motstanderen Schweigaard, som tvilte på at det var noe folkekrav om lik arv, og på den andre sida utsagn om at folk syntes at loven var så urettferdig at de hadde begynt å ordne seg i opposisjon til lovverket. Testamenter fra perioden kan belyse hvorvidt folk fra ulike lag virkelig debatterte lik arv, og hvilke synspunkter de hadde.

Etter loven kunne folk uten livsarvinger bare opprette testamenter til såkalt gudelige formål, men rettspraksis avveik fra loven, slik at det var en kurant sak for enhver uten livsarvinger å få konfirmert (godkjent) et testamente.[35] Testamentsarv kunne altså aldri omhandle arv fra foreldre til barn. Men arvelovens "broderlodd" og "søsterlodd" gjaldt jo heller ikke bare for arv fra foreldre til barn, i alle arvegangsklasser gjaldt regelen at en kvinnelig arving skulle arve det halve av en mannlig. Ved testamentsbruk var man fristilt fra dette, hovedregelen var at enhver person nevnt i et testament skulle arve like mye, dersom det ikke eksplisitt sto nevnt hvordan fordelinga skulle være. Denne regelen sto omhandla i formularbøkene, og skulle derfor ha vært kjent blant folk. I min undersøkelse rundt familiestrategier i testamenter fra Christiania og Akershus mellom 1810 og 1854, har jeg funnet en klar tendens: Blant testatorene som tar opp kjønnsmomentet i sine testamenter, og de er mange, er det en svært stor overvekt som fastslår at verdiene skal deles uten hensyn til kjønn, gjennom eksplisitte påpekninger som "til lige Deling uden Hensyn til Kjøn".[36] Dette er spesielt interessant fordi det altså ut fra arvereglene strengt tatt var unødvendig, men testatorene nevner det likefullt eksplisitt, til tross for utbredt kunnskap om disse reglene. Årsaka til dette er antagelig at slik loven var, ville folk forsikre seg om at det virkelig ble fordelt slik de anså som rettferdig mellom søsken og andre arvinger.

Motehandel, arv og myndighet

Paragrafene som åpna nye næringsveier for ugifte kvinner og innføringa av lik arv ga kvinner større økonomiske muligheter, men det var nødvendig å få myndighetsbevilling for å drive handel eller for selv å disponere over arv. Hvordan det var å stå under vergemål opplevdes nok ganske ulikt, det fantes nok dominerende verger, men i mange tilfeller var nok vergemålet mer eller mindre en papirbestemmelse og for mange var nok ikke umyndigheten noe problem. Hvilke tilfeller som krevde en myndighetsbevilling, blir blant annet illustrert gjennom forslag til en søknad fra *"Formularbog for Menigmand"*: "Da jeg agter at etablere en Calanterie- og Modehandel hersteds, og det, for at jeg skal kunne komme i denne Virksomhed, hvorved jeg haaber i Fremtiden at erhverve mit Udkomme, deels er mig nødvendigt at have en selvstændigere Contractsfrihed, og deels vilde være til stor Nytte, om jeg til dens Drift kunde anvende min efter Forældrene tilfaldne, ikke betydelige Arv."[37] Det å være fullmyndig eller myndig under kurator var nødvendig for å forsørge seg sjøl, enten gjennom handel eller gjennom arv. Argumentene for at N.N skulle bli myndig under kurator, var at hun hadde oppnådd dyktighet gjennom å ha gått til hånde i motehandelbransjen i fem år, at hun var fornuftig og moden (juristen har for sikkerhets skyld satt alderen hennes til hele 35 år) og at hun hadde et ønske om å forsørge seg sjøl.

I desember 1830 søkte 26-årige Anna Lose fra Christiania om konfirmasjon på testamentet etter den avdøde kjæresten Enoch

Jacobsen som hadde innsatt henne som universalarving.[38] I samme søknad søker hun om å få være myndig under kurator. Enoch hadde etterlatt henne en to etasjes gård, ei tomt, ei løkke under gården Lille Tøyen og en del innbo, verdier tilsvarende 9200 speciedaler, men først og fremst hadde han etterlatt seg mye gjeld, slik at boet alt i alt omtrent gikk i null. Anna argumenterte for at det ville være praktisk om hun fikk være myndig under kurator: "[J]eg er forvisset om at den Afdødes Creditorer vil vise mig almuelig Moderation, naar jeg personlig kan indtræde som Debitor, ligesom jeg da succesive kan paa en bedre Maade realisere Eiendommene." Hennes verge og stefar, kjøpmannen Hans Erichsen, insisterte også på at Anna må få bevilling. Han skrev at gikk boet til skifteretten, ville kreditorene presse mye mer på, en av de store kreditorene, grosserer Marcus Fløen, hadde til og med skrevet under på at han ville nedskrive endel av gjelda hvis Anna fikk bevillingen. Bevillingen var også av "mange andre Grunde, [..] hende uundværelig", og han var overbevist om at Anna ikke ville misbruke bevillingen, "da hun er et moralsk godt Menneske og besidder derhos gode Evner til at kunde bestyre sin afgangne Kjæreste, E. Jacobsens Efterladenskaber." Overformynderiet anbefalte også søknaden, spesielt fordi Anna var kveker[39]: "Den Omstændighed at hun hører til de gode Qvækernes Sect er endmere [grund] for Oberformynderiet til at anbefale hendes Ansøgning. Hun hører til det Samfund af Mennesker der vist vil giøre det for hendes Vel."

Anna var et spesielt tilfelle, hun skreiv søknaden egenhendig[40] og hun hadde sterke støttespillere i ryggen som ønska at hun skulle oppnå å bli myndig under kurator. Søknaden etterlater ingen tvil om at Anna var en dugelig kvinne med spesielle ressurser. Mordts undersøkelser tyder imidlertid på at myndighetsbevillingen var noe av en formalitet, den kunne enkelt skaffes til veie så lenge vergen stilte seg bak søknaden.[41] Men en søknad var først aktuell når en kvinne skulle ha befatning med eiendom. I lovforslaget om utvidet myndighet for kvinner argumenteres det imidlertid for at også de kvinnene som ikke har praktisk bruk for fullmyndighet vil ha godt av den: "den, som vedbliver at leve i det fædrene Hjem; men ligesom hun ogsaa sjeldnere vil have en egen Formue at raade over, [..] vil Fuldmyndigheden ogsaa for hende være en Æresret, som vil have en gavnlig Indflydelse paa hendes egen Selvfølelse og alle hendes Omgivelsers Omdømme".[1] Her argumenteres det for den enkelte peppermøs verdighet, selv når hun må "leve på nåde" hos slektninger. Hele samfunnets syn på kvinner avhenger av myndighetsspørsmålet: Umyndighetstilstanden er "baade en Følge af og en medvirkende Aarsag til en Opfattelse af Kvindens Natur og Væsen, som ikke svarer til Virkeligheden".[43] Forslagsstilleren mener at kvinners myndighet vil virke inn på den kvinnelige oppdragelse og gjøre terskelen for kvinner til å forsørge seg sjøl og å få en selvstendigere stilling.

I likhet med argumentasjonen for adgang for kvinner til handel og for lik arv, argumenterte forslagsstilleren for at typiske "kvinnelige" egenskaper, forsiktighet og sparsommelighet, gjorde at man ikke kunne nekte kvinner myndighet. Og i likhet med debatten om arv, ble det vist til folkemeninga, i et argument som peker fram mot gifte kvinners myndighet: Det påstås at "Enhver, der er fortrolig med Folkets indre liv" kjente til ektepar der kona var økonomisk fornuftig og mannen ødsel, men at det motsatte forekom kun svært sjelden.[44] Folkemeninga ble også trukket fram i form av rettspraksis: Enkenes rettigheter hadde gradvis grodd fram gjennom århundrers hevd og gode erfaringer. Det var et eksempel på folkets autonomi og enstemmighet i opposisjon til vekslende lovgivning.[45] Det som gjaldt for gifte kvinner og enker gjaldt i vel så stor grad for ugifte kvinner. Det at en kvinne ikke var blitt gift, hadde ofte sin årsak i "at hun i høi Grad besidder alle de Egenskaber, der gjøre hende værdig og skikket til at være sin egen Herre."[46] Ekteskapet kunne være en god livets skole, men den kunne "sjelden i Indhold og Alvor [...] maale sig med den Leilighed til Aandsevnernes og Karakterens Udvikling, som venter den Pige, der selv maa skabe sig sin Vei gjennom Livet".[47] Her ser vi en god porsjon respekt for kvinner som velger å leve et liv som ugift, fjernt fra den medynken og tildels hetsen som peppermøene kunne oppleve seinere i århundret.48 I tillegg ble det i dette forslaget, som i lovarbeidet i forbindelse med de tidligere nevnte lovene, vist til erfaringer og lovendringer i andre europeiske land.

Myndige kvinner og borgelige idealer. Respekt eller frykt?

Det å søke myndighetsbevilling for kvinner var først virkelig aktuelt hvis hun skulle befatte seg med eiendom, enten iform av erhverv eller arv. Selvom Annas stefar skreiv at bevillinga var uunnværlig for henne av flere grunner, var den direkte foranledninga at hun hadde arva potensielt store verdier. Som umyndig kvinne kunne Anna godt eie noe, i form av arv, men ville hun forvalte verdiene, var en myndighetsbevilling nyttig, for ikke å si nødvendig. Anna hadde individualitet og ressurser nok til å ønske og makte å foredle arven. Blant argumentene for handelsloven og arveloven var at kvinner trengte større muligheter til å forsørge seg selv. Ved å åpne for erverv og lik arv, ble det en selvmotsigelse at ugifte kvinner ikke kunne benytte seg fullt ut av disse mulighetene fordi de ikke var myndige. Dette er også hovedargumentet i forslaget til lov om myndighet. Spørsmålet om gifte kvinners myndighet var imidlertid et mye mer komplisert og betent tema.[49] De nye lovene har først og fremst vært tolka som et uttrykk for økonomisk-demografiske bekymring omkring forsørgelsen av de ugifte kvinnene, mer enn uttrykk for ideologisk liberalisme. Den nye liberalistiske tenkninga la mer vekt på enkeltindividet enn på husholdet. Ut fra denne logikken glei ikke en ugift kvinne lenger naturlig inn i et hushold, i en individbasert økonomi hadde hun ikke lenger i så stor grad en plass å fylle i husholdet. Det var mer til alles gavn at hun, som andre enkeltindivider, fikk like muligheter til å opptre selvstendig økonomisk og å tenke egennytte. Imidlertid er det fremdeles tidlig å snakke om en økonomi der det er for få oppgaver i husholdet. Håndverksloven og handelsloven er del av en liberaliseringsbølge i den forstand at de sto i opposisjon til det gamle privilegiesystemet. Kvinneparagrafene er imidlertid et biprodukt her, som mer sannsynlig kan ses som resultat av pragmatisk bekymring enn et liberalistisk likestillingselement. Når det gjelder arveloven, ser vi at til tross for at kvinners forsørgelse blir trukket inn som et moment, så er det først og fremst bonderepresentantene som stiller seg bak forslaget, og de gjør det ut i fra en tradisjonell tankegang omkring kvinners likeverdige innsats. I forslaget om myndighet kommer det til

syne et mer radikalt kvinnefrigjørende element i tanken om at kvinners myndighet vil virke inn på kvinners oppdragelse, noe som vil gi kvinner en viktigere plass i samfunnet generelt. Men dette er forslagsstillerens tanker. Hovedgrunnen til at loven ble vedtatt, ligger nok mer i de selvmotsigelselsene som hadde oppstått i lovverket, og i Sverdrups forslag er det bare dette argumentet som blir nevnt, ved siden av henvisningen til andre lands lovverk. At det var økonomisk-demografiske bekymringer og pragmatisme som lå bak de nye lovene, kan forklare det tilsynelatende paradoksale i at de ble vedtatt på samme tid som det borgelige kvinnesynet begynte å gjøre seg gjeldende og før det fantes organiserte kvinnegrupper.

Hvordan ble så de nymyndige kvinnene sett på av de gruppene som var i ferd med å ta til seg det nye borgelige kvinnesynet? Gunnar Hafström har blant annet sett på svenske juristers syn på spørsmålet om ugifte kvinners myndighet, slik det kom til uttrykk på årsmøtet i "Svenska Juridiska föreningen" i 1850 (ugifte svenske kvinner ble i likhet med de norske myndige fra 1863).[50] Han påviser en redsel for hva myndigheten kan gjøre med kvinnenes personlighet, for at de kan forandre seg til å bli egennyttige "economic men". Hvordan skal man få kvinner med en slik selvstendig personlighet til å gi opp myndigheten hvis de gifter seg? Det at ugifte kvinner skulle ha mulighet til egen forsørgelse var som nevnt en ting, men at gifte kvinner skulle forsørge seg selv og være økonomisk selvstendige var noe ganske annet. Imidlertid ser Ann Ighe også en annen tendens på dette møtet: En forsiktig, men positiv åpenhet for kvinner som autonome rettslige og økonomiske subjekter.[51]

Det ble neppe sett på som optimalt at ugifte døtre måtte delta i det økonomiske livet. Både når det gjelder håndverk og handel og i argumentasjonen omkring arv ser vi at det åpnes for nødvendig egenforsørgelse, men at det slås fast at "det i det Hele ligger udenfor hendes egentlige Kald at befatte sig med Handel, Haandværk, Fabrikdrift og Jordbrug i det Store".[52] Respekten for den ugifte kvinnen som ønsker å ordne opp selv økonomisk, ser vi både i forslaget om myndighet og også i holdningene til stefaren og til nettverket rundt Anna Lose. Størrelsen på fenomenet er imidlertid avgjørende: at enkelte ugifte kvinner drev i smått fordi det var økonomisk nødvendig, var fortjenstfullt. Noe annet var det hvis det skulle gjelde alle kvinner, uavhengig av sivilstand, hvis det skulle bli et utbredt fenomen eller hvis det var snakk om virkelig store verdier og forretninger.

Noter

1. Tittelen er henta fra Storthings-Forhandlinger (SF) 1862-63, 8.del, dok.nr 7: "[D]et, at en Pige er bleven gift, [er]ofte kun et Bevis paa hendes Karakters Svaghed, saaledes kan det, at hun ikke er bleven gift, netop have sin Grund deri, at hun i høi Grad besidder alle de Egenskaber, der gjøre hende værdig og skikket til at være sin egen Herre"
2. Storthings-Forhandlinger (SF) 1862-63, 8.del, dok.nr. 7b.
3. Samme sted.
4. SF 1862-63, 8.del dok 7a. Det foreligger to forslag til Odelstinget om endring av loven som står sammen i dokument 7. Det ene er representanten J. Sverdrups forslag (7b), det andre, mer utfyllende, er signert "Et Medlem af Foreningen til Fremme af kvindelig Haandværksdrift" (7a), og "vedtaget som eget" av odelstingsmedlem Balstad.
5. Etter Christian Vs Norske Lov fra 1687 kunne en person uten avkom testamentere hele sitt bo til såkalte gudelige formål, dvs. kirker, skoler, fattige og lignende formål, eller disponere halve boet helt fritt. For gifte kvinner gjaldt imidlertid strengere regler. Fra eneveldets tid var det imidlertid blitt alminnelig praksis å godkjenne testamenter (etter 1800 ved amtmannen), slik var disposisjoner over hele boet mulig, og denne godkjenninga kunne også oppheve eventuelle formmangler eller personlige mangler ved testator. Arveloven i 1854 ga klarere regler og gjorde slutt på konfirmasjonsvesenet.
6. Norsk Retstidende 1840, løpenr. 1, s. 60. Sorenskriver Leganger var den ene parten i saken, som "født Værge for sin Datter Anne Sylvia"
7. se Sandvik 1992
8. Store deler av Christian Vs Norske Lov fra 1687 var gjeldende rett i Norge til langt opp på 1800-tallet. På Eidsvoll 1814 ble det vedtatt at det skulle utformes en samla sivillovbok etter modell av Code Civil. Det viste seg etterhvert at dette var et altfor omfattende arbeid, og gradvis tok lovarbeidet til for hvert enkelt rettsområde. Se Sandvik 2001.
9. Sandvik 1992, ss. 167-168.
10. Blom i Mordt 1993, s. 162.
11. Mordt (1993), ss. 159-162
12. Samme sted.
13. Kommisjonen som skulle utarbeide et utkast til ny handelslov, ble nedsatt 28.august 1838. I komiteen satt amtmann Blom, professor Schweigaard, politimester Fougner, stadshauptmann Thorne og propietær Leganger. Mordt bruker "Betænkning og Udkast til en Lov om Handelen", Christiania 1841 som kilde til komiteens argumenter. Se Mordt 1993 s. 124-144.
14. Frost (1914), gjengitt i Hellesund (2003), s. 61-62.
15. Sørensen 1988 i Mordt 1993, s. 131-132.
16. Betænkning og Udkast, s. 18 i Mordt 1993, s. 130.
17. Det var i byene andelen ugifte kvinner var størst. Men i f.eks Christiania var det faktisk kvinneunderskudd. Det var altså ikke mangel på menn som gjorde at færre kvinner her gifta seg utover 1800-tallet. Ekteskapshyppigheten var imidlertid lav, og gjengifte ble mindre vanlig utover 1800-tallet. Se Mordt 1993, s. 41.
18. Sørsdahl 1980.
19. Ingeborg Fløystad: Innføring av lik arv for kvinner og menn. Lov av 31/7 1854, Historisk Tidsskrift, 4, 1990, s. 539-540
20. Samme sted.
21. Samme sted.
22. Fløystad 1990.
23. Det ble seinere, i 1862, forandringer i åseteslovgivninga. Fløystad skriver at dette i juridisk litteratur, og også i Sørsdahl 1980, blir framstilt som en konsekvens av forandringene i arveloven. Selv mener hun at dette heller må sies å være en konsekvens av de generelle nedgangstidene i jordbruket, heller enn av vedtaket om lik arv, som pga. overgangsordninger først ble satt fullt i ut i live i 1860.
24. S.F. 1851, 5.ot.prp, vedlegg til lovutkastet, nr. U, pkt. V, 34-35. Forslaget hadde blitt satt fram av kirkesanger Jensen fra Hedmark (som også var gårdbruker og lærer, og som hadde satt fram forslaget i alle år) og lensmann Mossige fra Stavanger amt.
25. S.F.1851, 5.ot.prp, vedlegg til lovutkastet, nr. U, pkt V, s. 37.
26. Samme sted.
27. Her blir det vist til at all erfaring viser at ugifte kvinner ikke har så store behov i egen husholdning.
28. Det var uansett et problem med de ugifte kvinnene. At mange av dem kunne bo hos sine brødre, var ikke en løsning som kunne fungere som et argument for fortsatt ulik arv, mente komiteen.

29. I Danmark var imidlertid ulik arv fra foreldre til barn blitt stående ved revisjonen, men med økt mulighet for foreldre til ved testamente å gi døtrene større lodd.
30. S.F. 1851, 5. ot.prp, vedlegg til lovutkastet, nr. U, pkt V, s. 40.
31. Se blant annet Sandvik 2001 og Fløystad 1990.
32. Fløystad 1990
33. Odelstingsrefr. i Morgenbladet 3. august 1851, her gjengitt i Fløystad 1990.
34. Fløystad har henta disse eksemplene fra Stein Tveite: *"Vennesla. Bygda og folket"*, 1986, og *"Kvinner i bondesamfunn og bondenæring"*, i Jord og gjerning, 1988.
35. Hallager: Den norske Arveret, 1862, s. 55.
36. Fra min foreløbig uferdige masteroppgave med arbeidstittel "Familiestrategier i norske testamenter 1810-1854"
37. *Formularbog for Menigmand*, Christiania 1845, s. 193-194. Forfatter er ikke oppgitt, men store deler av teksten er antageligvis henta fra O.H.Rolfsens formularbok fra 1839.
38. Testamentet etter Enoch Jacobsen er tapt, men Anna Loses søknad finnes i Riksarkivet, Revisjonsdepartementets 1. kontor, bevillingsregnskaper for Akershus stift og amt, pk. 39 1830-32, løpenr. 29/1831.
39. Anna kom tilbake til Christiania i 1829 etter å ha oppholdt seg i 10 ½ år i England, skriver stefaren hennes i sin anbefalning av at hun skal få bevillingen. Endel av kreditorene på boet bodde i England, og blir omtalt som hans og hennes venner. Muligens var både Enoch og kreditorene også kvekere.
40. Og med latinske bokstaver, noe som var høyst uvanlig, og som hun antagelig hadde lagt seg til i England.
41. Mordt 1993, s. 100.
42. SF 1862-63, 8. del, dok.nr. 7, s. 3.
43. Samme sted.
44. Samme sted.
45. SF 1862-63, 8.del, dok.nr. 7, s. 3.
46. Samme sted.
47. Samme sted.
48. Se Hellesund 2003 for tildels sjokkerende eksempler!
49. Se Sandvik 2001, ss. 217-253.
50. Hafstrøm i Ighe i Florin og Kvarnström (red) 2001, ss. 112-113.
51. Ighe i Florin og Kvarnström (red) 2001, ss. 112-113
52. S.F.1851, 5.ot.prp, vedlegg til lovutkastet, nr. U, pkt V, s. 37

Litteratur

Fløystad, Ingeborg (1990): Innføring av lik arv for kvinner og menn. Lov av 31/7 1854, i *Historisk Tidsskrift* nr. 4.
Formularbog for Menigmand (1845): Christiania.
Hallager (1862): *Den norske Arveret*, Christiania.
Hellesund, Tone (2003): Kapitler fra singellivets historie, Oslo.
Ighe, Ann (2001): Manliga förmyndares medborgeliga rättigheter och skyldigheter. Något om genus som kvalifikation till offentligheten, omkring 1800-1850, i Florin og Kvarnström (red): *Kvinnor på gränsen till medborgarskap*, Stockholm.
Mordt, Gerd (1993): *Kvinner og næringsrett. Kvinneparagrafene i håndverksloven av 1839 og handelsloven av 1842*, hovedoppgave, Universitetet i Oslo.
Norsk Retstidende for 1840.
Riksarkivet, Revisjonsdepartementets 1. kontor, bevillingsregnskaper for Akershus stift og amt, pk. 39 1830-32, løpenr. 29/1831.
Sandvik, Hilde (1992): *"Umyndige" kvinner i handel og håndverk. Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-talle*t, hovedoppgave, Universitetet i Oslo.
Sandvik, Hilde (2001): *Kvinners rettlige handleevne på 1600-* og *1700-tallet, med linjer fram til gifte kvinners myndighet i 1888*, Universitetet i Oslo.
Storthings-Forhandlinger 1851, 5.ot.prp, vedlegg til lovutkastet, nr. U, pkt. V.
Storthings-Forhandlinger 1862-63, 8.del, dok.nr 7 og 7b.
Sørsdahl, Kari (1980): Fra broderlodd til "billig Taxt" (1854-1863). *Om innføringen av lik arverett mellom kjønnene og den etterfølgende endring i åseteslovgivningen*, Oslo.

Forholdet mellom makroøkonomiske modeller og historiske hendelser

Av Carl Henrik Knutsen

Makroøkonomiske modeller pretenderer ofte å være av en universell karakter, uten å ha en eksplisitt historisk-kontekstuell dimensjon. Imidlertid vil denne artikkelen søke å underbygge eksistensen av en toveis relasjon mellom makroøkonomiske modeller og historiske hendelser. Historiske hendelser påvirker måten vi persiperer og tenker rundt makroøkonomiske fenomener, og dette former igjen de konkrete modeller som brukes innen samfunnsøkonomien. I tillegg vil makroøkonomiske modeller kunne påvirke historiske hendelser og strukturer gjennom deres påvirkning på ulike aktørers oppfatninger, og dermed deres videre handlinger. Artikkelen tar for seg sentrale utviklingstrekk i makroøkonomien etter den store depresjonen i 1930-årene og frem til i dag, og betrakter hvordan disse utviklingstrekkene står i forhold til økonomisk historiske hendelser i perioden.

Teoribruk og formelle økonomiske modeller

Samfunnsvitere og historikere søker ofte å studere og forklare de samme sosiale fenomenene. Økonomer og historikere har foretatt studier av depresjonen i 1930-åra, mens statsvitere og historikere blant annet har interessert seg for fremveksten av dagens politiske system, for eksempel i Norge. Det er selvsagt store ulikheter i valg av tilnærmingsmåter for å studere sosiale fenomener *innen* de ulike fagene, og det er utvilsomt generelle forskjell i metodebruk *mellom* forskere innen den historiske fagtradisjon og de samfunnsvitenskaplige. Én vesentlig forskjell er tilbøyeligheten til eksplisitt, og konsekvent bruk av formelle teorier for å forklare empiriske hendelser, der samfunnsvitere helt generelt må sies å være mindre skeptiske til slik teoribruk. Det finnes åpenbart både fortrinn og farer ved rigorøs bruk av generelle teorier på samfunnsfenomener, men jeg akter ikke å føre denne debatten her. Det finnes også store forskjeller i holdning til formelle teorier mellom de ulike samfunnsfagene. Samfunnsøkonomien regnes ofte for å være det "hardeste" samfunnsfaget. Teorier blir innen økonomien ofte satt opp som konkrete algebraiske ligningssystem, der hypoteser om for eksempel likevekter i ulike markeder, eller mer eller mindre realistiske påstander om aktørers økonomiske atferd (for eksempel tilbøyeligheten til å bruke økt inntekt til konsum eller investeringer), blir representert med hver sin ligning. Disse ligningssystemene representerer det analytiske apparatet samfunnsøkonomer omtaler som "økonomiske modeller", og er det rådende metodiske verktøyet hos den typiske samfunnsøkonom[1]. En typisk økonomisk analyse vil videre søke å sette plausible verdier på de forholdene som skal brukes til å forklare ("eksogene variable") det fenomenet man egentlig ønsker å si noe om ("endogene variabel"), for deretter å dedusere ut en verdi på den endogene variabelen. Dette er selvsagt en altfor stilisert beskrivelse av økonomisk modellbruk, men man kan nok hevde at metoden med å eksplisitt stille opp ulike konkrete forutsetninger, for deretter å logisk dedusere seg frem til et resultat, både ved forklaring og prediksjon, er et vesentlig kjennetegn ved samfunnsøkonomien. Økonomien hviler altså i en langt større grad enn andre samfunnsfag på eksplisitt logisk deduksjon og matematiske teknikker ved konstruksjon og bruk av teorier for å forklare sosiale fenomener.

Et annet generelt kjennetegn ved de fleste økonomiske modeller som benyttes i fagets såkalte "mainstream", er at de ikke eksplisitt inkorporerer en historisk dimensjon. I andre samfunnsfag, som statsvitenskapen, kan gjerne den historiske dimensjonen være inkorporert, selv i relativt formelle modellstrukturer. Et eksempel er Stein Rokkans modeller som søker å forklare den historiske utviklingen av de ulike europeiske partisystemer.[2] Sammenhengene som søkes beskrevet innen økonomien antas av mange økonomer å være av en såpass generell karakter at det ikke er behov verken for en egen eksplisitt tids- eller stedsdimensjon i økonomisk teori[3]. Dette er kanskje spesielt iøynefallende hva mikroøkonomisk teori angår. Denne innebefatter blant annet såkalt konsumentteori, der man tar utgangspunkt i rasjonelle enkeltaktører og deres valg gitt knappe ressurser. Man kan selvsagt debattere i hvilken grad en slik type instrumentell rasjonalitet, som denne teorien forusetter, er kontekstuelt betinget. Er denne typen atferd et iboende menneskelig trekk, eller er den en tankemåte som i stor grad reflekterer fremveksten av det "moderne samfunn"? Spørsmålet skal her få henge

åpent[4]. Jeg ønsker imidlertid i denne artikkelen å fokusere nærmere på såkalte makroøkonoomiske modeller, og deres forhold til historiske hendelser.

Makroøkonomiske modeller kan noe enkelt sies å være modeller som søker å forklare og tar utgangspunkt i visse økonomiske fenomener som kjennetegner større sosiale aggregater enn kun enkeltindividet. De vanligste fenomenene som søkes forklart er produksjonsnivå eller vekst i et lands økonomi, arbeidsledighet og inflasjon. Heller ikke de fleste makroøkonomiske modellene inkorporerer en eksplisitt historisk dimensjon. Flere modeller er dynamiske av karakter, og har slik sett en tidsdimensjon i vid forstand, men denne er ikke eksplisitt historisk forankret. Tiden kommer mer inn som et ordnende konsept, for eksempel ved å illustrere hvordan effektene av finanspolitikk utvikler seg over flere år, eller hvordan en økning i arbeidsledighet påvirker de neste perioders inflasjon. Det skal likevel til disse modellenes forsvar sies at noe av kontekstualiteten ved et fenomen kan inkorporeres mer indirekte i modellene. Dette gjøres gjerne ved at man estimerer størrelsen på de ulike variablene som inngår i modellene, slik at de anpasses de ulike historiske fenomenene man søker å forklare. Et kjent eksempel er hvordan John Maynard Keynes søkte å forklare vanskelighetene ved å bruke pengepolitikk for å komme ut av den store depresjonen i 1930-årene. Keynes hevdet dette skyldtes at investeringsvilligheten hos potensielle investorer i denne epoken ikke var særlig avhengig av rentenivået, siden usikkerheten om fremtiden var høy[5]. Dette kan man ta hensyn til i en makroøkonomisk modell ved å la den matematiske parameteren som beskriver fenomenet "investeringers renteelastisitet" anta en lav verdi. Det blir dermed galt å si at makroøkonomiske modeller ikke kan anpasses ulike historiske, eller for den saks skyld geografiske, kontekster. Likevel er ikke det kontekstuelle elementet i disse svært generelle modelle gjort eksplisitt. De generelle sammenhengene, og ikke de kontekstuelle elementene har fremtredende plass i analysen. Tenkere som den skoledannende østerrikske økonomen Joseph Schumpeter og den nobelprisvinnende økonomiske historikeren Douglass C. North er blant dem som har etterlyst et mer eksplisitt fokus på historisk-kontekstuelle forhold i økonomisk teoretisering.

Generelle betraktninger rundt forholdet mellom makroøkonomiske modeller og historiske hendelser

Selv om det historisk-kontekstuelle elementet ikke er konkret modellert i makroøkonomiske modeller, ville det likevel være svært forhastet å slutte at det ikke er noe forhold mellom disse modellene og historiske hendelser. Relasjonen mellom historie og økonomisk modellering kan forenklet sies å være av todelt karakter. For det første vil historiske erfaringer påvirke utviklingen av slike modeller. For det andre vil man kunne argumentere for at hvilken type makroøkonomisk teori som dominerer både innen akademia og i politiske kretser virker inn på den "empiriske virkelighet". I det første tilfellet går kausaliteten fra økonomisk-historiske strukturer og hendelser til det teoretiske plan. I det andre tilfellet påvirker ideene den empiriske verden gjennom innvirkningskraften ideene har på aktørers handlinger. Både Marx og Hegel får sitt. Videre søker jeg først å belegge disse poengene ved noen spredte og usystematisk utplukkede, men illustrerende, eksempler fra den makroøkonomiske teoris historie. Deretter går jeg grundigere og mer systematisk inn på hvordan koplingen mellom historie og teori har evolvert med hensyn til etterkrigstidens dominerende "store" makroøkonomiske modeller. Disse modellene søker å si noe om hva som determinerer produksjon og sysselsetting i en økonomi.

Ingen idéhistoriker ville løfte på øyenbrynene over poenget om at historisk kontekst påvirker tenkning og teoretisering innen akademia. Det kan likevel være interessant å illustrere hvordan empiriske forhold har påvirket utviklingen og utvelgelsen av makroøkonomiske modeller i dette århundret. Et interessant eksempel er hentet fra norsk etterkrigshistorie. Det ble i 1966 nedsatt en kommisjon av økonomer etter forespørsel fra norske myndigheter. Denne kommisjonen hadde i oppdrag å gi bakgrunnsinformasjon i forbindelse med det påfølgende lønnsoppgjøret og landbruksoppgjøret[6]. Dette arbeidet resulterte i en makroøkonomisk modell, ofte assosiert med en sentral deltaker i gruppen, Odd Aukrust, broren til den muligens mer allmennkjente forfatteren Kjell. Modellen søker å forklare hvilke forhold som påvirker lønns- og prisvekst i en åpen økonomi, og anses av enkelte økonomer å kunne være et alternativ til den rådende teorien på dette området i dagens litteratur, nemlig modifisert Phillips-kurve teori[7]. Modellens hovedkonklusjon er at inflasjon på lang sikt følger utenlandsk inflasjon og innenlandsk produktivitetsutvikling. Mer interessant for denne artikkelen er imidlertid enkelte av de forutsetningene modellen bygger på. Et åpenbart poeng er at modellens antakelse om at den nasjonale økonomien ikke kan virke inn på det utenlandske prisnivået er hentet med bakgrunn i erfaringer fra et lite land som Norge, som ikke har noen særlig sentral betydning for verdensøkonomien generelt. Et annet interessant poeng er at modellen, som opererer med to sektorer, en skjermet og en konkurranseutsatt, forutsetter at det er konkurranseutsatt sektor som er ledende i lønnsoppgjørene. Skjermet sektor følger således bare lønnsoppgjøret i den delen av økonomien som er åpen for konkurranse med utenlandske bedrifter. Denne forutsetningen synes tydelig å være tilpasset en norsk etterkrigskontekst der ledende LO-fagforeninger som "Jern og metall" har forhandlet om sine lønninger og arbeidsforhold med sine arbeidsgivere før oppgjørene i andre sektorer av økonomien. Disse sektorene må generelt kunne sies å ha vært tonesettende for oppgjørene i andre sektorer i norsk etterkrigstid.

Et annet, og svært dagsaktuelt eksempel er hentet fra teoretiseringen omkring valuta og finansmarkeder. Enhver som har et minimum av kjennskap til debatter om økonomisk globalisering, vet at økningen i valuta og finanstransaksjoner de siste tiårene har vært enorm. Handelen i slike finansielle verdier overstiger nå den internasjonale varehandelen med det mangedobbelte over et gitt tidsrom. Dette har også fått implikasjoner for makroøkonmisk teoretisering på området. Valutamarkedet, med dets tilhørende valutakurser, ble tidligere modellert med henblikk spesielt på de ulike landenes handelsbalanser. Et lands valutakurs ble inntil for noen år siden antatt å hovedsaklig avhenge av hvorvidt et land hadde over- eller underskudd på handelsbalansen over tid, og videre størrelsen på denne[8]. I en verden der de internasjonale finansmarkedene er liberalisert, og pengestrømmene svært store, er det imidlertid andre faktorer som setter sterkere

preg på et lands valutakurs, i alle fall på kort sikt. Rasjonelle investorer som ønsker å maksimere avkastningen på sine formuer uavhengig av landegrense, vil skjele til forhold som de ulike landenes rentesats. Svært forenklet ønsker en idealtypisk rasjonell investor å plassere pengene i den valutaen som gir høyest forventet avkastning. Man har altså byttet fokus i forbindelse med valutamarkedet, vekk fra modeller med vekt på handelsbalanse og over til modeller der blant annet rentenivå inngår som en sentral variabel. Tidsdimensjonen er også forandret kraftig. Handelsbalansen kunne betraktes å være en gradvis strøm over tid, og de gamle modellene hadde derfor en relativt lang tidshoriosont. I den moderne, informasjonsteknologibaserte verden går det imidlertid svært raskt for en investor å plassere om midlene sine fra for eksempel innskudd i dollar til innskudd i Euro, kun "ved et tastetrykk", for å bruke en floskel. Dette har gjort at de nyere modellene på dette området ofte faktisk er fullstendig uten tidsdimensjon, der endringer i valutakurs skjer momentant og ikke gradvis.

Som tidligere nevnt er det antakelig også slik at teori i noen tilfeller "ligger foran" og påvirker den empiriske verden vi alle beveger oss i. Dersom en teori blir oppfattet å fortelle noe korrekt og viktig om verden, vil den kunne influere sentrale aktører til å handle på bestemte måter, for derigjennom å påvirke historiske hendelser og strukturer. Samfunnsøkonomi som fag er i så måte svært interessant. Utallige artikler er blitt skrevet av sosiologer, statsvitere og historikere om økonomisk teoris "diskursive makt" eller om økonomenes maktposisjon blant annet i det norske byråkratiske apparat i etterkrigstiden. Slik har økonomisk teori ofte lagt rammer for offentlig debatt gjennom sine argumenter og begreper, og den har påvirket de mentale forestillingene sentrale aktører i ulike maktapparater har handlet ut ifra. Et interessant eksempel i så måte er den betydningen overføringen av "rational choice"-teori fra mikroøkonomi til makroøkonomi de siste 20-30 årene har hatt. Et viktig nobelprisvinnende bidrag innen denne retningen er gitt av Kydland og Prescott i 1977. En implikasjon av deres modeller er at både ekspansiv finanspolitikk og pengepolitikk kan være ineffektiv med tanke på å øke BNP og samtidig være svært inflasjonsdrivende. Dette gjelder spesielt dersom rasjonelle, private aktører (for eksempel forhandlingsparter i en lønnsforhandling) forutser politikernes handlinger og legger opp sin egen atferd etter den forventede politikken. Den mest sentrale implikasjonen fra dette bidraget og annen lignende litteratur, er at det gunstigste alternativet for myndighetene ofte er å binde seg opp til strenge, troverdige og observerbare regler, i stedet for å bruke diskresjonær motkonjunkturpolitikk[9] i tradisjonell Keynesiansk forstand. Alt i alt, hevder denne teoriretningen, vil man på lengre sikt ende opp med samme produksjonsnivå i de to tilfellene. Fordelen ved den første tilnærmingen er imidlertid at man antakelig vil få en lavere inflasjon i dette tilfellet, noe man oppnår hovedsaklig ved å påvirke ulike private aktørers forventninger. Disse teoristrømningene har hatt påvirkningskraft på økonomisk politikk i flere land, spesielt fra 80-årene og utover. Et svært sentralt eksempel er overgangen til mer uavhengige sentralbanker i en rekke vestlige land. Myndighetene binder seg her til masten slik Odyssevs gjorde da hans skip passerte sirenenes øy. Ved å opprette en regel om en uavhengig, ikke-politisk styrt sentralbank, holder myndighetene hendene unna pengepolitikken. Et formål med denne politikken er selvsagt å forhindre "kortsiktige" politikere i å øke inflasjonen ved å føre en overekspansiv pengepolitikk. Imidlertid er det også et formål å dempe inflasjonspress fra private aktører ved å binde seg opp i forkant til en streng og troverdig pengepolitikk, og la verden få vite dette.

IS-LM og AS-AD; utviklingen av de makroøkonomiske tungvekterne

Spesielt interessant fra et historisk perspektiv er utviklingen av de store generelle makromodellene om produksjon og sysselsetting fra etterdønningene av depresjonen i 1930-årene, gjennom etterkrigstida, og deretter epoken som etterfulgte oljekrisa i 1973-74. For det første har de til enhver tid regjerende makromodellene lagt føringer på hvilken økonomisk politikk som har blitt fulgt, i alle fall i de vestlige land. For det andre er det veldig interessant å betrakte hvordan disse teoriene reflekterer de virkelig store trekkene og ikke minst de traumatiske hendelsene som fant sted i 1900-tallets vestlige, økonomiske historie. Jeg vil her, i tråd med god økonomisk tradisjon, forenkle fremstillingen voldsomt ved å konsentrere meg om to typer av makromodeller, kjent innen samfunnsøkonomien som IS-LM og AS-AD. Det finnes selvsagt flere rivaliserende modeller som søker å beskrive produksjon og sysselsetting, det finnes mange varianter iallfall av AS-AD modellen og de to modelltypene er ikke uten videre gjensidig ekskluderbare. Likevel representerer de to modelltypene de rådende formaliserte teorier i etterkrigstiden om en moderne makroøkonomis funksjon.

Debatten om årsakene til "den store depresjonen" både i USA og i Europa er kompleks og ennå ikke avsluttet. Det er rimelig å hevde at monokausale forklaringer ikke strekker til[10], og videre kan man peke på et analytisk skille mellom årsaker til at krisen oppstod og årsaker til at krisen vedvarte så lenge som den gjorde i flere land. Det er nettopp varigheten av krisen som er spesielt interessant, dersom man ønsker å betrakte fremveksten av IS-LM modellen. Denne modellen skulle bli et av de mest sentrale analytiske verktøyene for å forstå makroøkonomien i etterkrigstidens industrialiserte land. Noe forenklet kan man skille mellom de forskerne som forstod 30-års krisens varighet som et resultat av offentlige inngrep i et fritt marked[11], og de som forstod krisen som inherente problemer ved det frie markeds evne til å overkomme en slik krise. John Maynard Keynes var blant de sistnevnte, slik han tolket depresjonen i sin *General Theory of Employment, Interest and Money* i 1936. Av spesielt stor interesse her er spørsmålet om hvorfor sysselsettingen ikke tok seg opp igjen etter at krisen først hadde slått inn. Både i USA og i flere europeiske land gikk man igjennom et helt tiår med vedvarende høy arbeidsledighet. Dette stod i sterk kontrast til prediksjonene til den rådende klassiske økonomiske teorien som dominerte intellektuelt på denne tiden. Denne teoriretningen pekte på at man ved velfungerende markeder kunne forvente seg at lønninger ville synke i etterkant av en økonomisk krise. Dette ville medføre flere ansettelser på grunn av den nå billigere arbeidskraften, og man ville igjen komme frem til en "likevekt" der ufrivillig arbeidsledighet ikke ville eksistere[12]. Keynes tanker stod i opposisjon til dette synet. Keynes betonte poenget om at det var store friksjoner i de fleste arbeidsmarked. Arbeidere godtar svært sjelden en nominell

nedgang i lønna uten videre, noe som viste seg i 30-årene. For det andre viste Keynes til den generelle usikkerheten som råder under en økonomisk depresjon, og hvordan dette fører til at bedriftseiere holder tilbake med nyansettelser og investeringer[13]. Det kanskje viktigste elementet man kan trekke ut av *General Theory of Employment, Interest and Money* er betydningen av etterspørselssiden i en økonomi, og hvordan både økt og redusert etterspørsel etter konsum eller investeringsvarer får ekstra sterke ringvirkninger, på grunn av en såkalt multiplikatoreffekt. Uten å gå inn på de mer tekniske sidene av en slik effekt, kan man illustrere fenomenet ved å tenke seg hva som vil skje dersom det offentlige (eller for den saks skyld en privat aktør) investerer i et nytt prosjekt, for eksempel et damanlegg i Tennesseedalen. Dette vil skape nye arbeidsplasser for en rekke konstruksjonsarbeidere, underleverandører og transportarbeidere. De økonomiske effektene stopper imidlertid ikke med dette, siden disse arbeiderne vil bruke sine lønninger til å etterspørre varer og tjenester fra andre sektorer. Kanskje etablerer en ny baker eller frisør seg i Tennessee, og denne vil igjen bruke sine lønninger på ulike varer og tjenester. Og slik vil etterspørselseffekter drive økonomien videre.

Implikasjonene av Keynes tanker var relativt klare på ett område: Markedet overlatt til seg selv kunne være forenlig med høy arbeidsledighet og underutnyttelse av økonomiens produksjonskapasitet over lengre tidsperioder. Videre impliserte dette at det fantes rom for offentlig bruk av makroøkonomiske virkemidler, spesielt finanspolitikk, for å øke produksjon og redusere sysselsetting. Dette kullkastet på mange måter det rådende synet på "nasjonaløkonomi", og ga støtet til en blomstrende industri av selverklærte keynesianere og Keynes-fortolkere innen forskningsgrenen som ble kjent som makroøkonomi. Keynes selv formaliserte aldri noen makroøkonomisk modell i sitt banebrytende verk, men benyttet seg av en mer kvalitativ og drøftende fremgangsmåte. Debatten rundt hva Keynes egentlig hadde ment med sitt skrift i 1936 ble livlig. Den formelle modellen som senere skulle bli dominerende, innenfor den keynesianske tradisjonen, var den såkalte IS-LM modellen, utviklet av Sir John Hicks i 1937[14]. Det har blitt hevdet at èn av grunnene til at denne modellen ble stående som dominerende var at Keynes selv aldri kritiserte den[15]. Modellen søker å vise hvordan produksjonsnivå og rentenivå entydig blir bestemt av likevekter i to markeder, nemlig varemarkedet og pengemarkedet. Det interessante med modellen i dette henseendet er at endringer i en rekke forhold som for eksempel investeringsvillighet, pengeetterspørsel og konsumtilbøyelighet kan gi et vedvarende endret produksjons- og rentenivå ("nye likevekter i de to markedene"). Dette står i skarp kontrast til mye tidligere "klassisk" tenkning om en økonomis funksjoner, og følger Keynes. Det andre poenget er at offentlig penge- og finanspolitikk kan forandre produksjons- og rentenivå. Dette bryter også med mye tidligere økonomisk tenkning og er i tråd med Keynes tanker. Implikasjonen av dette var at myndighetene, dersom de hadde tilstrekkelig med kunnskaper om økonomiens funksjoner og dens tilstand, kunne finjustere økonomien ved å intervenere med økonomisk-politiske virkemidler. Etterspørselsrelatert politikk, spesielt en aktiv finanspolitikk, med formål å stabilisere økonomien og opprettholde "full sysselsetting" ble da også et karakteristisk kjennetegn ved industrialiserte land, spesielt i 1950 og 1960-årene. Styringsoptimismen var rådende i den økonomiske sfære, og sosialøkonomien ble betraktet å være en vitenskap som med tiden kunne utvikles til å bli svært eksakt, og dermed berede grunnen for en fremtid der man kunne manøvrere politisk unna økonomiske kriser. IS-LM modellen var et av de viktige analytiske verktøyene som lå til grunn for denne politikken. I denne forbindelse kommer poenget om at modellene former den sosiale virkeligheten, og dermed historien, tydelig frem. Med bakgrunn blant annet i dette nye styringsverktøyet, søkte europeiske etterkrigspolitikere å aktivt bruke blant annet finanspolitiske virkemidler til å påvirke produksjons- og sysselsettingsnivå. Timing og dosering av de offentlige midlene som ble skutt inn i økonomien var viktig, og dette kunne man umulig ha oppnådd uten gode analytiske modeller som tjente som en slags basis for mer empiriske anslag. Det vil antakelig også kunne hevdes at det å være i besittelse av tilsynelatende gode og presise modeller i seg selv gjorde at styringsoptimismen og ønsket om å gripe inn i økonomien ble større. Oppsummert ka man hevde at IS-LM modellens utvikling i stor grad må forstås med bakgrunn i 1930-tallets økonomisk-historiske hendelser, selv om de økonomiske mekanismene den peker på skulle være av aldri så generell art. Det er også rimelig å hevde at modellens eksistens, og muligens dens konkrete utforming, påvirket forståelsen av økonomiens funksjoner, og derigjennom den praktiske gjennomføringen av økonomisk politikk i en rekke land i etterkrigstiden.

Da OPEC strammet til oljekranene i 1973, og dermed sendte oljeprisene i været, opplevde flere vestlige land både inflasjon og stagnasjon, i form av synkende produksjon og økt arbeidsledighet, på en gang. Dette fenomenet ble opplevd som så revolusjonerende at det ble skapt et nytt begrep, "stagflasjon", til å beskrive det. Stagnasjon og inflasjon på en gang er umulig å dedusere ut ifra de fleste tradisjonelle keynesianske modeller, som fokuserer på økonomiens etterspørselsside. Økt etterspørsel blir antatt å gi redusert arbeidsledighet, men også økt inflasjon på grunn av "større press" i økonomien. Redusert etterspørsel reverserer argumentet ovenfor. Dermed ble den økonomiske utviklingen som fulgte i etterdønningene av 1973 ekstra dramatiske for makroøkonomer og politikere. Ikke bare fikk man to makroøkonomiske onder, stagnasjon og inflasjon, på en gang. I tillegg kunne ikke de tradisjonelle makroøkonomiske modellene man hadde til rådighet gi svar på hva som skjedde eller hvilke politiske tiltak man burde foreta seg for å møte denne krisen. De klassiske økonomene hadde alltid vært mer opptatt av produksjonsforhold, eller tilbudssiden, i økonomien enn etterspørselssiden. Det hadde innen økonomifaget, parallelt med utviklingen av den keynesianske makroøkonomien, blitt utviklet et sterkt neo-klassisk forskningsprogram, spesielt med rot innen mikroøkonomien. Fokuset var her langt sterkere rettet mot prisenes rolle i en moderne markedsøkonomi. Den modellen som skulle utvikles til å bli den dominerende innen makroøkonomien utover 80- og 90-tallet16, AS-AD modellen, hentet inspirasjon blant annet fra dette forskningsprogrammet. Imidlertid er ikke denne modellen heller nødvendigvis noe skarpt brudd med keynesiansk tankegang: AS-AD står henholdsvis for Aggregate Supply og Aggregate Demand. Sistnevnte består faktisk i denne nyere modellen nettopp av IS-LM modellen! Det kan altså ved første øyekast late til at vi her står ovenfor en generalisering av denne

tidligere makroøkonomiske arbeidshesten, der man kun utvider modellen ved å legge til en aggregert tilbudsside. Tilbudssiden relaterer seg til produksjonsforhold i bedrifter, og de viktigste kostnadsforholdene bedrifter må ta inn over seg. Siden arbeidskraft er den absolutt viktigste kostnaden for de fleste bedrifter, blir AS delen modellert å bestå av (likevekter i) et (hypotetisk) aggregert arbeidsmarked. Kritikken fra mange økonomer var nå at man tidligere hadde uteglemt tilbudssiden i tiden da keynesianismen rådde som sterkest, og at denne nå fortjente sin rette plass ikke bare i mikroøkonomisk produksjonsteori, men også i makroøkonomisk teori. Videre ble tidligere modeller som IS-LM kritisert for ikke å skille mellom økonomiske effekter av ulike endringer på kort og lengre sikt. AS-AD modellen inkorporerer til en viss grad tidsdimensjonen ved å komme i både en kortsiktig og en langsiktig variant. Senere skal vi se at denne distinksjonen har viktige implikasjoner for hva slags type politikk som blir oppfattet som gunstig i de årene modellen har vært innflytelsesfull.

AS-AD modellen er som nevnt rådende som generell analytisk makromodell i dagens samfunnsøkonomiske fagmiljø. Både neo-keynesianere og neo-klassikere kan enes om flere generelle trekk ved modellen. For eksempel er det rimelig konsensus om at ekspansiv finanspolitikk har sterkere effekt på produksjonsnivå kort enn på lang sikt, og at "negative tilbudssjokk" kan gi både økt inflasjon og arbeidsledighet. "Negativt tilbudssjokk" er tolkningen av den overnevnte oljekrisa[17], og løsningen på stagflasjonsproblematikken som IS-LM modellen ikke klarte å håndtere. Likevel er det: "possible to agree on the entire analysis of demand and supply, and yet disagree on every aspect of economic policy"[18]. Det er flere grunner til dette, og noen av dem kan relateres direkte til ulike spesifikasjoner av AS-AD modellen[19]. Et vesentlig skille går, for å bli noe teknisk, på "hvor bratt" den såkalte AS kurven er. For å si det svært enkelt vil en bratt AS kurve tilsi at inflasjonen øker mye når BNP øker med en enhet. Dette gjør at finans- og pengepolitikk hovedsaklig vil slå ut i inflasjon, og ikke i økt produksjon og lavere sysselsetting. Neo-klassiske økonomer støtter en slik tolkning av modellen, mens mer keynesiansk orienterte økonomer argumenterer for en "slakere" AS-kurve. Det beryktede begrepet "naturlig arbeidsledighetsrate"[20], er forøvrig forenlig med en fullstendig vertikal AS-kurve. Et annet stridstema er den gamle debatten Keynes tok opp i 1936, om hvorvidt man kan forvente at ulike markeder, og da spesielt arbeidsmarkedet, "klarerer" og går tilbake til en likevekt i løpet av kort tid. Keynes var som nevnt skeptisk til markedets evne til effektivt å "ordne opp selv", og keynesianske økonomer hevder at "lang sikt" i et AS-AD rammeverk er svært lang. Neo-klassiske økonomer med større tro på markedet hevder i motsetning at "lang sikt" er etablert allerede i løpet av noen få år. Disse stridstemaene er relevante i forhold til denne artikkelens generelle poeng om at teori kan forme empiriske hendelser via den kognitive innvirkningen den har på aktører. Det er liten tvil om at det i visse akademiske, men også politisk-byråkratiske miljøer er den mer neo-klassiske fortolkningen av makroøkonomien generelt, og AS-AD modellen mer spesielt, som har vunnet frem de senere tjuefem år. Én av denne variantens empiriske implikasjoner er blant annet at kontraktiv pengepolitikk med sikte på å redusere inflasjon har få kostnader, siden man kun vil oppleve høy arbeidsledighet over et kort tidsrom. En streng pengepolitikk med sikte på å redusere inflasjonen ble ført i USA og Vest-Europa på begynnelsen av 1980-tallet, intellektuelt og politisk støttet opp av nettopp slike argumenter. Empirisk viste arbeidsledigheten å returnere til lavere nivåer relativt raskt i USA og enkelte europeiske land, mens den ikke kan sies å ha gjort dette i land som Spania, Italia, Frankrike og Tyskland. En annen implikasjon av den neoklassiske tolkningen er at tradisjonell keynesiansk motkonjunkturpolitikk, blant annet ved selektivt å manipulere offentlige utgifter og skattenivå etter økonomiens status til enhver tid, er relativt nyttesløs. Den politiske viljen til å bedrive direkte motkonjunkturpolitikk er blitt mindre de siste tiårene. Det er antakelig mange ulike årsaker til dette fenomenet. Likevel er antakelig det forhold at den rådende økonomiske teorien hevder en slik politikk i beste fall er nyttesløs og i verste fall inflasjonsdrivende[21], én faktor.

Oppsummerende betraktninger

Hvilke slutninger kan vi trekke ut ifra denne lille "narrativen" om den parallelle utviklingen av økonomisk historiske hendelser og makroøkonomiske modeller. For det første later det til at det spesielt er de dramatiske hendelsene i form av økonomiske kriser som har formet de rådende "store" modeller innen faget. Dette kommer antakelig ikke kun av at disse historiske hendelsene var viktige og dramatiske i seg selv. Like viktig er det antakelig at de rådende modeller og teorier på tidspunktene da disse hendelsene inntraff, ikke kunne forklare hendelsene på en tilstrekkelig måte. De klassiske økonomenes teorier kunne ikke gjøre godt rede for 30-årenes depresjon. Oljekrisen kunne heller ikke forklares godt av datidens keynesianske teori. Thomas Kuhn skriver i sin Vitenskapelige revolusjoners struktur[22] at paradigmeskifter innen et fagområde nettopp kan forventes når man enten har mange eller enkelte alvorlige tilfeller av det Kuhn kaller "anomalier". Anomalier er fenomener som ikke lar seg forklare innenfor det rådende paradigmet, og de to overnevnte krisene må kunne sies å ha representert tilfeller av anomalier for de ulike dominerende paradigmene. De store økonomisk-historiske traumene i det 20. århundrets vestlige verden har altså satt sine spor i makroøkonomisk teoretisering, og dette er en av de kausale virkningene som har foregått fra det empiriske og over på det økonomisk-teoretiske plan. I tillegg har jeg søkt å vise hvordan rådende tanker om økonomien, og de konkrete modellene mer spesifikt har virket inn på empiriske hendelser gjennom siste halvdel av det 20. århundre. Den viktigste kanalen for denne innflytelsen har antakelig vært via det politisk-byråkratiske apparatet i en rekke land. Modellene søker å si noe om hvordan en svært kompleks økonomi virker, ved å selektere ut visse mekanismer som anses som de mest essensielle. Siden menneskets kognitive kapasitet er meget begrenset, er det vanskelig å tenke koherent om, for deretter å eventuelt handle ovenfor, en økonomi uten å ha eksplisitte eller implisitte modeller i bakhodet. Dermed blir hvilke modeller som dominerer samtidens økonomiske tankegang av stor betydning. For å foreta et tankeeksperiment, kan vi tenke oss to hypotetiske finansdepartement, A og B. I A dominerer en IS-LM modell som tilsier at ekspansiv finanspolitikk gir økt BNP og lavere arbeidsledighet. I B er de fleste byråkratene trenet til å tenke i tråd med en AS-AD modell som sier at den samme finanspolitikken ikke gir noen langsiktige virkninger på BNP eller ledighet, men kun økt inflasjon. Vil A og B gi ulike råd

til politikerne som skal legge opp sine statsbudsjett, og dermed muligens virke ulikt inn på sine respektive økonomier? Dersom svaret er ja, vil tankeeksperimentet antyde plausibiliteten av at utformingen av en økonomisk modell kan ha konsekvenser for den historiske utviklingen.

De makroøkonomiske modellene ovenfor har som nevnt ingen eksplisitt historisk-kontekstuell dimensjon. Likevel virker det klart at modellene står i et forhold til den historiske konteksten den evolverer ut i fra og de historiske hendelser de senere bidrar til å forme. Poengene er antakelig ikke kontroversielle, i alle fall ikke innen det historiske fagmiljøet, men trolig heller ikke innen det samfunnsøkonomiske. Likevel kan selv ikke-kontroversielle poeng være verdige en eksplisering iblant.

Noter

1. Herav stammer vitsen: "Fysikere gjør det gjerne med en ukjent, matematikere gjør det med to ukjente, mens økonomer gjør det med modeller.."
2.Rokkan 1987.
3. Gilpin 2001, ss. 51-54.
4. Jeg må likevel skyte inn at den rasjonaliteten konsumentteorien forutsetter er av en svært generell og "tynn" art. Preferanser oppfattes som gitte, og spørsmålet som stilles er hvorvidt en aktør bruker effektive virkemidler for å oppnå sine mål, under visse forutsetninger. Den mest sentrale forutsetningen er den såkalte "transitivitetsforutsetningen". Denne innebærer at dersom en aktør foretrekker A over B, og B over C, må han også foretrekke A over C. For en grei introduksjon i rasjonell, mikroøkonomisk aktørteori kan man konfrontere Hal R. Varians "Intermediate Microeconomics" 1999.
5. Caporaso og Levine, 1992.
6. Nymoen 2005, s. 40.
7. Nymoen 2005.
8. Rødseth 2000, s. 10.
9. En slik type politikk kan for eksempel bestå i at myndighetene øker eller reduserer offentlige utgifter med stadige skiftninger for å motvirke de konjunkturene som økonomien til enhver tid er inne i. I praksis kan dette gjøres for eksempel ved at politikerne varierer statsbudsjettenes utgifter relativt mye fra år til år.
10. Cameron og Neal 2002.
11. Et eksempel på faktorer som vektlegges er de reguleringene som ble lagt på internasjonal handel i løpet av perioden. USAs "Smooth-Hawley Act" av 1930 som la ekstra toll på utenlandske varer, satte i gang en rekke mottiltak fra andre stater. Tollsatsene økte og den internasjonale handelen falt dramatisk frem mot andre verdenskrig.
12. Riktignok var den såkalte "strukturelle arbeidsledigheten" et allment anerkjent fenomen. Denne arbeidsledigheten kan sies å oppstå på grunn av en rekke friksjoner i økonomien, som følge av at samfunnet og dets arbeidsplasser er i stadig endring. Det tar tid før den gamle hestekusken lærer seg å bli en kyndig lastebilsjåfør.
13. Caporaso og Levine 1992, s. 102.
14. Blanchard 2000, s. 79.
15. Jeg har selv kommet over brev jeg dessverre ikke klarte å oppdrive referansen til i denne anledning, fra Keynes til "vår egen" nobelprisvinner Ragnar Frisch. I dette brevet kritiserte Keynes Frisch sterkt for å ha mistolket ham, og tatt til orde for økonomiske tolkninger av Keynes han selv ikke kunne gå god for. Ragnar Frisch var nok en langt mer radikal økonom enn Keynes. Jeg har sett det uttrykt at Keynes iallfall ikke var noen "venstre-keynesianer".
16. Olivier Blanchard skriver illustrerende om AS-AD modellen at "When confronted with macroeconomic questions it is the model I typically use to organize my thoughts."(2000, s. 125.)
17. Burda og Wyplosz 2001, s. 315.
18. Burda og Wyplosz 2001, s. 388.
19. Det må legges til at enkelte av disse uenighetene på teoretisk plan i visse tilfeller kan utsettes for rimelig spesifikke empiriske tester for enkelte økonomier. Imidlertid er dette langt fra tillfelle i alle kontekster. Hovedårsaken er at det alltid finnes en rekke andre forhold som spiller inn i de komplekse fenomenene moderne økonomier nå engang er. Dermed blir ofte hvilke empiriske utfall man mener finner sted iallfall til dels determinert av ens teoretiske orientering og fokus.
20. Dette språklige uttrykket er en ekstremt uheldig formulering, som søker å fange inn en slags strukturell arbeidsledighet, bestemt av blant annet institusjonelle forhold. Begrepet er omstridt, men kommer i ulike fortolkninger. En bred analytisk fortolkning kan være "arbeidsledighet som ikke er bestemt av konjunkturelle forhold i økonomien på et bestemt tidspunkt".
21. Den keynesianske tradisjonen fokuserer ikke i særlig grad på inflasjon, men er mer opptatt av arbeidsledighet og produksjon. En antagelse som er vanlig i flere "Keynes-modeller", blant annet i IS-LM, er fravær av inflasjon. Ved å postulere faste priser, definerer man seg bort i fra inflasjonsproblematikk. Dette er spesielt interessant med tanke på de ulike modellenes politiske implikasjoner. Valget av modell determinerer altså allerede i utgangspunktet hvilke typer problemer, arbeidsledighet eller inflasjon, man fokuserer på. Dermed får valg av modell en sentral rolle i å legge de kognitive rammene rundt politiske beslutninger.
22. Kuhn 1996.

Litteratur

Blanchard, Olivier (2000). *Macroeconomics*. Upper Saddle River, Prentice Hall.

Burda, M. og C. Wyplosz (2001). *Macroeconomics. A Eurpoean Text*. Oxford University Press, Oxford.

Cameron, R. og L. Neal (2002). A Concise Economic History of the World. Oxford University Press, Oxford.

Caporaso, J. A. og D. P. Levine (1992). *Theories of Political Economy*. Cambridge University Press, Cambridge.

Gilpin, Robert (2001): *Political Economy – Understanding the International Economic Order*. Princeton University Press, Princeton.

Keynes, John Maynard (1936): *General Theory of Employment, Interest and Money*. Macmillan Cambridge University Press, Cambridge.

Kuhn, Thomas S. (1996): *De vitenskapelige revolusjoners struktur*. Spartacus forlag, Oslo.

Kydland, F. og E. Prescott (1977): "Rules rather than discretion: The inconsistency of optimal plans" *The Journal of Political Economy*: 473-490.

Nymoen, Ragnar (2005): *Introductory Dynamic Macroeconomics*. Samfunnsøkonomisk institutt, Universitetet I Oslo, Oslo: Paper.

Rokkan, Stein (1987): *Stat, nasjon, klasse*. Oslo: Universitetsforlaget.

Rødseth, Asbjørn (2000): *Open Economy Macro Economics*. Cambridge University Press, Cambridge.

Varian, Hal R. (1999): *Intermediate Microeconomics*. Norton, New York.

Faglig samarbeid i skuddlinjen:

LOs støtte til fagbevegelsen i El Salvador

I løpet av ti år ga LO over tjue millioner kroner til El Salvadors største fagorganisasjon. Dette var hjelp til en sterkt undertrykt, sivil organisasjon som kjempet for elementære faglige rettigheter som retten til å organisere seg. Myndighetene møtte arbeidet med arrestasjoner, tortur og drap av medlemmer og tillitsvalgte. Situasjonen var på sitt mest brutale i årene før utbruddet av borgerkrigen i 1981. Det tydeligste eksempelet på motarbeidelsen av faglig virksomhet var bombeangrepet i 1989 som ødela fagorganisasjonens forsamlingshus og tok livet av generalsekretæren og flere i ledelsen. Huset var gitt i gave fra LO.

Av Rita Stensrud

Det finnes ingen sekundærlitteratur om samarbeidet mellom norsk og salvadoransk fagbevegelse. Generelt eksisterer det kun to forskningsarbeider som omhandler LOs internasjonale virksomhet. Et bidrag er av tidligere bistandsminister, Vesla Vetlesen om *LO og kampen mot apartheid*. Det andre bidraget er hovedfagsarbeidet til Øystein Jackowitz Rovde om LOs engasjement i Midt-Østen, *I solidaritetens navn*.

Denne artikkelen bygger på min masteroppgave i historie. På grunn av den svært begrensede sekundærlitteraturen på området var det en hovedmålsetting å dokumentere hendelsesforløpet til LOs engasjement i El Salvador. Dokumentasjonen er først og fremst grunnlagt på LOs arkiver og intervjuer med aktører i Norge og El Salvador. Med utgangspunkt i hvordan samarbeidet foregikk har jeg gått inn for å analysere LOs hensikter med arbeidet og effektene støtten fikk i El Salvador. Jeg vil først gi et lite innblikk i den salvadoranske situasjonen som fanget LOs oppmerksomhet. Videre beskrives hvordan norsk fagbevegelse kunne være i stand til å hjelpe en salvadoransk fagorganisasjon. Avslutningsvis trekker jeg frem hensikter LO hadde med samarbeidet og vurderer om arbeidet fikk hensiktsmessige følger.

Undertrykkelse i El Salvador

Informasjonen som LO fikk om El Salvador på 1970-tallet, fortalte om en sterkt undertrykt befolkning. Omtrent halvparten av befolkningen levde i ekstrem fattigdom, det vil si at de ikke klarte å dekke minimumsbehovet for ernæring.[1] Landets ressurser var sentrert om en landeier-elite innen kaffeindustrien. De ekstreme økonomiske forskjellene var økende blant annet på grunn av en stadig skjevere landfordeling. Det eksisterte ikke demokratiske valg. Myndighetene hadde siden selvstendigheten fra spanjolene på 1800-tallet med svært få unntak bestått av diktatoriske militærjuntaer. På 1970-tallet foregikk en bevisstgjøring i den salvadoranske befolkningen. Det kom politiske ideer fra både Cuba og Nicaragua. Samtidig gikk en radikal, katolsk kirke, i El Salvador på lik linje som ellers i Latin-Amerika, i spissen for å bedre levestandarden til den fattige befolkningen.

Den forverrede økonomiske situasjonen og nye politiske ideer førte til en mobilisering av befolkningen, i første rekke i form av faglig og politisk organisering. Myndighetene slo ned all slik opposisjonell virksomhet. I flere tilfeller skjøt nasjonalgarden og politiet på demonstrerende folkemasser. Det mest kjente eksempelet er fra 1980 da 200 000 mennesker marsjerte gjennom hovedstaden i protest mot undertrykkelsen. Politiet forsøkte å stanse protestene med makt. Resultatet ble 50 drepte og flere hundre sårede demonstranter. Samme år bortførte såkalte dødsskvadroner ledelsen for den største opposisjonelle politiske organisasjonen. Dette skapte massive reaksjoner i El Salvador og protester fra utenlandske organisasjoner og myndigheter. Lederne ble senere funnet torturert og drept.[2] Dødsskvadronene var beryktet for slik virksomhet. Fagbevegelsen og den politiske opposisjonen hevdet at dødsskvadronene samarbeidet med fraksjoner i militæret og representanter for myndighetene. Slike forbindelser avslørte FNs sannhetskommisjon i 1993.[3] Samme året som de politiske lederne ble drept, dannet grupperinger i befolkningen en militær frigjøringsbevegelse, Frente Farabundo Martí para la Liberación Nacional (FMLN). Det var denne geriljaorganisasjonen som gikk til krig mot myndighetene i januar 1981.

Menneskerettighetsorganisasjoner i El Salvador registrerte at omtrent 1000 sivile hver måned måtte bøte med livet i årene forut for borgerkrigen. Årsaken var som regel standpunkt eller deltakelse i aktiviteter som myndighetene ikke aksepterte. Forfølgelsene gikk ut over blant annet fagorganiserte, men-

neskerettighetsaktivister og katolske prester.[4] For å spre frykt i befolkningen ble opposisjonelle ofte torturert, drept og dumpet på lett synlige steder i de største byene. I 1981 oppga landets største fagorganisasjon at 7000 av deres medlemmer var forsvunnet eller drept i løpet av de siste tre årene.[5] Disse menneskerettslige tilstandene var nettopp det som fanget utenlandske solidaritetsorganisasjoner sin oppmerksomhet, LO inkludert.

Øke den faglige kompetansen

Flere hundre tusen salvadoranere flyktet fra terroren. Mange strandet i flyktningleire i grenseområder til naboland. I disse leirene var Norsk Folkehjelp, arbeiderbevegelsens humanitære hjelpeorganisasjon, tidlig ute med nødhjelp. LO støttet dette arbeidet økonomisk. For norsk fagbevegelse var det humanitære hjelpearbeidet en anledning til å bli bedre kjent med salvadoranske forhold. Denne kunnskapen brukte LO til å velge en demokratisk og representativ samarbeidsorganisasjon innen fagbevegelsen i El Salvador. Å prioritere hjelp til en fagorganisasjon var i samsvar med LOs tradisjoner for internasjonalt arbeid.

Fra 1970 har LO gitt økonomisk hjelp til fagorganisasjoner i land hvor faglige rettigheter står svakt eller er ikke-eksisterende.[6] Muligheten til å yte materiell støtte ble forsterket da LO i 1980 fikk en avtale med Norad om statlig støtte til det faglige hjelpearbeidet i andre land. Midler disponert av LO gikk først og fremst til opplæring av tillitsvalgte i fagorganisasjoner. Hva kunne imidlertid en norsk fagorganisasjon lære en salvadoransk fagorganisasjon? Tema for seminarene i LOs regi var opplysning om internasjonale lover innen menneskerett og faglige rettigheter, opplæring i forhandlingsteknikker og ideer om hvordan en organisasjon drives demokratisk. LO forventet at kunnskapen skulle spres til øvrige medlemmer ved at skolerte tillitsvalgte stod for videre kursvirksomhet. Organisasjonenes faglige skolering ble fulgt opp og finansiert av LO. Intensjonen med denne formen for opplæring var at samarbeidsorganisasjonene fikk ansvaret for så mye som mulig av gjennomføringen selv.[7] Bidragene fra LO har altså både vært økonomiske og kunnskapsbaserte.

I El Salvador var det nettopp faglig skolering LO satset på. Salvadoranere hadde minimalt med erfaringer fra å leve i et demokratisk samfunn ettersom styresettet tradisjonelt var diktatorisk. Det var svært begrenset med sivile organisasjoner inntil 1970-tallet. Først da begynte massemobiliseringen og den påfølgende organiseringen. De fleste fagorganisasjoner var legale i forhold til salvadoransk lov, og det var ikke ulovlig å drive kollektive forhandlinger eller annen organisatorisk virksomhet. Realiteten var imidlertid en ganske annen i og med at dødsskvadronene var en trussel mot alt som kunne tolkes som opposisjonell virksomhet.

Etter å ha blitt kjent med det salvadoranske organisasjonsspekteret, valgte LO å støtte den største faglige organisasjonen i El Salvador, Federación Nacional Sindical de Trabajadores Salvadoreños (Fenastras). I tillegg til representativiteten var dette den faglige organisasjonen som LO vurderte til å være den mest demokratisk orienterte. LO ønsket at støttearbeidet skulle være bevisstgjørende og styrke organisasjonens faglige kompetanse. LO bidro med informasjon, som på grunn av den strenge konsensus i samfunnet, ikke nådde salvadoranske fagorganiserte på annen måte. Ny kunnskap og nye ideer ble spredt av Fenastras ved hjelp av den faglige kursvirksomheten hvor mange tusen medlemmer deltok. Det samme bidro organisasjonens faglige aktiviteter til for hundrevis av bedrifter i El Salvador. Fenastras var også svært aktiv i demonstrasjoner i hovedstaden San Salvador. Gjennom demonstreringen formidlet organisasjonen sitt faglige og opposisjonelle budskap til befolkningen.

LO bidro med trykkeriutstyr for å gi Fenastras muligheten til å masseprodusere informasjonshefter og flygeblader. Den største gaven fra norsk fagbevegelse var midler til et forsamlingshus i San Salvador. Fenastras innviet huset i 1987. Det ble umiddelbart et samlingspunkt for store deler av den salvadoranske fagbevegelsen. Her foregikk mye av den faglige skoleringen. I 1989 nådde samarbeidsorganisasjonen sitt høydepunkt hva medlemstall og synlighet i samfunnet angår. LO så seg svært fornøyd med hva Fenastras oppnådde. Risikoen for sterkere represalier fra militærjuntaen og dødsskvadroner økte imidlertid med fagorganisasjonens kraft.[8]

Folkets Hus sprenges

Angrepet på Fenastras' fagforeningshus 31. oktober 1989 snudde alt på hodet. En bombe plassert på innsiden av sikkerhetsmuren rundt Folkets Hus tok livet av ti medlemmer, flere med lederverv. Generalsekretær Febe Elisabeth Velasques var et av ofrene. Hun hadde to uker tidligere besøkt LO og deltatt i årets norske TV-aksjon. I tillegg til de store menneskelige tapene ble Folkets Hus totalskadet. FNs sannhetskommisjon impliserte da borgerkrigen var over at hæren og statlige organer enten visste om eller stod bak attentatet. Bevisene var imidlertid ikke tilstrekkelige til å anklage noen for angrepet.[9]

Attentatet skapte voldsomme reaksjoner i norsk fag- og arbeiderbevegelse. Følelsen av maktesløshet kunne blitt vanskelig å overkomme for den norske bidragsyteren og redusert hele prosjektvirksomheten. Det var imidlertid det motsatte som skjedde. Da LO fikk rede på attentatet, erklærte LO-leder Yngve Hågensen umiddelbart at "Huset skal bygges opp- selv om det koster. Gjør vi ikke det, har vi gitt etter for terrorisme."[10] LOs ledelse reagerte skarpt på at et slikt angrep var blitt rettet mot en legal fagorganisasjon, som kun hadde brukt fredelige midler i sin kamp for å bedre leveforholdene for sine medlemmer. Engasjementet for Fenastras økte betraktelig i norsk fagbevegelse etter attentatet. I kildematerialet vises dette klarest i alle pengegavene som fagforeninger og forbund ga til fondet for gjenoppbyggingen av huset. LO samlet til sammen inn halvannen millioner kroner til dette.[11]

Til tross for at engasjementet økte i norsk fagbevegelse og Folkets Hus 2 stod ferdig i 1991, så klarte ikke Fenastras å gjenvinne den posisjonen organisasjonen hadde på slutten av 1980-tallet. Mye var gått tapt i attentatet. Mest kritisk for organisasjonen var tapet av nøkkelpersoner i ledelsen, spesielt generalsekretær Velasquez. Samtidig vanskeliggjorde ødeleggelsene av huset, produksjonsutstyret og skriftlig materiale det videre faglige arbeidet. Dette

resulterte i et opphold i virksomheten på over et år. Attentatet var begynnelsen på en rekke utfordringer som svekket organisasjonen.

Forandringen i Fenastras som fikk størst konsekvenser for samarbeidet med LO, var valget av ny ledelse. Det fant sted i kaoset som oppstod like etter attentatet og foregikk ikke på tradisjonelt vis. Mange tillitsvalgte var på dette tidspunktet enten drept eller i eksil på grunn av forfølgelse. Den nye generalsekretæren klarte etter valget å øke sin maktposisjon, til protester fra mange forbundsledere og medlemmer. Dette skyldtes et valgsystem som favoriserte de små forbundene. Misnøyen bygde seg opp i de største forbundene og førte utover 1990-tallet til et alvorlig medlemsfrafall. Lederen i Fenastras sluttet å lytte til medlemmene og konsoliderte heller sin makt.[12] På samme tidspunkt fikk LO mistanker om at generalsekretæren misbruke organisasjonsmidler. Dette ble ikke bevist, men LOs misnøye med den etter hvert så autoritære og udemokratiske ledelsen var grunn god nok til å avbryte samarbeidet. Norsk fagbevegelse ga det siste økonomiske bidraget i 1994.

Nå skal det sies at fagorganisasjoner i El Salvador generelt fikk problemer med å opprettholde medlemstallene utover 1990-tallet. Det skyldtes blant annet omfattende strukturelle endringer etter at borgerkrigen tok slutt i 1992. Mange faglige tillitsvalgte overførte sitt engasjement til virksomhet i politiske opposisjonspartier da dette ble muliggjort med fredsavtalen. En økonomisk årsak som vanskeliggjorde faglig virksomhet, var at salvadoranske myndigheter på 1990-tallet kastet seg på den neoliberale bølgen som allerede preget latinamerikansk økonomi. Denne trenden satte fagorganisasjoner i et, om mulig, enda dårligere lys. Fagbevegelsen ble sett på som et hinder for det frie marked. Dette bidro til at forfølgelsene fortsatte også etter borgerkrigen.[13]

Konklusjonen jeg trekker er at Fenastras' medlemsfall på 1990-tallet, og LOs avvikling av samarbeidet var forårsaket av både indre forhold i Fenastras og forhold i det salvadoranske samfunnet. Attentatet svekket åpenbart organisasjonen, både umiddelbart og på lang sikt. De umiddelbare effektene var at organisasjonen i over et år ble satt ut av spill. Av langvarige konsekvenser tenker jeg spesielt på endringene i ledelsen. Betydningen av å miste ledere som hadde virket samlende på organisasjonen viste seg først flere år senere da splittelsene i Fenastras var et faktum. Samtidig vanskeliggjorde både politiske og økonomiske samfunnsendringer i El Salvador den faglige virksomheten.

LOs mål med det internasjonale arbeidet

Engasjementet i El Salvador var en brikke i LOs generelle internasjonale arbeid. Til det samlede arbeidet brukte LO, basert på midler fra Norad, i samme periode årlig mellom 10 og 30 millioner kroner. Med disse midlene støttet LO fagorganisasjoner i både Latin-Amerika, Midt-Østen, og særlig i det sørlige Afrika. På 1980-tallet var det en trend i norsk bistandspolitikk å kanalisere en større andel av midlene via frivillige organisasjoner. Samtidig økte bistandsbudsjettet dramatisk. Disse to sammenfallende forholdene gjorde at flere frivillige organisasjoner bygde ut sin internasjonale virksomhet. Norad la, som med de andre frivillige organisasjonene, svært få føringer på LOs arbeid. Det eneste kravet var at støtten skulle gis til fagorganisasjoner og i første rekke til prosjekter for faglig opplæring og opplysning.[14]

El Salvador var LOs nest største enkeltstående satsningsområde inntil 1990-tallet, bare forbigått av støtten til fagbevegelsen i Sør-Afrika. Det er et stort gap i midlene LO satset i de to landene, henholdsvis 25 millioner kroner i El Salvador og over det tredobbelte i Sør-Afrika. Denne forskjellen må imidlertid ses i forhold til folketallet i de to statene og varigheten av hjelpearbeidet. LOs samarbeid med den opposisjonelle fagbevegelsen i Sør-Afrika varte fra 1975 og tretti år frem i tid.[15] Støtten til Fenastras varte en tredjedel av tiden. El Salvador er i tillegg et lite land med et areal på størrelse med Nord-Trøndelag og med 6 millioner innbyggere. Nettopp landets størrelse har i en evalueringsrapport i LO blitt trukket frem som en årsak til at engasjementet ble så stort. Norske fagorganiserte kunne lettere identifisere seg med salvadoranske forhold.

Samarbeidets dramatiske forløp er også en åpenbar årsak til at engasjementet for salvadoransk fagbevegelse ble så omfattende. I tillegg til at representanter fra LOs internasjonale avdeling årlig besøkte Fenastras, organiserte representanter fra lokale fagforeninger flere ganger reiser til El Salvador. Norsk fagbevegelse sponset også tilsvarende tur for salvadoranske representanter til Norge. De gangene tillitsvalgte fra Fenastras kom til Norge arrangerte forbund og fagforeninger faglige seminarer og bedriftsbesøk. Besøkene mellom landene førte til personlige relasjoner mellom LO og Fenastras i større grad enn det LO generelt hadde med samarbeidsorganisasjoner.[16]

Hoveddrivkraften bak LOs engasjement i El Salvador var ønsket om å hjelpe fagorganiserte i en svært vanskelig situasjon. Etter hvert som forbindelsene ble etablert mottok LO stadig informasjon om de svært kritikkverdige menneskerettighets-forholdene i El Salvador, herunder forfølgelse og mishandling av fagorganiserte. Den mest gjennomgående begrunnelsen i kildematerialet for å støtte en fagorganisasjon i El Salvador, var nettopp å styrke grunnlaget for vern av menneske-ettigheter generelt og faglige rettigheter spesielt. Støtten til Fenastras var altså en måte for LO å styrke ønskede verdier i det salvadoranske samfunnet.

Ved siden av målsettinger om å fremme menneskerettigheter har LO ønsket å bidra til fremveksten av demokratiske styresett.[17] Dette var i høy grad tilfelle for norsk fagbevegelses omfattende og langvarige engasjement i El Salvador. Den salvadoranske samarbeidsorganisasjonen var i over ti år den sterkeste aktør innen fagbevegelsen i El Salvador.[18] Fenastras bidro særlig på 1980-tallet, via massemobilisering og faglige virksomhet, til å legge grunnlaget for et demokratisk samfunn. LO-leder Hågensen omtalte Fenastras som en pressgruppe for bedre levevilkår for det brede lag av folket i El Salvador. Hågensen trakk frem at flere grupperinger i samfunnet fikk en stemme på grunn av organisasjonens arbeid.[19] For LOs del var troen på Fenastras som en demokratiserende kraft i det salvadoranske samfunnet svært viktig for støttearbeidet.

Det er vanskelig å måle resultatet av LOs støttearbeid

for Fenastras og samarbeidsorganisasjonens innvirkning i El Salvador. Fenastras ble ingen varig og demokratisk landsorganisasjon i fredstid slik LO håpet på. På den annen side pågikk samarbeidet i over ti år. Fenastras var i denne perioden en svært synlig og mektig aktør innen den sivile opposisjonen. Ved hjelp av omfattende faglig skolering bygde Fenastras opp en betydningsfull faglig kompetanse. Opplæringsvirksomheten og organisasjonens arbeid var først og fremst finansiert av LO. Mange forhold spilte inn slik at borgerkrigen i El Salvador tok slutt i 1992, og det første demokratiske valget i landets historie ble arrangert to år senere. Jeg velger å påstå at ved å støtte den opposisjonelle fagbevegelsen ga LO et bidrag. Det var riktignok beskjedent og sammen med mange andre aktører, førte det til en omforming av det salvadoranske samfunnet i en demokratisk og mer menneskerettsvennlig retning.

Noter

1. Wood, Elisabeth 2003, *Insurgent Collective Action and Civil War in El Salvador*, s. 3.
2. Armstrong, Robert & Janet Shenk 1982, *El Salvador. The Face of Revolution*, ss. 172-173.
3. United Nations (UN) 1993, "From Madness to Hope. Report of the Commisson on the Truth for El Salvador 1980-1991" fra dokumentsamlingen: *The United Nations and El Salvador*, ss. 313-337; Amnesty International 1988, "El Salvador, Death Squads - A government Strategy", ss. 26-29.
4. Booth, John A. & Thomas Walker 1989, *Understanding Central America*, ss. 34-35.
5. *Estudios Centroamericanos (ECA)* aug. 1982, s. 818.
6. Det humanitære støttearbeidet i arbeiderbevegelsen kan imidlertid spores helt tilbake til 1930-tallet med Den norske Spania-komité og Finlandshjelpen i vinterkrigen.
7. Arbark, LOs beretninger i perioden 1970-1995.
8. LOs uavleverte saksarkiv, LOs int. avd.'s årsrapporter.
9. UN 1993, ss. 337-338.
10. Arbark, LOs int. avd., Da-188, LO til samtlige forbund, 10.1.91.
11. Arbark, LOs int. avd., Da-188, diverse takkebrev fra LO til fagforeninger og forbund 1990-91.
12. Intervju med tidligere forbundsleder i Vannarbeiderforbundet Oscar Bolanõs, San Salvador, 13.1.05; Intervju med tidligere forbundsleder i Bygningsarbeiderforbundet Julio Flores, 17.1.05; Intervju med generalsekretær i Fenastras 1978-1986 Hector Bernabé Recinos, 20.1.05.
13. Frundt, Henry J. 1996, "Central American Labor Responses to Free Trade", foredrag for Latin American Studies Association, 17.-19. april, s. 8. http://136.142.158.105/LASA97/frundt.pdf
Min kommentar: I 2005 forekommer ikke lenger drap av fagorganiserte. Imidlertid fører fortsatt organisering til oppsigelse. Det kan gi permanent arbeidsledighet både av den grunn at organiserte uoffisielt svartelistes. En annen årsak er at ledigheten rammer rundt 40 prosent av den arbeidsføre befolkningen, slik at en arbeidstaker erstattes lett. El Salvador er et land med svært begrensede sosiale ytelser. Arbeidsledighetstrygd eksisterer ikke. Dermed innebærer fagorganisering fortsatt en stor risiko for liv og helse.
14. Ruud, Arild Engelsen & Kirsten Alsaker Kjerland 2003, *Vekst, velvilje og utfordringer 1975-1989*, *Norsk utviklingshjelps historie*, bd. 2, ss. 199-228.
15. Vetlesen, Vesla 1998, *LO og kampen mot apartheid*, s. 72.
16. *Fabrikkarbeideren*, 1990, nr. 6, s. 18; Arbark, LOs int. avd., Da-131, dagbok for NKIF-foreningers reise til El Salvador, 8.-19. nov. 1988.
17. *LO-Aktuelt*, 2004, nr. 5, ss. 26-27; LO, 2002, informasjonshefte "Dette er LO", s. 18.
18. Frundt, 2002, "Central American Unions in the Era of Globalization", *Latin American Research Review*, vol. 37, nr. 2, s. 31.
19. Arbark, LOs int. avd., Da-196, Hågensen til DU, 16.9.91.

Kilder

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek (Arbark): LOs int. avd.'s saksarkiv, AIS's saksarkiv.
Arbark, LOs beretninger 1970-1995.
LOs uavleverte arkiv, LOs saksarkiv 1989-1996.
LOs uavleverte arkiv, LOs int. avd.'s årsrapporter 1986-1994.

Trykte kilder

LO-Aktuelt, LOs organ.
Fabrikkarbeideren, Norsk Kjemisk Industriarbeiderforbund (NKIF) sitt fagblad.
Arbeiderbladet

Det gjenoppbygde Folkets Hus i San Salvador: forsamlingslokalet til Fenastras.
Huset bar preg av frykten for nye angrep mot fagorganisasjonen.
Kilde: Fotografi fra kildereise til El Salvador, januar 2005.

Åpningen av Folket Hus: Casa del Pueblo Febe Elisabeth Velasquez, 31. juli 1991.
LO-leder Yngve Hågensen står i første rekke sammen med andre representanter fra LO.
Kilde: Arbark, LOs int.avd., Da-222.

Havbunnens rikdommer
– Norges roller på FNs havrettskonferanser 1958-1982[1]

Av Synne Kjeka Namtvedt

Ressursutnyttelse av havet og havet som transportvei har alltid vært viktig for Norge. Først og fremst har bruk av havet til fiske stått sterkt i norsk økonomi, både fjernfisket i større kvanta og ikke minst det kystnære fisket. Etter krigen ble fiskerinæringen modernisert, noe som skjerpet konflikten mellom de tradisjonelle kystfiskerne og de moderne havgående trålerne. I tillegg var skipsfarten viktig for norsk økonomi, og det meste av den norske handelsflåten fraktet utenlandsk tonnasje. For trålerne og skipsfarten var det viktig å ha friest mulig tilgang på havet. For de kystnære fiskerne var det viktigere å holde utenlandske trålere utenfor de rike fiskefeltene langs norskekysten.

Etter andre verdenskrig meldte det seg et økende behov for å regulere statenes bruk av havet. Flere stater krevde at større havområder og sokkelen skulle bli underlagt nasjonal jurisdiksjon. USA var en av statene som gikk i spissen med ensidige nasjonale utvidelser da president Harry S. Truman i 1945 proklamerte eneretten over sokkelen utenfor den amerikanske kysten.

Det var i perioden fra 1958 til 1982 at havets folkerett ble utarbeidet og kodifisert. I 1958 arrangerte FN den første havrettskonferansen hvor nye havrettsregler ble formulert, mens gjeldende regler ble kodifisert. Den neste konferansen ble holdt i 1960, for å løse gjenværende spørsmål fra 1958-konferansen, men uten å resultere i særlig fremgang. Den siste konferansen strakk seg over en periode på ni år, fra 1973 til 1982. Hovedspørsmålet på denne konferansen var å fastsette grensen for statenes territorialfarvann og fiskerigrense. På den tredje konferansen var dette fremdeles viktige spørsmål, men da ble andre typer løsninger vurdert og valgt, herunder at kyststatene fikk rettigheter til ressursene i havet uten at de fikk full nasjonal suverenitet i området. Det var på den første og siste konferansen at reglene om sokkelen ble utarbeidet.

I denne artikkelen vil jeg i korte trekk se på følgende spørsmål: 1. Hvor sterkt engasjerte Norge seg i spørsmålet om sokkelen? Endret norsk holdning seg fra den første til den siste konferansen? Disse spørsmålene må ses i lys av petroleumsfunnene som ble gjort på norsk sokkel på 1960-tallet. 2. De sokkelspørsmålene som hadde størst betydning for Norge, var definisjonen av sokkelens yttergrense og avgrensningen mot andre stater. Hvilke løsninger støttet de norske delegasjonene på konferansene? I denne sammenheng skal vi se på Norskerennas[2] betydning for hvilke holdninger norske myndigheter inntok.

Det norske engasjementet

På den første konferansen gikk det et hovedskille mellom de statene som ønsket omfattende kystjurisdiksjon, og de som ønsket størst mulig grad av frihet på havet. Denne skillelinjen var i stor grad sammenfallende med skillet mellom utviklingslandene og industrilandene. Utviklingslandene ønsket omfattende jurisdiksjon over kysten, mens industrilandene var avhengige av havets frihet.[3]

Den norske delegasjonen var relativt passiv i forhandlingene på den første konferansen. Utenriksdepartementet (UD) hadde hovedansvaret for forberedelsene og deltakelsen på konferansen, men også Fiskeridepartementet og Justisdepartementet var representert i delegasjonen. De viktigste sakene for Norge var fastsettelsen av territorialgrensen og fiskerigrensen. I tillegg var det i norsk interesse å bevare fri mobilitet på havene på grunn av den norske handelsflåten. På disse områdene deltok delegasjonen aktivt i debattene. Her var det norske interesser å sikre og beskytte. Samtidig var de norske interessene sammensatte. På den ene siden krevde kystfiskerne at fiskerigrensen ble utvidet for å stenge ute utenlandske trålere fra norske fiskefelt. På den andre siden hadde norske trålere og skipsfartsnæringen interesse av størst mulig frihet på havet.

Forhandlingene om sokkelen var ikke et prioritert tema for den norske delegasjonen på den første konferansen. For å finne ut om Norge hadde noen interesse av tilgang til sokkelen, ba norske myndigheter Norges Geologiske Undersøkelse om å

undersøke muligheten for om det fantes petroleumsforekomster på norsk sokkel. Norges Geologiske Undersøkelse mente det ikke fantes ressurser som var kommersielt interessante. Norge arbeidet på konferansen for å finne kompromissløsninger, helst på de områder hvor Norge ikke selv direkte hadde interesser. I ettertid viste det seg at de nye sokkelbestemmelsene var gunstige for Norge. Norske myndigheter tjente på at andre stater på et tidlig tidspunkt hadde vært interessert i å utarbeide regler for sokkelen.

Mellom den første og tredje havrettskonferansen ble det oppdaget olje på norsk sokkel. Phillips Petroleum Company var det første oljeselskapet som i 1962 tok kontakt med norske myndigheter for å få konsesjonstillatelser for å lete etter olje og gass. I 1963 proklamerte den norske regjeringen overhøyhet over den norske sokkelen. Grensen for den norske sokkelen ble satt i henhold til det såkalte utnyttelseskriteriet i sokkelkonvensjonen. Utnyttelseskriteriet betød at grensen for den norske sokkelen gikk så langt ut som det var mulig å utnytte ressursene. Norske myndigheter henviste ikke til dybdekriteriet på 200 meter i frykt for at andre stater ville hevde at norsk sokkel dermed var avgrenset ved Norskerenna. Det ville gitt Norge et lite sokkelområde.

I 1969 ble det første kommersielt interessante funnet gjort på Ekofiskfeltet. Etter dette fikk sokkelspørsmålet viktigere betydning enn det hadde hatt på konferansen i 1958. Med funn av olje og gass tok norske myndigheter kontakt med danske og britiske myndigheter for å bli enig om en delelinje av sokkelen i Nordsjøen. Ekspedisjonssjef Jens Evensen ville ha avklart rettsgrunnlaget før de første konsesjonstillatelsene ble tildelt. Norge tok utgangspunkt i at midtlinjen var den naturlige delelinjen i henhold til Genèvekonvensjonen. Likevel var norske myndigheter spente på om britene og danskene ville akseptere en slik delelinje.

På den tredje havrettskonferansen viste den norske delegasjonen et mye større engasjement enn på den første. Dette gjaldt også i sokkelspørsmålet. Det var nå på det rene at inntektene fra sokkelen ville få svært stor betydning for norsk økonomi, spesielt etter den sterke økningen i oljeprisen i 1973. Det ble derfor ansett som viktig å arbeide for at kyststatene beholdt de rettighetene til sokkelen man hadde fått i henhold til Genèvekonvensjonen fra 1958. Samtidig hadde ingen av de viktigste spørsmålene på den tredje konferansen avgjørende betydning for norske sokkelinteresser, blant annet om sokkelen skulle kunne strekkes lenger ut enn 200 mil. Det meste av norsk sokkel befant seg innenfor 200-milsgrensen. Og når det gjaldt avgrensningsreglene mellom staters sokler, hadde norske myndigheter allerede inngått delelinjeavtaler med Storbritannia og Danmark.

Det økte norske engasjementet på den tredje konferansen gjenspeilet seg i at Jens Evensen, som var formann for delegasjonen, opprettet en uformell konsultasjonsgruppe. I perioder av konferansen var det bare i møtene til Evensen-gruppen at det foregikk reelle forhandlinger. Gruppen kom også frem til flere løsninger som ble tatt med i konvensjonen, blant annet om havforurensning, den økonomiske sonen og kontinentalsokkelen. Gjennom denne gruppen fikk Norge indirekte mye innflytelse ettersom det var Evensen som var initiativtaker. Evensen var også en anerkjent folkerettsjurist som nøt tillit hos de andre konferansedeltakerne.

Opprettelsen av Havrettssekretariatet i 1974 var et klart vitnesbyrd om det økte norske engasjementet på den siste konferansen. Det var Havrettssekretariatet, med Evensen som statsråd, som hadde ansvaret for konferansen. Ingen andre stater opprettet et slikt organ i forbindelse med konferansen. At norske myndigheter gjorde det signaliserte hvor viktig havrettsspørsmål var for Norge. Havrettssekretariatet ble nedlagt i desember 1978, da norske myndigheter anså at de viktigste spørsmålene for Norge var løst.

På begge konferansene hadde den norske delegasjonen som utgangspunkt at det var viktig å vise fleksibilitet for å oppnå gode kompromisser som flertallet støttet. For småstaten Norge ble det ansett som svært betydningsfullt å komme frem til folkerettsregler som regulerte bruken av havet og dets ressurser. At norske interesser innen havretten var sammensatte, kunne i noen situasjoner gjøre det vanskelig å oppnå fordeler på alle områder. Dette understreket samtidig behovet for et aktivt engasjement, for å finne gode kompromissløsninger som ivaretok motstridende interesser. Det viste seg således at det lot seg gjøre å gi kyststatene større ressurstilgang langs egen kyst, uten at det begrenset skipsfartens mobilitet. Særlig på den tredje konferansen, med Evensen i spissen, var den norske delegasjonen en pådriver i utformingen av slike pakkeløsninger.

Kontinentalsokkelens avgrensning

Norge var på den første konferansen ikke spesielt opptatt av naturforekomstene på havbunnen, ettersom man regnet med at det ikke fantes petroleumsressurser av kommersiell betydning på norsk sokkel. Norske myndigheter mente også at sokkelrettigheter ikke var hjemlet i gjeldende folkerett. Samtidig var det stadig flere stater som erklærte nasjonal suverenitet over sokkelens ressurser, og norske myndigheter innså at det var behov for reguleringer gjennom folkeretten for å unngå konflikter.

Den norske strategien var å arbeide for å få en mest mulig presis definisjon av sokkelen. Det viktigste var at krav om sokkelen ikke måtte smitte over til å gjelde tilsvarende krav om tilgang i havmassen over. Norge endte med å avstå fra å stemme over denne artikkelen, fordi man mente at utnyttelseskriteriet var for vagt, men delegasjonen forfulgte ikke spørsmålet fordi sokkelproblematikken hadde lav prioritet.

Norge var mer fornøyd med reglene for sokkelens avgrensning på den siste konferansen enn den første, hovedsakelig fordi de nye reglene var mer presise. Det viktigste på denne konferansen var å komme frem til en mer presis definisjon av sokkelens yttergrense enn utnyttelseskriteriet, men uten at sokkelområdet ble vesentlig redusert i forhold til sokkelkonvensjonen fra 1958. Sammen med en rekke andre stater la delegasjonen frem den såkalte irske formelen. I denne ble sokkelen definert som den naturlige forlengelsen av landterritorium; yttergrensen gikk ved kontinentalmarginen, det vil si at sokkelområdet kunne strekkes lenger ut enn 200 mil. Det var dette forslaget, med noen modifikasjoner, som ble vedtatt. Som én del av

kompromisset skulle kyststatene betale en produksjonsavgift for området utenfor 200-milsgrensen. Den norske delegasjonen hadde ingen betenkeligheter med dette. Norske aktører antok på dette tidspunktet at det ikke ville bli tale om omfattende virksomhet utenfor 200 mil. Samtidig var aktørene opptatt av å utvikle et internasjonalt havbunnsregime, som "menneskehetens fellesarv". Idealer og interesser kunne forenes uten store forsakelser.

Norskerenna og delelinjen

På Genèvekonferansen voldte spørsmålet om Norskerenna stor bekymring hos norske myndigheter. Det kan virke litt overraskende at den norske delegasjonen viet dette spørsmålet såpass mye oppmerksomhet ettersom sokkelproblematikken ikke var et prioritert emne for Norge. Det er særlig i denne saken vi kan se at Norge ikke ville miste noe, selv om man i utgangspunktet ikke hadde vært noen pådriver for at kyststatene skulle få sokkelrettigheter overhodet.

Norskerenna var, sett med norske øyne, et problem i forhold til britene både under og etter Genèvekonferansen og i delelinjeforhandlingene på 1960-tallet. Delegasjonen fryktet i 1958 at den britiske delegasjonen ville hevde at den norske sokkelen ikke gikk lenger ut enn til Norskerenna, noe som ville redusere norsk sokkel betydelig. Det fantes i Folkerettskommisjonens kommentar til forarbeidet støtte for det norske synet om at slike renner ikke avgrenset kyststatens sokkel. I tillegg bekreftet den britiske delegasjonen at den var av samme oppfatning. Norske myndigheter hevdet at statenes sokler skulle avgrenses ut fra midtlinjeprinsippet med mindre spesielle omstendigheter tilsa noe annet, og Norskerenna var ikke et slikt tilfelle.

I den kongelige resolusjonene fra 1963, ble begrepet kontinentalsokkel ikke nevnt eksplisitt. Resolusjonen henviste bare til utnyttelseskriteriet som grensen for sokkelens utstrekning. Dette ble gjort for ikke å vekke assosiasjoner til sokkelkonvensjonens dybdekriterium på 200 meter, som kunne være et argument for at den norske sokkel skulle stoppe ved Norskerenna. I tillegg ble det påpekt i resolusjonen at den norske sokkelen var avgrenset mot andres staters sokler med utgangspunkt i midtlinjen. Ingen andre stater protesterte på ordlyden i den norske proklamasjonen.

Britene hevdet heller ikke noe om at Norskerenna var grensen for norske sokkel i delelinjeforhandlingene, og foreslo i sin invitasjon om forhandlingene til norske myndigheter at midtlinjen skulle være utgangspunktet for grensen. Dette ble også utfallet av forhandlingene. Den norske bekymringen hadde vært ubegrunnet.

Så kan vi spørre: Ville britene inntatt et annet standpunkt i forhold til Norskerenna, hvis de hadde visst omfanget av petroleumsressursene på den norske sokkelen? Det har blitt hevdet at britene hadde hastverk i delelinjeforhandlingene på grunn av økonomiske problemer, og at de valgte den enkleste løsningen – midtlinjen – for å komme i gang med olje- og gassutvinning så raskt som mulig. Mot dette kan det anføres at også norske myndigheter følte tidspress for å få avklart delelinjen. Oljeselskapene hadde gitt uttrykk for at de satset på områder hvor de ville få konsesjonstillatelser raskest mulig. Dessuten var det britiske myndigheter som først kontaktet Norge med tilbud om å starte delelinjeforhandlinger med utgangspunkt i midtlinjeprinsippet. Det er grunn til å konkludere med at britiske myndigheter hadde utformet sitt prinsipielle syn før forhandlingene på 1960-tallet, basert på at midtlinjen var det mest rettferdige delingsprinsippet og at Norskerenna ikke avgrenset den norske sokkelen.

Om forhandlingene med britene forløp relativt smertefritt, ble drøftingene med danskene vanskelige, noe som kom som en overraskelse på norske myndigheter. De hadde tatt det som ganske selvsagt at Danmark ville holde seg til midtlinjeprinsippet. Årsaken til de problemene som oppsto, var at danske myndigheter også måtte forhandle om en delelinje med Vest-Tyskland. Tyskerne aksepterte ikke midtlinjen som delingslinje, men hevdet at sokkelen burde deles ut fra en naturlig forlengelse av statenes grenser og kystens lengde. Danskene ønsket først og fremst ikke å forhandle med norske myndigheter i frykt for at en dansk-norsk avtale ville virke prejudiserende og ødeleggende for forhandlingene med Vest-Tyskland. Situasjonen ble lettere da britene tok kontakt med både danske og norske myndigheter med forslag om forhandlinger med utgangspunkt i midtlinjen.

På den tredje konferansen arbeidet den norske delegasjonen for at bestemmelsene om delelinjen skulle være mest mulig like reglene i sokkelkonvensjonen fra 1958. Det var dette som var gjeldende folkerett og statlig praksis, hevdet den norske delegasjonene. Nye regler kunne i verste fall få tilbakevirkende kraft på allerede inngåtte avtaler, som grenselinjene mot Danmark og Storbritannia. Fremfor alt hadde norske myndigheter pågående forhandlinger med russerne, og det ville være en stor fordel om den nye havrettstraktaten bekreftet og styrket midtlinjeprinsippet. Flertallet på konferansen mente imidlertid at hoveddelingsprinsippet skulle være basert på rimelighetsprinsippet. Den norske delegasjonen mente dette var for upresist, og at midtlinjen var det mest "rimelige". Dette fikk ikke gjennomslag, og rimelighet ble fremsatt som hovedprinsipp. Ordlyden i artikkelen henviste til folkeretten, Den internasjonale domstol og til rettferdighet, som ga et visst grunnlag for at midtlinjen kunne hevdes. Norske myndigheter var likevel skuffet over resultatet. De hadde håpet at midtlinjen skulle bli eksplisitt nevnt i artikkelen. På den annen side ble det ansett som viktig å komme frem til en løsning, og dette spørsmålet hadde konferansedeltakerne brukt mye tid på.

I ettertid fremstår det som viktigere at midtlinjeprinsippet ble eksplisitt tatt med i Genèvekonvensjonen enn i Havrettstraktaten, fordi det var reglene i Genèvekonvensjonen som bestemte utfallet av delelinjeforhandlingene med danskene og britene. I den kongelige resolusjonen fra 1963 tok norske myndigheter utgangspunkt i at norsk sokkel ville avgrenses mot andre stater med grunnlag i midtlinjen. Overfor russiske myndigheter kan man spørre om det hadde vært realistisk å forvente at de ville akseptere midtlinjen, selv etter at den hadde blitt nevnt i den nye traktaten fra 1982. Russerne hadde ikke godkjent midtlinjen tidligere, til tross for sokkelkonvensjonens regler fra 1958.

Småstat med store havinteresser

Norge fremstilles som en brobygger på den internasjonale scenen. En av grunnene til dette, blir det påpekt, er den norske altruismen. Dette kan være én av årsakene, men bildet er mer sammensatt. I havrettsforhandlingene kunne Norge spille på at man bidro med gode kompromissløsninger. En slik tilnærming var i mangt i tråd med norske interesser, fordi de var mange og sammensatte. Norge var blant de stater som tjente mest på at kyststatene fikk eneretten til ressursene i havbunnen. I dette ligger også hovedkilden til den enestående vekst i norsk økonomi gjennom de siste 30 år.

Noter

1. Basert på masteroppgaven "Havbunnens rikdommer – Norges rolle på FNs havrettskonferanser 1958-1982".
2. Norskerenna er en dyp, smal uthuling i havbunnen i Nordsjøen.
3. Utenriksdepartementet, rapport om "Norges deltakelse i FN's konferanse om havets folkerett i Genève 1958.

Litteratur

Andresen, Steinar (1987): *Makt og rett – på hav og havbunn. Universitetsforlaget, Oslo.*

Areklett, Olav Einar (1991): Fra terra inkognito til svart gull. Trekk ved norsk oljepolitikk 1965-73. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Ausland, John C. (1979): Norway, Oil and Foreign Policy. J. W. Cappelens Forlag AS, Oslo.

Eriksen, Knut Einar og Helge Ø. Pharo (1997): Norsk utenrikspolitikks historie, bd. 5, *Kald krig og internasjonalisering 1949-1965*. Universitetsforlaget, Oslo.

Evensen, Jens (1982): "De Forente Nasjoners konvensjon om havets folkerett av 10. desember 1982. Dens politisk og juridiske virkninger – nåtid og fremtid". Norsk Utenrikspolitisk årbok 1982. Norsk Utenrikspolitisk Institutt, Oslo.

Fleischer, Carl August (1977): *Fiskerigrensen, folkeretten og den økonomiske sone*. Universitetsforlaget, Oslo.

Fløistad, Brit (1982): *Hovedlinjene i utformingen av norsk sjøgrensepolitikk etter 1945. Interesseavveininger; nasjonale og internasjonale. Hovedfagsoppgave i statsvitenskap, Universitetet i Oslo.*

Hanisch, Tore Jørgen og Gunnar Nerheim (1992): Norsk olje historie, bd. 1, *Fra vantro til overmot*. Norsk Petroleumsforening, Oslo.

Klepsvik, Alv Håkon (1979): "Norges Kontinentalsokkel og eksklusive økonomiske sone. Noen betraktninger om delelinjen av sokkel og sone i Barentshavet, inkludert Svalbard og Jan Mayen". i Internasjonal Politikk, nr. 3, juni-september 1979, ss. 343-392.

Noreng, Øystein (1980): *The oil industry and government strategy in the North Sea*. Croom Helm London, London.

Nærø, Rangvald (1987): Fisk, diplomatar og havpolitikk. Korleis Norges økonomiske sone vart til. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Ruud, Morten og Geir Ulfstein (1998): *Innføring i folkerett*. Tano Aschehoug, Oslo.

Tamnes, Rolf (1997): *Norsk utenrikspolitikks historie*, bd. 6, *Oljealder 1965-1995*. Universitetsforlaget, Oslo.

Vindenes, Helge (1978): "Forhandlingsprosedyrer og forhandlingsteknikk under FN's 3. Havrettskonferanse". i I*nternasjonal Politikk*, nr. 1 1978: ss. 25-40.

Kilder

Riksarkivet:

26.11/23, Utenriksdepartementet, FNs konferanser om havets folkerett, bind VII-XVI (25.1.57-31.12.59).

Utenriksdepartementet:

31.6/3c, Overenskomst Norge - Storbritannia om avgrensning av kontinentalsokkelen (1963), bind I (15.8.63-28.2.65) og bind II (1.3.65-31.12.69).

31.6/3d, Overenskomst – Danmark om avgresningen av kontinentalsokkelen (1963), bind I (1963-31.12.69).

26.11/42, Konferanser om havets folkerett. Konf. i Caracas juli -74 , bind 9-51 (2.12.72-28.2.83).

Krise i aust, krise i vest?

Den demografiske krisa 1741-43 i ljos av ei lite nytta kjelde

Dette Fogderie haver nu i nogle aar hafft af Havet eet rigt Spiisekammer, hvilcket Herren vunderbarlig hafde aabnet, da de slette og ufrugtbare Aaringer pa astod,[1] skreiv amtmann Christian Ulrik Tønder i Romsdal seinhaustes 1744. Kan orda til amtmann Tønder, saman med andre spor frå kjelda dei er henta frå, skipla biletet av den demografiske krisa 1741-43 som landsomfemnande?

Av Lars Rottem Krangnes

Amtmann Tønder retta orda sine til oversekretæren i Danske Kanselli, grev Johan Ludvig Holstein, som ein del av svaret på ei spørjegransking Tønder fekk på skrivebordet våren året før. Fylgjebrevet var dagsett 13. april 1743, og gjorde greie for ei spørjeliste med 43 spørsmål om geografiske, økonomiske , historiske og kulturelle forhold. "De slette og ufrugtbare aaringer" i Tønders svar er dei agrare uåra i Noreg tidleg i 1740-åra, med kalde vêrforhold og sviktande avlingar. I dei same åra vart det óg rapportert om kraftige epidemiar. Dødsrata steig dramatisk, og kom opp i det dobbelte av fødselsrata.[2] Ei demografisk krise oppstod i Noreg.
Tønder var slett ikkje den einaste norske embetsmannen som fekk brev frå grev Holstein. Også dei 11 andre amtmennene og stiftamtmennene[3] hadde fått brevet, og sende som Tønder spørjelista vidare nedover i embetssystemet. Som samtidsskildring vert svara ei unik kjelde for drøftingar av lokale og regionale utslag av den demografiske krisa.

"Dei 43" som kjelde

Det er utan tvil ei rad problemstillingar ei statistisk utnytting av svarmaterialet til dei 43 spørsmåla kan ljossetja. Mogleiken til å studera utslaga på lokalt nivå set oss i stand til å seia noko om krisa råka samstundes og likt i to så nærings- og folkesetnadsmessig ulike område som det jordrike, sentrale Austlandet (Akershus og Østfold) og den karrigare kysten frå Sør-Trøndelag til Hordaland. Variasjonar mellom prestegjeld i same område vil også kunna sporast. Historikaren Ole Georg Moseng (2003) skriv at medan "krisen [i 1773] stort sett var knyttet til Østlandet, var den enda mer alvorlige demografiske krisen i 1741-42 landsomfattende".[4] Som eg kjem tilbake til, meiner eg at dette er ei sanning med modifikasjonar, og at svara embetsmennene sende inn til dei 43 spørsmåla viser dette. Det er spesielt prestanes opplysingar i svarmaterialet om talet på fødde og døde eg meiner kan brukast til å argumentera for dette synet.
Historikaren Kåre Lunden skreiv i 2002 at "i særlege kriseperiodar som 1740- og 1770-åra reknar ein med samspel mellom desse to hovudårsakene [misvekst som fører til hunger på den eine sida og epidemiar på den andre]".[5] Dette samspelet er lite problematisert i nyare litteratur om krisa. Avskrivinga av svolt som hovudårsak kan sjå ut til å ha fjerna interessen frå til dømes ei drøfting om ulikt tilgjenge på andre matressursar enn korn kan ha hatt noko å seia for variasjonar mellom landsdelar i graden av krise. Sitatet frå amtmann Tønder viser at samtida var merksam på skilje i mattilgjenget. Sidan både korndyrking og fiske var mellom emna i spørjegranskinga frå 1743, gjer svartilfanget det relativt enkelt å sjå etter samanhengar mellom mattilgjenge og dødelegheit heilt ned på lokalt nivå. Såleis kan det også vera med på å stadfesta eller modifisera biletet i nyare forsking av epidemiar som hovudårsak til den demografiske krisa på 1740-talet.

I den samanheng er det naturleg å også koma inn på korleis embetsmennene i samtida forklarte og skildra krisa. I kor stor grad dei faktisk nemner henne i det heile vil kunna vera grunnlag for interessante drøftingar om regionale og lokale skilnader. I avsnitta under brukar eg "Dei 43" som nemning på det svarmaterialet som er bevart.

Uviljuge "kyndige og erfarne Mænd"?

Svara på spørjegranskinga amtmennene i Noreg fekk tilsend våren 1743 vart to tiår seinare grunnlag for Erik Johan Jessen-Schardebøls bok I *Det Kongerike Norge fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand*. Vest-Europa var inne i *opplysingstida*, prega av høg aktivitet innan filosofi, vitskap og kunst, utanfor Norden også av maktkritiske ytringar. I Noreg fekk opplysingstida særleg utslag i framveksten av topografisk litteratur[6], historiske verk og omsetjingar av mellomalderskrifter.[7] Det er i det tidsbiletet vi må sjå utsendinga av spørjelista til dei norske embetsmennene8 - bakgrunnen var eit initiativ til å laga ei fullstendig skildring av danskekongens land og rike.

Jessen-Schardebøl var sekretær ved Danske Kanselli i København på 1740-talet, og etter eiga utsegn ei drivande kraft bak prosjektet.[9] Men brevet embetsmennene i Noreg fekk var underskrive av oversekretær, grev Johan Ludvig Holstein, og den offisielle avsendaren var Kanselliet som institusjon.[10] Trass i at det heitte i brevet at amtmennene kunne få hjelp frå "andre habile […] kyndige og erfarne Mænd" stod det også klårt at svara skulle vera "sammenskrevne", og at "De [amtmannen] jo før jo heller" skulle "lade forfatte, en ganske udførlig, og heller vidløftig end kort beskrivelse og efterretning".[11] Særleg det siste vart fylgd opp i liten grad. Svarprosenten varierte, og svara amtmennene fekk frå fogdar, sorenskrivarar, prestar, borgarmeistrar og rådmenn vart "sammenskrevne" berre i Akershus stiftamt, Lister og Mandals amt og Stavanger amt. Dette var truleg medverkande til at skildringa som vart gjeve ut av Jessen-Schardebøl 20 år seinare vart langt mindre omfemnande enn planlagd. Ei fullstendig skildring av kongens land og rike kom aldri.[12]

Hunger eller smitte?
Demografiske kriser er kjenneteikna ved at dødsrata er høgare enn fødselsrata ein periode, noko som isolert sett[13] fører til nedgang i folketalet.[14] Frå 1735 finst oppgåver frå bispane over døypte og gravlagde, som gjer det mogleg å spora slike kriser. Tala må nyttast kritisk, særleg før 1750 ser oppgåvene ut til å vera mangelfulle.[15] Materialet fortel at dødsrata i Noreg på 1700-talet jamt over låg dobbelt så høgt som i dag; kring 25 per 1000. Det var fleire demografiske kriser mellom 1735 og 1815. Krisene i 1741-42 og 1773 var særleg store.[16] Tidlegare forsking la mykje vekt på uår og svolt som bakgrunn for epidemiar som i seg sjølv berre skal ha utløyst dei demografiske krisene.[17] Standardverk som Aschehougs *Norges historie* (1909-1917) og *Det norske folks liv og historie* (1929-1938) er relativt eintydige. Nyare forsking har i større grad brukt epidemiane som hovudforklåring.

I ei hovudoppgåve i historie frå 1982 undersøkte Rolf Engelsen dødelegheita for ulike sosiale lag i heile landet i kriseåra 1802 og 1803. Han kom fram til at det utan unntak var dei øvste sosiale laga som vart hardast råka. Det skulle tyda at matmangel hadde lite å seia for dei demografiske krisene.[18] Ole Georg Moseng, også han historikar, nyttar omgrepet eksponeringsrisiko for å forklara dette. Moseng vektlegg den auka smitterisikoen ved kontaktflata dei øvste sosiale laga hadde gjennom handel, arbeidskraftutveksling og ved at handelsborgarskapet gjerne hadde tilhald i byen og at dei største og mest velståande gardane ofte låg midt i bygda. Engelsen og Moseng kjem såleis fram til epidemiar som hovudårsak til demografiske kriser.[19]

Mosengs arbeid er for ein del basert på historikaren Sølvi Sogners gransking av folkesetnadstilhøva på Austlandet i perioden 1769-1801. Mellom resultata ho kom fram til var at dødelegheita var ulik i indre og ytre strok, høgast i ytre. Tendensen synte seg så sterk at han overstyrte den generelle overdødelegheita for menn – dødsrisikoen var større for kvinner i dei fem oslofjordprostia i Akershus stift[20] enn for menn i dei fem indre dalprostia[21] lengst nordvest.[22] Sogners konklusjon var at ytre prosti var meir epidemieksponerte, og at det forklarer jamn overvekt av dødelegheit i høve til indre strok.[23] Økonomihistorikaren Michael Drake var i 1969 den fyrste som brukte regionale tal i arbeidet med norsk demografisk historie og viste den demografiske utviklinga i dei fire stifta kvar for seg. Han fann at Akershus stift i heile perioden 1735-1865 hadde både høgare dødelegheit og høgare fruktbarheit enn landet elles.[24]

Sogners regionale studie av Austlandet var eit arbeid med problemstellingar Drake anten ikkje hadde føre eller lét stå usvarte. Ho tok ikkje mål av seg til å arbeida vidare med skilnadene mellom landsdelane, men til å spora variasjonar innanfor Akershus stift og finna årsaker bak den høgare dødelegheita i stiftet som heilskap.[25]

Historikar og riksarkivar John Herstad tok i 2000 bispelistenes tal frå kriseåra til hjelp for å drøfta årsakene bak krisa. Han vedkjenner dei sterke manglane i tilfanget, særleg for Trondheim stift, men brukar det likevel som grunnlag for å finna fram til "kriseprosti". Herstad finn regional variasjon, men problematiserer ikkje motsetnaden kyst/innland. Han har heller ikkje føre årsakene til at somme område ser ut til å ha unngått krisa.[26]

Hol i forskinga
Dei fleste studiane som er prenta har altså ikkje arbeidd med skilnadene mellom stifta, eller systematisert variasjonar innanfor andre stift enn Akershus. Grunnlagsmaterialet er dei mangelfulle bispelistene, som opererer med store og ofte samansette prosti som einingar. Det ser ikkje ut til å vera publisert arbeid som tek føre seg prestegjeldsnivået.[27] I fleire nyare standardverk[28] er det på grunnlag av kjeldemateriale som anten er regionalt eller har seinare opphav trekt konklusjonar på nasjonalt nivå om den demografiske utviklinga etter 1735 generelt og den demografiske krisa i 1740-åra spesielt. Dette trass i store regionale og lokale variasjonar i næringstilhøve, geografisk og økonomisk struktur. Spørsmålet vert om Dei 43 kan supplera det rådande biletet av krisa. Tilfanget ser i demografisk-økonomisk samanheng ikkje ut til å ha vore nytta statistisk, og generelt berre av Moseng (2003), som skriv at "Vi har sett at sognepresten på Eiker mente en flekktyfusepidemi var årsaken til den høye dødeligheten i 1773, og nyere forskning har i stor grad bekreftet disse samtidige observasjonene. […] Å dømme etter svarene [til spørjelista med dei 43 spørsmåla] kan det synes som om epidemiske sykdommer hejet med uvanlig styrke også i 1740-årene." [29] Herstad (2000) attgjev nokre få av svara frå prestar i Akershus og Kristiansand stift, men har ikkje brukt talmateriale frå Dei 43 i arbeidet sitt.[30]

I tillegg finst lækjar S.W. Brochmanns artikkelserie om norsk epidemihistorie i *Tidsskrift for Den Norske Lægeforening* i 1936. Mange av døma er henta frå Dei 43, men Brochmann har ikkje føre epidemiar som årsak til demografiske tilhøve.[31]

Fødslar og dødsfall
Svartilfanget til dei 43 spørsmåla er samla som avskrifter i Kjeldeskriftfondets avskriftsamling på Riksarkivet i Oslo. Originalane er spreidde, dei fleste ligg i Det Kongelige Bibliotek i København. Svara frå Oslo, Akershus og Østfold er utgjevne redigert av folkloristen Kristin Mathilde Røgeberg. Området er relativt komplett dekt.[32] Eg har vald å jamføra det utgjevne materialet med til no upublisert tilfang frå kystområda i Sør-Trøndelag, Møre og Romsdal, Sogn og Fjordane og Hordaland. For Sør-Trøndelag ligg det berre føre svar frå Stadsbygd i Fosen fogderi. Kystbygdene i Fosen, som dekkjer kyststripa i Sør-Trøndelag utanfor Trondheimsfjorden, er imedan relativt like både når det gjeld næringstilgjenge og kommunikasjonsforhold,[33] og Stadsbygd skulle vera representativt. Frå Møre og Romsdal er det berre frå Sunnmøre prestegjeldsskildringar finst, men til attergjeld svar på fogderinivå for både Nordmøre og Romsdal. Kystområda i Sogn og Fjordane og Hordaland er godt dekte.

I alt har eg vurdert opplysingane frå 15 prestegjeld på vestlandskysten[34] og 15 prestegjeld i Akershus og Østfold[35] som kvalitativt gode nok til å laga påliteleg statistikk. Mest sentrale av opplysingane frå materialet er prestanes svar på spørjelistas spørsmål 18: "[…] døde og fødde i nogle af de sidste aar".[36]. I alle dei utvalde prestegjelda er tala på fødde og døde oppgjevne for minst to år[37] (for dei aller fleste tre og for somme fire år) i perioden 1740-1743, noko som gjer det mogleg å jamføra åra

med kvarandre ved å finna talet på døde per fødde i prestegjelda og i områda som heilskap. Utviklinga i talet på fødde åleine kan også vera med på å spora kriser.

Austleg visse og vestleg uvisse

Alt ved å sjå på talet på døde i høve til fødde i 1740 åleine finn ein klåre skilnader på vestlandskysten og Austlandet. Sjølv om tabellane 1 og 2 viser at dei utvalde prestegjelda i begge områda hadde eit gjennomsnitt på 1,1 døde per fødde i 1740, er dei indre variasjonane langt større i vest. Førde i Sogn og Fjordane og Stadsbygd i Sør-Trøndelag har relativt normale tal med høvesvis 0,6 og 0,5 døde per fødde, ei normaltilstand i ei ustabil samtid. I andre enden av skalaen ligg Ørskog på Sunnmøre med dobbelt så mange døde som fødde. I Ørskog var det altså teikn til demografisk krise. På Austlandet ligg same året dei fleste prestegjelda i balanse. Det er verdt å hugsa at "balanse" mellom talet på fødde og talet på døde tyder på relativt langt fleire dødsfall enn gjennomsnittet, som særleg i Akershus stift var eit tydeleg fødselsoverskot.

Den viktigaste skilnaden mellom aust og vest kjem likevel ikkje fram før med tala frå 1741. Framleis held Austlandet og vestlandskysten rimeleg godt fylgje i gjennomsnitt – tala på døde per fødde stig til høvesvis 1,4 og 1,5 – og ei demografisk krise er utan tvil i ferd med å inntreffa i Sør-Noreg sett under eitt. Og på prestegjeldsnivå er tala for Austlandet ganske eintydige. Med unntak av Moss, som mest ligg i jamvekt, har alle prestegjelda overskot av døde. Kraftigast er stiginga i Aker og Gjerdrum, og utslaget størst i Nes i Akershus, der det er dobbelt så mange døde som fødde.[38] Det sentrale austlandsområdet under eitt er inne i ei klår demografisk krise. På Vestlandet er biletet mykje meir nyansert. Seks av 15 prestegjeld har fødselsoverskot i 1741, og tala sprikar meir enn i aust. Førde sprengjer skalaen med 4,6 døde per fødde, i hine enden ligg Stadsbygd med dobbelt så mange fødde som døde. Dette tyder på at det enno i 1741 ikkje var nokon allmenn demografisk krise langs kysten i vest.

Tala peikar ut 1742 som det store kriseåret på Austlandet. Gjennomsnittet på døde per fødde i dei utvalde prestegjelda fyk opp i 4,7 – og med eitt unntak[39] ligg ingen prestegjeld under 3,3 døde per fødde.[40] På Vestlandet er biletet det stikk motsette – i gjennomsnitt er krisa her på veg tilbake, med 1,2 døde per fødde. Fleire prestegjeld er tilbake på fødselsoverskot, dels som i normalår. Samstundes er det no krisa inntreff i Stadsbygd (2,9), og i sunnmørsgjelda Vanylven og Ørskog går tala opp etter nedgang året før. Igjen er biletet mykje meir mangfaldig i vest enn i aust.
Det er få tal frå 1743 i materialet. Dei som finst frå Austlandet peikar igjen i retning av innbyrdes jamn utvikling; Asker, Skedsmo og Sørum får alle fødselsoverskot etter store underskot i 1742, fødselsunderskotet i Ås vert kraftig redusert og hallar mot jamvekt. Frå Vestlandet finst berre tal frå to prestegjeld, og dei sprikar. Med ei viss varsemd kan ein også sjå etter tendensar i talet på fødde åleine. Uår og epidemiar vil gjerne få utslag i nedsett fruktbarheit både på grunn av dårleg kosthald, dårleg helsetilstand og utsette ekteskap.

Om ein set 1740 som basisår er det teikn til nedgang i seks av 12 prestegjeld på Austlandet året etter.[41] I 1742 er imedan biletet heilt eintydig, med kraftig nedgang i talet på fødde i 13 av 14 prestegjeld med opplysingar for dette året, i tillegg til at Nannestad opprettheld eit lågare nivå enn i utgangsåret. Dette forsterkar biletet av ei meir allmenn og tydeleg krise på Austlandet, byrjande i 1740, forsterka i 1741 og med ein høg topp i 1742. Også her er materialet for Vestlandet ulikt det frå austlandet. Med unntak for Førde er ikkje utslaga frå 1740 til 1741 spesielt store.[42] 1742-tala sprikar i dei 15 prestegjelda, men stadfester likevel inntrykket frå jamføringa mellom talet på døde og fødde – at kriseåret på Vestlandet i hovudsak var 1741. Det er ein svak oppgang i det totale talet på fødslar frå 1741 til 1742, og ein er tilbake om lag ved 1740-stoda. Men totalinntrykket er såpass mangfaldig at ein skal vera varsam med å tala om vestlandskysten under eitt.

Ikkje éi, men to kriser!

Tala i tabellane 1 og 2 fortel alt i alt om ei byrjande demografisk krise både langs vestlandskysten og på det sentrale Austlandet i 1740, ei krise som vart forsterka i begge områda sette under eitt i 1741. 1742-tala viser tvert i mot ei heilt ulik utvikling på Vestlandet, der krisa totalt var på veg tilbake, og Austlandet, der ho kom for fullt. Bryt ein tala ned på prestegjeld vert vest og aust endå meir ulike – med aust som indre eintydig og vest som sprikande. I Vanylven og Ørskog svingte tala frå fødselsunderskot til overskot og nytt underskot. Også somme prestegjeld i vest vart hardast råka i 1742, men til dømes Haram og Roaldkvam fekk relativt høgt fødselsoverskot. Innvik i Sogn og Fjordane hadde fødselsoverskot gjennom alle tre åra 1740-42, medan Norddal på Sunnmøre hadde si "eiga" demografiske krise i 1740. Desse tala er eit viktig supplement til biletet Moseng teiknar (2003: 88) av 1741-42-krisa som landsomfemnande.

Tala viser også at Akershus og Østfold fekk ei mykje *hardare* demografisk krise enn vestlandskysten. I utvalet er berre Førde, med 4,6 døde per fødde i 1741, på 1742-gjennomsnittet til austlandsprestegjelda. I arbeid med Dei 43 som med bispelistene må det utøvast kjeldekritikk. Feilkjeldene til fødsels- og dødstala vert likevel få – vi har med fyrstehands opplysingar å gjera. Prestane sjølve førde kyrkjebøkene og laga statistikk, prestane svara på dei 43 spørsmåla. Året 1740 som utgangsår er vald fordi krisa i den føreliggjande litteraturen er datert til 1741-42, og også fordi dei fleste prestane ikkje går lenger tilbake i Dei 43. Det kan sjølvsagd setjast spørjeteikn ved 1740 som "normalår". Der prestane oppgjev tal frå 1730-talet[43] skil imedan ikkje 1740 seg nemneverdig ut frå åra før.

Å telja det som ei kan teljast

Det er ikkje openbert at det er mogleg å laga statistikk på korleis krisa er skildra i Dei 43. Eg har likevel freista å dela inn dei 30 prestegjeldsskildringane etter om prestane *skildrar overdødelegheit utan å freista forklara* det eller på andre stader i svaret særskild nemner fenomen som kan forklara det – eller om dei *nemner overdødelegheit og anten direkte eller indirekte knyter fenomenet til svolt, dårleg kosthald, epidemiar* eller kombinasjonar av dette. Eg har vald å definera det at *både* overdødelegheit *og* hunger og/eller større epidemiar vert nemnde, inn i den siste kategorien også om fenomena ikkje direkte er sette i samanheng i svaret frå prestegjeldet. I slike høve er det brukt klammer ([…]) i tabellen.[44]

"Mange mennisker, saavell gamle, som unge, bortdøde"

Av dei 15 utvalde austlandsprestegjelda var det ingen som ikkje gjekk gjennom ei omfemnande demografisk krise. Sjølv om ingen av dei 43 spørsmåla dreidde seg direkte om krise, verkar det sannsynleg at ho skulle avspegla seg i svara. 13 av prestane (86,7%) nemner då også anten hunger eller epidemiar, ofte i kombinasjon.[45] Av desse er det berre fire som *ikkje* nemner hunger. Alle 13 nemner epidemiar. Eit døme er sokneprest Lars Johansen Widing i Nannestad, som skriv at "Udj næst avviigte aar grasserede ellers her een stærk blodsot, hvorav mange mennisker, saavell gamle, som unge, bortdøde".[46] Blodsott eller blodgang, *dysenteri*, er kjenneteikna av blodig diaré, som etter kvart kunne få fylgje av feber, kvalme og krampar. Tabell 5 viser at dysenteriepidemiar er nemnde i svara frå kring 10 av prestegjelda. Landfarsott eller flekkfeber, *flekktyfus*, opererte både åleine og saman med blodsotta. Denne febersjukdomen gjorde folk sengeliggjande og hårlause, og påførte eit eksem som namngav han. Som det går fram av tabellen nemnast flekktyfus sjeldnare enn dysenteri.

Konkrete uår er nemnde i ein tredjedel[47] av svara frå dei utvalde austlandsgjelda. Åra 1740 og 1741 går att, noko som kan stemma med 1742 som høgdepunkt for den demografiske krisa i aust, anten ein ser hunger eller epidemiar som fylgje av hunger som årsak. For Austlandet var ikkje berre uår ein avgrensande faktor for kornforsyning, også det danske monopolet på korneksport til Austlandet og Agder, nemnt i eit svar frå Moss48, spela inn. Herstad (2000) undersøkte verknadene av monopolet, og kom til at kornimporten frå Danmark var utilstrekkeleg alt hausten 1739 på grunn av dårlege avlingar der, i fylgje samtidas austlandskjøpmenn også grunna stor dansk eksport til utlandet. Suspensjonar frå monopolet kom seint og hadde høge tollsatsar som vilkår. Med den tregleiken nyoppbyggjing av eit importsystem på alle nivå skapte vart innførslane av korn alt for små[49], noko som kan ha ført til at såkorn vart brukt som matkorn alt hausten 1740.

Fleire av Dei 43-svara set kosthald som mellomledd mellom hungeren og epidemiane. Sokneprest Peter Hanssen Abelstedt fortel frå Sørum at "udj aaret 1742 grasserede her en sterck durchløb med blodgang som tog livet af mange mennischer. Aarsagen til saadan svaghed og død, var vel den jndfaldne dyre tid, da mennischene, for at styre hungeren, maatte æde saadanne ting, som naturen iche var vant til".[50] Soknepresta både i Rødenes[51] og Fet[52] konkluderer nokolunde likt, i dramatiske ordelag. Sokneprest Anders Sørensen Mørch i Skedsmo nøgde seg med å fortelja at sjukdomane var "her som anden steds i naboesogner".[53] Min konklusjon er at det var eit relativt sterkt medvit om høg dødelegheit på Austlandet, at det herja blodgang og flekktyfus i sterkare grad enn vanleg i uåra 1740, 1741 og 1742. Fleire prestar sette uåra og epidemiane i samanheng. Tidfestinga av epidemiane sprikar, men alle som nemner epidemiar i austlandsprestegjelda nemner årstalet 1742 i samband med dei.

"De fleste inficerede ere døde, andre faa endnu plagede"

Heller ikkje når det gjeld omtalen av høg dødelegheit er svara frå Vestlandet så einsarta som i aust. Færre, ni av 15 (60%), nemner epidemiar eller svolt[54], det siste berre i Førde og Stadsbygd. Den sistnemnde staden skriv prost Stub om eit "saa stort Uaar [i 1742] ey allene paa Kornet, men end og paa Høet, som raadnede bort af den meg. væde".[55] Likevel skriv korkje han eller Iver Myhlenport i Førde om utbreidd hunger, trass i uåra også amtmann Tønder i Romsdal omtala som "de slette og ufrugtbare aaringer" i sitt svar.[56] Vi kjem tilbake til kva årsakene kan vera til dette. Det er imedan klart at det var uår også på Vestlandskysten, ikkje berre på Austlandet. Men Vestlandet var ikkje råka av kornmonopolet eller høge tollsatsar på korn, og det tradisjonelle kommersielle fisket gav inntekter til kjøp av kornvarer.[57]

Ein likskap med Austlandet utifrå tala i tabell 4 er at dysenteri og flekktyfus ser ut til å vera dei dominerande epidemiane, og vert nemnde der det er tale om epidemiar. Sokneprest Gabriel Heiberg i Gloppen skreiv i sitt svar, datert like før jol i 1743: "I dette Aar har her grasseret een sterk smitsom Svaghed, kaldet blodsott /:dysenteria:/ hvorav de fleeste inficerede ere døde, andre faa ere endnu plagede, hen ved 12 à 13 Ugers Tid".[58] Talet på døde i Gloppen var i 1743 nesten fordobla i høve til året før. Heibergs kollega i Vanylven, Hans Vingaard, som hadde sett ei markert overdødelegheit i prestegjeldet sitt året før, nøgde seg med å skriva om flekktyfus at "[…] Soet /:som dend af Bønderne kaldes:/ regjerer mest. Soet er farlig og smitsom".[59]

Epidemiførekomstane på vestlandskysten ser ut til å vera meir spreidde over tid enn i Akershus og Østfold. Det styrkjer biletet av 1742 som eit meir dominerande kriseår i aust enn i vest. Medvitet om høg dødelegheit og krise verkar også mindre utbreidd i vest. Den nærliggjande forklaringa er at utslaga var mindre og meir spreidde. I tillegg var år med høge dødelegheitsutslag ikkje sjeldne, og samfunnet retta seg til vanleg fort opp att; giftarmålsalderen var høg slik at det alltid var eit forråd av unge å ta av. Kriseforståinga kan såleis ha sete lengre inne mellom prestane i eit mildare råka vest.[60]

"Dei 43" fortel kva, men fortel dei kvifor?

Ut frå dei statistiske oversyna over forholdet mellom fødde og døde i dei utvalde prestegjelda, fødselstala åleine, rapportane om og forklaringane (eller dei manglande sovorne) frå prestane om krisa, er det etter mitt syn tydeleg at den demografiske krisa var veikare og meir sprikande langs kysten av Vestlandet enn på det sentrale Austlandet. Er det råd å finna samanhengar med andre delar av tilfanget i Dei 43?

Mellom anna fortel Dei 43 også om korndyrking og fiske i prestegjelda. Ein skal vera varsam med å utnytta prosa og ikkje foldtal, fangstrapportar eller liknande for å visa det lokale næringstilgjenget. Eg har likevel forsøkt å kvantifisera svara på spørsmål 5; "Hvad slags korn i amtet [sic!] voxer, i hvad mengde, om meere end til egen fornødenhed, og om deraf kan selges og udføres?", og spørsmål 14; "Havets producter og hvori de bestaaer […] ?".
Tabellane 6 og 7 visar at *alle* dei 15 prestegjelda langs Vestlandskysten hadde tilgjenge til fiskeressursar i større

eller mindre grad, og i underkant av halvparten hadde dette i rikt monn. Dei aller fleste dyrka også ei viss mengd korn, likevel snarare som tilskot til kornet som måtte kjøpast enn omvend. Motsett var over helvta av prestegjelda på Austlandet sjølvforsynte med korn, men to tredjedelar hadde minimalt eller inkje tilgjenge til fiske. Berre i Moss vert matfisket oppgjeve til å vera av noka vekt. Tala peikar såleis tydeleg i retning av samanheng mellom omfanget av den demografiske krisa og utvida næringstilgjenge i uår. Ein slik samanheng, der betre næringstilgjenge førde til styrka motstandskraft, *kan* også ha ført til at gamle og frå før svekte utgjorde ein relativt større del av dei som døydde i vest enn i aust, noko som gjorde fylgjene av epidemiane mindre og omfanget vanskelegare å sjå for samtida, og såleis føra til vantande attspeglingar i Dei 43 frå vest.

Andre delar av materialet i Dei 43 kan også innehalda spor etter regionale, men kanskje helst lokale skilnader i kriseomfanget, jamvel også bakgrunnen for slike. Av det meir kuriøse, men interessante, er det sokneprest Peder H. Finden i Innvik skriv i svaret sitt på spørsmål 17: "Ellers findes […] Tomantillerod [tepperot, *potentilla erecta*], som voxer i Engene tienlig til Folch og Fæ mod Blodgang, naar dend bliver kaagt i sød frisk Koemelck indtagen, som haver hiulpen Adskillige mod den her i Aar grasserende Blodsott."[61] Også Gabriel Heiberg i Gloppen skriv at "Herimod [blodsott] skal Tormentillarod, som voxer paa min Præstegaard i temmelig Mængde, være et meget godt Remedium",[62] men like over seier han også at "de fleeste inficerede [av blodsott] ere døde".[63] Det verkar såleis tvilsamt at kjennskapen til tepperot, som også var kjend som medisinplante på Austlandet,[64] skulle ha ført til skilnader i dysenteriens dødelegheit mellom prestegjeld eller landsdelar.

Éi krise i aust, ei anna og mindre i vest

Svartilfanget til Kanselliets 43 spørsmål har vist seg som ei rik kjelde til skildringar og jamvel konkrete tal som kan seia noko om den demografiske krisa som råka Noreg tidleg på 1740-talet. Etter mitt syn har materialet frå dei 30 utvalde prestegjelda synt at kriseutslaga var markant mindre og meir spreidde langs kysten av Vestlandet enn på det sentrale Austlandet. Det finst døme på vestlandsprestegjeld der ein ikkje kan tala om ei demografisk krise etter definisjonen i kapittel 2.1.[65] Såleis må Mosengs karakteristikk av "den […] alvorlige demografiske krisen i 1741-42 [som] landsomfattende"[66] seiast å ikkje vera heilt ut gyldig, sjølv om uåra og epidemiane i praksis var landsomfemnande.

Slik eg ser det stør Dei 43 tesa til Lunden om "samspel mellom desse to hovudårsakene [misvekst og epidemiar]" som bakgrunn for krisa. Også om epidemiane, som Dei 43 hovudsakleg peikar ut som dysenteri og flekktyfus, oppstod uavhengig av uåra, verkar det sannsynleg at matmangel ville svekkja motstandskrafta mot sjukdomen og såleis forsterka eller forminska utslaga. På Vestlandskysten var kombinasjonen av jordbruk og fiske ei økologisk tilpassing til jordbruksforhold skrinnare enn på Austlandet. Til attergjeld var ikkje vestlandsbøndene einsidig avhengige av gode kornår. Moseng med fleire skriv sjølve at "Vi vet at for kystfolket i Norge var "hjemmefisket" […] hele året et viktig og ofte nødvendig supplement til det daglige brød jordbruket kunne gi, ikke minst som proteinkilde. I tillegg skaffet sesongfiskeriene inntekter […]slik at bøndene kunne få midler til […] å skaffe seg kjøpmannsvarer".[67] Om kornhausten slo feil var det enklare for fiskarbonden i vest å skaffa seg anna føde og inntekter til å kjøpa korn for enn det var for austlandsbonden, som dessutan var råka av importrestriksjonar. Mønsteret i Dei 43 av eit forhold mellom tilgjenge til fiskeressursar og graden av krise, og ikkje minst fråveret av hunger i skildringane frå Vestlandet, tyder på at vestlendingane hadde høgare motstandskraft mot epidemiane enn austlendingane. Grunnlaget for argumentasjonen for ei meir omfemnande krise på Austlandet enn langs vestlandskysten ville rett nok vore breiare med materiale frå meir kystfjerne austlandsbygder i til dømes Gudbrandsdalen og Østerdalen, men tendensen synast likevel klår.

Eg meiner at vekta på næringstilgjenge er foreineleg med Sogners, Engelsens og Mosengs teoriar om eksponering-srisiko som viktig moment. Austlandet var tvillaust meir eksponert gjennom landvegs kontakt med Sverige og sambanda til Danmark. Samstundes var ikkje Vestlandskysten isolert – sjøen var framleis viktigaste kommunkiasjonsåre i store delar av Noreg. Den nærliggjande konklusjonen etter granskinga av lokalnivået både i vest og aust gjennom Dei 43, er at epidemiar åleine forårsaka ei mildare krise i vest enn den alvorlege krisa i aust, der større eksponeringsgrad *og* hunger forsterka verknadene.

Paradoksalt nok var fleire av prestane i vest markerte motstandarar av kombinasjonen av jordbruk og fiske, dei meinte det forhindra naudsynte agrare framgangar. Prost Stub i Stadsbygd skriv om "mange Hindringer derimod [at forbedre Agerdyrkelsen] […] Den første Hoved=forhindring er fiskeriet, som Bunden her […] har en naturlig Inclination til".[68] Andre såg kva kombinasjonsdrifta hadde å seia. Amtmann Tønder i Romsdal skreiv i sitt svar at silda var "een stoer Hielp for dette fattige Land, som ellers hafde creperet af Hunger i de brødløse Tiider". Den siterte utsegna hans om at fogderiet hadde hatt "af Havet eet rigt Spiisekammer, hvilcket Herren vunderbarlig hafde aabnet, da de slette og ufrugtbare Aaringer paastod", kan stå som bilete på noko av det Dei 43 fortel om bakgrunnen for dei regionale skilnadene i 1740-talets demografiske krise som ein kan lesa ut av denne kjelda.

Noter

1. Frå avskrift av amtmann Tønders svar på dei 43 spørsmål, NB – HS 1810.C.
2. Tal mellom anna i Moseng 2003, s. 88.
3. Noreg var inndelt i fire stiftamt og åtte amt, der stiftamtmennene også var amtmenn i "hovudamtet"; den delen av stiftamtet der stiftsdireksjonen låg. Den verdslege (amt) og geistlege (stift) administrative inndelinga var såleis kombinert. Sjølv om stiftamtmennene skulle føra tilsyn med amtmennene i stiftamtet, og byane der låg direkte under stiftamtmannen, var ikkje *amtmennene* underordna stiftamtmannen, men Kollegiet i København direkte. Dei to grevskapa Jarlsberg og Larvik var utanfor amtssystemet. Sjå mellom anna Kiil, Alf: *Arkivkunnskap. Statsarkiva*, Universitetsforlaget, [Oslo] 1987: 173f.
4. Moseng op.cit. s. 88.
5. Lunden 2002, s. 133.
6. Skildringar av ulike landsdelar og naturen, næringane og folket der.

7. Sjå ulike oversynsverk, mellom anna Moseng, Opsahl, Pettersen og Sandmo 2003: 338ff.
8. Røgeberg 2003, s. 9ff (innleiing av riksarkivar John Herstad). Ei endra spørjeliste gjekk til Færøyane og Island.
9. Røgeberg op.cit. s. 12ff. På den tida arbeidet med spørjelista pågjekk skreiv han seg kun for Erik Johan Jessen.
10. Ibid. Danske Kanselli var kongens sekretariat, og frå 1660 eitt av fleire regjeringskontor i den dansk-norske hovudstaden. Oversekretæren leidde den daglege verksemda, men dei viktige avgjerdslene vart etter kring 1700 i røynda tekne i det overordna geheimekonsilet.
11. Her frå brevet stiftamtmann Christian Ulrich von Nissen i Trondheims stift fekk prenta og sendt ut i sitt distrikt, her i Røgeberg op.cit. s. 50ff. Originalen i NRA, Grensearkivet, pk. 19.
12. Røgeberg op.cit. s. 9f og Røgeberg 2002, s. 249f.
13. Sjølv om nyare forsking syner at det norske samfunnet også i førmoderne tid var relativt mobilt, var langvegs flytting likevel eit så avgrensa fenomen for einskildprestegjelds del at ein kan sjå vekk frå det i eit så kort idsperspektiv som her (1740-1743). Dette mellom anna etter historikaren Sølvi Sogner, som også har vist at mobiliteten gjekk ned under demografiske kriser. Sjå Sogner 1979, s. 98ff.
14. Definisjon etter Moseng et.al. op.cit. s. 58. Herstad (2000: 247) legg til at "Dødelighetstallene må ligge på minst det dobbelte av hva som er normalt for at man skal kunne sette merkelappen demografisk krise på siyasjonen [sic!]".
15. Dyrvik et.al. 1979, s. 123f.
16. Sjå mellom anna Moseng op.cit. s. 87.
17. Mellom anna Johnsen, Oscar Albert: *Tidsrummet 1746-1813*, bind 5, del 2 i *Norges historie, fremstillet til det norske folk af A. Bugge*, Aschehoug, Oslo 1914: 229 og Steen, Sverre: *Tidsrummet 1720 til omkring 1770*, bind VI i *Det norske folks liv og historie gjennem tidene*, Aschehoug, Oslo 1932, s. 118.
18. Etter Moseng op.cit. s. 93. Kjelda er Rolf Engelsen: *Sosiale skilnader i mortalitet på landsbygda i Norge i åra 1802 og 1803. Nytt lys på mortalitetsnedgangen?*, [hovudoppgåve ved] Universitetet i Bergen, Bergen 1982.
19. Moseng op.cit. s. 93f.
20. Larvik, Jarlsberg, Bragernes, Austre Borgesyssel, Vestre Borgesyssel.
21. Østerdalen, Gudbrandsdalen, Hedmark, Toten og Valdres, Hadeland, Ringerike og Hallingdalen.
22. Sogner 1979, s. 85f. Akershus stift = Akershus stiftamt, sjå note 3.
23. Sogner op.cit. s. 131f
24. Drake 1969, s. 46ff.
25. Sogner op.cit. s. 4ff.
26. Herstad 2000, s. 273ff.
27. Dei fleste grunngjev dette med at tilfanget, det vil seia kyrkjebok-materialet, er for stort og omfemnande. Mellom anna Dyrvik et.al. op.cit. s. 123.
28. Til dømes Moseng et.al. 2003.
29. Moseng op.cit. s. 87f.
30. Herstad op.cit.
31. Brochmann 1936.
32. Svara frå Christiania by er sette vekk frå – feilkjeldene vil vera for mange og dei lokale tilhøva for ulike tilhøva i dei andre områda. Tala for Aker er imedan tekne med.
33. Med eit mogleg unntak for Frøya, der innslaga av jordbruk var vesentleg mindre, og Hemne, der det også fanst "innlands"- og fjellbygder.
34. Eitt prestegjeld i Sør-Trøndelag, seks i Møre og Romsdal, seks i Sogn og Fjordane og fire i Hordaland.
35. Ni prestegjeld i Akershus, eitt i Oslo og fem i Østfold.
36. Røgeberg 2003, s. 51.
37. Med unntak for Trøgstad i Østfold, der det berre er konkrete tal frå 1742, men der soknеprest Christian Pedersen Bech skreiv at "De dødes tall i forrige aaringer kunde være generaliter 70 til 80, de føddes omtrænt lige saa mange." (Røgeberg op.cit. s. 302).
38. Berre i områda der det var teikn til krise året før, Fet, Moss og Rakkestad, går overskotet av døde noko ned, medan Moss går om lag i jamvekt.
39. Asker med 2,0.
40. Nes kjem opp i ekstreme 14,2 – eit tal som saknar sidestykke i materialet, men nabobygdene på same side av Glomma og Øyeren; Høland, Fet og Trøgstad, har dei klårt nest høgaste tala.
41. For Sørum, Ås og Trøgstad vantar tal frå 1740. Rakkestad i Østfold utmerker seg med ein viss oppgang.
42. Ørskog har også låge fødselstal i 1741 jamført med 1740 og åra før, men der er tala for *både* fødde og døde så låge at underregistrering er nærliggjande å tenkja seg. Presten i Ørskog oppgjev tala heilt frå 1736, og dei varierer sterkt frå år til år. 1741-tala er likevel særs låge i høve til tala frå dei andre åra.
43. Dette gjeld fem prestegjeld på vestlandskysten og seks på Austlandet.
44. Det er særleg svara på spørjelistas spørsmål 19, "Hvad slags store sygdomme meest regierer i landet, om de ere farlige, smitsomme eller ikke […]"som er kjelder til denne statistikken.
45. Prestane på Nesodden og i Aker knyter korkje ei forklaring direkte til overdødelegheita dei oppgjev, eller nemner epidemiar og hunger isolert. Begge prestegjelda hadde høg overdødelegheit i 1742, og begge låg utsett til for epidemiar. Ser vi på dei konkrete tala for Nesodden er det likevel så få fødslar og dødsfall i prestegjeldet til vanleg at det nok kunne vera vanskeleg for samtida å oppdaga utslag som var høge i prosent, men relativt små i tal. For Akers del ligg nok forklaringa i at soknеprest Otto Jenssen Holmboe leverte eit svært kort svar, der han hoppa over tre fjerdedelar av spørsmåla. Sjå Røgeberg op.cit. s. 353.
46. Røgeberg 2003, s. 426.
47. Ein kontrollsjekk med fogderisvara for Austlandet (Røgeberg op.cit.) stadfestar at det hadde vore uår i store delar av stiftamtet desse åra.
48. Røgeberg op.cit. s. 226. Byfogd Christian Schiøtz ser ikkje ut til å vera klar over at kornimporten frå utlandet framleis var toll-lagd med mellomrikstoll.
49. Herstad op.cit. s. 157ff. Også samanfatning i Øystein Rians melding av Herstad op.cit., i Balsvik, Randi Rønning og Lars Ivar Hansen (red.): *Historisk Tidsskrift, bind 80*, Den Norske Historiske Forening/ Universitetsforlaget, Oslo 2001, ss. 392-398. Herstad viser mellom anna at importen til det folkerike og nærliggjande sønnafjeldske berre var på litt over tredjeparten av importen til det fjernare og meir spreidtbygde nordafjeldske i 1741-43, endå tarva var mykje større enn for det nordafjeldske.
50. Røgeberg op.cit, s. 395.
51. Ibid. s. 269.
52. Ibid. s. 370.
53. Ibid. s. 390.
54. Det er likevel oppsiktsvekkjande at soknеprest Morten Ruus i

Fjelberg *direkte* skriv at "Her er /:Gud være
tak:/ ingen regierende Sygdomme i Egnen, enten farlige eller smitsomme" (NRA – KA, KF 183.6). Dødstala i 1740-42 var høge i høve til 1739, som også er oppgjeve. Ein mogleg lokal epidemi kan ha vore malaria, soknepresten skriv at denne sjukdomen er ein av fire "Bønderner her viide […] af" (Ibid.). Også sokneprest Christen Heiberg i Sogndal skriv at det finst "ingen mærkelige smitsomme syger" i prestegjeldet (NRA – KA, KF 183.17), men her kan adjektivet "mærkelige" forklara at han ikkje nemner korkje difteri eller flekktyfus, som ikkje var uvanlege, om enn i mindre omfang enn under epidemiane i på tidleg 1740-tal. Sjå Brochmann op.cit. s. 17.
55. NRA – KA, KF 184
56. Frå avskrift av amtmann Tønders svar på dei 43 spørsmål, NB – HS 1810.C
57. Mellom anna Moseng et.al. op.cit. s. 272.
58. NRA – KA, KF 183.26
59. NRA – KA, KF 183.29
60. I utvalet er dessutan vestlandsprestegjelda gjennomgåande mindre enn austlandsprestegjelda, slik at
endringane i fødde og døde frå år til år ikkje trong å utgjera store mengder i tal, sjølv om dei prosentvis var markante.
61. NRA – KA, KF 183.27. Relativt mange fleire døydde i Innvik i 1741 og 1742 enn i åra før, men i motsetning til i dei andre 29 prestegjelda hadde Innvik fødselsoverskot gjennom heile perioden!
62. NRA – KA, KF 183.26.
63. Ibid.
64. Mellom anna i Moss, Rødenes og Nannestad. Sjå Røgeberg op.cit. s. 235, 269 og 426.
65. I dette materialet Innvik i Sogn og Fjordane og Kvinnherad i Hordaland.
66. Moseng op.cit. s. 88.
67. Moseng et.al. op.cit. s. 272.
68. NRA – KA, FK 184.

Uprenta Kjelder

Svar på dei 43 spørsmåla:

NRA – KA, KF 175.1, Ørskog prestegjeld, Møre og Romsdal. Original i KglBiblKbh – Kall 198.1
NRA – KA, KF 183.2, Førde prestegjeld, Sogn og Fjordane. Original i KglBiblKbh –
Kall 198.10
NRA – KA, KF 183.3, Tysnes prestegjeld, Hordaland. Original i KglBiblKbh –
Kall 198.28
NRA – KA, KF 183.4, Kvinnherad prestegjeld, Hordaland. Original i KglBiblKbh –
Kall 198.33
NRA – KA, KF 183.5, Stord prestegjeld, Hordaland. Original i KglBiblKbh – Kall 198.30
NRA – KA, KF 183.6, Fjelberg prestegjeld, Hordaland. Original i KglBiblKbh –
Kall 198.31
NRA – KA, KF 183.11, Os prestegjeld, Hordaland. Original i KglBiblKbh – Kall 198.27
NRA – KA, KF 183.17, Sogndal prestegjeld, Sogn og Fjordane. Orginal i KglBiblKbh – Kall 198.21
NRA – KA, KF 183.26, Gloppen prestegjeld, Sogn og Fjordane. Original i KglBiblKbh – Kall 198.13
NRA – KA, KF 183.27, Innvik prestegjeld, Sogn og Fjordane. Original i KglBiblKbh – Kall 198.12
NRA – KA, KF 183.29, Vanylven prestegjeld og Volda prestegjeld, Møre og Romsdal. Original i KglBiblKbh – Kall 198.7[1, 3]
NRA – KA, KF 183.30, Herøy prestegjeld, Møre og Romsdal. Original i KglBiblKbh – Kall 198.3
NRA – KA, KF 183.32, Haram og Roaldkvam prestegjeld, Møre og Romsdal. Original i KglBiblKbh – Kall 198.5
NRA – KA, KF 183.34, Norddal prestegjeld, Møre og Romsdal. Original i KglBiblKbh – Kall 198.7[2]
NRA – KA, KF 184, Stadsbygd prestegjeld, Sør-Trøndelag. Original i NB –
HS ms.1810d
NB – HS ms1810.c, Romsdal amt, Møre og Romsdal. Original i VS Ms. 70fol.

Avstyttingar

KglBIblKbh	Det Kongelige Bibliotek, København
NB	Nasjonalbiblioteket, Oslo
NRA	Riksarkivet, Oslo
VS	Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs samlingar, no på Universitetsbiblioteket i Trondheim, Gunnerusbiblioteket, Spesialsamlingar
HS	Handskriftsamlinga
KA	Kjeldeskriftavdelinga
Kall	Kallske samling
KF	Kjeldeskriftfondets avskriftsamling

Litteratur

Brochmann, S[ophus] W[ilhelm] (1936): *Bidrag til epidemiens historie i Norge i eldre tider* [særtrykk av Tidsskrift for Den Norske Lægeforening nr. 7-24, 1936], Den Norske Lægeforening, Oslo.
Drake, Michael (1969): *Population and Society in Norway 1735-1865*, Cambridge University Press, Cambridge.
Dyrvik, Ståle, Anders Bjarne Fossen, Tore Grønlie, Edgar Hovland, Helge Nordvik og Stein Tveite (1979): <i<*Norsk økonomisk historie 1500-1970 – Band 1 1500-1850*, Universitetsforlaget, Bergen.
Herstad, John (2000): *I helstatens grep. Kornmonopolet 1735-88, Riksarkivaren Skriftserie 8*, Tano Aschehoug, Oslo.
Lunden, Kåre (2002): "Frå svartedauden til 17. mai: 1350-1814", bind 2 i Almås, Reidar (red.): *Norges landbrukshistorie*, Det Norske Samlaget, Oslo.
Moseng, Ole Georg (2003): "Ansvaret for undersåttenes helse 1603-1850", bind 1 i *Det offentlige helsevesen i Norge 1603-2003*, Universitetsforlaget, Oslo.
Moseng, Ole Georg, Erik Opsahl, Gunnar I[ngolf] Pettersen og Erling [Sverdrup] Sandmo (2003): Norsk historie II 1537-1814, bind II i Moseng et.al.: *Norsk historie*, Universitetsforlaget, Oslo.
Røgeberg, Kristin [Mathilde] (2002): "De 43 spørsmål i lærdomshistorisk perspektiv" i Abrahamsen, Olav Arild, Bjørn Slettan og Gustav Sætra (red.): *Heimen XXXIX*, Landslaget for lokalhistorie, Trondheim.
Røgeberg, Kristin M[athilde] (utg.) (2003): Norge i 1743 – 1, Riksarkivet/Solum Forlag, Oslo.
Sogner, Sølvi [Bauge] (1979): *Folkevekst og flytting*, Universitetsforlaget, Oslo.

EMBETET Embetsdistrikt	G/V	KORN Sf	FISK	TAL FØDDE -40	-41	-42	1743	TAL DØDE -40	-41	-42	1743	FORKLARING Hu	Ko	Ep	Hu/ep	Hu/ko/ep	Inga	Unemnd	Kva for epidemi? Nedteikna uår?	Embetsmann	EMBETET Embetsdistrikt
TRONDHEIMS STIFTAMT																					*TRONDHEIMS STIFTAMT*
FOSEN FOGDERI																					*FOSEN FOGDERI*
Stadsbygd	G	0,5	1	63	70	53		39	34	156					1				(hissig feber og småkoppar vanleg) UÅR 1740-42	*prost Stub*	Stadsbygd
STJØR- OG VERDALEN F.																					*STJØR- OG VERDALEN F.*
Frosta	G?	1	1															x	(sott, barnekoppar og kregda vanleg)	?	Frosta
Åsen	G?	1	1															x	(sott, barnekoppar og kregda vanleg)	?	Åsen
Skogn	G?	0,5	0,5	60c	60c		60c	40c	40c	200<	40c			1					(sott, barnekoppar og kregda vanleg)	?	Skogn
NORDMØRE FOGDERI	V	0,5	1															x	Skjørbuk	*Christian Ulrik Tønder*	*NORDMØRE FOGDERI*
ROMSDAL AMT	V	0,5	1													[1]				*Christian Ulrik Tønder*	**ROMSDAL AMT**
ROMSDAL FOGDERI	V	0,5	1													1			BLODGANG, FLEKKLEVER, SKJØRBUK 1742-44	*Christian Ulrik Tønder*	*ROMSDAL FOGDERI*
BERGENHUS STIFTAMT	G[!]	[VAR]	[VAR]															x			***BERGENHUS STIFTAMT***
SUNNMØRE FOGDERI	V	0	1											1					BLODSOTT, FLEKKFEBER 1740-42	*Christian Ulrik Tønder*	*SUNNMØRE FOGDERI*
Vanylven	G	1	1	38	39	39		45	37	62							x		Sott	*Hans Vingaard*	Vanylven
Herøy	G	0	1		34	27	41		47	35	31*							x!!!	(Sott, skjørbuk vanleg)	*C.H.? Reutz*	Herøy
Hareid og Ulstein	G	0,5	1		T.s. 74**				T.s. 95**									x(!!! ?)	(Spedalsksjukdom vanleg)	*Elias Andreas Nordhus*	Hareid og Ulstein
Volda	G	0,5	1		39	41			42	43			1 (!!! ?)						BLODSOTT 1740-1743	*Iver Ludvigsen Munthe*	Volda
Hjørundfjord	G	0,5	0,5				58***				82***						x		(ingen sjukdomar)	*Clara Stewener*	Hjørundfjord
Norddal	G	0,5	0,5	60	49	63		92	33	51				1					BLODSOTT OG FLEKKFEBER 1740-42 (uvanleg)	*Tosten Hool*	Norddal
Ørskog	G	1	1	86	61	87		169	55	112				1					BLODSOTT 1740-41, LANDFARSOTT 1742	*Hans Jacob Hiort*	Ørskog
Borgund	G																	?		?	Borgund
Haram og Roaldkvam	G	0	0,5	24	31	34		40	51	17							x		(Skjørbuk, spedalsksjukdom vanleg)	*Andreas Hanssen Schytte*	Haram og Roaldkvam
SUNNHORDLAND FOGDERI																					
Rosendal	G	0,5	1															x	(Landfarsott og blodsott vanleg)	*Willum Frimann Dahl*	Rosendal
Fjelberg	G	0,5	0,5	50	46	35		44	54	49								x!!!	(ingen smittsame sjukdomar), UÅR nemnd	*Morten Ruus*	Fjelberg
Etne	G	1																x!!!	(ingen smittsame sjukdomar fram til 1743)	*Jochum Jørgensen Althand*	Etne
Skånevik	G	0,5	0,5															x	(Blodverk finst)	*Johannes Weyle*	Skånevik
Kvinnherad	G	0,5	0,5		49	50			45	34				[?]				x!!!	(Blodsott og landfarsott sume år, 1743??)	*Willum Frimman Dahl*	Kvinnherad
Strandebarm	G	0,5	1											[1]					BLODSOTT SUME STADER!!! 1742, UÅR I MANGE ÅR	*Ole Gjerdrum*	Strandebarm
Tysnes	G	0,5	1	65	53	49												x	(berre spedalskheit nemnd)	*Edvard Christi*	
Stord	[G]	0,5	1	53	48	42		61	83	55				[1]					"adskillige", FORKJØLINGSFEBER	*Willum Schmidt*	Stord
HARDANGER OG VOSS FG.																					
Kinsarvik [Ullensvang]	G	0,5	0	75c	75c	75c		75c	75c	75c								x	("mange", men mindre der det vert røykt med einebær)	*Nils Jenssøn Winding*	Kinsarvik [Ullensvang]
Granvin	G	0,5	0		Til saman 97				Til saman 105									x	(sott, men berre sporadisk)	*Poul Schnabel*	Granvin
Vikør (Kvam) - INNLAND!	G	0,5	0			28	32			20	23			[1]				x!!!	BLODSOTT 1740-43	*Christopher Geelmeyden*	Vikør (Kvam)
NORDHORDLAND FOGDERI																					
Os	G	0,5	0,5		86	93			132	180				[1]					BLODGANG 1742, elles inkje	*Nils Leganger*	Os
Fana	G	0,5	0,5	30c	30c	30c		30c	30c	30c								x!!!	(skjørbuk vanleg)	*Edvard Londemann*	Fana
Lindås	G	0,5	1															x	(brystverk, dårleg vêr vanleg)		
YTRE OG INDRE SOGNS F.	V	0,5	0,5															x	(Blodsott og landfarsott førekjem)	*Annanias Christopher Harberg*	*YTRE OG INDRE SOGNS F.*
Luster	G	0,5	0															x	(ingen sjukdomar)	*Peder Juel*	Luster
Hafslo	G	1	0															x	(Barnekoppar vanleg)	*Christopher Ludvigsen Munthe*	Hafslo
Sogndal	G	0,5	0,5	53	55	53		62	99	67							x		(ingen sjukdomar)	*Christen Halberg*	Sogndal
Leikanger	G	1	0			42				63				[1]					[LANDFARSOTT, sume år]	*Iver Iversen Leganger*	Leikanger
Vik	G	0,5	0,5											[1]					[LANDFARSOTT, sume år]	*Anders Daae*	Vik
Gulen/Eivindvik	G	0,5																x		*Thomas Sommer*	Gulen og Eivindvik
Askvoll	G	0	1			Ts. 98**			T.s. 105					[1]					[BLODSOTT, STING, sume år]	*Fredrik Arentz*	Askvoll
Jølster	G	1		Til saman 119				Til saman 122						1!!!					BLODSOTT 1742, sume tider UÅR	*Rasmus Fischer*	Jølster
Førde	G	0	1	109	48	98		57	221	98					1				BLODSOTT 1741-42, HUNGER i seks år	*Iver Myhlenphorth*	Førde
Kinn	G	1	?															x	(Barnekoppar vanleg)	*Sigvard Pederson Brarup*	Kinn
Davik	G	0,5	1			40				41!!!			fisk			1!!!			BLODSOTT, SMÅKOPPAR, FLOD 1741-43, UÅR ofte	*Tomas Garrg Krogh*	Davik
Eid	G	0,5	0,5				59				64			[x!!!]					BLODSOTT 1742-1743	*Ole Verdal*	Eid
Gloppen	G	1	0		62	69	71!!!		67	69	129			x					BLODSOTT 1743	*Gabriel Heiberg*	Gloppen
Innvik	G	0,5	0	52	79!!	77!!		48	75	29				[x]					BLODSOTT 1743[-42?]	*Peder H. Finden*	Innvik
AKERSHUS STIFTAMT	V	VAR	VAR														[x]			*F.O. von Rappe og Peter Vogt (2)*	***AKERSHUS STIFTAMT***
Christiania kjøpstad	V		0,5			122	165			425	195							x	(lues veneria vanleg)	*Johannes Kofoed m.fl.*	Christiania kjøpstad
AKER OG FOLLO FOGDERI	V	1	0,5		222	159	189		270	504	181							x	(Blodsott og flekkfeber vanleg) UÅR 1740-42	*Jakob Tobiasen og C. Behman (2)*	*AKER OG FOLLO FOGDERI*
Vestby	G	1	0,5															x	(Hissig feber vanleg)	*Ole Jansen Wessel*	Vestby
Ås	G	0,5	0,5		85	50	72		121	167	83			[1]					(Blodsott og flekkfeber sjeldant)	*Tomas V. Wegner*	Ås
Kråkstad og Ski	G	0,5	0				112x				138x							x!!!	(ingen sjukdomar)	*Jacob Larsen Stub*	Kråkstad og Ski
Nesodden	G	0,5	0,5	26	25	9			23	34	34						x		(hoste)	*Chr. H. Ruge*	Nesodden
Asker	G	1	0,5	142	130	91	141	131	152	186	119			[1]					FLEKKFEBER 1742	*Frans Mikkelsen Vogdius*	Asker
Aker	G	0,5		327	279	201		331	511	800							x			*Otto Jenssen Holmboe*	Aker
NEDRE ROMERIKE SKR.	V	1	0												[1]				(flekkfeber, blodsott vanleg), UÅR 1743	*Niels Lembach*	NEDRE ROMERIKE SKR.
Enebakk	G	0,5	0															x	(feber kvart år)	*Peder M. Theiste Kinck*	Enebakk
Fet	G	1	0	71	69	33		101	80	207						1			BLODSOTT 1741 som fylgje av føde, UÅR 1740	*Peder Pedersen Bleggraf*	Fet
Aurskog	G	1	0	63	64	31		60	136	224				1					SOTT OG FEBER 1742, UÅR 1742	*Ole P. Lange*	Aurskog
Høland	G	1	0	89	96	47		80	103	359							x		UÅR 1740 av regnflaum	*Lars Jenssen Pharo*	Høland
Skedsmo	G	1	0	122	119	66	119	117	199	387	98			[1?]					"Her som anden steds i naboesogner"	*Anders Sørensen Mørch*	Skedsmo
Sørum	G	1	0		52	23	41		72	177	26					[1]			BLODSOTT 1742 som fylgje av føde, UÅR 1740-41	*Peter Hanssen Abelsted*	Sørum
Ø.RR. OG ODALEN SKR.	V	1	0												1				BLODSOTT 1742 (landfarsott vanleg)	*Jochum Werner*	Ø.RR. OG ODALEN SKR.
ØVRE ROMERIKE FOGDERI	V	1	0									1							[UÅR]	*Michael Jenssen Gamborg*	*ØVRE ROMERIKE FOGDERI*
Gjerdrum	G	0,5	0	39	31	21		34	54	83							x		UÅR 1745, (landfarsott vanleg)	*Hans Andreas Andersen Hiort*	Gjerdrum
Ullensaker	G	1	0							301	102						x		(ingen sjukdomar)	*Peder Hanssen Hiort*	Ullensaker
Nes	G	1	0,5	114	99	31		144	195	441					1				BLODSOTT OG FLEKKFEBER 1741-42	*Andreas Christensen Bindrup*	Nes
Nannestad	G	1	[0]	70	55	56		75	88	192					1				BLODSOTT 1742, landfarsott vanleg	*Lars Johansen Wiking*	Nannestad
Eidsvoll	G	1	0							mange =>				1					BLODSOTT OG FLEKKFEBER 1741-43	*Hans Schrøder Leganger*	Eidsvoll
SMÅLENENES AMT	V	1	1														[x]			*Baltzar Sechmann Fleischer*	***SMÅLENENES AMT***

VEDLEGG 2:
Tal frå Dei 43 - U Kriseforklaringar i dei 30 prestegjeld

Tabell 3

KYSTPRESTEGJELD FRÅ FOSEN TIL SUNNHORDLAND (Vestlandskysten)

(Sør-Trøndelag, Møre og Romsdal, Sogn og Fjordane og Hordaland)

	FORKLARING	IKKJE FKL.	UNEMND
Stadsbygd, Fo/ST	hu		
Vanylven, Sm/MR		x	
Herøy			x
Volda			x
Norddal	ep		
Ørskog	ep		
Haram og Roaldkvam		x	
Sogndal, YI/SF		x	
Førde	ep		
Gloppen	ep		
Innvik	[ep]		
Os, Nh/Ho	ep		
Fjelberg, Sh/Ho			x
Kvinnherad	[ep?]		
Stord	[ep]		

Tabell 4

INNLANDSPRESTEGJELD FRÅ FOLLO TIL MARKER (Austlandet)

(Oslo, Akershus og Østfold)

	FORKLARING	IKKJE FKL.	UNEMND
Ås*, AF/Ak	[ep]		
Nesodden		x	
Asker	[ep]		
Aker, AF/Oslo		x	
Fet, NR/Ak	[hu/ko/ep]		
Høland		x	
Skedsmo	[ep?]		
Sørum*	[hu/ko/ep]		
Gjerdrum, ØR/Ak		x	
Nes	[hu/ko/ep]		
Nannestad	[hu/ko/ep]		
Moss, SI/Øf	[hu/ko/ep]		
Rakkestad, Rk/Øf	[ep]		
Rødenes og Rømskog	[hu/ko/ep]		
Trøgstad, HF/Øf	hu/ko/ep		

Avstyttingar: hu=hunger, ko=kosthald, ep=epidemi, ikkje fkl.=inga forklaring til evt. krisetal

Sjå elles vedlegg 1.

VEDLEGG 3
Tal frå Dei 43 - Kriserapportar i dei 30 prestegjelda

Tabell 4

VESTLANDSKYSTEN FRÅ FOSEN TIL SUNNHORDLAND

(Sør-Trøndelag, Møre og Romsdal, Sogn og Fjordane og Hordaland)

	Uår, 1740?	1741?	1742?	1743?	Dysenteri	Flekktyfus
Stadsbygd, Fo/ST	x	x	x			(ja)
Vanylven, Sm/MR					(ja)	
Herøy						
Volda					1740-43	
Norddal					1740-42	1740-42
Ørskog					1740-41	1742
Haram og Roaldkvam						
Sogndal, YI/SF					"Ingen sjukdomar"	
Førde	x	x	x	x	1741-42	
Gloppen					1743	
Innvik					1743	
Os, Nh/Ho					1742	
Fjelberg, Sh/Ho					"Ingen sjukdomar"	
Kvinnherad					1743?	1743?
Stord					"adskillige"	

Tabell 5

DET SENTRALE AUSTLANDET FRÅ AKER OG FOLLO TIL MARKER

(Oslo, Akershus og Østfold)

	Uår, 1740?	1741?	1742?	1743?	Dysenteri	Flekktyfus
Ås, AF/Ak					[1741-42]	[1741-42]
Nesodden						
Asker						1742
Aker, AF/O						
Fet, NR/Ak	x				1741	
Høland	x					
Skedsmo					"som anden steds i naboesogner"	
Sørum	x	x			1742	
Gjerdrum, ØR/Ak						vanleg
Nes					1741-42	1741-42
Nannestad					1742	
Moss, SI/Øf	x	x	x		1739-42	1739-42
Rakkestad, Rk/Øf					vanleg	
Rødenes og Rømskog		x			(ja)	
Trøgstad, HF/Øf					1742-43	

Avstyttingar:

Sjå vedlegg 1.

KYSTPRESTEGJELD FRÅ FOSEN TIL SUNNHORDLAND (Vestlandskysten)

(Sør-Trøndelag, Møre og Romsdal, Sogn og Fjordane og Hordaland)

Tala frå 1740 er utgangspunkt (sette lik 1,0) for jamføringa av høvesvis fødsels- og dødstal mellom dei ulike åra.

	FØDDE				...i høve til 1740			DØDE				...i høve til 1740			DØDE I HØVE TIL FØDDE			
	1740	1741	1742	1743	1741	1742	1743	*1740*	1741	1742	1743	1741	1742	1743	1740	1741	1742	1743
Stadsbygd, Fo/ST	*63*	70	53		1,1	0,8		*39*	34	156		0,9	4,0		0,6	0,5	2,9	
Vanylven, Sm/MR	*38*	39	39		*1,0*	*1,0*		*45*	37	62		0,8	1,4		1,2	0,9	1,6	
Herøy*		34	27	41		0,8	1,2		47	35	31		0,7	0,7		1,4	1,3	0,8
Volda		39	41						42	43						1,1	1,0	
Norddal	*60*	49	63		0,8	1,1		*92*	33	51		0,4	0,6		1,5	0,7	0,8	
Ørskog	*86*	61	87		0,7	1,0		*169*	55	112		0,3	0,7		2,0	0,9	1,3	
Haram og Roaldkvam	*24*	31	34		1,3	1,4		*40*	51	17		1,3	0,4		1,7	1,6	0,5	
Sogndal, YI/SF	*53*	*55*	*53*		1,0	1,0		*62*	99	67		1,4	1,1		1,2	1,8	1,3	
Førde	*109*	*48*	*98*		0,4	0,9		*57*	221	98		3,9	1,7		0,5	4,6	1,0	
Gloppen*		*62*	*69*	*71*		1,1	1,1		67	69	129		1,0	1,9		1,1	1,0	1,8
Innvik	*52*	*79*	*77*		1,5	1,5		*48*	75	29		1,6	0,6		0,9	0,9	0,4	
Os, Nh/Ho		*86*	*93*						132	180						1,5	1,9	
Fjelberg, Sh/Ho	*50*	*46*	*35*		0,9	0,7		*44*	54	49		1,3	1,1		0,9	1,2	1,4	
Kvinnherad		*49*	*50*						45	34						0,9	0,7	
Stord	*53*	*48*	*42*		0,9	0,8		*61*	83	55		1,4	0,9		1,2	1,7	1,3	
	588	***796***	***861***					***657***	***1075***	***1057***					***1,1***	***1,4***	***1,2***	

*** For Herøy og Gloppen er tala frå 1741 sette som grunnlag (1,0) for jamføringa.**

Fortid møter nåtid i restens møte med Vesten

I dag er fortida i høyeste grad trukket inn i nåtidas internasjonale politikk og globale nettverk. Fordi fortida i større grad enn tidligere er noe som omsettes med penger og inngår i økonomiske prosesser, har fortida blitt del av fattigdomsspørsmål og dermed det asymmetriske maktforholdet mellom "Vesten og resten". I denne artikkelen skal jeg se på konsekvenser av markedets innflytelse på restens kulturarv, samt problematisere bistanden på området.

Av Herdis Hølleland

Fattigdom og fortid

Fortida er dratt inn i globale nettverk blant annet gjennom et økende marked for arkeologiske gjenstander i Vesten. Markedet er på mange måter Vestens ideologiske logo – et utrykk for kapitalismen som verdigenerator og modell for den perfekte konkurranse. Ofte er imidlertid markedet i seg selv et resultat av politisk kamp og markedet er dermed langt fra nøytralt[1]. Selv om det hovedsakelig er privatpersoner og ikke-offentlige stiftelser som kjøper og selger på antikvitetsmarkedet, bindes antikvitetsmarkedet til internasjonal politikk blant annet gjennom ervervsgraving (*subsistence digging*).

Ervervsgraving finner i første rekke sted blant subsistensjordbrukere (*peasants*) i land som ligger eller har ligget i den vestlig definerte tredje verden. I en slik kontekst settes den økonomiske gevinsten over verdien av kulturarv og kan i vestlig sammenheng oppfattes som en ignorant holdning til fortid og kulturminner. Det er imidlertid viktig å se på den sosiopolitiske situasjonen som fører til ervervsgravingen. Ervervsgraving er i utgangspunktet ikke frivillig, men kommer som et resultat av vanskelige levekår og fattigdom i rurale områder. For lokalbefolkningen som graver etter gjenstandene, kan profitten de får ved salg av gjenstander være en vesentlige inntekstskilde som er avgjørende for å overleve. I den lokale konteksten sees ervervsgraving gjerne i sammenheng med fortida, om enn på en svært annerledes måte enn i Vesten. Selv om lokalbefolkningen er klar over at de selger sin fortid, ser de gjenstandene som forfedrenes hjelp: Ved å legge igjen artefakter har forfedrene gjort det mulig for befolkningen å overleve i en verden med pengeøkonomi. Ervervsgravingen er blitt en alternativ inntektskilde fordi lokalbefolkningen har sett arkeologer arbeide og fordi det finnes et antikvitetsmarked hvor gjenstandene omsettes. Lokalbefolkningen graver etter arkeologiske gjenstander som selges videre til mellommenn som igjen formidler gjenstandene, kanskje i flere ledd, til et antikvitetsmarked[2]. Dermed bindes lokalbefolkninger i U-land inn et globalt nettverk hvor deres "varer" – de arkeologiske gjenstandene – styres av etterspørsel i Europa, Nord-Amerika og Japan. Ut fra vestlige økonomiske standarder er andelen lokalbefolkningene får fra ervervsgravningene forsvinnende liten, men kan altså være av vesentlig betydning for lokalbefolkningen, selv om det er en kortvarig økonomisk gevinst. Samtidig blir det som er en kortvarig økonomisk gevinst for lokalbefolkningene, viktig i et langsiktig perspektiv i Vesten. Studier av gjenstandene gir arbeid til forskere og økonomisk gevinst for antikvitetmarkeder som i sin tur kan genereres tilbake til lokalbefolkning ved økt forespørsel etter deres kulturminner[3]. Likevel er det vestlige interesser som sitter med makten til å styre trender i handelen og som er den virkelige økonomiske vinneren av antikvitetshandelen.

Selv om det hovedsakelig er et privat marked gjenstandene fra ervervsgravingen går til, ligger årsaken til ervervsgravingen på et overordnet sosialt og politisk nivå. Forvalting og forskning blir dermed en liten del av større politiske og økonomiske spørsmål og problemstillinger tilknyttet fattigdom. Utgravninger og publikasjoner kan føre til økt etterspørsel på antikvitetsmarkedet og dermed økt ervervsgraving og plyndring[4]. I en forskningsmessig sammenheng vil et økt antall ufaglige utførte utgravninger ikke være ønskelig. Det er heller ikke ønskelig at lokalbefolkningen ikke får tilstrekkelig langsiktig utbytte fra ervervsgravingen. Arkeologer som arbeider i utviklingsland har en intellektuell og økonomisk forpliktelse til å hjelpe lokalbefolkningene i undersøkelsesområder på en best mulig og ansvarlig måte[5]. Dermed blir det viktig å utforme forvaltningsstrategier som gagner flest mulig slik at arkeologien på en positiv måte kan være med å bryte ned, i det minste ikke forverre, de eksisterende politiske og økonomiske skillene som finnes mellom U-land og I-land. En mulighet vil være å engasjere lokalbefolkningene i arkeologiske utgravinger og skape rom for en langsiktig økonomisk gevinst for lokalmiljøet ved for eksempel å gi bistand til å lage et lokalt museum.

Bistand og fortid

Bistand til forvaltning av kulturarv har etter hvert vokst fram som en viktig del av de siste tiårenes satsning på kulturelle bistandsprosjekter. I bunn ligger en tanke om at bistanden til kulturarv skal være med å styrke identitet og demokratiske prosesser i mottakerlandene. De fleste land som mottar bistand er relativt unge nasjoner og i nasjonalstatens tidlige fase er det viktig å skape en tilhørighet, enhets- og fellesskapsfølelse nasjonalstaten kan bygge videre på. Fellesskap og tilhørighet kan skapes ved blant annet å hente symboler fra fortida og danne tanken om en felles fortid. Ved å ha en sterk nasjonalstat med en særegen felles historie kan U-land i hvert

fall på et kognitivt plan stå sterkere i en verden hvor impulser utenfra kommer raskere enn noen gang. Rent konkret har bistand vært gitt som bidrag til museumssektoren og kulturminneforvaltning. Å bygge et lokalmuseum er et vanlig tiltak. Lokalmuseet skal gi lokalbefolkningen arbeidsplasser og skape interesse for formidling av kulturarven. Langsiktig sett er tanken at museet kan skape rom for kulturturisme, bedret infrastruktur og økonomisk vekst. Bistand til kulturminneforvaltning trenger derfor ikke nødvendigvis være bortkastet luksus, men kan bidra til bedre levekår og mindre fattigdom[6]. Det er imidlertid ikke gitt at bistandsprosjekter til kulturminneforvaltning lykkes. I mange tilfeller uteblir de økonomiske fordelene, eller de havner hos fjernliggende styrende organ og kommersielle interesser[7].

Evalueringer av bistandsprosjekter har vist at mange bistandsprosjekter ikke har lykkes på grunn av manglende kjennskap til mottakerlandenes lokale kultur og sosialorganisatorisk historie. Ser en på de fleste U-landenes historie, blir det klart at det er et, i beste fall, ambisiøst mål å skulle være med å bygge opp de nye nasjonalstatene. Selv om nasjonalstater i dag finnes over hele verden, er nasjonalstaten et produkt av vestlig tradisjon og tankegang. Vestlige nasjonalstater forbindes gjerne med demokrati, menneskerettigheter og godt styresett. Som tidligere koloniland, kjennetegnes imidlertid mange U-lands historie heller av segregering, utbytting og kontroll, enn av demokrati, menneskerettigheter og godt styresett[8]. De vestlige nasjonalstatene har i stor grad vært bygget opp rundt en etnisk gruppe. Det linjaltegnede Afrika-kartet er bevis på at det ikke er tilfellet i mange U-land. Kolonimaktene satte grenser som ikke var i samsvar med eksisterende etniske grupper og er dessverre et godt eksempel på Vestens maktspill og ofte manglende interesse og forståelse av "de andres" kultur og sosialorganisatoriske historie. Sett i en slik sammenheng er det derfor ikke overraskende at nasjonalfølelsen er svært svak og identitet ikke er nært forbundet med nasjonalitet. I mange afrikanske land er identitet ofte sterkere forankret hos trans- eller undernasjonale grupper. Det er klart at det er vanskelig å bygge opp og satse på nasjonalstaten, når nasjonalstaten i folks øyne *just means tax*[9].

Bistand til kulturminneforvaltning og formidling er bygget opp rundt de erfaringer som er gjeldende i en vestlig kontekst. Fortida formidles gjennom museer som nasjonens felles kamper og seire. Når nasjonalfølelsen er noe som i utgangspunktet ikke er sterkt til stedet i mottakerlandene, blir det problematisk å bruke kulturminner tilknyttet bestemte etniske grupper i større nasjonale, for ikke å si globale, foretak. Det er en utbredt myte at kulturelt mangfold svekker nasjonalstaten, er kime til konflikt og hindrer utvikling. Tilfellet er kanskje oftere at dersom en enhetlig historie skal skapes, vil enkeltgrupper undertrykkes og konflikter kan oppstå. En enhetlig fortid er imidlertid langt lettere å forholde seg til for giverland og andre vestlige interesser og kan være med å opprettholde forskjeller de dominerende kreftene ønsker å fastholde[10].

Formidling og fortid

Fortida har etter hver blitt en sentral del av kulturturismen, og kulturturismen en viktig inntektskilde for både I- og U-land. Derfor kan kulturturismen aktivt være med å finansiere formidling og kunnskapservervelse om fortida. Om turistenes blikk ikke er altomsluttende og like mektig som Foucaults panoptikon[11], kan (vestlige) turisters blikk og forventinger være avgjørende for framstillingen av fortida fordi deres økonomiske kapital veier tungt. De fleste turister har forestillinger og forventninger om hva de kommer til og ofte er forventningene grunnet i foreldede og stereotypiske bilder av "de andre". Formidling av fortida styres derfor til en viss grad av vestlige turisters ofte unyanserte og nedsettende bilde av "de andre". I stadig større grad er framstillingene turistene møter i samsvar med forutinntatte forventninger – ved å ta utgangspunkt i turistenes forventninger tjener både de større turistbyråene og lokale parter mer[12]. En slik formidlingsstrategi er imidlertid med å opprettholde det asymmetriske maktforholdet mellom "Vesten og resten".

Museet som formidlingsarena er et produkt av opplysningstida og gjør at fortida distanseres fra nåtida. I vestlige øyne er fortida i liten grad del av nåtidas kultur, men i mange land er grensen mellom fortid og nåtid mer flytende og fortida en viktigere del av nåtida. Et museum er ikke nødvendigvis den beste formidlingsarena for levende kultur fordi utstillinger lett kan skape en kunstig distanse som i utgangspunktet ikke er tilstedet i den lokale kulturens oppfatning av fortidas plass i nåtida. Selv om en etnografisk framstilling av "de andre" i teorien ikke lenger skal skje, er det et problem at det ikke finnes økonomiske midler til å lage nye utstillinger. Mange museer er derfor fortsatt preget av en framstilling av "de andre" i etnografisk presens som passer uopplyste turister langt bedre enn lokal/nasjonalbefolkningen. UNESCOs verdensarvliste og plikten til å forvalte verdensarven er heller ikke uproblematisk. Ved å gi et sted verdensarvstatus, settes stedet utenfor det lokale og nasjonale og blir en del av den menneskelige verdensarv og felleseie. Dermed blir lokale interesser uttrykk for noe partikulært og særegent som lett skyves vekk dersom det ikke passer inn i overordende nasjonale og globale uttrykksformer. Verdensarvlisten kan derfor reflektere et vestlig ønske om fortsatt "å beholde interesser overfor kulturarven i andre land[13]". Dersom vestlige interesser er sterkt involvert i ikke-vestlige lands kulturarv, kan det være vanskelig å fjerne seg fra den mentale avhengigheten Vesten har skapt gjennom kolonisering av land, økonomi og bevissthet. Når lokalbefolkningers forståelser og tolkninger skyves vekk, bør det heller ikke være uventet at det ikke er i deres interesse å forvalte kulturarven ut fra vestlige premisser. Det kan derfor virke som et paradoks at et av bistandsmålene til blant annet NORAD er at kultursamarbeidet skal "bidra til å styrke bevisstheten om egen [mottakernes] kultur og fremme bred folkelig deltakelse i utviklingsprosessen[14]".

Vesten, resten og fortidas annerledeshet

Etter over 50 år med bistand er ikke forskjellene mellom Vesten og resten blitt særlig mindre. Vesten framstår fortsatt som framskrittets verdensdel og noe "resten" bør strebe etter. Forskjeller fortsetter å bli sett på som målbare ulikheter og noe som kan graderes i hierarkier. Med et slikt utgangspunkt er det vanskelig å gjøre noe med det asymmetriske forholdet som preger vestlige og ikke-vestlige relasjoner. Det er ikke før vi tar utgangspunkt i de kvalitative forskjellene og verdsetter annerledesheten i levevis og verdensforståelser at vi kan komme nærmere gjensidig respekt. Gjennom bevisst å vektlegge andre

samfunns komplekse, om svært forskjellige, samfunnsorganisering, framstår ikke "de andre" nødvendigvis som statiske og uforanderlige. Anerkjennelse av forskjeller kan hjelpe til å åpne grenser som kan gi rom for nye historiske forståelser og bevissthet om at fortidas samfunn har vært minst like forskjellige som dagens ulike levevis[15].

Hvis forholdet mellom vestlige og ikke-vestlige land skal bli jevnere, er det ikke bare nødvendig å gi økonomisk støtte. Politiske barrierer mellom land brytes ned og det må skapes rom for en likere stilling mellom vestlig og ikke-vestlige lands forståelseshorisonter. Fortida kan være en ressurs i nåtida dersom vi går inn for å ha en åpen, bevisst og inkluderende holdning til fortidsformidling. Da kan arkeologi og kulturminneforvaltning bidra til et mer åpent politisk forhold mellom ulike land og verdensbilder og vise at forskjeller ikke trenger graderes i hierarkier. Jeg tror nettopp at formidling av ulike syn på fortidas stilling i nåtida kan bidra til å bevisstgjøre allmennheten om at forskjeller og kulturelt mangfold er like viktig som økonomi for menneskelig utvikling.

Noter

1. Dilley 1992, s. 25.
2. Brodie 2002, ss. 3-4; Hollowell-Zimmer 2003, ss. 49-50; Skeates 2000, s. 39
3. Brodie 2002, s. 16; Skeates 2000, s. 40.
4. Brodie 2002, s. 4; Hollowel-Zimmer 2003, s. 53; Skeates 2000, s. 59; Wylie 2000, s. 144.
5. Brodie 2002, s. 13.
6. Lindstad 2002; Mabulla 2000, ss. 212-213; *NORAD* 2005; Omland 1999, s. 82.
7. Boride 2002, s. 14; Mlama 1990, s. 159.
8. Roalkvam 2002.
9. Verhelst 1990, s. 38.
10. *HDR* 2004, ss. 4-7.
11. Bruner 2002, s. 902.
12. Bruner 2002, s. 886.
13. Omland 1999, s. 86.
14. *NORAD* 2005.
15. Solli 1997, s. 177.

Litteratur

Brodie, N. (2002): Introduction. i *Illicit antiquities. The theft of culture and the extinction of archaeology*, ss. 1-22. Redigert av Neil Brodie og Kathryn Walker Tubb. One World Archaeology 42. Routledge: London.

Bruner, E. M. (2001): The Maasai and the Lion King: authenticity, nationalism and globalization in African tourism. i *American Ethnologist 28 (4)*, s. 881-908.

Dilley, R. (1992): Contesting Markets. A General Introduction to Market Ideology, Imagery and Discourse. i *Contesting Markets; Analyses of Ideology, Discourse and Practice,* ss.1-34. Edinburgh University Press: Edinburgh.

Human Development Report 2004(HRD 2004) "Cultural Liberty in Today's Diverse World" i HRD 2004.

Hollowell-Zimmer, J. (2003): Digging in the Dirt - Ethics and "Low-End Looting". i *Ethical Issues in Archaeology*, s. 45-56. Redigert av Larry J. Zimmerman, Karen D. Vitelli og Julie Hollowell-Zimmer. AltaMira, Walnut Creek.

Lindstad, M (2002): Støtte til Malis kulturarv. i *Bistandsaktuelt* 9/2002.

Mabulla, A. Z. P. (2000): Strategy for Cultural Heritage Management (CHM) in Africa: A Case Study. i *African Archaeological Review*. Vol. 17, nr. 4, s. 211-233.

Mlama, P. (1990): Kulturelle problemer i norsk bistand til Tanzania. i *Kulturdimensjonen i bistandsarbeidet*, s. 19-25. Redigert av Thomas Hylland Eriksen. Ad Notam forlag AS, Oslo.

NORAD 2005:
www.norad.no/default.asp?MARK_SEARCH_ID=sl&SEARCH_ID=sl&V_ITEM_ID=1571
[Lesedato: 16.06.05]

Omland, A. (1999): Kulturminnevern og demokrati: Problematikk omkring meningskontroll og vestliggjøring av kulturminner. i *Primitive tider 2*, s. 82-98.

Roalkvam, S. (2002): "Den enfoldige afrikaner". i *Bistandsaktuelt* 9/2002.

Skeates, R. (2000): *Debating the Archaeological Heritage*. Duckworth, London.

Solli, B. (1997): Ting og tid, fortellinger og identitet. i *Kollektive identiteter, ting og betydning*, s. 163-179. Redigert av Brita Brenna og Karen Marie Fjeldstad. TMV Skriftserie nr. 24. Senter for teknologi og menneskelige verdier. Universitetet i Oslo, Oslo.

Verhelst, T. G. (1990): *No life without roots: culture and development.* Zed Books, London.

Wylie, A. (2000): Ethical Dilemmas in Archaeological Practice: Looting, Repatriation, Stewardship, and the (Trans)formation of Disciplinary Identity. i *Ethics in American Archaeology*, s. 138-157. Redigert av Mark J. Lynott og Alison Wylie. Andre reviderte utgave. Society for American Archaeology, Washington D.C.

”Mennesket og maskinen”

Av Geirr Olav Gram

Mellomkrigstiden var en periode som var preget av sterk teknologioptimisme. Vitenskap og teknikk skulle mer enn noen gang tidligere løfte mennesket materielt og kulturelt. Moderniseringsprosessen i mellomkrigstiden skapte en ny form for modernitet. I samtiden kunne dette bli betegnet som ”Den andre industrielle revolusjon”, mens det i vår tid er gitt betegnelsen ”Det moderne gjennombruddets andre fase”.[1] Dette var knyttet til en gradvis velstandsøkning der både middelklasse og arbeiderklasse fikk en grunnleggende materiell sikkerhet i hverdagen. Samtidig fikk store grupper erfare ny teknologi i form av radio, lydfilm, nye typer elektrisk husholdningsteknologi og massekommunikasjon. Nye og rimelige forbruksvarer som også var merkevarer i form av næringsmidler, møbler og sportsutstyr kom på markedet. Urbaniseringen ble også ytterligere akselerert i denne perioden.[2] Disse endringene var særlig merkbare i USA, men også her i Norge utover i 1930-årene. Likevel var tiden preget av knapphet på forbruksvarer, og ikke alle fikk del i fremskrittet. Det moderne forbrukersamfunnet preget av ”overflod” kom først etter krigen, men på terskelen til denne perioden oppsto det nye visjoner om hva teknologien kunne utrette i fremtiden. Optimismen ble uttrykt i politisk debatt og fra radikale intellektuelle, i skjønnlitteratur, i sakprosa og i tegneserier. Et eksempel på det siste her i Norge var tegneserien om Ingeniør Knut Berg (som riktignok ble gitt ut i perioden 1942-60). Ved hjelp av en rakett fartet han rundt på eventyr i verdensrommet. Tittelen spiller på at ingeniøren som nyttiggjør den nye teknologien var tidens helt. Det fantes også en type ”sakprosa” som formidlet kunnskap om den nye teknologien, og som stilte spørsmål om både muligheter og problemer som den medførte for menneskene. Disse utgjorde nesten en egen sjanger. Her kan fremtidsvisjonene være både naive og fantasifulle, men fremfor alt er fremstillingene preget av oppfatninger som er annerledes enn våre egne.
I denne rammen blir fremstillingen av teknologien ekstra underholdende å lese i dag. Hvordan denne litteraturen ble mottatt i samtiden vet vi mindre om, men illustrasjonene kan være klare uttrykk for hvordan man trodde den nye teknologien kom til å gripe inn i menneskenes liv, og forandre oss materielt og kulturelt. En av disse bøkene var ”Mennesket og maskinen” av Georg Brochmann som utkom i 1937.

Kilder

Brochmann, Georg (1937): Mennesket og maskinen. Øieblikksbilleder av verden ved inngangen til en ny tidsalder, bind 1 og 2, H. Aschehoug & Co (W. Nygaard) Oslo.

Noter

1. Nolin, Bertil (red.), *Kulturradikalismen. Det moderna gjenombrottets andra fas,* Brunts östlings bokforlag og Symposion. Stockholm/Stehag 1993, s. 7.
2. Ibid.

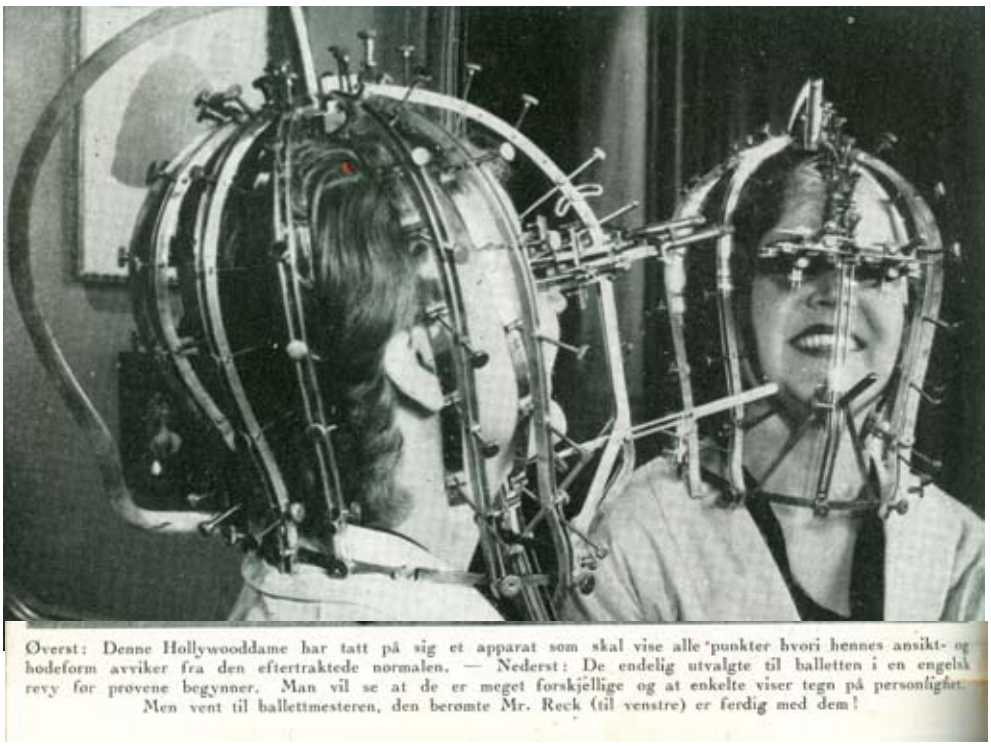

Øverst: Denne Hollywooddame har tatt på sig et apparat som skal vise alle punkter hvori hennes ansikt- og hodeform avviker fra den eftertraktede normalen. — Nederst: De endelig utvalgte til balletten i en engelsk revy før prøvene begynner. Man vil se at de er meget forskjellige og at enkelte viser tegn på personlighet. Men vent til ballettmesteren, den berømte Mr. Reck (til venstre) er ferdig med dem!

Kvinne med ”skjønnhetsmaske” for ”normale” ansiktsformer. *Kvinnene hadde også en tydelig plass i fremstillingen, og flere av de teknologiske fremskrittene henvender seg direkte til dem. Den nye husholdningsteknologien er velkjent, men også skjønnhetsindustrien ble mer ”moderne”. Det kunne gi tilsynelatende bisarre uttrykk slik som her. Det blir også skapt et inntrykk av at kvinnene fikk teknologi som skulle bygge opp under tradisjonelle kjønnsrollemønster mer enn å gi kvinnene nye muligheter til frigjøring. I vår tid er det derfor et spørsmål om denne teknologien egentlig skapte fremskritt.*

Hva i all verden har inspirert en antikkhistoriker?

Fortid har en fast spalte, hvor en ansatt på instituttet skriver noen linjer om en bok som enten har inspirert ham eller henne til å begynne med historie, eller som har vært viktig for hans eller hennes forskning. Denne gangen er det Jon Iddeng som har fått utfordringen.

Av Jon Iddeng

De fleste jeg kjenner som driver med antikkvitenskap i en eller annen forstand er kommet til faget ved en dyp interesse for den gresk-romerske kulturen. De har allerede fra barnsben latt seg begeistre av høyverdig litteratur som Homers Iliaden, athenernes mektige tragedier, Ovids kjærlighetsdikt, eller kanskje Platons visdom, Ciceros formfullendte latinske prosa, kanskje en billedbok om Akropolis eller Pompeii. Noen nerder har nok også latt seg inspirere av ting som Caesars nøkterne beskrivelse av militæroperasjoner og elgjakt i Gallia (sag et tre nesten over; vent til elgen skal sove og lener seg til treet; plukk opp det fortapte dyret som ikke er i stand til å reise seg når treet knekker), eller følt en helt annen indre glede ved å pugge *mensa rotunda* i den latinske kasuslæren enn Kiellands lille Marius. Noen var sikkert gjennom Theodor Mommsens *Römiche Geschichte* før puberteten.

Jeg hadde ikke en slik barndom. I bokhylla hjemme i Groruddalen sto Grimberg trygt plassert – og ble sjelden rørt. Min begeistring for romerne kommer ikke fra verken klassiske tekster eller banebrytende sekundærlitteratur. Men ikke desto mindre er den underlig. For romernes fremste bidrag til verdenshistorien framstår som kombinasjonen av fire ting jeg sjelden lar meg begeistre av: pompøs framtreden, nøkternhet, jerndisiplin og krigslyst.

Når jeg tenker etter, kan det derfor bare være én kilde til min seinere betydelige interesse for romerne: tegneseriehelten Asterix. Denne geniale serien ble unnfanget av René Goscinny og Albert Uderzo i 1959, kom til Norge omkrig ti år seinere og fant veien inn i min barnebevissthet en eller annen gang tidlig på 70-tallet. Asterix, den buksebekledde galleren med styrkedråper, framstod som overlegen andre tegneserier, enten de nå inneholdt bukseløse ender (*pace* Øystein Sørensen), sterke menn i trikoter eller rampete snørrunger. Det universet jeg fant i Asterix-seriene var storartet og ga meg mening og humor på flere plan – tross min manglende viten om fransk historie og politikk, som serien er full av allusjoner til. Nå førte jo ikke dette til en voldsom interesse for de barteprydede selvgode kelterne – her kanskje en tidlig motstand mot Rosenborg kan spores – men en gryende interesse for den verden som ble dominert av Caesar og romerne. Asterix og hans følgesvenn Obelix drar jo land og strand rundt i denne verden – de tjenestegjør som legionærer i Afrika, møter Kleopatra i Egypt, deltar i Olympiaden, havner som galleislaver rundt i Middelhavet og som gladiatorer i Roma, går på bad, kjemper mot romerske skatteoppkrevere og forøvrig ført med på alskens rare eventyr innfor (og også utenfor) *pax romana*. Vi møter strikte romere med regler og lover for alt fra vogntransport og legionenes leirslåing til grensepassering og vektmål, og dekadente overklasseromere med matorgier og siste skrik på tunikafronten. Vi finner både driftige og desillusjonerte offiserer og soldater, dumme byråkrater og sleipe rådgivere, slavehandlere, pirater, handelsmenn, skatteoppkrevere, tavernaverter, idrettsledere, varseltydere, kurérstasjonsdrivere, byplanleggere, fylliker, skrivere og selvsagt Caesar selv og de romerske senatorene med purpurbremmet toga. Denne mangslungne sivilisasjonen, så sofistikert og barbarisk på en gang, har siden ikke sluttet å fascinere meg.

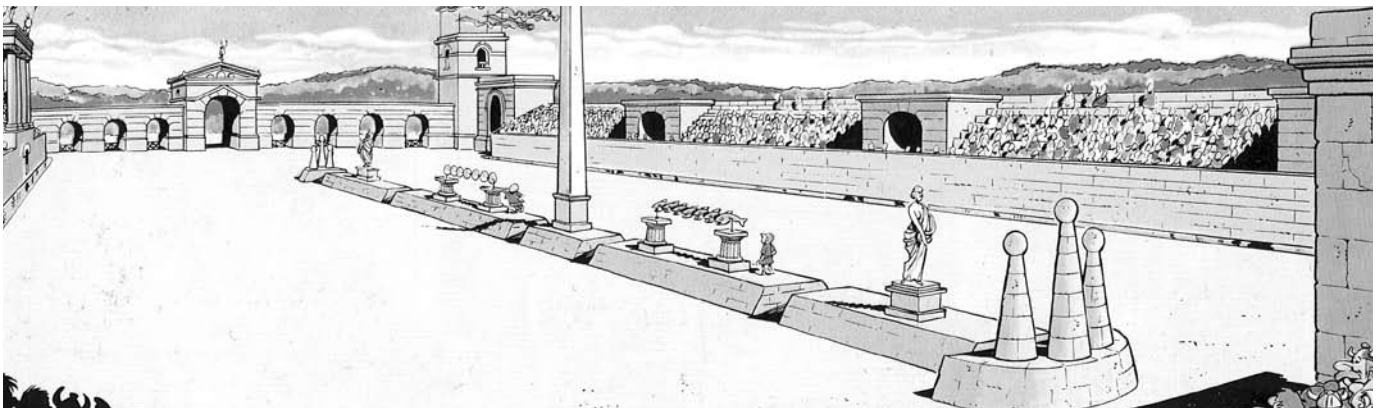

Circus Maximus i Albert Uderzos fremstilling.

Antikvariatet

Kolonitiden og mennesket

Joseph Conrad (1857-1924) skrev *Mørkets hjerte* da det britiske imperiet stod på høyden av sin makt, og boken var en av de første til å kritisere imperialismen og fokusere på dens negative virkninger. Fortelleren Marlow er ombord en båt på Themsen og gjengir historien om den gang han foretok en reise på elven Kongo. Reisen han skildrer er ikke bare en reise gjennom et nytt landskap, en strabasiøs ferd hvor mange vanskeligheter skal overkommes. Det er også en indre reise som avslører grusomme handlinger og setter hele den "hvite manns byrde" i et annet perspektiv.

Man kan gjerne lese boken som den ytre reisen den beskriver, det er uten tvil et sterkt oppdagerpreg over boken. Som barn drømmer Marlow om å utforske de da store, hvite flekkene på verdenskartet. Men boken kan lett tillegges andre perspektiver. Den kan sees på som en betraktning av europeernes herjinger i koloniene. På sin reise opp elven blir Marlow vitne til utnyttelse og tortur av de innfødte. Afrikanerne blir behandlet kun som objekter på veien mot å nå målet om rikdom. Rasisme som et element i boken har blitt mye debattert. Gjennom sin kontakt med afrikanerne reflekterer Marlow over slektskapet mellom hans og dere raser, og hvordan disse nye områdene virker skremmende og forhistoriske. Skillet mellom sivilisasjon og Afrika er tydelig hele veien.

Boken utforsker også hvordan oppholdet i koloniene påvirker europeerne. Man ser eksempler på hvordan de hvite drives til vanvidd som et resultat av å være satt ut av sin vanlige sosiale sammenheng. Dette med å være ansvarlig over disse enorme ressursene går dem til hodet. Særlig gjelder dette Kurtz, som er målet for ekspedisjonen. Kurtz blir gjerne sett på som den egentlige hovedpersonen i boken, og fremstilles som den typiske europeer. Han er en blanding av mange europeiske nasjonaliteter, intelligent og humanistisk. Samtidig er han en av de som blir gal av å oppholde seg der nede. Makten går ham til hodet, han manipulerer lokalbefolkningen og handler på tvers av den person han har gitt inntrykk av å være. Han er også den som ikke skjuler hva koloniseringen egentlig går ut på. De andre europeerne forklarer sin fremferd som "handel", Kurtz innser hva han egentlig driver med, og dette blir hans undergang. Kurtz dør på slutten av boken, syk og utmattet.

Mørkets hjerte har vært en mye lest og debattert bok siden den ble utgitt. Generelt handler boken om imperialisme og hvordan dette påvirker både kolonister og lokalbefolkning. Temaet i boken ble tatt opp igjen i forbindelse med Vietnam-krigen, hvor den dannet grunnlaget i filmen *Apokalypse nå*. Det blir ikke slått fast verken det ene syn eller det annet, historien er veldig åpen for tolkning og er først og fremst et hjelpemiddel for leseren til selv å oppdage en av imperialismens viktigste bivirkninger: dens effekt på menneskesinnet.

Av Eirik Waage Gismervik

Også bibliografien har en historie

Alle som arbeider med historie har et forhold til bibliografier; det være seg store nasjonalbibliografier eller forfatterleksika, emnesbibliografier, bibliografier over enkelte forfatterskap, litteraturlister, eller andre former for bibliografiske opplysninger. Arbeider man i tillegg med eldre norsk historie, er det hovedsakelig den eldre danske bibliografiske litteraturen man må vende seg til. Det er vanskelig å komme utenom forfatterleksika som Worms, Kraft og Nyerups eller Erslews, samt det monumentale men forvirrende *Bibliotheca Danica*. Når man arbeider mye med denne typen kilder, er det en stor fordel å ha en viss innsikt i deres styrker og svakheter; deres plan og tilblivelseshistorie.

I 2003 utgav Svend Bruhns en revidert utgave av sin doktoravhandling *Bibliografiens historie i Danmark: 1700- og 1800-tallet* på Aalborg universitetsforlag. Avhandlingen er den første som forsøker å gi en samlet fremstilling av hvordan bibliografiske opplysninger er blitt samlet og tilgjengeliggjort i Danmark. Han tar utgangspunkt nettopp i de nevnte forfatterleksika og *Bibliotheca Danica*, og redegjør såvel for dem, som for deres opphavsmenn og tid. I tillegg tar Bruhns for seg en rekke andre arbeider, tidsskrifter og ikke minst hvordan noteapparater er blitt brukt i vitenskapelige verker gjennom perioden. En annen viktig del av den bibliografiske litteraturen er bokhandleres annonser, auksjonskataloger, inventarer og lignenede, og derfor diskuterer Bruhns også bokmarkedet. I forbindelse med kataloger over offentlige og private boksamlinger, kommer han dessuten inn på institusjons- og lærdomshistorie. Avhandlingen tilbyr i virkeligheten en annerledes og interessant innfallsvinkel til dansk – og dermed norsk – kulturhistorie. Fra dette perspektivet får en rekke forhold vi idag tar for gitt, stor betydning for forståelsen av tidens lærde miljøer.
Det eneste problemet med Bruhns' nesten fem hundre sider lange nybruddsarbeide, er at han av forståelige årsaker har måttet begrense fremstillingen til det egentlige Danmark. Den bibliografiske aktiviteten som utfoldet seg i Norge (hovedsakelig i Bergen og Trondhjem) før adskillelsen er dermed fullstendig utelatt, likesom man med fordel kunne tatt for seg Kraft og Langes senere norske forfatterleksikon i forbindelse med samme Kraft og Nyerups dansk-norske. Det største problemet er at Bruhns likevel har dekket så mye materiale av stor betydning for norske forhold. Det er tross alt tale om en dansk-norsk felleslitteratur. Skulle noen nå ønske å undersøke bibliografiens historie i Norge, måtte de enten skrive halvparten av Bruhns' avhandling om igjen, eller nøye seg med å utgi et supplement til den. Uansett bør avhandlingen leses av alle som beskjeftiger seg med den litteraturen forfatteren behandler. Boken gir ikke bare en bedre forståelse av flere verker man stadig slår opp i; den åpner døren til en rekke andre kilder, samtidig som den gir et sjeldent innblikk i datidens lærde verden.

Av Ernst Bjerke

Ekteskapet
– den økonomiske grunnenheten i tidlig moderne tid

Amy L. Erickson og Maria Ågren (red.)

Den nyutgitte artikkelsamlingen (2005) "The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400-1900" tar for seg ekteskapets sentrale plass i økonomien i tidlig moderne tid, "marital economy", og sammenligner ekteskapets funksjon i Storbritannia og i de ulike nordiske land. Mens ekteskapet fremdeles er den sosiale hjørnesteinen i dagens samfunn, var husholdet, med det gifte paret i sentrum, historisk sett også fundamentet i økonomien, ved produksjon, distribusjon og forbruk. Boka inneholder 13 bidrag fra britisk, svensk, dansk, finsk, islandsk og norsk historieforskning, og er bygd opp som et livsløp med temaene "Forming the Partnership", "Managing the Partnership" og "Dissolving the Partnership". Det nordvest-europeiske giftermålsmønstret var dominerende både i Storbritannia og Skandinavia; bryllupet sto mellom to sosialt og økonomisk voksne individer, og betydde etablering av et nytt hushold. Det økonomiske grunnlaget for etableringen av det nye husholdet var arv og egne opptjente penger. Temaet "Forming the Partnership" er dekket med studier av tjenesteerfaringer, ekteskapsforhandlinger og ekteskapskontrakter. I "Managing the Partnership" er fokuset lagt på å drøfte to problemområder som mer enn noe annet avdekker den viktige forskjellen mellom normer og faktisk praksis: Kvinnenes juridiske stilling og kjønnsarbeidsfordelingen. Partnerskapet kunne bli oppløst ved separasjon og skilsmisse, men det vanligste var at ekteskapet ble oppløst ved dødsfall. Ved alderdom og død ble ringen sluttet, og grunnlaget skulle ideelt sett bli lagt for et nytt hushold gjennom gårdsoverdragelser og arv. I "Dissolving the Partnership" drøftes avtaler om arv for den lengstlevende ektefellen og avtaler mellom det gamle paret og det unge paret om trygghet i alderdommen i bytte mot arv. I denne artikkelsamlingen vises det at å koble ekteskapets syklus med økonomi gir ny og fruktbar innsikt om samfunnet i tidlig moderne tid. Interessant er også den geografiske sammenligningen som synliggjør at et og samme fenomen kan gis vidt forskjellige tolkninger: mens pensjonskontrakter i England har blitt tolket som et bevis på samfunnets individualistiske karakter, har kårkontraktene i Norden blitt sett på som et symbol på familiebånd og solidaritet. Den historiografiske tradisjonen legger føringer på tolkningene ut fra hvilke verdier man har ønsket å legge vekt på. Fenomener knyttet til familie, både økonomiske og sosiale, er også i særlig grad åpne for ulike tolkninger; i det fenomenene befinner seg i et uklart landskap der man må forsøke å finne sammenhenger mellom familiebånd, forpliktelser og forventninger og individuelle ønsker, interesser og faktiske muligheter for individualitet.

Av Inger Hilde Killerud

Veien mot vest

Ingrid Semmingsens *Veien mot vest* er et fyrtårn innen norsk og skandinavisk migrasjonshistorie. Tobindsverket som ble sluttført i 1950 har vist seg å holde stand gjennom flere generasjoner, først og fremst er dette takket være Semmingsens brede og narrative tilnærming. Arbeidet er kildenært, nøysomlig og teoriene mangfoldige og godt sammenvevd. En anmelder fra Morgenbladet skrev om arbeidet at "Det er preget av nidkjærhet og en objektivitet, som ikke er mindre enn kjærligheten til det folk hun skildrer." Ordene står like sterkt i dag som da Yngvar Haugen skrev de i 1950. Det folket Semmingsen viste sin kjærlighet ovenfor var de mange som bestemte seg for å reise fra Norge og bosette seg i oversjøiske områder. Bokens hovedfokus er naturlig nok de som reiste til Amerika, men også de relativt få som reiste til steder som Latin-Amerika, Afrika og Australia har fått sin plass i boken. Semmingsen balanserer utmerket mellom forklarende synteser og fortellende anekdoter. Boken evner således å gjøre seg interessant for både faghistorikere som leter etter forklaringer på de mindre spørsmål, og historieinteresserte som først og fremst ønsker seg den gode fortellingen og de mange små, gode fortellingene.

Det lettleste og elegante språket ødelegger ikke for de gode og gjennomarbeidede forklaringene, slik det tidvis kan gjøre for de som er litt for glade i blomstrende og fortellende språk. Bokens brede tilnærming både i tema og forklaringsgrunnlag har gjort at boken har møtt svært lite fagkritikk, dette tiltross for at migrasjon som forskningsfelt har opplevd flere fagdebatter og tidvis stor uenighet. Det er derfor på tide at boken – som kan sies å være en av norsk historiografis beste verker – blir utgitt på ny.

Av Thor Indseth

Miracea Eliades

"det hellige og det profane" – Fenomenologiens grunnbok

De fleste fag har gjerne et verk, eller en bok som blir betegnende for fagets innhold og hensikt. Disse grunnbøkene kan gi oss en enten lettfattelig og oversiktlig innføring i det som er det mest generelle i fagets anatomi, eller det kan føre oss rett til selve kjernen av disiplinen.

Tradisjonelt har religionsvitenskapen arbeidet for å vise hvordan det "hellige" manifesterer seg i vår profane virkelighet, mens andre forskere har vurdert helhet og oversiktlighet som det mest essensielle. Eliades bok "Det hellige og det profane" fra 1957, er en bok som balanserte mellom begge disse retninger, samtidig som han tilfører faget nye viktige perspektiver, samt et utvidet begrepsapparat. Eliade plasseres gjerne innen den svært sentrale religionshistoriske retningen man kaller religionsfenomenologi. Det er en retning som har vært svært avgjørende for hvordan religionshistorie som fag har blitt bedrevet de siste tiårene. Fenomenologiens overordnede fokus har vært å utvikle en metode som trenger inn i religionens vesen og kjerne. Den har flere likhetstrekk med hermeneutikken, da den har mottatt mange viktige impulser derfra. Men på tross av Eliades nærhet til fenomenlogien, brukte han aldri denne betegnelsen selv når han beskrev sitt arbeid.

Det kanskje vanskeligste punkt i religionshistoriens om lag to hundreårige tid som fag, har vært å sette en allmenn definisjon av begrepet religion. Eliade begynte sin bok med å definere religion, eller mer konkret "det hellige" som en motsats til det profane. Han mente mennesket fikk kjennskap til det hellige fordi dette manifesterte seg i den profane virkelighet og slik skapte noe "udefinerbart". Om denne "hellige manifestasjon" brukte han ordet *Hierofani (fra gresk hieros = hellig, fainomai = vise seg)*. Diversiteten i hvordan slike hierofanier oppstod var uendelige, mente Eliade. Det kunne være alt i fra at et tre vokste opp fra bakken, eller til den høyeste form der det hellige oppstod i et levende vesen,

som for eksempel Guds inkarnasjon i Kristus. Her gikk det i følge Eliade, en ubrutt hellig kontinuitet, eller apokalytisk utvikling der det hellige til slutt integrerte seg i den profane verden.

"Det hellige og det profane" konstituerer to anskuelsesformer, eller måter å forholde seg til verden på. Religionshistorien omfatter slik en undersøkelse av alle de dimensjonene som den menneskelige eksistens rommer. *Homo religiosus* er nemlig et individ som virker innen rammen av den profane virkelighet.
For Eliade går mye av hans analyse av den religiøse kontekst ut på at mennesket har et iboende ønske om å leve i, eller nær det hellige. En verden blottet for denne typen religiøs inderlighet er dermed av svært ny dato. Det er imidlertid dette som gjør studiet av det hellige viktig, da det er denne typen religiøs praksis som kan fortelle oss noe om hvordan mennesket i eldre tider "trodde på". Målet for Eliades forskning er altså de sakrale samfunnet i oldtiden.

"Kom ikke hit", sa Herren til Moses, "ta skoene av deg, for stedet som du står på er hellig jord!" (2. Mos. 3.5)

"*Opplevelsen av det hellige betinger en uro opplevelse*". I dette ligger hos Eliade ingen filosofisk, eller teoretisk spekulasjon, men en følelsesmessig persepsjon av et hellig rom, noe ugjenkjennelig i det landskapet vi normalt kan orientere oss i. Dette beskrives av Eliade som en homogen, eller heterogen opplevelse av verden. Den jordiske eksistens kan deles geometrisk i alle retninger, hvis man opplever den homogent. Men, den gir ingen kumulativ differanse mellom en profan eller åndelig orientering. Den heterogene oppfatningen av verden tar altså høyde for dette skillet av kosmos. I samme stund modererer Eliade seg og presiserer at skillet mellom en heterogen og homogen virkelighetssans ikke er absolutt. Det totalt avsakraliserte eller religiøse mennesket finnes ikke, hevder han.

Eliade mener å finne eksempler på det helliges nærvær, han kaller det Teofanier, i alle religioner. Da Jakob sover på Harans slette i det gamle testamentets fortelling, da han drømmer om en stige som går streker seg like opp til himmelen, våkner han forskrekket opp og roper: "*Hvor fryktelig er dette sted! Her er Guds hus og himmelens port!"* Jakob kalte dette stedet Bethel, dvs. "Guds hus" (1. Mos. 28.12-19). Teofaniene gir det religiøse mennesket muligheten til å finne vei i en uoversiktlig, heterogen verden. Det er samtidlig et sett av objektive regler, som gjør at man ikke fanges av det subjektives endeløse relativisering. Det hellige består dermed av det åndeliges tilstedeværelse, men også av at mennesket reproduserer gudenes gjerninger.

Eliade hadde ingen særlige motforestillinger mot at religion forklartes ved hjelp av historiefaglige innfallsvinkler. Variasjonene i religiøs praksis kunne ofte forklares ved analyser av rent økonomiske og sosiale forskjeller. Jeger og samler samfunnene kunne ikke dyrke guddommen med den samme intense kraft, som man gjorde i de mer kompliserte jordbrukssamfunnene. Religionens fenomen ble dermed like gjerne preget av den kulturelle, økonomiske og sosiale utvikling, som i sin ytterste konsekvens ville ende i desakralisering av samfunnet. Eliade forsøkte ikke å forklare religion som en konsekvens av slike faktorer, men at den menneskelige opplevelsen av "det hellige" påvirkes av disse. Jo større overskudd, jo mer tid til å fokusere på "det hellige" rundt oss.

Eliades bok fikk en svært viktig posisjon innen religionshistorien og boka har for lengst oppnådd status som en klassiker. Hans interesse var alltid nært knyttet til hvordan vi som mennesker opplever den verden som omgir oss, og hvilke erfaringer man kan utlede fra det helliges nærvær i denne. Hans prosjekt kan med dette beskrives som svært humanistisk orientert. Teoriene har heller ikke unngått den harde kritikken fra faglige motstandere og opponenter. Her går ofte kritikken ut på den religiøse karakteren i Eliades arbeid, og hans manglende anerkjennelse av religionshistorie som et fag innenfor samfunns- og kulturvitenskaplig tradisjon. Eliades "hellige manifestasjoner" reduseres aldri til ikke religiøse fenomener. Det er for han et faktisk "hellig" nærvær i verden som kan lokaliseres ved dets avvik fra det profane.

Av Marius Bjørnson Hofstad

Baudolino
av Umberto Eco

Allerede på 1980- tallet hadde den italienske semiologen Umberto Eco etablert seg i toppsjiktet blant språkforskere, og som en av Europas fremste intelektuelle. I 1980 ga han også ut sin første skjønnlitterære roman *Rosens navn.* I de følgende årene har han ved flere tilfeller, da inne i mellom ulike faglittærere prosjekter, latt oss få gleden av hans enestående litterære talent.

Handlingen i Ecos siste bok *Baudolino,* er i likhet med *Rosens navn,* lagt til middelalderen, nærmere bestemt til 1200- tallet. Det samme år som Konstantinopel blir innhyllet i flammer, og kristne pilgrimmer dreper ned for fote, blir historieskriveren Niketa reddet av en ukjent mann ved navn Baudolino. Mye av handlingen i boka blir deretter formet som en dialog mellom disse to. Baudolino forteller sin historie til Niketa, i håp om at han en gang vil nedtegne den.

Baudolinos fortelling er historien om den fattige landsbygutten som etter flere sosiale kvantesprang ender opp som Keiser Fredrik av Barbarossas forstersønn, og rådgiver i den harde maktkampen mellom keiser og pave, som foregikk på denne tiden. Boka presenterer en mengde ulike litterære grep, som både i innhold og i form setter den i en intertekstuell forbindelse med en rekke enkeltverker og sjangere. Baudolinos sosiale reise gjør han på mange måter til en middelaldersk utgave av Askeladden, der han på tross av både mangel på evner og innsikt, gir keiseren råd som likevel bidrar til at han øker i aktelse. De hendelser Baudolino og hans venner utsettes for i boka, gjør historien både fantastisk og lite troverdig som en realistisk, historisk roman. Det er som Eco på et punkt sier i boka, at dersom man skal finne den større sannhet må virkeligheten tøyes så langt det lar seg gjøre.

Gjennom nesten femhundre sider bygger Eco opp et plott hvor han ikke bare gir en mulig løsning på Fredrik av Barbarossas død, men fletter inn middelaldermenneskets mytiske forestillinger om hvordan verden var konstruert. Det mytiske verdensbilde er her representert gjennom legenden om "Johannes Prestekonges rike". I middelalderen fantes det fortellinger om et rike langt øst, bortenfor de muslimske landene, som var større og mektigere enn noe annet. Der fantes det ikke fattigdom, nød eller krig. I dette "Utopia" regjerte den mystiske Johannes, som skal ha vært etterkommer av en av de tre vise menn som brakte gaver til Jesusbarnet.

I Ecos fortelling reiser Baudelino og følgesvennene hans avsted for å finne dette riket, i den hensikt å skape en allianse mellom Keiser Fredrik og Johannes. Så langt kan historien ses som en ironisering over datidens mangel på kunnskap om den verden man levde i. For Eco blir en avslutning der Baudolino og vennene kommer fram til et sannere og mer moderne verdensbilde for enkel. Vendingen i boken oppstår i det Baudolino kommer fram til et land like mytisk og underlig som de hadde forestilt seg, der fabeldyr er like naturlig som menneskene. Eco gjør slik midtveis i boken et brudd med den realistiske sjanger, og fører leseren inn i en forestillingsverden totalt avsondret fra den man så langt i fortellingen har vendt seg til. Hvorfor gjør så Eco dette fortellermessige grepet?

Det kanskje mest åpenbare preg i denne romanen, er at Eco tar middelaldermenneskets forestillinger på alvor. Framfor å innta det moderne menneskets allvitende presentasjon, der han lar fortidens oppfatninger få lov til å avsløre seg med alle sine komiske aspekter, lar han både hovedpersonene og leseren oppleve en verden som bryter med ens egne virkelighetsnormer. Hvordan opplevde de oppdagelsesreisende på 1200- tallet de ukjente kulturer de kom over, og hvordan skal dagens mennesker kunne få del i de inntrykk som ble åpenbart for dem? Å introdusere det moderne mennesket for nye opplevelser blir stadig vanskeligere i vår globaliserte verden. Fortidens menneske trengte strengt tatt ikke et fabelrike for at deres verdensbilde skulle rakne fullstendig. For dem var møte med fremmede kulturer, hver gang, en reise inn i eventyrene.

Av Marius Hofstad Bjørnson

Debatt

Kommentar til Per Kristian Sebak:

”Hiroshima og Nagasaki 60 år etter- betraktninger om atombombens nødvendighet.”

Organisasjonen Nei til atomvåpen (NTA) har mye kunnskap om atomvåpenpolitikk i fortid og nåtid, men vi har ingen direkte historisk ekspertise. I og med at emnet Hiroshima/Nagasaki har engasjert etablerte historikere i mange tiår, ville det ha vært interessant å få en faglig kommentar fra en av disse. Når NTA likevel har fått anledning til å kommentere Sebaks artikkel, vil vi etter beste evne gi en kort vurdering.

Etter vår mening holder ikke Sebaks artikkel mål som et historiefaglig produkt. Han har få og tilfeldige referanser, til dels av gammel dato. Han refererer ikke til andre historikeres analyser, og har derfor ingen vurdering av den historiefaglige argumentasjonen som foreligger om emnet. Problemstillingene i Sebaks artikkel er velkjente, og ingen av Sebaks framstillinger eller argumenter er nye. Artikkelens innledning og avslutning har en polemisk form, og ligner mest på et leserinnlegg. En polemikk mot Erling Folkvord, som ikke er ekspert på emnet, har liten relevans. Det er mer interessant når han henviser til professor Arne Kalland, men han refererer ikke til Kallands argumentasjon.

Sebaks erfaringer fra sin egen skoletid er ikke spesielt interessante. Japans okkupasjoner og krigføring på 30- og 40-tallet er velkjent i alle opplyste kretser. Det må være svært få som betrakter Japan som ”det store offeret under annen verdenskrig”. Tvert om vet alle at den aggressive krigsmakten Japan påførte verden enorme lidelser. Det er ingen motsetning mellom å kjenne til dette, og samtidig kritisere at sivilbefolkningen Hiroshima og Nagasaki ble atombombet, og markere dette som et ledd i den prinsipielle motstanden mot atomvåpen.

Når dette er sagt, gir Sebak en leseverdig framstilling av Stillehavskrigen og av militærpolitiske forhold, bl.a. hva som foregikk i det japanske krigsrådet. Vi tror imidlertid ikke at framstillingen av hvilke opsjoner som forelå i krigsrådet, er helt fullstendig. Sebak gjør et viktig poeng av at alternativet til atombombing var en invasjon av Japan, med de store dødstallene dette ville ha medført. Vi mener at dette er en problematisk framstilling, fordi det forelå en klar mulighet for at Japan i løpet av relativt kort tid ville ha kapitulert under betingelser som de selv ville ha ansett som minimum akseptable og som ville ha gjort slutt på krigen. Vi oppfatter at det japanske krigsrådet i de kritiske dagene lå ”på vippen”, og at militaristene var sterkt utfordret av krefter som ønsket å kapitulere. Dette diskuteres også i siste del av Sebaks artikkel, uten at han lar disse vurderingene påvirke sin egen konklusjon.

Når det gjelder den amerikanske beslutningen om å bruke atombomben, kan til og med dette hevdes: En forutsetning for å ta atombomben i bruk, var at Japan var nær ved å kapitulere. Dersom Japan ikke kapitulerte som følge av at atombomben ble brukt, ville USA på mange vis ha spilt ut sitt kort, og kunne risikere en forlenget krig.

Vi vil videre vise til at ”målkomiteen” i Los Alamos besluttet 10-11.mai 1945 at bombemålet skulle velges med hensyn til ”(1) oppnåelse av størst mulig psykologisk effekt overfor Japan, og (2) skape tilstrekkelig oppmerksomhet rettet mot det nye våpenet for å gjøre dets betydning internasjonalt kjent”. (Vår kilde: Wilhelm Agrell. *De ytterste våpen*. Pax forlag 1983.)

I augustdagene 1945 var den kalde krigen for lengst under utvikling, og det kreves en grundig drøfting før det mulige motivet: hindre sovjetisk innflytelse i regionen samt vise styrke overfor Sovjetunionen, kan avvises. Slik drøfting foreligger ikke i Sebaks artikkel.

Nei til atomvåpen har ikke kompetanse til å veie disse argumentene mot hverandre. Vi ser at det foreligger flere typer motiver: Få en rask slutt på krigen og spare egne liv. Prøve atombomben realistisk. Vise styrke overfor internasjonale rivaler. Stoppe sovjetisk innflytelse i regionen. Vi følger diskusjonen om dette emnet med interesse. Det er spesielt viktig å få bedre innsikt i de kildene som mest direkte kan berette om de avveiningene som foregikk på japansk og på amerikansk side.

Vi er klar over at amerikansk konvensjonell bombing i Japan, så vel som den bombingen Tyskland ble utsatt for, i form av tapte menneskeliv ligger i samme størrelsesorden som de tap bombingen av Hiroshima og Nagasaki forårsaket. Vi vil likevel spesielt kritisere utviklingen av atomvåpnene under Manhattan-prosjektet, og at atomvåpnene ble anvendt i Japan. Atomvåpnene er rene masseødeggelsesvåpen, og hadde i 1945 liten, militær betydning, idet våpnene i liten grad var i stand til å slå ut armeer spredt utover store geografiske områder. Våpnenes oppgave var i all hovedsak å ta sivile liv. I tillegg til det store antallet direkte dødsofre forårsaket atombombene store sivile lidelser i de påfølgende ukene, månedene og årene, og for framtidige generasjoner gjennom skader på genmaterialet.

Ikke minst vil vi hevde at utviklingen og bruken av de amerikanske atomvåpnene ga støtet til den ufattelige kapprustningen der det ble produsert nok atomvåpen til å gjøre kloden ubeboelig dersom disse hadde blitt anvendt i en verdenskrig. Motsatt ville det i 1945 og de nærmest påfølgende årene ha vært en opsjon å legge lokk på atomvåpnene og inngå internasjonale forhandlinger om en konvensjon som forbød atomvåpen. Dette ville ha vært en opsjon selv om vi er på det rene med at etterretninger om tysk militær kjernefysisk utvikling var den utløsende årsaken til Manhattan-prosjektet.

Av Helge Hagelund, Nei til atomvåpen

Forfatterinstruks

Redaksjonen ønsker velkommen alle bidrag som kan knyttes til historiefaget, skrevet av studenter, yrkeshistorikere eller andre. Innsendte bidrag blir vurdert av redaksjonen, og vi vil gi tilbakemelding og råd om bearbeidelse, hvis det er nødvendig for publisering. Endelig manuskript må leveres via e-post. Bidragene kan være på norsk, svensk, dansk eller engelsk. Hvis bidragene er på svensk eller dansk må bidragsyter selv sørge for en forsvarlig korrekturlesning.

Lengden på artikler bør ikke overskride 12 sider (A4), alt inkludert. Bidragene kan være både teoretiske eller empiriske. Kommentarer og debattinnlegg kan ta opp teoretiske og metodiske emner, synspunkter på ulike sider ved historiefaget, drøfting av stridsspørsmål av forskjellig art tilknyttet historiske emner eller historiestudiet i praksis. Bokmeldinger, bokessays, bokpresentasjoner, kommentarer eller debattinnlegg bør være på mellom en til sju sider.

Veiledning til bidragsytere
Bidraget må være skrevet i 12 punkts times new roman, 1 1/2 linjeavstand. Noter og litteraturliste plasseres bakerst, med overskriftene; Noter og Litteraturliste. Bilder, tabeller eller diagrammer må sendes som egne dokument. Alt trykkes i sort/hvit. Det bør være minimum tre avsnitt pr. side og minimum en underoverskrift pr. tredje side. Boktitler og fremmedspråklige uttrykk og begreper skal i kursiv, eks. *Ad hoc*. Sitater skal alltid markeres med anførselstegn. Sitater lengre enn tre linjer skal markeres med enkel linjeavstand, innrykk og skriftstørrelse 10.

Referanser i teksten settes som sluttnoter med forfatterens etternavn, årstall, og eventuell sidehenvisning. Slik: Veiteberg 1998, s. 81-93

Litteraturliste redigeres alfabetisk etter forfatterens etternavn og skal inneholde forfatterens/forfatternes navn, utgivelsesår i parentes, utgave, forlag og utgivelsessted.

Titler på publiserte bøker skal settes i kursiv, titler på artikler i samleverk eller tidsskrift skal settes i anførselstegn.

Eksempel på bok:
Veiteberg, Jorunn (1998): *Den norske plakaten*. Pax forlag, Oslo

Eksempel på tidsskriftartikkel:
Thaiss, Gustav (1978):"The Conceptualization of Social Change Through Metaphor", i *Journal of Asian and African Studies*, Vol. XIII, Leiden

Alle bidrag må inneholde tittel, forfatternavn samt faglig og etiske forsvarlige referanser i henhold til tekstens form og sjanger.

Vi oppfordrer alle til å skrive et kort sammendrag av artikkelen på maks en halv side. Sammendrag er ikke noe krav.

Har du spørsmål underveis i skriveprosessen, eller ønsker tilbakemelding før teksten er ferdig er vi behjelpelige. Henvend deg da til oss per telefon eller e-post.

Tekst eller spørsmål sendes til
fortid-hi@hi.uio.no

NICOLAY

er et tidsskrift utgitt av arkeologistudentene i Oslo siden 1967. Vi publiserer artikler skrevet av både arkeologistudenter og ferdigutdannede arkeologer. Temaene er varierende, men har tilknytning til arkeologifaget. Nicolay er kjent for å publisere både vitenskapelige og mer lettleste artikler.

Vi gir ut 3 nummer i året og et abonnement koster kr. 150,-

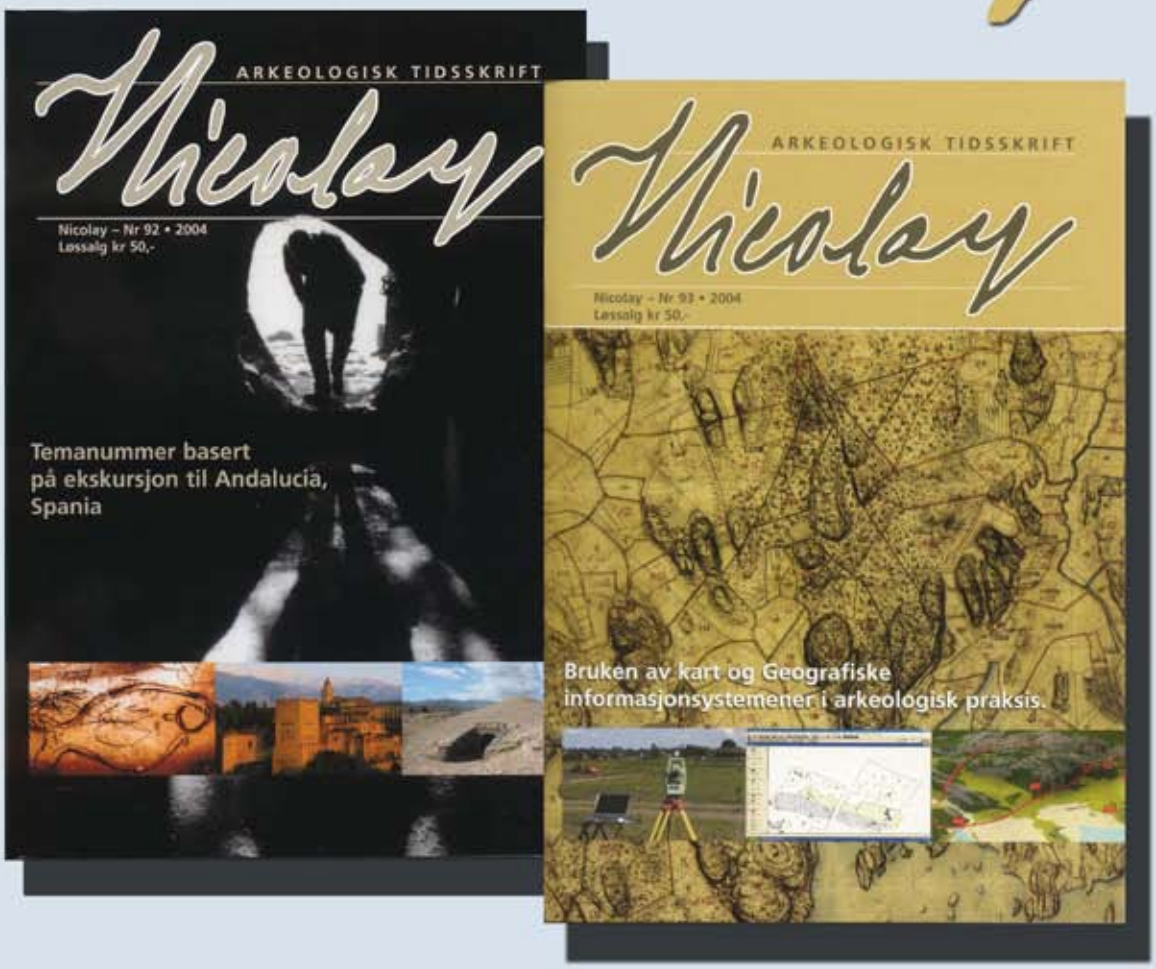

Abonnement kan bestilles på vår hjemmeside:

www.hf.uio.no/iakk/arkeo/nicolay

Oslo Nye Antikvariat

Stort utvalg i faglitteratur

Historie
Lokalhistorie
Klassisk
Litteraturhistorie
Kunsthistorie
Filosofi
Arkeologi
Lingvistikk
Teologi
Jus

Majorstuveien 15 – 0367 Oslo
Tlf: 22 46 67 38

Gratis skriveseminar for Unge og lovende, lørdag 22.10.05

22 oktober 2005 arrangerer "Ung og lovende?" i samarbeid med Forskerforbundet et gratis skriveseminar/selvhjelpskurs for de som ønsker å satse på en forskerkarriere innen kultur- og samfunnsfag. Her gis du en innføring i kunsten å skrive artikkel og kortere tekster, og du får anledning til å legge frem utkast til artikkel, og drøfte dette med fagfeller. Seminaret er først og fremst rettet mot deg som er ferdig med hovedfag/mastergrad og som søker opptak på phd eller andre forskerstillinger, men som ikke har publisert mer enn 1-2 artikler i fagfellevurderte tidsskrift. Du er ca. 25-35 år.

Sted: Halvbroren, tilbygget til Nasjonalbiblioteket, Solli plass, lørdag 22.10.05 fra kl.10.00. Frist for påmelding: 26. september. Du melder deg på via e-post tilungoglovendeseminar@hotmail.com. Påmeldingen skal inneholde: navn, fagbakgrunn, e-postadresse, en kortfattet redegjørelse for tema for artikkelutkastet som du skal presentere til seminaret.
Selve artikkelutkastet må være oss i hende 8.10.

Velkommen!

Med vennlig hilsen
"Ung og lovende?"
v/ Ragnhild Hutchison, Håvard Kongsrud, Anne Ida Røkeness og Ola Teige
www.neoplex.org/ungoglovende